

ISSN 2637-1960 (Print)
ISSN 2637-1944 (Online)

18. Naučno-stručni skup
Studenti u susret nauci – StES 2025

ZBORNIK RADOVA

Društvene nauke

18th scientific conference
Students encountering science – StES 2025

PROCEEDINGS

Social Sciences

Banja Luka
2025.

Izdavači:
Univerzitet u Banjoj Luci,
Studentski parlament Univerziteta u Banjoj Luci

Za izdavača:
Prof. dr Aleksandar Ostojić
Valentina Knežević

Urednik/ci:
Mateja Aleksić
Dunja Babić

Lektor za srpski jezik:
Aleksandra Savić

Lektor za engleski jezik:
Milica Guzijan

Naučni odbor:
Prof. dr Milica Balaban, prof. dr Kristina Pantelić Babić, prof. dr Aleksandar Ostojić,
prof. dr Dalibor Kesić, prof. dr Milenko Krajišnik, prof. dr Ranko Škrbić, prof. dr Saša Čvoro,
prof. dr Goran Trbić, prof. dr Ranka Perić-Romić, prof. dr Biljana Babić

Recenzenti:
prof. dr Dragana Vilić, prof. dr Maša Kulauzov, prof. dr Zoran Vasiljević, prof. dr Bojan Ristić,
viši asis. dr Dragana Preradović Kulovac, prof. dr Branka Topić Pavković,
prof. dr Bojana Vasiljević Poljašević, asis. ma Igor Mirjanić, prof. dr Željko Račić,
viši asis. ma Dragana Vujičić Stefanović, prof. dr Anđela Kuprešanin Vukelić,
prof. dr Dušan Aleksić, prof. dr Ognjen Erić, asis. ma Vladana Ritan, viši asis. ma Milica Marić,
doc. dr Dalibor Tomaš, doc. dr Milijana Sladojević-Maleš, prof. dr Aleksandar Savanović, prof.
dr Bojan Baškot, prof. dr Siniša Kurteš, asis. ma Nikola Vidović, prof. dr Ivanka Marković,
doc. dr Dragana Vasiljević, prof. dr Nebojša Macanović, prof. dr Aleksandra Hadžić,
prof. dr Saša Petković, doc. dr Nebojša Taušan, prof. dr Matea Zlatković Radaković,
prof. dr Željana Jovičić, viši asis. ma Dejan Pilipović, prof. dr Boško Branković,
prof. dr Borivoje Milošević, asis. ma Siniša Simikić, ma Pavle Nedić, prof. dr Dimitrije Čeranić,
prof. dr Siniša Atlagić, doc. dr Aleksandar Vranješ, doc. dr Ivan Milić, prof. dr Igor Vuković,
prof. dr Radenko Jotanović, viši asis. ma Olivera Ševo Grebenar, prof. dr Ivana Damnjanović,
prof. dr Milimir Govedarica

SADRŽAJ

RADOVI:

DANILO ROGIĆ, ZNAČAJ POSLOVNE INTELIGENCIJE U DIGITALNOJ TRANSFORMACIJI VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA	7
DINA JANKOVIĆ, ŽENA U NOVOM ZAVETU: SOCIOLOŠKA I PRAVNA TUMAČENJA ..	19
DRAGANA DELIĆ, PRISTANAK U TEORIJI DRUŠTVENOG UGOVORA	35
DUNJA BABIĆ, LOGISTIČKI IZAZOVI U SEKTORU DISTRIBUCIJE NAFTNIH DERIVATA I MOGUĆNOSTI OPTIMIZACIJE PRIMJENOM KVANTITATIVNIH METODA	49
ĐORĐE BRBORIĆ, Nikola Pejić, EFEKTI POVEĆANJA MINIMALNE PLATE NA ZAPOSLENOST U REPUBLICI SRPSKOJ	61
FILIP NOVAKOVIĆ, HERMENEUTIKA KAO OSNOVNI METOD (KRIVIČNO)PRAVNIH NAUKA	71
IVAN KOMADAN, UTICAJ HARMONIZACIJE DIREKTNIH POREZA U EVROPSKOJ UNIJI NA PORESKE SUVERENITET DRŽAVA ČLANICA.....	93
JOVAN CONIĆ, OBNOVA KRALJEVINE SRBIJE U 19. VEKU	107
LAZAR KARALIĆ, INSTITUCIONALIZACIJA EVROAZIJSKIH INTEGRACIJA – ŠANGAJSKA ORGANIZACIJA ZA SARADNJU I EVROAZIJSKA EKONOMSKA UNIJA.....	117
LUKA KRSTIĆ, Milica Hrvač, Željka Piljagić, HEMIJSKI TERORIZAM I KONTROLA HEMIJSKOG ORUŽJA.....	127
MAGDALENA GLIGIĆ, DIGITALNO NASILJE NAD DJECOM: IZAZOVI I POSLJEDICE U BOSNI I HERCEGOVINI.....	137
MARIJANA MARJANOVIĆ, PRIMENA EKONOMSKE ANALIZE U TUMAČENJU POJEDINIH ODREDBI ZAKONA O ZAŠTITI KONKURENCIJE REPUBLIKE SRBIJE.....	153
MARKO GAJIĆ, Boris Đukić, ELEKTRONSKO PLAĆANJE U DIGITALNOJ EKONOMIJI I PRAVNI ASPEKTI ZAŠTITE POTROŠAČA U BOSNI I HERCEGOVINI	171
MIA MRKAJIĆ, DIGITALNI POLITIČKI FORUM: TEME I STILOVI PREDIZBORNIH OBJAVA NA TIKTOKU	181
MIRJANA SUBOTIĆ, LJUDSKA PRAVA I PORODIČNI ODNOSI U KONTEKSTU SAVREMENIH OBLIKA NASILJA.....	193
MOIRA KECMAN, Dajana Piljić, INSTITUT HABITATIO U PORODIČNOM ZAKONU REPUBLIKE SRPSKE	211
NEMANJA JOSIFOV, Marko Sedlak, BLAGOSTANJE MLADIH KROZ PRIZMU ODRŽIVOG RAZVOJA	221
SANJA VASILJEVIĆ, Aleksandra Škipina, KRIVIČNO DJELO UROŽAVANJE SIGURNOSTI.....	239
SANJA VASILJEVIĆ, Aleksandra Škipina, PORODIČNO POSREDOVANJE U BIH: PRIJEDLOZI DE LEGE FERENDA, EDUKACIJA I PREVENCIJA	247
TEA MODIĆ, OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE U FUNKCIJI OSTVARIVANJA ENERGETSKE BEZBJEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE	261
ŽELJANA ĐAJIĆ, DISEMINACIJA BELETRISTIČKIH NOVINARSKIH ŽANROVA U ONLAJN FORMATU JAVNOG SERVISA REPUBLIKE SRPSKE	271

APSTRAKTI:

ANGELINA PETKOVIĆ, ANALIZA POKAZATELJA USPEŠNOSTI POSLOVANJA VO- DEĆIH KORPORATIVNIH PREDUZEĆA PIVARSKE INDUSTRIJE U SRBIJI.....	287
---	-----

RADOVI

ZNAČAJ POSLOVNE INTELIGENCIJE U DIGITALNOJ TRANSFORMACIJI VISOKOŠKOLSKIH USTANOVA

Autor: DANILO ROGIĆ

e-mail: danilo.rogic@student.ef.unibl.org

Mentor: doc. dr Ljubiša Mičić

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: U savremenom digitalnom dobu, visokoškolske ustanove suočavaju se sa izazovima koji zahtijevaju brzu adaptaciju i efikasno upravljanje informacijama čija se količina konstantno povećava. Poslovna inteligencija (BI) se nameće kao ključni alat u procesu digitalne transformacije, omogućavajući donošenje informisanih odluka, optimizaciju procesa i unapređenja cjelokupnog kvaliteta obrazovanja, što je od strateškog značaja za razvoj obrazovnih institucija.

Cilj: Cilj ovog rada je da se istraži značaj poslovne inteligencije u kontekstu digitalne transformacije visokoškolskih ustanova, s posebnim osvrtom na njen doprinos strateškom upravljanju, efikasnosti administrativnih procesa i unapređenju studentskog iskustva.

Materijal i metode: Rad se zasniva na analizi sekundarnih izvora, uključujući relevantnu akademsku literaturu iz oblasti poslovne inteligencije, kao i objavljene naučne radove u različitim časopisima i na internet stranicama. Primijenjena je komparativna metoda za analizu primjene poslovne inteligencije u visokoškolskim ustanovama širom svijeta, uz fokus na mogućnosti implementacije u domaćem kontekstu.

Rezultati: Rezultati ukazuju na to da primjena sistema poslovne inteligencije omogućava visokoškolskim ustanovama da efikasnije upravljaju resursima, prate akademski uspjeh studenata, optimizuju nastavne planove i unaprijede transparentnost u odlučivanju. Poseban značaj ima integracija sa postojećim informacionim sistemima, čime se stvara osnova za pametno upravljanje obrazovnim procesima.

Zaključak: Poslovna inteligencija predstavlja neizostavan segment digitalne transformacije visokoškolskih ustanova. Njena primjena može značajno doprinijeti modernizaciji obrazovnog sistema, povećanju konkurentnosti univerziteta i boljem povezivanju ekonomskih i informatičkih aspekata upravljanja obrazovanjem. Potrebno je pratiti svjetske trendove i nastojati ih na adekvatan način primijeniti u institucijama visokog obrazovanja kako bi kvalitet obrazovanja postao konkurentan u 21. vijeku.

Ključne riječi: poslovna inteligencija, digitalna transformacije, visokoškolske ustanove, poslovna informatika, upravljanje obrazovanjem.

UVOD

U savremenom digitalnom dobu, tehnologija i digitalizacija prožimaju sve aspekte života, od svakodnevnih aktivnosti do složenih poslovnih procesa. Visokoškolske ustanove se posebno nalaze pred pravim izazovima, kao medijator između mladih i ambicioznih ljudi koji žele graditi svoje karijere i kompanija koje adaptiraju savremene trendove iz dana u dan, a neke ih i stvaraju. Prisutnost interneta je omogućila razvoj neformalnog obrazovanja, zbog čega sve više mladih uči samostalno, što postavlja pitanje da li je to pravi

put da se ostvari uspjeh i pronade posao na tržištu rada. Trenutno je internet u usponu da nadmaši neke univerzitete i fakultete koji ne prate savremeni način obrazovanja, nove tehnologije i nove potrebe tržišta rada. Zbog toga se visokoškolske ustanove nalaze pred izazovima koji zahtijevaju brzu adaptaciju, strateško planiranje i efikasno upravljanje informacionim sistemima. Povećane količine podataka, rastuće potrebe za personalizacijom obrazovanja, kao i zahtjevi za transparentnošću i odgovornošću u upravljanju resursima, nameću potrebu za primjenom naprednih tehnologija koje omogućavaju donošenje odluka zasnovanih na podacima i u to sve u cilju usmjeravanja i usavršavanja studenata. Digitalna transformacija obrazovnog sektora ne podrazumijeva samo tehničku modernizaciju, već i dubinsku promjenu načina razmišljanja, organizacije i upravljanje procesima (Vial, 2019). Pojam poslovne inteligencije (Business Intelligence – BI) odnosi se na korištenje alata za izvještavanje i analizu podataka, što može omogućiti korisne uvide i olakšice u procesu donošenja odluka. Potrebno je pomoću toga razumjeti sveobuhvatno poslovanje i funkcionisanje privrede, uspješnosti studenata, raspodjele resursa na učenike, uključujući prikupljanje, analizu i prikaz podataka iz različitih oblasti obrazovanja i poslovanja (Helical Insight, 2023).

Digitalna transformacija predstavlja duboku promjenu u načinu na koji organizacije koriste digitalne tehnologije za kreiranje i ostvarivanje nove vrijednosti. Definisana je kao „promjena u korištenju digitalnih tehnologija radi ostvarivanja novih načina kreiranja i prisvajanja vrijednosti, te razvoja novog digitalnog poslovnog modela. U savremenom poslovanju, digitalna transformacija je pokretač inovacija i disruptivnih promjena koje mijenjaju ustaljene paradigme u industriji, društvu i obrazovanju. Primjena digitalnih tehnologija, poput blockchain-a, vještačke inteligencije i analitike velikih podataka, omogućava organizacijama da redefinišu odnose sa korisnicima, optimizuju interne procese i stvore nove izvore prihoda. U visokoškolskim ustanovama, digitalna transformacija se ogleda u prelasku sa tradicionalnih metoda upravljanja i obrazovanja na podatkom vođene pristupe, gdje poslovna inteligencija igra ključnu ulogu u analizi studentskih performansi, planiranju nastavnih aktivnosti i donošenju strateških odluka. Uprkos velikom potencijalu, istraživanja pokazuju da čak 80% inicijativa digitalne transformacije ne ispuni očekivanja, što ukazuje na potrebu za sistematskim pristupom, interdisciplinarnim znanjem i jasnim strateškim vođstvom. U kontekstu visokoškolskih ustanova, digitalna transformacija nije samo tehnička modernizacija već temeljna promjena u načinu razmišljanja, organizacije i upravljanja obrazovanjem, sa ciljem stvaranja konkurentnog, efikasnog i inkluzivnog obrazovnog sistema (Baalmans, J., & Fabian, n. d.).

Visokoškolske ustanove (VU) često donose važne strateške i interne odluke bez oslanjanja na sistematizovane podatke, što direktno ugrožava uspjeh i efikasnost njihovih poteza (Sequeira, Reis, Alves, & Branco, 2024). Veliki obim upisa studenata, potrebe za efikasnim upravljanjem studentima, ljudskim resursima, akademskim poslovima, finansijama i infrastrukturom dovodi do prikupljanja ogromne količine podataka. Možemo kroz istraživanje primijetiti da su mnogi univerziteti usvojili i implementirali neki oblik informacionih sistema (IS) sa ciljem povećanja efikasnosti i poboljšanja performansi (Owusu, Ghanbari-Baghestan, & Kalantari, 2017). Poslovna inteligencija može pomoći visokoškolskim organizacijama da donesu efektivne odluke, poboljšaju usluge učenja i podučavanja, povećavaju konkurentnost i da osmisle ili proizvedu nove strategije i politike (Musa, Mat Ali, Miskon, Abubakar Giro, & Aljabali, 2021). U kontekstu javnih univerziteta, poslovna inteligencija (BI) pomaže u donošenju informisanih odluka zasnovanih na analizi podataka, poboljšanju strateškog planiranja i upravljanju institucionalnim performansama (M Drake & Walz, 2018). Optimizacija resursa, gdje institucije mogu efikasnije alocirati resurse, bilo da se radi o vremenu nastavnog osoblja, infrastrukturi, ili finansijskoj pomoći.

Alati za prediktivnu analitiku detaljno analiziraju podatke iz prošlosti kako bi u njima otkrili obrasce (šablone), a zatim te obrasce koriste da bi sa određenom vjerovatnoćom predvideli buduće ishode i ponašanja. U visokom obrazovanju, ovi alati se mogu koristiti za identifikaciju studenata koji su u riziku od napuštanja studija i za optimizaciju rasporeda kurseva (Dr. Trivedi, 2023).

Korištenje sistema poslovne inteligencije omogućilo bi multidimenzionalnu analizu, *on-line* analitičku obradu podataka, kao i rudarenje podataka kojima se menadžeri i odgovorna lica mogu koristiti kako bi se stekli značajni odgovori na postavljena prava pitanja, čime bi se željeli doznati značajni složajevi i trendovi, koji su skriveni u velikim zbirkama podataka (Balaban, 2006). Sve organizacije koje postoje na svijetu, nebitno da li su privatne, neprofitne, ili vladine organizacije, imaju ograničene resurse da bi ostvarile svoje zacrtane misije, a jedan od najbitnijih resursa svake organizacije je vrijeme, koje svaki sekund prolazi i zbog toga je potrebno brzo napredovati u svemu tome, ne samo na pravi način (Scheps, 2008).

Cilj ovog rada je da istakne imperativ digitalne transformacije u domenu upravljanja podacima. Značaj ove teme ogleda se u njenoj direktnoj povezanosti sa poslovnom inteligencijom (BI), koja deluje u kontekstu poslovne informatike. Poslovna informatika se definiše kao interdisciplinarna oblast koja integriše upravljanje informacijama sa ekonomskim ciljevima organizacije, čineći podatke ključnim resursom za donošenje odluka. Uvođenje ovakvih sistema u visokoškolske ustanove može dovesti do prelaska sa reaktivnog na proaktivno upravljanje, korištenjem podataka ne samo za izvještavanje, već i predviđanje trendova, identifikaciju problema i kreiranje strategija za unapređenje obrazovnog kvaliteta. Ovaj rad istražuje kako poslovna inteligencija može doprinijeti digitalnoj transformaciji visokoškolskih ustanova, sa posebnim osvrtom na domaći kontekst i potencijalnu primjenu u institucijama poput Univerziteta u Banjoj Luci. Nastoji se dati osvrt na to da bolje prilagođavanje obrazovnog sistema novim tehnološkim trendovima može dovesti do povećanja kvaliteta obrazovnog stanovništva, na njihovo usmjeravanje po zahtjevima tržišta, kao i stimulisanje studenata na pravi način i uočavanje istaknutih pojedinaca. Naučno-istraživačkim radom se želi podstaknuti razmatranje šire primjene poslovne inteligencije u domaćem obrazovnom sistemu, jer u današnjem modernom svijetu nekada kvalitet može biti manje bitan u odnosu na brzinu implementacije.

MATERIJAL I METODE

U cilju istraživanja značaja i primjene poslovne inteligencije (BI) u digitalnoj transformaciji visokoškolskih ustanova (VU), u ovom radu je primijenjena metodologija sistemskog pregleda literature. Ovaj pristup je odabran kako bi se na transparentan i ponovljiv način identifikovali, selektovali i analizirali relevantni naučni radovi iz predmetne oblasti. Metodologija je u potpunosti zasnovana na smjernicama za sprovođenje sistematskih pregleda u softverskom inženjerstvu koje su definisani Kitchenham i Charters (2007). Cjelokupan proces je podijeljen u tri glavne faze: 1) Planiranje pregleda, 2) Sprovođenje pregleda i 3) Izvještavanje o rezultatima (Kitchenham & M. Charters, 2007).

Kako bi se fokusiralo istraživanje i strukturirala analiza, definisano je nekoliko istraživačkih pitanja. Prvo pitanje i sa čime je bitno početi je određivanje ključnih pokretača i motivacionih faktora za usvajanje sistema poslovne inteligencije u visokoškolskim ustanovama, koji su to pokretači? Koji su najčešći izazovi, prepreke i faktori uspjeha prilikom implementacije sistema poslovne inteligencije (BI) u akademskom okruženju, da li se oni mogu minimizirati? Kakvi su mjerljivi efekti i koristi od primjene tih sistema u visokoškolskim ustanovama (npr. na studentsko iskustvo, efikasnost administracije, strateško

odlučivanje)? Na kraju je važno ispitati koje se BI arhitekture, alati i tehnologije najčešće primjenjuju u objavljenim studijama slučaja?

Kako bi se osigurao naučni kredibilitet izvora, pretraga je sprovedena isključivo na sljedećim recenziranim akademskim bazama podataka, a to su: IEEE Xplore, ACM Digital Library, ScienceDirect i Google Scholar. Kako bi se osigurala relevantnost i kvalitet odabranih radova, primjenjuju se sljedeći kriterijumi pogodni za ovu tehnološku oblast.

Materijal za istraživanje obuhvata naučne i stručne radove iz oblasti poslovne inteligencije, digitalne transformacije i upravljanja visokoškolskim institucijama. U okviru istraživanja analizirani su konkretni slučajevi primjene poslovne inteligencije u visokoškolskim ustanovama širom svijeta. Poseban fokus je stavljen na funkcionalnosti koje omogućavaju praćenje studentskih performansi, optimizaciju nastavnih planova, upravljanje resursima i donošenje strateških odluka na osnovu podataka. Želi se pokazati kako bi se moglo pomoću velike količine podataka uticati na razvoj studenata i njihovu motivisanost pri pristupanju daljem nastavku obrazovanja.

Kao dodatna metoda, korištena je i deskriptivna analiza, kojom su sistematizovani teorijski koncepti poslovne inteligencije i digitalne transformacije, s ciljem izgradnje čvrstog teorijskog okvira za razumijevanje uloge poslovne inteligencije u savremenom obrazovanju.

U nastavku rada će biti dalje izloženi i analizirani rezultati istraživanja, kao i navedeni ključni zaključci koji bi se mogli uzeti u razmatranje pri projektovanju nekog ozbiljnog sistema. Važno je razumjeti, kroz analizu različitih stavova, da identifikacija ključnih aspekata može dovesti do otkrivanja načina za dodatnu motivaciju trenutnih i budućih studenata, čime bi se nastavni programi mogli pravilno prilagoditi, ili studenti mogli posavjetovati na pravi način.

REZULTATI

Rezultati istraživanja ukazuju na to da primjena poslovne inteligencije u visokoškolskim ustanovama donosi višestruke koristi, koje se ogledaju u unapređenju upravljačkih, nastavnih i administrativnih procesa. Upotreba softverskih alata u obrazovnim institucijama pomaže u redukciji kompleksnih procesa administrativnog menadžmenta i povećanju akademskih performansi (Namana & Devi Venkatesh, n.d.). Poslovna inteligencija može biti korištena u donošenju odluka i pomoći visokoobrazovnom sistemu da kontinuirano prati performanse studenata, a čitav sistem poslovne inteligencije treba da uključi koncepte, strategije, procese, aplikacije, podatke, tehnologiju i čitavu tehničku arhitekturu koja će se koristiti za podršku u prikupljanju, analiziranju, prezentaciji i širenju informacijama sa različitim stejkholderima kako bi se na kraju donijele odluke (Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020).

Sprovođenje metodologije sistemskog pregleda literature definisane u prethodnom poglavlju, izvršena je pretraga relevantnih akademskih baza podataka, selekcija, te ekstrakcija i analiza podataka. Izabrani su recenzirani naučni radovi, uključujući studije slučaja, preglede literature i istraživačkih članaka koji se direktno bave primjenom poslovne inteligencije (BI) u kontekstu visokog obrazovanja (VU). Ovaj odjeljak predstavlja deskriptivnu (narrativnu) sintezu ključnih nalaza izvučenih iz tih studija. Rezultati su strukturisani tako da pruže direktne i sveobuhvatne odgovore na četiri istraživačka pitanja postavljena u ovom radu, uz poređenje nalaza iz različitih izvora i konteksta (Kitchenham & M. Charters, 2007). Kako bi se obezbijedio kontekst za sintezu koja slijedi, Tabela 1 pruža demografski pregled nekih od ključnih akademskih studija i studija slučaja koje su korištene.

Autor(i)/Izvor i Godina	Kontekst (Univerzitet/Država)	Tip studije/ Fokus
(Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020)	Al Madinah Al Munawwarah (Saudijska Arabija)	Prijedlog BI Arhitekture za kvalitet u visokom obrazovanju.
(Krawitz, Law, & Litman, 2018)	Northeastern Univerzitet (Boston, SAD)	Studija slučaja: Korištenje napredne analitike za stratešku transformaciju.
(Nizamul Aziz, 2020)	Univerzitet u Uppsali (Švedska)	Studija slučaja: Analiza uticaja BI sistema (GLIS) na donošenje odluka.
(Namana & Devi Venkatesh, n.d.)	Univerzitet Konstanz (Njemačka) i Macquarie (Australija)	Pregled studija slučaja primjene BI softvera.
(Flywire, n.d.)	Univerzitet Purdue (SAD)	Studija slučaja: Implementacija BI za upravljanje naplatom školarina.
(Blueprint, K-12, 2021)	Univerzite u Marilandu Eastern Shore (SAD)	Studija slučaja: Korištenje analitike za upis i podršku studentima.
(EDUCAUSE Library, n.d.)	Univerzitet Kalifornija, Irvine (SAD)	Studija slučaja: razvoj okvira za analitiku uspjeha studenata.
(Dixon, Howe, & Matthias Richter, 2025)	Ujedinjeno Kraljevstvo	Pregled studija slučaja: Praksa Analitike učenja (Learning Analytics).
(Maldonado Romero & Alexandra Garzon Santos, Critical success factors for business intelligence implementation in public universities, 2025)	Javni univerzitet u Bogoti (Kolumbija)	Studija slučaja: Identifikacija kritičnih faktora uspjeha za BI.

Tabela 1: Demografski pregled ključnih studija slučaja i primarnih radova

Analiza odabrane literature konzistentno ukazuje da je usvajanje BI sistema u visokoškolskim ustanovama vođeno fundamentalnom potrebom za prelaskom na upravljanje zasnovano na podacima (data-driven management). Jedan od ključnih identifikovanih pokretača je radi unapređenja strateškog odlučivanja. Primarni pokretač je neophodnost donošenja odluka zasnovanih na dokazima umjesto na pretpostavkama. Mnoge ustanove, kako ističu Sequeira et al. (2024), donose odluke bez korištenja sistematizovanih podataka, što može ugroziti uspjeh njihovih akcija. BI se stoga implementira kako bi se omogućilo strateško planiranje i osmislile nove strategije i politike. Drugi važan pokretač je povećanje operativne efikasnosti i odgovornosti, gdje visokoškolske ustanove prikupljaju ogromne količine podataka, a BI nudi način da se ti podaci lakše iskoriste za optimizaciju procesa i resursa. Studije ukazuju na pritisak zainteresovanih strana za većom transparentnošću i odgovornošću u korišćenju resursa, kao i potrebu za efikasnijim finansijskim praćenjem. Implementacija BI sistema je motivisana sa ciljem povećanja efikasnosti i poboljšanja ukupnih performansi. Studija slučaja Purdue Univerziteta jasno ilustruje kako finansijski pritisak i potreba za povratom prihoda mogu biti snažan pokretač (Flywire, n.d.; Namana & Devi Venkatesh, n.d.). Važan aspekt svake obrazovne ustanove, a i jedan od bitnih pokretača za implementaciju BI sistema je poboljšanje konkurentnosti. U globalizovanom

okruženju, BI se sve više vidi kao strateški alat za povećanje konkurentnosti, a studija slučaja Univerziteta Northeastern u Bostonu direktno povezuje implementaciju napredne analitike sa drastičnim poboljšanjem njihovog položaja na listi nacionalnih univerziteta (skok sa 115. na 40. mjesto) (Krawitz, Law, & Litman, 2018).

Sinteza literature ukazuje da, uprkos jasnim prednostima, implementacija BI sistema nosi značajne izazove. Međutim, literatura takođe identifikuje i kritične faktore uspjeha (*Critical Success Factors* – CSF) koji su neophodni za prevazilaženje tih izazova. Kao jedan od primarnih tehničkih izazova navodi se kvalitet i integracija podataka, gdje problem nastaje zbog postojanja podataka u različitim, često nepovezanim sistemima unutar univerziteta. Integracija zahtijeva prevazilaženje „nedosljednosti, nedostajućih vrijednosti ili varijacija u formatima podataka“. Bitno je obezbijediti privatnosti podataka i poštovati etičke norme kod upotrebe detaljnih studentskih podataka putem BI i alata za analitiku učenja. Naglašavaju se rizici od „pristrasnosti i kršenja privatnosti“, ako se podaci nepropisno koriste ili dijele, čime se preporučuje transparentni okvir pri upravljanju sa tim podacima. Organizacioni izazovi uključuju nedostatak adekvatne IT infrastrukture, nedostatak jasne vizije, ili strategije implementacije, nedostatak BI znanja kod osoblja i otpor promjenama unutar institucije. Tu je potrebno posjedovati jasno definisan plan implementacije (*roadmap*). Identifikovani su faktori uspjeha (CSF) i definisani su u tri dimenzije, a to su organizacioni i strateški faktori (procesi), tehnološki faktori (tehnologija) i ljudski resursi (ljudi). Uspjeh najviše zavisi od „podrške najvišeg menadžmenta“ i „strateškog usklađivanja BI inicijative sa institucionalnim ciljevima“. Takođe se ističe važnost „organizacione spremnosti“ i uspostavljanja „robusnih okvira za upravljanje podacima (Data Governance)“ za osiguranje kvaliteta i etičke upotrebe. „Visok kvalitet podataka“, „interoperabilnost“ različitih univerzitetskih sistema (npr. uspješna integracija BI sistema sa Ellucian Banner sistemom na Purdue Univerzitetu je primjer ovoga) i postojanje adekvatne „IT infrastrukture“ su ključni za tehnološki faktor. Uspjeh zavisi i od „omogućavanja korisnika (user enablement)“, uključujući adekvatnu obuku i podršku, kao i od vođenja „organizacione kulture da prihvati promjene“ i efektivne komunikacije. (T. Avella, Kebritchi, G. Nunn, & Kanai, 2016; Cordova-Esparza, i drugi, 2025; Maldonado Romero & Garzon Santos, 2025; Cordova-Esparza, i drugi, 2025; M. Drake & Walz, 2018; Muhammed Jamiu, Syde Abdullah, Miskon, & Mat Ali, 2019).

Radovi koji analiziraju implementirane BI sisteme izvještavaju o širokom spektru mjerljivih efekata i koristi. Unapređenje strateškog upravljanja i performansi: BI omogućava institucijama da bolje razumiju svoje poslovanje i donose odluke zasnovane na dokazima. Studija slučaja Univerziteta Uppsala u Švedskoj, koji koristi svoj BI sistem (GLIS) više od 15 godina, pokazala je da je njegova primjena „značajno unaprijedila proces odlučivanja“, omogućavajući „brže, kvalitetnije i jednostavnije“ donošenje odluka zasnovanih na podacima. Kao što je već pomenuto, Univerzitet Northeastern bilježi značajan skok na nacionalnoj rang-listi nakon implementacije analitike. Institucije koriste BI za praćenje ključnih pokazatelja uspješnosti (KPI) i usklađivanje sa strateškim ciljevima. Povećanje operativne efikasnosti: Konkretni primjeri pokazuju značajne uštede i optimizacije. Purdue University je implementacijom BI alata za upravljanje naplatom uspio povratiti preko milion dolara prihoda, povećati upotrebu planova plaćanja preko 10 puta (sa 29 na 327) i smanjiti potrebu za eksternim agencijama za naplatu za 48%. Osoblje je takođe moglo da upravlja većim brojem slučajeva uz isti broj ljudi. Kennesaw State University je automatizacijom izvještavanja u HR-u i platnom spisku uštedio 20 sati rada nedeljno i spriječio skupe greške. Generalno, BI pomaže u boljoj alokaciji resursa i smanjenju troškova. Poboljšanje akademskog iskustva i uspjeha studenata (Analitika učenja): Ovo je oblast sa ogromnim potencijalom, često nazivana „Analitika učenja“ (Learning Analytics – LA). BI i LA alati se koriste za praćenje angažovanosti i napretka studenata. Ključna korist je mogućnost

povećanja stope zadržavanja (retention) studenata. Korišćenjem prediktivnih modela, institucije mogu rano „identifikovati studente koji su u riziku od odustajanja” i ponuditi im ciljanu podršku. University of Maryland Eastern Shore (UMES) je koristio analitiku upravo za podršku rizičnim studentima, ali i za strateško poboljšanje upisa, povećavši prosječne SAT rezultate za 65 poena i upis transfer studenata za 150%. Studije slučaja iz UK takođe potvrđuju koristi LA za personalizovanu podršku i unapređenje kurikuluma. Institucije poput University of California, Irvine, razvijaju čitave okvire (frameworks) posvećene analitici za uspjeh studenata (Hočevār & Jaklič, 2010; Nizamul Aziz, 2020; Krawitz, Law, & Litman, 2018; Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020; Flywire, n.d.; Blueprint, K-12, 2021; EDUCAUSE Library, n.d.; Sharda, Delen, & Turban, 2015)

Analizirana akademska literatura pruža relativno konzistentan uvid u tehničku strukturu BI sistema, koji se primjenjuju u visokom obrazovanju. Studije poput one koju su uradili Sorour et al. (2020) i pregledni radovi detaljno opisuju višeslojne arhitekture kao temelj za uspješan sistem. Sinteza ovih radova pokazuje da se tipična arhitektura sastoji od sljedećih komponenti: sloj izvora podataka, ETL i skladišta podataka, analitičkog sloja i sloja prezentacije. Obuhvata različite interne transakcione sisteme (studentske baze poput Ellucian Banner, finansije, LMS) i eksterne izvore. ETL i Skladište podataka: Koristeći ETL (Extraction-Transformation-Load) alate, podaci se integrišu, čiste, transformišu i skladište u centralizovano skladište podataka (data warehouse). Analitički sloj: Ovaj sloj koristi analitičke alate (OLAP – Online Analytical Processing) za višedimenzionalnu analizu podataka, omogućavajući operacije poput „drill-down“, „slice and dice“. Takođe, primjenjuju se i alati za rudarenje podataka (data mining) za otkrivanje skrivenih obrazaca, predviđanje i klasterisanje. Sloj prezentacije: Krajnji sloj gdje se analizirani podaci vizuelizuju donosiocima odluka putem alata za izvještavanje i ad-hoc upite, dashboard-a i portala. Kada je riječ o specifičnim alatima, u proučavanim akademskim radovima i studijama slučaja pominju se vodeće komercijalne platforme kao što su Microsoft Power BI, Tableau, Business Objects, kao i Toad Business Intelligence Suite. Takođe se pominje integracija sa cloud servisima poput Azure, AWS i Google Cloud (Maldonado Romero & Alexandra Garzon Santos, Critical success factors for business intelligence implementation in public universities, 2025; Sharda, Delen, & Turban, 2015; Muhammed Jamiu, Syde Abdullah, Miskon, & Mat Ali, 2019).

Sama arhitektura sistema poslovne inteligencije u visokoškolskim ustanovama zasniva se na višeslojnom modelu koji omogućava efikasno prikupljanje, obradu i vizuelizaciju podataka radi podrške odlučivanju i praćenju kvaliteta obrazovanja. Tradicionalna arhitektura poslovne inteligencije obuhvata tri sloja: sloj izvora podataka, ETL sloj (*extract, Transform, Load*) i sloj prezentacije podataka. Prvi sloj obuhvata različite izvore podataka, uključujući interne baze podataka, spoljne izvore, podatke iz oblaka i sve češće podatke sa društvenih mreža. ETL proces ima ključnu ulogu u ekstrakciji, čišćenju i transformaciji podataka u kompatibilne formate koji se zatim skladište u *data warehouse* (DW), centralizovanu bazu podataka namijenjenu analizi. U DW-u se podaci analiziraju dalje korištenjem OLAP tehnologija (*Online Analytical Processing*), koje omogućava operacije poput „drill-down“, „slice and dice“ i pivotiranje, kao i primjenu algoritama za rudarenje podataka radi otkrivanja obrazaca i trendova. Na kraju, sloj prezentacije omogućava vizualizaciju analiziranih podataka kroz *dashboard-e*, izvještaje, tabele i *ad hoc* upite, čime se donosiocima odluka pruža jasan uvid u performanse ključnih pokazatelja (KPI) vezanih za kvalitet obrazovanja. Poseban značaj ima integracija povratnih informacija sa društvenih mreža, koje se putem sentiment analize mogu obraditi i uključiti u sistem kao dodatni izvor uvida u zadovoljstvo korisnika obrazovnih usluga. Savremeni alati poslovne inteligencije, poput Microsoft Power BI i Tebleu, omogućavaju povezivanje sa *cloud* servisima (npr. Azure, AWS, Google Cloud), čime se omogućava ažuriranje podataka u realnom vremenu bez potrebe za lokalnim servisima. Ovakva arhitektura poslovne inteligencije u

visokom obrazovanju ne samo da omogućava praćenje kvaliteta obrazovanja već se može proširiti na širi spektar institucionalnih KPI indikatora. Uspješna implementacija zahtijeva strateško usklađivanje sa misijom i vizijom ustanove, podršku menadžmenta, kvalitetne podatke i uključivanje svih relevantnih aktera, od IT stručnjaka do krajnjih korisnika. Ova arhitektura predstavlja temelj za izgradnju efikasnog, transparentnog i podatkom vođenog obrazovnog sistema (Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020).

Univerzitet u Konstanci u Njemačkoj i Makvari Univerzitet u Australiji koristili su softvere poslovne inteligencije kako bi dobili ključne informacije o više operacija poput finansijskih, studentskih, ljudskih resursa, istraživačkih i podataka za rangiranje (Namana & Devi Venkatesh, n.d.). Univerzitet Northeastern u Bostonu je poslije implementacije poslovne inteligencije i analitike značajno napredovao na listi nacionalnih univerziteta i to sa 115. mjesta u 2006. godini na 40. mjesto u 2017. godini (Krawitz, Law, & Litman, 2018). Univerzitet u Čikagu kroz svoj tim poslovne inteligencije COE razvija prilagođena rješenja za poslovnu inteligenciju u saradnji s različitim odjelima, omogućavajući pristup aktuelnim i istorijskim podacima, automatizaciju izvještavanja i vizualizaciju podataka putem alata kao što su Tableau i Business Objects, čime se značajno unapređuje odlučivanje, efikasnost i praćenje institucionalnih ciljeva poput smanjenja emisije gasova staklene bašte i poboljšavanje administrativnih procesa (Inside UChicago, n.d.). Uppsala univerzitet u Švedskoj koristi siste poslovne inteligencije pod imenom GLIS (*Generellt Lednings Informations System*) već više od 15 godina, sa oko 500 redovnih korisnika, a studija pokazuje da je njegova primjena značajno unaprijedila proces odlučivanja, jer omogućava brže, kvalitetnije i jednostavnije donošenje odluka zasnovanih na integraciji velikih količina unutrašnjih i vanjskih podataka (Nizamul Aziz, 2020).

DISKUSIJA

Sistematski pregled literature sproveden u ovom radu pružio je uvid u ključne aspekte primjene poslovne inteligencije (BI) u kontekstu digitalne transformacije visokoškolskih ustanova (VU). Rezultati, strukturirani oko četiri istraživačka pitanja, potvrđuju da BI nije samo tehnološko unapređenje već strateški imperativ za institucije koje teže efikasnosti, konkurentnosti i poboljšanju kvaliteta obrazovanja. Nalazi konzistentno ukazuju na to da je usvajanje BI vođeno potrebom za donošenjem odluka zasnovanih na podacima, povećanjem efikasnosti i jačanjem konkurentnosti. Ovo je u skladu sa opštim trendom digitalne transformacije, gdje organizacije teže prelasku sa reaktivnog na proaktivno upravljanje. Dok studije poput one Sequeira et al. (2024) naglašavaju nedostatak sistematizovanih podataka kao prepreku, primjeri poput Univerziteta Northeastern pokazuju da strateška primjena analitike može direktno uticati na reputaciju i rangiranje institucije. Finansijski pritisak, jasno vidljiv u studiji slučaja Purdue Univerziteta, takođe se javlja kao snažan motivator, potvrđujući da BI nije samo akademski već i vitalni poslovni alat za održivost VU (Sequeira, Reis, Alves, & Branco, 2024; Krawitz, Law, & Litman, 2018; Flywire, n.d.).

Identifikovani izazovi – prije svega integracija podataka iz različitih sistema, osiguravanje kvaliteta podataka i prevazilaženje organizacionog otpora – predstavljaju značajne prepreke koje su potvrđene u brojnim studijama. Problemi sa „silo” podacima i nedostatak interoperabilnosti su univerzalni, dok su etička pitanja i privatnost podataka posebno naglašeni u kontekstu analitike učenja. Međutim, ohrabruje činjenica da literatura jasno definiše i kritične faktore uspjeha (CSF). Naglasak na strateškom usklađivanju i podršci najvišeg menadžmenta sugerise da uspjeh BI inicijativa zavisi više od organizacione zrelosti i liderstva nego isključivo od tehnologije. Uspostavljanje robusnih okvira za upravljanje podacima (Data Governance) pojavljuje se kao ključni mehanizam za prevazilaženje tehničkih i etičkih izazova. Uspješna integracija BI sa postojećim sistemima, kao što je Ellu-

cian Banner na Purdue Univerzitetu, pokazuje da su tehnički izazovi rješivi uz adekvatno planiranje (Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020; Flywire, n.d.).

Rezultati potvrđuju da implementacija BI donosi konkretne i mjerljive koristi na više nivoa. Na strateškom nivou, poboljšano odlučivanje, demonstrirano na Univerzitetu Uppsala, i unapređenje rangiranja, kao kod Northeastern Univerziteta, predstavljaju najznačajnije ishode. Na operativnom nivou, studije slučaja Purdue i Kennesaw State Univerziteta pružaju snažne dokaze o finansijskim uštedama i povećanju efikasnosti administrativnih procesa. Posebno značajna oblast je poboljšanje akademskog iskustva kroz Analitiku učenja (LA). Mogućnost identifikacije studenata u riziku od odustajanja i pružanje personalizovane podrške direktno doprinosi misiji visokoškolskih ustanova. Primjer Univerziteta Maryland Eastern Shore (UMES) pokazuje kako LA može služiti i za strateško upravljanje upisom, ne samo za podršku postojećim studentima. Razvoj sveobuhvatnih okvira za analitiku uspjeha studenata, kao na Univerzitetu California, Irvine, ukazuje na rastući značaj ove oblasti (Flywire, n.d.; Nizamul Aziz, 2020; Krawitz, Law, & Litman, 2018; EDUCAUSE Library, n.d.; Blueprint, K-12, 2021).

Pregled literature ukazuje na relativno standardizovanu, višeslojnu arhitekturu BI sistema u VU, koja obuhvata slojeve za izvore podataka, ETL procese i skladištenje, analitiku (*OLAP*, rudarenje podataka) i prezentaciju (izvještaji, dashboardi). Ova arhitektura, opisana u radu Sorour et al. (2020), omogućava transformaciju sirovih podataka u korisne informacije za odlučivanje. Upotreba vodećih komercijalnih alata kao što su Microsoft Power BI, Tableau i Business Objects, kao i integracija sa cloud platformama, ukazuje na usvajanje industrijskih standarda i trendova u akademskom okruženju (Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020).

Nalazi ovog pregleda imaju direktne implikacije za visokoškolske ustanove u regionu, uključujući Univerzitet u Banjoj Luci. Prepoznati pokretači – potreba za boljim odlučivanjem, efikasnošću i konkurentnošću – relevantni su i u domaćem kontekstu. Identifikovani izazovi, posebno oni vezani za integraciju podataka iz postojećih sistema (kao što je eStudent) i kvalitet podataka, vjerovatno predstavljaju značajne prepreke i zahtijevaju pažljivo planiranje. Ključni faktori uspjeha, naročito podrška rukovodstva i strateško usklađivanje, moraju biti osigurani prije bilo kakve veće investicije u BI. Potencijalne koristi su velike: od efikasnije administracije i boljeg upravljanja resursima, do unapređenja kvaliteta nastave kroz analizu akademskih performansi i praćenje indikatora kvaliteta. Ovaj pregled literature, iako sistematski sproveden, ima određena ograničenja, kao što su fokus na odabrane baze i varijacije u kvalitetu izvještavanja primarnih studija. Buduća istraživanja bi mogla da se fokusiraju na detaljnije studije slučaja implementacije BI sistema na univerzitetima u regionu Zapadnog Balkana, kako bi se bolje razumjeli specifični izazovi i faktori uspjeha u lokalnom kontekstu, kao i na etičke implikacije primjene analitike učenja. U zaključku, poslovna inteligencija predstavlja moćan alat za digitalnu transformaciju visokoškolskih ustanova. Uspješna implementacija zahtijeva strateški pristup, prevazilaženje tehničkih i organizacionih izazova, ali nudi značajne benefite u pogledu efikasnosti, kvaliteta i konkurentnosti (Sequeira, Reis, Alves, & Branco, 2024; Krawitz, Law, & Litman, 2018; Flywire, n.d.; Sorour, S. Atkins, F. Stanier, & D. Alharbi, 2020).

Primjena poslovne inteligencije u visokoškolskim ustanovama pokazala se kao ključni faktor u unapređenju upravljanja, kvaliteta obrazovanja i strateškog odlučivanja. Pominjanjem različitih primjena drugih univerziteta jasno se vidi da integracija poslovne inteligencije omogućava prikupljanje različitih izvora podataka, automatizaciju izvještaja, praćenje ključnih pokazatelja performansi (KPI) i donošenje odluka zasnovanih na realnim podacima. Ovi sistemi ne samo da olakšavaju administrativne procese već omogućavaju i praćenje studentskog uspjeha, angažovanosti nastavnog osoblja, budžetske efikasnosti i ekoloških ciljeva.

ZAKLJUČAK

Digitalna transformacija visokoškolskih ustanova predstavlja neizbježan proces u savremenom obrazovnom okruženju, neophodan za održavanje konkurentnosti i relevantnosti u 21. vijeku. Kako je pokazao ovaj sistematski pregled literature, poslovna inteligencija (BI) se nameće kao fundamentalni stub i ključni enabler ove transformacije. Analiza relevantne akademske literature i studija slučaja širom svijeta nedvosmisleno potvrđuje da strateška primjena BI sistema omogućava visokoškolskim ustanovama prelazak na podatkom vođeno upravljanje. Ovaj pristup rezultira unapređenjem kvaliteta na više nivoa: od efikasnijeg strateškog odlučivanja i optimizacije korišćenja resursa, do poboljšanja administrativnih procesa i, što je najvažnije, unapređenja ishoda učenja i studentskog iskustva kroz primjenu analitike učenja (Learning Analytics).

Integracijom podataka iz različitih, često izolovanih, izvora unutar institucije, te njihovom transformacijom u smislene informacije putem standardizovanih BI arhitektura i alata, stvara se osnova za povećanu transparentnost i odgovornost. Omogućava se pravovremeno prepoznavanje trendova, identifikacija studenata u riziku, te kontinuirano praćenje i unapređenje ključnih pokazatelja uspješnosti (KPI). Iako implementacija BI sistema nosi značajne tehničke (kvalitet i integracija podataka) i organizacione izazove (potreba za strateškim usklađivanjem, podrškom rukovodstva, upravljanjem podacima i razvojem kulture zasnovane na podacima), identifikovani kritični faktori uspjeha pružaju jasan putokaz za njihovo prevazilaženje.

Stoga, poslovna inteligencija ne treba da bude posmatrana isključivo kao tehnički alat već kao strateški resurs koji visokoškolske ustanove moraju prepoznati i integrisati u svoje procese kako bi ostale konkurentne i efikasne. Za institucije poput Univerziteta u Banjoj Luci, usvajanje principa i alata poslovne inteligencije, po uzoru na primjere iz svjetske prakse analizirane u ovom radu, predstavlja važan korak ka modernizaciji, jačanju institucionalnih kapaciteta i stvaranju obrazovnog okruženja koje adekvatno odgovara kompleksnim zahtjevima savremenog društva i tržišta rada.

LITERATURA

- Baalmans, B. S., J., B. T., & Fabian, N. E. (n.d.). *Digital Transformation*. Groningen: Groningen Digital Business Centre University of Groningen.
- Balaban, N. (2006). *Poslovna inteligencija*. Subotica: Ekonomski fakultet Subotica.
- Blueprint, K-12. (2021). *Learning Analytics Case Studies: Putting Insights Into Action*. Maryland: University of Maryland Eastern Shore - UMES.
- Cordova-Esparza, D.-M., Terven, J., Romero-Gonzalez, J.-A., Cordova-Esparza, K.-E., Lopez-Martinez, R.-E., Garcia-Ramirez, T., & Chaparro-Sanchez, R. (2025). Predicting and Preventing School Dropout with Business Intelligence: Insights from a Systematic Review. *ICT-Based Modelling and Simulation for Education*.
- Dixon, N., Howe, R., & Matthias Richter, U. (2025). *Exploring learning analytics practices and their benefits through the lens of three case studies in UK higher education*. Association for learning technology.
- Dr. Trivedi, R. (2023). Significance of Business Intelligence for Higher Education Institutes in India and its tools and applications. *International journal of innovative research in technology*, 2133-217.
- EDUCAUSE Library. (n.d.). *Learning Analytics*. Retrieved from Educause: <https://library.educause.edu/topics/teaching-and-learning/learning-analytics>
- Flywire. (n.d.). *Case Study: How Purdue University innovated past-due collections to get more than 300 students back on track and recover more than \$1 million*. Retrieved from Flywire: <https://www.flywire.com/resources/case-study-purdue-university-flywire-collection-management>
- Hočevar, B., & Jaklič, J. (2010). *Assessing Benefits of Business Intelligence Systems – A Case Study*. Ljubljana: Ekonomski fakultet - Univera v Ljubljani.

- Inside UChicago. (n.d.). *Case studies*. Retrieved from The University of Chicago: <https://intranet.uchicago.edu/tools-and-resources/it-services/services/business-intelligence/services/case-studies>
- Kitchenham, B., & M. Charters, S. (2007). *Guidelines for performing Systematic Literature Reviews in Software Engineering*. Keele, Durham: Software Engineering Group School of Computer Science and Mathematics, Department of Computer Science University of Durham.
- Krawitz, M., Law, J., & Litman, S. (2018, August 08). *How higher-education institutions can transform themselves using advances analytics*. Retrieved from McKinsey & Company: <https://www.mckinsey.com/industries/education/our-insights/how-higher-education-institutions-can-transform-themselves-using-advanced-analytics/>
- M Drake, B., & Walz, A. (2018). *Evolving Business Intelligence and Data Analytics in Higher Education*. New Directions for Institution Research.
- M. Drake, B., & Walz, A. (2018). Evolving Business Intelligence and Data Analytics in Higher Education. *Institutional Research in a Digital Era*, 39-52.
- Maldonado Romero, K., & Alexandra Garzon Santos, C. (2025). *Critical success factors for business intelligence implementation in public universities*. *Suma de Negocios*.
- Maldonado Romero, K., & Garzon Santos, C. A. (2025). Critical success factors for business intelligence implementation in public universities. *Suma de Negocios*, 68-79.
- Muhammed Jamiu, S., Syde Abdullah, N., Miskon, S., & Mat Ali, N. (2019). Data Governance Support for Business Intelligence in Higher Education: A Systematic Literature Review. *Advances in Intelligent Systems and Computing* (pp. 35-44). Springer.
- Musa, S., Mat Ali, N., Miskon, S., Abubakar Giro, M., & Aljabali, R. (2021). *BUSINESS INTELLIGENCE USAGE MODEL FOR HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS*. *Journal of Theoretical and Applied Information Technology*.
- Namana, S., & Devi Venkatesh, U. (n.d.). *Business intelligence software for educational institution*. Halmstad: Industrial Management and Innovation Halmstad University Sweden.
- Nizamul Aziz, M. (2020, Jun 08). *The Impact and Power of Business Intelligence (BI) on the Decision-making Process in Uppsala University: A Case Study*. Retrieved from IJSAB International: <https://www.ijab.com/volume-4-issue-6/3002>
- Owusu, A., Ghanbari-Baghestan, A., & Kalantari, A. (2017). *Investigating the Factors Affecting Business Intelligence Systems Adoption: A Case Study of Private Universities in Malaysia*. *International Journal of Technology*.
- Scheps, S. (2008). *Business Intelligence for Dummies*. Indianapolis: Wiley Publishing, Inc.
- Sequeira, R., Reis, A., Alves, P., & Branco, F. (2024). *Roadmap for Implementing Business Intelligence Systems in Higher Education Institutions: Systematic Literature Review*. MDPI.
- Sharda, R., Delen, D., & Turban, E. (2015). *BUSINESS INTELLIGENCE AND ANALYTICS: SYSTEMS FOR DECISION SUPPORT*. New Jearsey: Pearson.
- Sorour, A., S. Atkins, A., F. Stanier, C., & D. Alharbi, F. (2020). The Role of Business Intelligence and Analytics in Higher Education Quality: A Proposed Architecture. *2019 International Conferemce on Advances in the Emerging Computing Technologies* (p. 6). Al Madinah Al Munawwarah: Institue of Electrical and Electronics Engineers.
- T. Avella, J., Kebritchi, M., G. Nunn, S., & Kanai, T. (2016). Learning Analytics Methods, Benefits, and Challenges in Higher Education: A Systematic Literature Review. *Journal of Asynchronous Learning Networks*.
- Vial, G. (2019). *Understanding digital transformation: A revies and a research agenda*. Graz: The Journal of Strategic Information System.

THE IMPORTANCE OF BUSINESS INTELLIGENCE IN THE DIGITAL TRANSFORMATION OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS

Author: DANILO ROGIĆ

Email: danilo.rogic@student.ef.unibl.org

Mentor: Assist. Prof. Ljubiša Mičić

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: In today's digital age, higher education institutions face challenges that require rapid adaptation and efficient management of information, the volume of which is constantly increasing. Business Intelligence (BI) emerges as a key tool in the process of digital transformation, enabling data-driven decision-making, process optimization, and overall improvement in the quality of education, which is of strategic importance to the development of educational institutions.

Aim: The aim of this paper is to explore the significance of Business Intelligence in the context of digital transformation of higher education institutions, with a particular focus on its contribution to strategic management, administrative efficiency, and enhancement of the student experience.

Materials and Methods: This paper is based on the analysis of secondary sources, including relevant academic literature in the field of Business Intelligence, as well as published scientific papers from various journals and websites. A comparative method was applied to analyze the implementation of Business Intelligence in higher education institutions worldwide, with a focus on the possibilities of its application in the domestic context.

Results: The findings indicate that the implementation of Business Intelligence systems enables higher education institutions to manage resources more efficiently, monitor student academic performance, optimize curricula, and improve transparency in decision-making. Particular importance is given to integration with existing information systems, which creates a foundation for smart management of educational processes.

Conclusion: Business Intelligence represents an essential component of the digital transformation of higher education institutions. Its application can significantly contribute to the modernization of the educational system, increase the competitiveness of universities, and better connect the economic and IT aspects of education management. It is necessary to follow global trends and strive to apply them appropriately within higher education institutions to ensure that the quality of education remains competitive in the 21st century.

Keywords: business intelligence; digital transformation; higher education institutions; business informatics; education management

ŽENA U NOVOM ZAVETU: SOCIOLOŠKA I PRAVNA TUMAČENJA

Autor: DINA JANKOVIĆ

e-mail: dinajankovic.nis@gmail.com

Mentor: doc. dr Sara Mitić

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Tema položaja žene u hrišćanstvu, posebno u Novom zavetu, otvara pitanja o mestu žene u teološkom, društvenom i pravnom poretku. Novi zavet je doneo značajne promene u tadašnjem patrijarhalnom okruženju: Isus je razgovarao sa ženama, uključivao ih u svoju misiju i poverio im ključna svedočanstva. Ipak, kasnija crkvena praksa i institucionalna tumačenja često su ograničila taj prostor, stvarajući raskorak između izvornog učenja i istorijske recepcije.

Cilj: Cilj rada je da prikaže kako Novi zavet i njegovo kasnije tumačenje oblikuju pravni i društveni položaj žena, te da ukaže na vezu između religijskih tekstova, crkvenih normi i formiranja patrijarhalnih obrazaca u pravu i kulturi.

Materijal i metode: U radu se analiziraju biblijski tekstovi, posebno Novi zavet, kao i crkveni kanoni, Dušanov zakonik, Žička hrisovulja i drugi pravni izvori. Metod je komparativna pravno-istorijska analiza, uz razmatranje jevrejskog zakona, rimskog prava, helenističke filozofije i feminističke teologije, sa ciljem da se prikaže kontinuitet i promene u položaju žene.

Rezultati: Analiza pokazuje da Novi zavet ženi daje dostojanstvo i značajnu ulogu, ali da kasnija institucionalizacija hrišćanstva vraća patrijarhalni model. Mariološki ideal, iako pruža uzor osnaživanja, ujedno stvara i dodatni teret kroz nerealna očekivanja. Crkveno pravo prešlo je u običajno i državno pravo, čime je obrazac podređenosti žene postao deo pravne prakse i kulturnog nasleđa.

Zaključak: Razumevanje Novog zaveta i njegovih tumačenja važno je za savremene pravnike i društvo, jer pokazuje kako tekst i simbolika prelaze u norme i dugoročno oblikuju rodne uloge. Kritičko čitanje ovih izvora danas može doprineti većem uvažavanju žena i ravnopravnosti u pravu i društvu.

Ključne riječi: žena, Novi zavet, hrišćanstvo, pravo, mariologija.

UVOD

Tema položaja žene u hrišćanstvu, sa fokusom na Novi zavet, pruža mogućnost da se prate složeni procesi oblikovanja društvenih i pravnih stavova prema ženama kroz vekove. Posmatranje procesa stvaranja hrišćanske države i crkvenog prava otvara prostor da se uoči kako su teološki tekstovi, njihova tumačenja i institucionalna praksa crkve ostavljali trag u kolektivnoj svesti, naročito u pogledu odnosa prema patrijarhatu. Novi zavet donosi snažne promene, ako se stavimo u tadašnji kontekst. Isus razgovara sa ženama, dopušta im da učestvuju u njegovoj misiji i upravo njima poverava vest o Vaskrsenju, koju zajednica prihvata. Iako danas to može zvučati jednostavno, reč je o važnom preokretu u kulturi u kojoj se ženskom svedočenju obično nije verovalo, a upravo one „dobijaju“ taj zadatak. Istovremeno, istorijski razvoj hrišćanstva i crkvenih institucija doveo je do toga da formalni autoritet ostane pretežno u rukama muškaraca. Ovaj raskorak između početnog impulsa uključivanja i kasnije prakse ograničavanja predstavlja polaznu tačku analize. Novi zavet

može biti zbunjujući: dok pojedini odlomci naglašavaju značaj i ulogu žena u životu i misiji Isusa Hrista, kasnija tumačenja i stavovi hrišćanskih svetaca često favorizuju muškarce kao „prirodne“ autoritete. Iz tekstova nekih svetaca može se zaključiti da poštuju i cene žene, međutim – uz jedno veliko „ali“, o čemu će biti reči u nastavku.

Upravo Novi zavet, kao ključni temelj hrišćanskog učenja, pruža zanimljiv i složen materijal za analizu. S jedne strane, Isus Hrist u Jevanđeljima ruši mnoge tadašnje društvene barijere, razgovara sa ženama, uključuje ih u svoju misiju i poverava im ključna svedočanstva. Ipak, taj prostor priznanja bio je ograničen podsećanjem na „prvi greh“, čime se ženi simbolično nametala uloga zavodnice i one koja je prva posrnula. Zato se postavlja pitanje: da li je to što je Isus bio muškarac Bogočovek, kao i svi apostoli i većina svetaca, nesvesno oblikovalo kolektivno nasleđe u kome žene vekovima gledaju muškarce kao prirodne autoritete? I da li se taj obrazac prenosi ne samo kroz religiju, već i kroz pravne i kulturne norme? Pitanje polnosti Isusa i apostola važno je, ali nije jedino. Na oblikovanje „prirodnog autoriteta“ muškaraca uticali su i drugi faktori: tumačenja biblijskih tekstova kroz vekove, teološke škole, mariološki obrasci (npr. ideal „device–majke“), ali i šire pravno-kulturno okruženje u kojem je hrišćanstvo raslo: jevrejski zakon, rimsko pravo, helenistička misao i lokalni običaji. Usmerenost društva ka patrijarhalnim modelima, kao i način na koji su crkvene norme postale deo svakodnevice, jednako su važni za razumevanje današnjeg stanja.

Za domaći pravni kontekst ključno je pratiti kako su se crkvena učenja i kanoni pretočili u norme: od najranijih crkvenih propisa i običajnog prava, preko Žičke hrisovulje, Nomokanona, do Dušanovog zakonika. Time se može pratiti put od teksta do pravila i od pravila do prakse: kako su porodično pravo, nasleđivanje, bračne smetnje i razvodi preuzimali iz crkvenih pravila, ali i gde su nastajale pukotine.

U skladu s tim, rad postavlja nekoliko pitanja: gde se i zašto udaljilo od početne prakse u kojoj je Isus osnaživao ženu? U kojoj meri su kasnija tumačenja, liturgijska i institucionalna pravila i mariološka simbolika suzili prostor za ženu? Da li je recepcija hrišćanstva, zajedno sa pravnim i običajnim nasleđem, bila jedan od važnih temelja istorijskog patrijarhata na našim prostorima? Ovakav okvir omogućava da se Novi zavet čita i kao teološki tekst i kao izvor društvenih i pravnih obrazaca koji su ostavili dubok trag u kulturi, sa vidljivim posledicama do danas.

PREHRIŠĆANSKI OKVIR I HRIŠĆANSKA PROMENA POLOŽAJA ŽENE

U ranoj rimskoj tradiciji nema pouzdanih izvora matrijarhata, ali postoje tragovi snažne simboličke i religijske uloge žena: ugled rimskih matrona, posebni status Vestalki i činjenica da su pojedini kultovi i javni rituali zavisili od ženskog učešća. U nekim bračnim oblicima (npr. brak *sine manu*) žena je ostajala pravno vezana za svoju izvornu porodicu, što je čuvalo njen miraz i uticaj njenog roda, iako je javni poredak ostajao patrijarhalan. Ovi primeri pokazuju da „prethodni svet“ nije bio jedinstven već raznolik. Upravo zbog te raznolikosti, početni hrišćanski impuls (dostojanstvo žene, monogamni brak, zaštita udovica) lakše se prepoznaje kao novina u odnosu na dotadašnje poretke. Engels je još u 19. veku upozorio da je zabluda zamišljati ženu kao „prvobitnu robinju muškarca“, podsećajući da su oblici porodičnog života istorijski promenljivi i slojeviti (Engels, 1946, str. 46–47). Ta opomena je korisna i danas: govori da pravni i društveni položaj žena nije prirodno dat već nastaje kroz duge procese promene običaja, religije i prava. U tom okviru, početni hrišćanski impuls (dostojanstvo žene, vernost i nerazrešivost braka) postaje važan marker preokreta u odnosu na starije poretke. Pre hrišćanstva, u većini društava vladao je čvrst patrijarhalni poredak. Žena je pravno i društveno bila vezana za kuću i porodicu, pod starateljstvom muškarca (oca, muža ili rođaka), bez učešća u javnom i političkom

životu. Brak je prvenstveno služio očuvanju imovine i potomstva, a pravila nasleđivanja, o razvodu i javnom ponašanju postavljala su strože obaveze ženama nego muškarcima. Iako su postojali izuzeci (pojedine sveštenice, zaštitnice hramova, retke obrazovane žene), oni nisu menjali osnovni obrazac. Kao lustraciju toga možemo uzeti klasičnu Atinu, gde je pravni položaj žene bio posebno nepovoljan.

U klasičnoj Atini žena je pravno bila pod starateljstvom muškarca (kyrios) – najpre oca, zatim muža, a ako postane udovica, nekog muškog srodnika. Nije učestvovala u političkom i javnom životu. U sudu se najčešće nije pojavljivala lično nego preko muškog zastupnika. Brak je bio porodični ugovor sklopljen radi potomstva i očuvanja imovine; prati ga miraz koji ostaje ženina imovina, ali njime upravlja muž. Razvod muž može lakše da pokrene; žena formalno može, ali se u praksi to retko dešavalo. Preljuba žene smatra se teškom uvredom porodice i kažnjava se strože nego muška nevera. Nasleđivanje je uređeno tako da imovina ostane u muškoj liniji. Ako nema sinova, kći postaje epikleros (naslednica „privezana“ uz očevu kuću) i obično se udaje za najbližeg muškog rođaka kako bi imanje ostalo u porodici. Žene formalno mogu da poseduju miraz i neke pokretne stvari, ali time upravlja muž. Filozofi i pisci često podržavaju ovakav poredak. Ksenofont ženu vidi kao „domaćicu“ zaduženu za kuću, vunu, hranu i čuvanje ugleda doma. Aristotel žene smatra „po prirodi“ potčinjenim, drugorazrednim bićima, manje pogodnim za upravljanje. Nasuprot njima, Platon u idealnoj državi govori o mogućoj jednakosti sposobnosti, ali to ostaje teorija, ne praksa Atine. Postojao je snažan dvostruki standard: uz strogu kontrolu „uglednih“ žena, javno su postojale hetere (obrazovane pratilje) i prostitucija. Heterama je priznavana izvesna sloboda i obrazovanje. Religija je bila jedina oblast u kojoj su pojedine žene mogle steći vidljiv položaj (npr. sveštenice, ženski festivali kao Tesmoforije), ali ta čast se ne pretvara u političku moć (Samardžić, 2007, str. 66–90).

Pravni položaj žene u klasičnoj Atini služi kao jasna polazna tačka, pokazuje koliko su pre hrišćanstva žene bile pravno ograničene i isključene iz javnosti. Taj okvir je važan da bi se videlo šta hrišćanstvo jeste promenilo i koliko su njeni počeci bili revolucionarni za ženu. Upravo poređenjem sa ovim „prethodnim stanjem“ može se argumentovano govoriti da li je hrišćanstvo bilo korektiv, potpora ili legitimizacija patrijarhalnog poretka.

Dobar primer pozitivnih promena je Rusija. Pre pokršćavanja (kraj X veka) porodične veze kod istočnih Slovena počivale su na običajnom pravu i široj rodbinskoj zajednici. Brak se često sklapao otmicom ili „kupovinom“ neveste kroz plaćanje venca, a u nekim krajevima bilo je i poligamije. Muškarac je bio nesumnjivo „stariji“ u kući, a zajednica i zemlja posedovale su se kolektivno. U takvom okruženju žena je prvenstveno imala dužnost rađanja i rada u domaćinstvu, uz skromnu pravnu zaštitu i malo mogućnosti da utiče na porodične odluke. Sa prihvatanjem hrišćanstva, krajem X i tokom XI veka, počinje postepena, ali vidljiva promena. Crkva aktivno suzbija paganske običaje i uvodi jasna pravila o braku, razvodu i porodičnom moralu. Monogamija postaje opšteprihvaćen obrazac, a poligamija i „divlji“ oblici sklapanja braka bivaju potisnuti. Brak bez crkvenog venčanja sve se češće doživljava kao greh i sramota za potomstvo, pa se u praksi traži blagoslov i upis u crkvene knjige. Time se ženama i deci obezbeđuje sigurniji status: brak je javno potvrđen, a njegova prava i dužnosti su poznati. U XI veku nadležnost nad bračnim stvarima gotovo u potpunosti prelazi u crkvene ruke. Crkveni sudovi uređuju kako se brak sklapa, traje i raskida, kao i pitanja starateljstva, tutorstva i porodične odgovornosti. Time se sužava prostor za samovolju muža (npr. jednostrano „puštanje“ žene) i uvodi postupak sa dokazima i svedocima. I u sporovima o nasleđstvu, bez odgovarajućih crkvenih isprava sud može uskratiti suđenje, što dodatno podstiče uredno vođenje porodičnog statusa. Istovremeno se menja i porodični model: iz velike rodovske zajednice prelazi se na užu, „individualnu“ porodicu – muž, žena i deca sa sopstvenim domaćinstvom. Takva promena jača unutrašnju ekonomsku i pravnu celinu porodice i uvećava vidljivost uloge žene u njoj. Crkveno učenje o dostojanstvu žene i braku kao zajednici ljubavi i vernosti utiče i na širu moralnu sliku:

ističu se odgovornost, uzdržanje, radinost i briga za decu i slabe. To vremenom preuzima i državna vlast, pa se hrišćanski pogled na brak uklapa u zvaničnu ideologiju. Pravni dobitak za žene vidi se u nekoliko tačaka. Prvo, monogamija i obavezno venčanje daju sigurniji lični i imovinski položaj supruge i dece. Drugo, razvod više nije stvar isključivo muške volje – postoje razlozi i postupak. Treće, starateljstvo i briga o siročadi i udovicama postaju uređene kategorije, sa crkvenim nadzorom. Četvrto, u nasleđivanju i porodičnim sporovima uvodi se red: priznaju se isprave, svedoci i odluke crkvenih sudova, što ženama daje jasniji put do zaštite prava (miraza, dečjih interesa i dr.). Naravno, patrijarhalni poredak nije nestao: muž i dalje ima vodeću ulogu, a društvene navike se sporo menjaju. Ipak, u poređenju sa ranijim paganskim običajima – otmica, „kupovina“ neveste, poligamija i kolektivna odgovornost roda – hrišćanizacija donosi prelom: brak se pretvara u pravno i moralno obaveznu ustanovu pod crkvenim nadzorom, a žena dobija veći stepen priznanja, zaštite i pravne sigurnosti. Ove promene objašnjavaju zašto se u XI veku u Rusiji jasno vidi prelazak ka užoj, monogamnoj porodici i zašto se sporovi iz porodičnog života sve češće rešavaju pred crkvenim sudovima. U tom okviru, ženski položaj postaje vidljiviji i pravno bolje branjen nego u prethrišćanskom dobu (Nikolić, 2011, str. 239–240).

IZMEĐU PORUKE I PORETKA: HRIŠĆANSKA PORUKA I INSTITUCIONALNA PRAKSA

Da bi se razumelo savremeno shvatanje uloge žene i pravilno postavilo pitanje da li je njen položaj u hrišćanstvu uticao na njen društveni status, neophodno je krenuti od društveno-istorijskog okruženja u kome je Novi zavet nastao. Prvi vek naše ere bio je vreme ukrštanja tri kulturna i pravna sistema: jevrejskog zakona, rimskog prava i helenističke filozofije¹. Sva tri sistema, iako međusobno različita, imaju jednu poveznicu, javna i institucionalna moć pripada muškarcima. Žene imaju određena prava i prostor delovanja, ali on je najčešće vezan za porodičnu sferu i primarnu ulogu majke.

Sa takvom svešću, pojavljuje se Isusova misija: prekidajući kontinuitet on odstupa od dotadašnjih normi, razgovara sa ženama, uključuje ih uz svoje učenike i poverava im ključne poruke. Dajući upravo ženama ulogu prvih svedokinja za Hristovo Vaskrsenje, sa stanovišta rodne ravnopravnosti, potez je revolucionaran. Ipak, uprkos davanja prostora ženama i početnog potencijala, struktura apostolskog kruga i kasnije uređenje crkve ostaje nepromenjeno, vođstvo ostaje muško. Da li je takva struktura bila pitanje izbora ili ustaljene prakse? U društvu gde je muškarac bio zakonodavac, svedok i tumač, da li je bilo je prirodno da se autoritet u crkvi od samog početka oblikuje po takvom modelu?

1 1) Jevrejski zakon, to jest Halaha, obuhvata religijski i društveni život jevrejskog naroda, utemeljen na Tori (pisanom zakonu koji obuhvata pet Mojsijevih knjiga, čineći glavni deo Starog zaveta) i usmenoj Tori (usmeni zakon koji Mojsije nije zapisao već predavao, kasnije unet u Talmud). Ovi zakoni smatrani su obavezujućim za izraelski narod, jer su regulisali i verski i društveni život.

2) Rimsko pravo u to doba još nije bilo u potpunosti kodifikovano; zasnivalo se na običajima, zakonima, senatskim odlukama i praksi. U periodu nastajanja Novog zaveta, rimsko pravo je u usponu i oblikuje se kroz: *ius civile* (odnosio se na Rimljane), *ius gentium* (odnosio se na strance i uređivao odnose između Rimljana i stranaca) i *ius honorarium* (pretorsko pravo; pretor tumači pravo i daje rešenja kad to civilno pravo ne predviđa).

3) Helenistička filozofija u vreme nastanka Novog zaveta bila je vrlo rasprostranjena, što potvrđuje i činjenica da je Novi zavet napisan na grčkom jeziku. To pokazuje koliko je helenistička kultura tada bila prisutna i uticajna. Među najuticajnijim pravcima bili su: stoicizam (unutrašnji mir, samokontrola, življenje u skladu s prirodom), epikurejstvo (postizanje mira i blagostanja oslobađanjem od duševnih briga i boli), skepticizam (uzdržavanje od konačnih sudova o istini) i novoplatonizam (ideja o Bogu kao vrhovnom biću od koga je sve nastalo i težnja oslobađanju od materijalnog; kasnije snažno utiče na ranohrišćansku teologiju).

Ovaj početni raspored uloga postao je osnova za prenošenje muškog autoriteta kao kolektivnog nasleđa, obrasca koji nije vezan samo za religiju. Tokom vekova, čak i kada su žene imale značajnu ulogu u širenju hrišćanstva, to ih je retko uključivalo u formalno vođstvo ili donošenje ključnih odluka. Otuda pitanje da li je takvo stanje stvari uticalo na održavanje dugotrajne percepcije da muškarac „prirodno“ zauzima poziciju autoriteta, dok je žena podrška, pratilac, ili, u najboljem slučaju, moralni uzor.

Hristos je svojim ponašanjem i učenjem podigao dostojanstvo žena. Razgovarao je sa njima, uključivao ih u svoju misiju i uspostavio im bračna prava kakva su bila, naglašavajući da su muškarac i žena jednaki pred Bogom, ali sa različitim ulogama (Matej, 19, 3–12).² „Taj ideal bio je široko podržavan u nekoliko prvih vekova Crkve. žene su zadobijale čino ve svetiteljki i mučenica, dajući svoj život za Boga kroz mnoštvo uloga, uključujući uloge duhovnih matera, ravnoapostolskih propovednica (Sveta Nina Gruzijska, na primer) i đakonisa, kao i one tradicionalne uloge žene, majke i učesnice u milosrdnim delima. Kada su muškarci počeli tragati za pustinjom kao mestom da će se podvizavati u većoj predanosti Bogu, žene – počev od Svete Marije Egipćanke, čiju je svetost poštovao i Sveti Antonije Veliki – nisu daleko zaostajale za njima.“ (Hajd, 2001, str. 258)

Iako Isus Hrist daje vrednost ženama, paralelno su postojali muškarci koji su zadržali stare stavove, koji se vide putem, npr. tradicionalne jevrejske molitve „Hvala ti Bože što nisam stvoren kao žena“. Ketrin Hajd smatra da su muškarci zapravo prebacivali odgovornost za svoje strasti prema ženi na nju samu, verujući da su one krive, ne pripisujući to njihovoj polnoj prirodi i iskušenjima. Vremenom se, u crkvenu praksu uvukao drugačiji stav, više iz kulture nego iz Jevandjelja. Stari obrasci iz jevrejsko-grčko-rimskog sveta i muški stereotipi povratili su staru dominaciju. Kako su prolazili vekovi, taj stav je sve više uticao na odnose u crkvi, žene su postepeno isključivane iz službi i javnih uloga u kojima su ranije učestvovalе, iako takvo ograničenje ne proizlazi iz Hristove poruke, nego iz kulturnih i institucionalnih navika.

Izvorno hrišćansko poimanje vlasti se može shvatiti iz Jevandjelja po Mateju 20: 20–28. Isus tu jasno kaže: „Ali među vama da ne bude tako; nego koji hoće da bude veći među vama, da vam služi; I koji hoće među vama da bude prvi, da vam bude sluga; Kao što ni Sin čovečiji nije došao da Mu služe, nego da služi i da dušu svoju u otkup da za mnoge.“ Jednostavno, kontekst hrišćanske zajednice je podrazumevao drugačije određene međusobne odnose različitih darova, službi u Crkvi, pa i samog muškarca i žene. Po njihovoj prirodi, muškarac i žena su doživljavani kao različiti darovi u jednoj zajednici definisanoj u kategorijama jedinstva u različitosti (Prva Kor 12). Tokom istorije rane Crkve, pre svega tokom III, a naročito IV veka, dolazi do značajnog uticaja rimske imperije na organizaciju Crkve. Kao što je Crkva koristila mrežu razvijenih rimskih puteva u misiji i širenju jevandelske poruke, tako je koristila i određene elemente organizacije rimske imperije, konkretno na njihovu podelu. Posle 313. godine (davanje slobode hrišćanstvu) preuzimaju se i administrativni modeli: mitropolije (majka gradova), jačanje uloge „prvog“

2 Fariseji pitaju Isusa da li je „dozvoljeno pustiti ženu za svaku krivicu“, aludirajući na tadašnju praksu da muškarac lako da „knjigu rasmusnu“ (Ponovljeni zakon 24:1). Isus, umesto rasprave, poziva se na Postanje 1:27 i 2:24 („I stvori Bog čoveka po obličju svom... muško i žensko stvori ih“; „Zato će ostaviti čovek oca svog i mater svoju... i biće dvoje jedno telo“). Time vraća brak na prvobitni ideal vernosti i uzajamne pripadnosti i štiti ženu od proizvoljnog otpuštanja kad to muž poželi. Kao jedini razlog za razvod navodi „kurvarstvo“ (*porneia*, grč. *πορνεία* – bludnost, seksualna nemoralnost); u suprotnom, razvod i novo venčanje izjednačava sa preljubom za oba pola. Pošto je standard nerazrešivosti braka visok, učenici kažu: „Ako je tako čoveku sa ženom, nije se dobro ženiti.“ Isus odgovara: „Ne mogu svi primiti te reči, nego oni kojima je dano“, pa objašnjava tri vrste „uškopljenika“: neki su takvi rođeni (prirodno ne ulaze u polne odnose), neke su ljudi uškopili, a neki svesno biraju nežestvo/celibat „carstva radi nebeskog“. Zaključuje: „Ko može primiti, neka primi“. Odlomak vraća dostojanstvo i ravnotežu u braku: brak je savez dvoje pred Bogom, a ne pravo jačeg da ga prekida kad hoće.

episkopa u provinciji, a zatim i patrijaraha velikih centara (Aleksandrija, Antiohija, Rim, Carigrad). Iako kanoni podvlače međuzavisnost (npr. 34. apostolsko pravilo)³, u praksi se vlast sve više razume pravnički i hijerarhijski. To je pomeranje od jevanđelskog ideala „vlasti kao služenja“ ka „vlasti kao ovlašćenja“. U praksi se prostor za žene sveo uglavnom na službu đakonise – pomoć u crkvenoj zajednici, briga o udovicama, siromašnima itd. Drugim rečima, Crkva je često, po inerciji, preuzimala već postojeći podređeni položaj žene iz starovekovnog sveta, umesto da ga dosledno menja u duhu jevanđelja. A upravo je jevanđelje dalo snažan okvir: Bogorodica zauzima ključno mesto u istoriji spasenja (uz lični rizik koji je u tadašnjem društvu mogao značiti i kamenovanje zbog preljube), a žene su prve svedokinje Vaskrsenja, iako njihov iskaz tada nije imao pravnu težinu. Ipak, ta početna slika često je potisnuta prilagođavanjem crkvene prakse obrascima državnog ustrojstva i društvenih očekivanja, zarad „uspešnije“ misije.

Ipak, ženska duhovnost nije nestala, samo je promenila mesto, kroz monaštvo i mir-janski život. U Rusiji 19. veka ženska duhovnost je ponovo dobila priznanje, Sveti Serafim Sarovski i Sveti Teofan Zatvornik posebno su imali misiju ohrabriti žene za monaški život osnivajući manastire i rukovodeći njima. Time se zapravo i obnavlja izvorni hrišćanski pokret. Zato, kada danas pitamo „zašto nema žena u Crkvi“ (u smislu službi i odlučivanja), odgovor ne treba tražiti u Jevanđelju već u istoriji običaja (Hajd, 2001, str. 259).

Eventualni problem u hrišćanstvu ne leži u samim Hristovim učenjima već u njihovim kasnijim tumačenjima i institucionalizaciji kroz crkvu (što je slučaj i sa drugim verama)⁴. To stvara zbunjujući teren i za žene, koje ne znaju koliko prostora smeju da zauzmu, kako da se ponašaju i šta mogu da traže za sebe, i za muškarce, koji se, oslanjajući se na različita i često kontradiktorna tumačenja, pitaju na koji način treba da se odnose prema ženama.

U tom smislu Pavlove poslanice pružaju dobar primer. S jedne strane, on izričito pozdravlja i priznaje žene u misionarskim zajednicama, prihvata ih kao saradnice i ističe njihovu ulogu u širenju vere. Međutim, s druge strane, Pavle postavlja i stroga ograničenja gde „žene treba da uče, ali ne i da podučavaju“ (Dunderski, 2002, str. 75). Upravo te nelogičnosti pokazuju koliko je teško odvojiti Hristovu praksu, u kojoj je ženi dat značajan prostor, od kulturološkog vremena. „Niko u okviru novozavetnih spisa nije posvetio toliko prostora ženama koliko apostol Pavle... U isto vreme, niko nije izazvao ni prouzrokovao toliko kontroverznih stavova i mišljenja po istom pitanju kao apostol Pavle“ (Samardžić, 2007, str. 107–108).

Pavlovi stihovi često deluju kontradiktorno na prvo čitanje. Predrag Samardžić objašnjava da je ključ u Pavlovim pojmovima koji su u potpuno drugačijem kontekstu upotrebljavani sada i tada. Isto tako, prilikom tumačenja Pavlovih stihova moramo uzeti u obzir i njegovu specifičnu ličnost. Pavle je bio Jevrejin i nekadašnji veliki progonitelj hrišćana, podržavao je njihovo zatvaranje, prebijanje i ubijanje. Preobraćaj je doživeo u svojim tridesetim godinama, nakon Hristovog uskrsenja, koji se posle obraćenja potpuno okrenuo Hristu i tako postao jedan od najvećih apostola i teologa hrišćanstva. Uvažava ženu kao vernicu i učenicu, ali ponekad govori jezikom svog doba, u kojem je vladao strogi patrijarhat. Zato neke njegove rečenice zvuče oštro. Primer je 1. Kor 11:7–11 („muž je slika i

3 „Episkopi svakoga naroda treba da poznaju prvoga od njih i da ga smatraju kao glavu, i ništa važnijega da ne preduzimlju bez njegovoga znanja, nego svaki neka preduzimlje samo ono što se tiče njegove eparhije i područnih mesta. Ali ni onaj prvi Episkop neka ne čini ništa bez znanja sviju ostalih Episkopa. Jer će tako biti jednodušnost i proslaviće se Bog kroz Gospoda u Svetom Duhu, Otac i Sin i Sveti Duh“ (Apostolska pravila, 34).

4 Za savremeni primer posledica restriktivnih religijskih tumačenja vidi izveštaje UNAMA o stanju ljudskih prava u Avganistanu (periodični izveštaji 2021–2025), UNESCO materijale o obrazovanju devojaka i žena u Avganistanu (2022–2024), kao i Human Rights Watch izveštaje o ograničenjima obrazovanja, rada i kretanja žena i devojaka (2021–2025). Ovi izvori dokumentuju kako restriktivna tumačenja dovode do dugoročnih društvenih posledica.

slava Božija...“), ali odmah zatim sledi korektiv: „Ipak, u Gospodu ni muškarac bez žene ni žena bez muškarca.“ Sam Pavle na više mesta razdvaja Božju zapovest od svog ličnog saveta, naglašavajući da to nije učenje po Bogu, već shodno vremenu u kojem živi, jer ipak je on do preobraćenja uvažavao jevrejska učenja i stavove, što se može primetiti kada „sklizne“ u svojim savetima.⁵ Ipak, pošto su ovi stihovi složeni i traže tumačenje, na kraju ostaje otvoreno pitanje: koliko su ih hrišćani kroz vreme zaista pravilno primenjivali, a koliko su ih čitali i sprovodili onako kako zvuče na prvo, doslovno čitanje.

Takav pristup stvorio je dvosmisleni obrazac: žene su cenjene i uvažene, ali uz kočnicu, njihova sloboda i autoritet ostaju ograničeni muškim posredovanjem. To je obrazac koji se vekovima prenosio u širem društvu i pravnim normama.

Crkveni oci poput Jeronima (Dalmatinca) ili Jovana Zlatoustog kroz svoje spise oblikovali su ne samo religijski diskurs, već i obrazovne i društvene modele. Hijeronim, u *Poslenici Leti (O odgajanju kćeri)* daje komentare majci Leti o vaspitanju ćerke Paole, savetujući je da devojčica treba da oseća strah od spoljnog sveta i da nikada ne bude sama, čime se stvara urođeni strah u kome žena od najranijih godina uči da je njena sigurnost vezana za kontrolu i autoritet. Zlatousti insistira na „strahopoštovanju“ kao osnovi vaspitanja, što se indirektno prenosi i na odnose žena prema muškarcima, gde strah i poslušnost postaju vrlina (Dunderski, 2002, str. 74).

Važno je naglasiti da tvrdnja o „opasnom spoljašnjem svetu“ nije bezazlena ni za muškarce: kada se spoljni svet zamišlja pretežno kao muški prostor, poruka lako sklizne u generalizaciju da su upravo muškarci opasnost. Tako nastaje dvostruki efekat: ženi se usađuje strah i potreba za posredničkom zaštitom, a za muškarce se projektuje predrasuda u kojem su unapred sumnjivi, efekat gde se prirodna bliskost zamenjuje distancom. Čak i kada se takav diskurs kasnije ublažio i način života promenio, ostavio je trag na žensko samopouzdanje (dokle sme, koliko može) i na mušku sliku, što objašnjava savremenu anksioznost u međupolnim odnosima, naročito u zatvorenijim, ruralnim sredinama. Tako, umesto saradnje dva pola kao jedinih ljudskih bića na ovom svetu, stvara se razdvojenost (žena se čuva zatvaranjem, a muškarac se definiše kao potencijalna pretnja), pa oboje gube prostor za ravnopravno i prisno zajedništvo, dok dugoročno taj model preči stvaranjem jedne generacijske traume.

Crkveno tumačenje nije ostalo na papiru, već se prenelo na pravo i običaj: najpre se to vidi u bračnom i porodičnom pravu, gde je norma muški autoritet i njegovo odlučivanje o kretanju i vezivanje ženske čednosti za čast porodice. Rezultat je dugo trajanje patrijarhalnog obrasca, i kada moderni zakoni uvedu formalnu jednakost, navika i kolektivno nasleđe i dalje normalizuju odnose putem stare matrice. Otuda i ključna teza uvoda, nije Hristova poruka ta koja sužava žene, već način na koji su je institucije i običaji interpretirali, istovremeno obesnaživši žene i opteretivši muškarce ulogom staratelja, glavnog i odgovornog za celu porodicu.

Analiza Novog zaveta važna je i za pravo danas. Srbija je nastajala kao hrišćanska država u kojoj su prva normativna pravila činila crkveni propisi, kasnije su se kodifikacije modernizovale nad već postavljenom bazom. Dugo je i običajno pravo bilo stvarni izvor prava, a njegovi obrasci često su nastajali u crkvenoj praksi i religijskim verovanjima. Razumevanje kako poruka iz teksta postaje pravilo, u zajednici pomaže da objasnimo zašto se pojedine rodne uloge uporno zadržavaju i kad se zakoni promene. Zato je potrebno da i pravnici tumače Novi zavet, ne da bi se pravio teološki sud, nego da bi se pratio put od reči do norme i od norme do prakse i običaja, kako bismo danas odgovornije promišljali i čitali tekst koji podjednako uvažava i žene i muškarce.

5 Za bolje razumevanje stihova Apostola Pavla o ženama pročitati *Žena u svetlu Biblije i biblijskog vremena* (Samardžić, 2007, str. 107–182).

MARIOLOGIJA

Mariologija je teološka refleksija o Devici Mariji u odnosu na Isusa Hrista i hrišćanstvo. Van dogmatskih okvira, ključno pitanje je: da li način na koji govorimo o Mariji postaje norma? Pod kojim uslovima mariologija deluje kao realna podrška ženi i društvenoj solidarnosti, a kada proizvodi nerealna očekivanja i dodatni teret? Iako ova pitanja ne mogu dobiti konačne odgovore ni u bliskoj budućnosti, važno je mapirati gde mariologija otvara prostor, a gde ga sužava kao ideal koji nije uvek dostižan. Na koji način se uzor Marije koristi u javnim kampanjama, da li se poruke razlikuju u gradskim i ruralnim sredinama i kako u tom diskursu učestvuju muškarci?

Marijino „fiat“ (Jevanđelje po Luki 1:38)⁶ opisuje se kao slobodan pristanak i prihvatanje poziva. Međutim, isti tekst može predstavljati ideal poslušnosti, Marijina uloga je jedinstvena u istoriji spasenja, i odgovor ostaje model slobodno prihvaćenog poziva. Ali kako njena odluka može postati kulturna norma? Da li se tako stvaraju pretpostavke o „prirodnoj“ ulozi žene, ili se stvara svest o ženskoj slobodi? Moguća opasnost leži u obrascu „devica–majka“. Da li taj uzor ohrabruje ženu u različitim pozivima kao što su celibat, brak, materinstvo, profesionalni rad, društveni angažman, aktivizam, ili sužava izbor stvarajući model dobre žene, odnosno majke? Koliko je takav model realan u odnosu na različite životne okolnosti? Dok se veliča Devica Marija, istovremeno, veličanje Bogorodice može biti praćeno procesima u kojem se ženska seksualnost i institucionalna moć ograničavaju kroz pravne i crkvene norme. Da li su simbolička čast, kao što su liturgijska vidljivost Bogorodice i drugih istaknutih žena, i bogata ikonografija kompenzacija deficita stvarne moći, ili je prikrivaju?

Odgovori na ova pitanja se postavljaju sa sociološkog aspekta, kako simboli i narativi oblikuju norme, očekivanja i praksu, a da nismo toga ni svesni. Zato se postavlja pitanje kako predstave o Mariji i drugim ženama iz Novog zaveta utiču na društvo u celini, a naročito na žene? Ovde nije fokus dogma već kulturni obrazac koji oblikuje očekivanja: šta je dobra žena, koje uloge nosi, kakvo ponašanje je poželjno. Da li ideal Device Marije realno opisuje ženske osobine ili proizvodi normativni pritisak kao što su samopožrtvovanje, tišina, negovanje drugih, muška pratnja?

Zašto je sociološko stanovište ključno za pravo? Pravo institucionalizuje društvena očekivanja. Crkveno pravo se istorijski rađalo iz propovedi. Potom se obrasci pretaču u sekularno zakonodavstvo: porodično pravo, nasleđivanje, kazneno pravo (moralni delikti), obrazovne politike. Zato je neizbežna sociološka i psihološka perspektiva. Sociologija i psihologija kao srodne nauke objašnjavaju kako se ideal internalizuje kroz društvo. Otvorena pitanja nisu postavljena da bi se mariologija proglasila teretom ili podrškom, nego da saznamo koren nastanka rodne neravnopravnosti. Kako smo od ideala i uverenja došli do navike, običaja, meke norme, kanona, i konačno, kodifikacije. Veza je ovde posredna, ali stvarna. Mariološki ideal (Marija kao devica i majka) podiže određene vrednosti: devičanstvo, čednost, posvećenost, majčinstvo, a te vrednosti se pretvaraju u pravila. Pošto je devičanstvo uzdignuto kao vrednost (i kroz Mariju „uvek devicu“), Crkva pravno priznaje žene koje se tome posvete dajući im status, nadzor, prava i obaveze. Time ideal prelazi u personalni status. Zavetom na čistoću, gde prvi uzor može biti Marijina posvećenost, žena dobija obaveze. Posle svečanog zaveta prilikom monašenja, brak je ništav, a imovina i rad su uređeni u korist zajednice. Tako ideal postaje obavezujući odnos. Ako je monahinja „nevesta Hrista“, porodica pri ulasku daje imovinu koja se ne vraća porodici i monahinja obično ne učestvuje u porodičnom nasleđivanju. Time žena izlazi iz porodičnih imovinskih tokova i ideal prelazi u imovinski režim. Iako je Bogorodica najpoštovanija žena u

6 „A Marija reče: Evo sluškinje Gospodnje; neka mi bude po reči tvojoj. I anđeo otide od nje“ (Jevanđelje po Luki 1: 38) Latinski izraz „fiat“ znači „neka mi bude“.

pravoslavnoj veri, liturgijske službe ostaju muški raspodeljene. Kanoni uređuju šta žene mogu u bogoslužjenju. Ideal se ogleda u časti, ali pravilo u podeli službi. Marijina čistota kao uzor postaje kodeks. Nastaju propisi o odeći, ponašanju, pristupu svetinjama.

U okviru psihološkog stanovišta vredi navesti i mišljenje Vladete Jerotića, koji je, pišući o položaju žene i mariologiji, isticao: „Žena se danas nalazi u izuzetno teškom položaju, jer treba da ostvari individualizaciju (ili) i oboženje, a da pri tom ostane i majka i žena, ne upadajući u zamku nezdravog feminizma, maskulinizacije, lezbejstva, odricanja od materinstva (ali i profesije za koju ima talenta); pri tom nije dobro poništavati joj svest o potrebi oslobođenja od one vrste patrijarhalne dominacije i njenih vrednosti koje su prestale da budu istinske hrišćanske vrednosti, ako su to nekada stvarno bile“ (Jerotić, 2001, str. 125). Ovaj stav pokazuje kako su pojedini akademici krajem XX veka razumeli izazove ženskog identiteta i rastrzanost između tradicionalne uloge i težnje ka emancipaciji. Problematičnim se, međutim, može smatrati deo u kojem se homoseksualnost ubraja u „zamke“. Za razliku od drugih primera koje Jerotić navodi (nezdrav feminizam, maskulinizacija, odricanje od materinstva ili profesije), homoseksualnost nije odluka, već stanje po rođenju. U tom smislu, vrednosti određene vere ili društveni pritisci ne mogu uticati na nečije seksualno opredeljenje, budući da ono nije predmet izbora; da jeste, mnogi bi ga verovatno izbegli upravo zbog pritisaka sa kojima se suočavaju. Stoga homoseksualnost ne može biti posmatrana kao „zamka“ već kao deo ljudske različitosti.

Važno je naglasiti da mariologija nije jedini uzrok nastanka normi. Njihovo oblikovanje prožima se sa biblijskim tekstovima, rimskim pravom, lokalnim običajem i opštom patrijarhalnom kulturom. Ali upravo mariološki ideal daje simbolički autoritet vrednostima koje kanonsko pravo kasnije formalizuje. Cilj nije da se mariologija ili propisi ocene kao „dobri“ ili „loši“ već da se pokaže kako simbolika ulazi u pravila i kako ideali, bilo svesno bilo nesvesno, mogu proizvoditi različite posledice po žene.

TEORIJE FEMINISTIČKIH TEOLOŠKINJA

Hrišćani u molitvama i bogoslužjenju Boga oslovljavaju kao „Oca“. Ovaj naziv duboko je ukorenjen i upravo zbog svoje rodne obojenosti predmet je kritičkog preispitivanja od strane feminističkih teološkinja. Zašto „Otac“, a ne „Majka“ ili neki neutralniji izraz? Odgovore na to pitanje Debora Belonik pokušava da pruži navođenjem sedam teorija od različitih feminističkih teološkinja (Belonik, 2002, str. 40–50).

Prva feministička tvrdnja kaže da je Bog nazvan „Ocem“ zato što su samo muškarci imali pravo da izlažu dogmatska učenja i oblikuju teološki diskurs. Time je muška kultura proizvela sliku „muškog Boga“ kako bi ojačala sopstveni položaj, u kojem je žena imala sekundarni položaj. Iako se može činiti logičnim u društvu gde dominiraju muškarci, ovakav stav nailazi na kritike. Još u Starom zavetu Boga su retko nazivali „Ocem“, on je predstavljen kao nedokučivi Jahve „Ja sam Onaj koji Jeste“ (Izlazak 3:14), a Biblija jasno upozorava da se Bog ne poistovećuje ni sa muškarcem ni sa ženom, kao i Isus, koji je rekao sledbenicima da je „Bog duh“, ne biće u nekom rodu (Jovan 4: 24)⁷. Druga teorija polazi od toga da Bog nije nazivan muškim imenima zato što je to suštinski tačno, već zato što su žene bile lišene prava da razviju i iznesu sopstveno viđenje Boga. Time je u tradiciji ostalo zabeleženo samo muško iskustvo. Međutim, postoje i primeri koji osporavaju ovakvo gledište. Svetu Makrinu, koju su braća Vasilije Veliki i Grigorije iz Nise nazivali „učiteljicom“, igrala je ključnu ulogu u njihovom učenju o bogoslovlju, učeći ih o Ocu, Sinu i Svetome Duhu; dok je Sveta Nina, prosvetiteljka Gruzije, celom narodu prenela hrišćansku veru propovedanjem Isusa Hrista i Svete Trojice, Oca, Sina i Svetoga Duha. Treća feministička teorija oslanja se na biološki argument. U starim kulturama postojalo je pogrešno uverenje

7 „Bog je Duh; i koji Mu se mole, duhom i istinom treba da se mole“ (Jovan 4:24).

da je otac jedini izvor života, dok je majka samo pasivni sprovodnik, bez ikakvog doprinosa. Zbog toga se Bog počeo zamišljati kao „Otac“. Ipak, još u antičko doba se znalo da žena ima jednako važnu ulogu u rađanju deteta, što potvrđuje i Jovan Zlatousti u IX veku u svojim homilijama. Četvrta teorija smatra da odgovor leži u kulturološkom uticaju: u predbiblijsko doba mnogi narodi obožavali su i muška i ženska božanstva. Otac Bog neba i Majka Boginja zemlje činili su par koji zajedno vlada svetom. Međutim, kako su muškarci postajali dominantni u društvu, slika Majke Boginje se potiskivala, dok je slika Oca Boga opstajala. Ipak, u biblijskim tekstovima Bog se prikazuje kao neko čija je ljubav iznad ljudskih mogućnosti prema svim bićima, „Kao što Otac ljubi mene, i ja ljubim vas; ostanite u ljubavi mojoj“ (Jn 15:9). Peta teorija tvrdi da je naziv „Otac“ potekao iz ličnog Isusovog iskustva i duhovnosti, te da ne mora važiti univerzalno. Isus je imao slobodu da Boga doživljava kao Oca, ali to ne znači da i svi drugi moraju slediti taj model. Ukoliko se odbaci Isusovo učenje kao božansko, već se njegovo učenje shvati kao učenje običnog čoveka, gde svako može imati slobodnu interpretaciju, dolazi do odbacivanja Isusa Hrista kao Boga, gde se i sama hrišćanska vera na taj način banalizuje. Šesta teorija podseća da u Bibliji postoje mesta gde se Bog prikazuje kroz majčinske slike (npr. Isaija 46: 3–4, Psalam 131: 1–2, Luka 13: 34⁸). Mistici i sveti oci, uključujući i žene poput Svete Tereze iz Lizjea, pisali su o Božjoj majčinskoj ljubavi. Duh Sveti se u pojedinim interpretacijama vidi kao prototip ženskog obrasca. Time se ne želi dokazati kako je Sveti Duh žena već da poseduje dosta ženskih elemenata. „Upravo kao što Duh nije podređen Onome od kog ishodi, upravo tako ni žena nije podređena muškarcu: jer ljubav traži jednakost i sama je ljubav želela ovu prvobitnu polarizaciju, izvor svake različitosti u ljudskoj veri“ (Loski, 1978, str. 69–70). „Verujem da je Bog stvorio ljudska bića prema svom sopstvenom obličju... i da je pravi međuodnos polova unutar poretka oblikovan međuodnosom između Sina Božijeg i njegovog Duha“ (Hopko, 1976, str. 49–50). Kroz primere stavova ova dva teologa može se naglasiti da božansko sadrži i muške i ženske aspekte i da isključivo muškarci nisu merilo božanske prirode. U sedmoj teoriji feministkinje teološkinje predlažu napuštanje rodno obojenih izraza. Ako je Bog duh (Jn 4:24), onda bi neutralni nazivi poput „Tvorac“, „Spasitelj“ ili „Osveštitelj“ bolje odražavali njegovu prirodu od tradicionalnih „Otac, Sin i Duh Sveti“. Ipak, ovo pitanje nije novo, i izneli su ga muškarci. Arijevci su bili muški bogoslovi, koji su izbegavali naziv „Otac“ zato što su smatrali da je taj izraz telesan. Jer ako je Bog „Otac“, gde mu je majka i da li bi mogao postati deda? Sv. Atanasije se u IX veku zalagao protiv arijevaca. Postavljajući pitanje da nema bića da li bi Tvorac prestao da bude to i dalje? Čineći ga tako zavisnim od bića radi njegovog postojanja i zavisnim od stvorenog sveta, smatrao je da su izrazi poput „Tvorac“ nedovoljni.

Ovih sedam teorija pokazuju složenost pitanja zašto se Bog u hrišćanstvu naziva „Ocem“ i da je to pitanje staro koliko i samo hrišćanstvo. Od bioloških zabluda, preko kulturnog nasleđa, do teoloških tumačenja i svaka teorija naglašava određeni aspekt problema.

Pitanje koliko je Isus muškarac i šta njegova muškost znači za žene u Crkvi pitanje je mnogih feministkinja. Pozadina ovog pitanja je briga da li pol Isusa i izbor muških apostola nevoljno učvršćuju patrijarhat. Debora Belonik izdvaja tri argumenta: (1) bespolno nebesko blaženstvo; (2) uzajamno dopunjavanje ljudske prirode; i (3) čovečanska priroda Isusa Hrista (Belonik, 2002, str. 58–60).

Radikalnije feministkinje počinju od pretpostavke da su razlike između muškaraca i

8 „Slušajte me, dome Jakovljevi i svi koji ste ostali od doma Izrailjevog, koje nosim od utrobe, koje držim od rođenja; I do starosti vaše ja ću biti isti, i ja ću vas nositi do sedog veka; ja sam stvorio i ja ću nositi, ja ću vas nositi i izbaviću“ (Isaija 46: 3–4).

„Gospode! Ne nadima se srce moje, niti se uznose oči moje; niti idem na veliko, ni na ono što je više od mene; Smeran sam i krotak dušom svojom, kao dete kraj matere; kao dete duša je moja u meni“ (Psalam 131: 1–2).

„Jerusalime, Jerusalime, koji ubijaš proroke i zasipaš kamenjem poslane k sebi! Koliko puta hteh da skupim čeda tvoja kao kokoš gnezdo svoje pod krila, i ne hteste!“ (Jevanđelje po Jovanu 13: 34).

žena pretežno kulturne i da psihološke nisu urođene već stvorene stereotipima. U tom pogledu Isus prevazilazi nametnute rodne uloge razgovarajući sa ženama, rušeći granice šta ženi priliči, ne potvrđuje muški monopol nad istinom (npr. razgovor sa Samarjankom, Jn. 4, 4–42)⁹. Iz toga se izvodi ideja o „aseksualnom Isusu“. Njegova misija i identitet nisu vezani za muškost, a muško telo shvata se kao „privremena presvlaka“, nužna u I veku da bi poruka uopšte bila saslušana. Da je došao u ženskom telu, tvrde feministkinje, poruka bi, usled patrijarhata, bila ugašena u početku. Zato je izabran efikasniji i sigurniji put za širenje jevanđelja. Prednost ove teorije je u tome što nas podseća na to da je Isusova poruka iznad rodnih uloga i da autoritet ne dolazi iz pola nego iz istine i dela. Međutim, slabost teorije je dvostruka. Prvo, rizikuje da Hrista odvoji od realne ljudskosti. Ako se pretera, zvuči kao da je telo nebitno ili samo kostim. Hrišćansko učenje naglašava da je Isus stvarno ušao u našu ljudsku stvarnost, a to uključuje i pol. Bog je ušao baš u konkretnu ljudsku situaciju. Drugo, postoji opasnost da ideja o aseksualnosti pređe u doketizam.¹⁰ Ipak, ova teorija podseća da Isusova misija nije muška i da njegov autoritet dolazi iz istine i spasenja, ne iz pola. Druga teorija pravi balans između teorije i prakse koje obe svedoče da su žene i muškarci jednako ljudi, sposobni za dijapazon osobina, vrlina i grešaka. U tom smislu, polovi se shvataju kao međusobno dopunjavanje, a ne kao hijerarhija (Postanje 2: 18).¹¹ Isus, iako muškarac, u svom delovanju pokazuje osobine koje stereotipno pripisujemo ženskim (briga, nežnost, pažnja), ali i muškim (hrabrost, javno suočavanje sa moći). Time on razbija vezu između pola i osobina: žena može biti učiteljica, mučenica, misionarka, a muškarac može biti krotak i empatičan, i jedno i drugo su ljudske mogućnosti. Prednost ove teorije je što ova ideja ne negira polnost i ne pravi rat između polova već se oba pola međusobno nadopunjuju. Slabost je ta što u se praksi dopunjavanje lako prevede u podelu uloga, iza koje se krije stara raspodela moći (muškarac odlučuje, žena brine). Poziv na opreznost je ovde opravdan, jer ako dopunjavanje ostane bez jednakog pristupa mestima gde se odlučuje, dakle, bez prakse, izraz „dopunjavanje“ može samo prikriveno očuvati patrijarhat. Treći pravac drži se klasičnog učenja: Isus je potpuni Bog i potpuni čovek. Ako je stvarno čovek, onda nije „neutralan“ već je došao u ljudsko telo i muški pol. Ali ta muškost ne predstavlja razlog da muškarci imaju prednost. „Moć“ spasenja je sinhronizacija njegove ljudskosti i božanstva, a ne muškost sama po sebi. I to što je rođen „od žene“ (Poslanica Galatima 4: 4)¹² jasno pridaje ženi značaj u istoriji spasenja. Onda se postavlja pitanje: da li je Isus ljudski duh koji je samo privremeno bio u muškom telu (čime se relativizuje pol i telo) ili je Isus zaista uzeo ljudsko telo i pol. Ako je ovo drugo, Isusova muškost ne znači sama po sebi da je iznad žena. Muškost je samo način na koji je Bog ušao u našu stvarnost. Isus je pored muškarca bio i Jevrejin, Galilejac i govorio je aramejski. Ništa od toga ne bi trebalo da uzdiže te grupe po rang. To što je Isus ušao u ljudski život, imajući svoje telo, pol, kulturu, jezik, time Bog ne diže hijerarhijski muškarca

9 Isus na bunaru u Siharu započinje razgovor sa ženom Samarićankom, i time ruši tri tadašnje barijere: razgovara sa ženom nasamo, sa pripadnicom naroda sa kojim se Jevreji nisu družili, i to na javnom mestu. Traži od nje vodu, a zatim nudi „živu vodu“, simbol novog, punog života koji Bog daje. Pokazuje da zna njenu životnu priču (pet brakova i sadašnji odnos), ali je ne ponižava. Umesto osude nudi razumevanje i promenu. Raspravu o pravom mestu bogoslužjenja usmerava na suštinu: istinsko bogoslužjenje je u duhu i istini, a ne vezano za određenu planinu ili grad. Na kraju joj otkriva svoj identitet („Ja sam, koji govorim s tobom“), a ona postaje svedok u svom mestu, odlazi u svoj grad i mnogi poveruju na njenu reč. Ovim se pokazuje da Isus ženu uzima kao ozbiljnog sagovornika o veri, daje joj kredibilitet i misiju, i time razbija predstavu da autoritet u veri zavisi od pola ili društvenog statusa.

10 Učenje da je Hristovo telo samo privid, kao i njegov dolazak na ovozemaljski svet i da je on samo duhovno biće.

11 „I reče Gospod Bog: Nije dobro da je čovek sam; da mu načinim druga prema njemu“ (Postanje 2: 18).

12 „A kad se navršio vreme, posla Bog sina svojega jedinorodnoga, koji je rođen od žene i pokoren zakonu“ (Poslanica Galatima 4: 4).

iznad žene, već dokazuje da je ušao u čoveka potpuno.

„Zahtevanje“ feministkinja da se Isus vidi kao neko ko je prevazišao rod (jer ujedinjuje „muško“ i „žensko“ u jedno) pomaže da se raskine veza između autoriteta i biološke muškosti. S druge strane, insistiranje na punoj ljudskosti i realnoj polnosti je isto tako važno jer štiti Hrista od učenja da je „van tela“.

Postavlja se završno pitanje: koliko je svesno i (ili) nesvesno jednobožačka religija, sa snažnom simbolikom „Oca“ i sa Isusom u muškom telu, učestvovala u formiranju i jačanju patrijarhata? Ili je obrnuto: patrijarhalna kultura je kroz institucije i običaj prenela sebe u religijski jezik i praksu? Verovatno je odgovor dvostruk: Tekst i dogma nisu nužno patrijarhalni, ali njihova institucionalna recepcija često je bila, te je simbolička muškost učitelja i apostola poslužila kao legitimacija muške društvene moći. Tu se otvara prostor za odgovorno čitanje danas: Čuvati inkarnaciju božanstva (Isusova puna ljudskost, uključujući i polnost), raskinuti vezu između pola i autoriteta i uvesti „dopunjavanje“ u stvarnu jednakost pristupa učenju i odlučivanju.

Pravna i kulturna posledica ovih uvida je prilično jasna: čak i kad su tekst i teologija uravnoteženi, simboli (učitelj muškarac, apostoli muškarci, Bog „Otac“) mogu, kroz vekove, da učvrste osećaj da je normalno da muškarac vodi, a žena prati, tu dolazi na red tumačenje i institucionalna praksa.

BRAK

Hrišćanstvo, kako ga vidimo u Novom zavetu, postavlja brak kao verni, monogamni savez muškarca i žene pred Bogom, zasnovan na uzajamnoj pripadnosti i ljubavi. Isus vraća brak na ideal nerazrešivosti i time ograničava proizvoljan razvod, uz izuzetak koji se u tradiciji tumači kao slučaj teškog bluda (Matej 19: 3–10). Apostol Pavle naglašava uzajamnost: supružnici imaju međusobnu „vlast“ nad telima (1 Kor 7)¹³, pozvani su na vernost, obzir i uzajamnu odgovornost; muževima poručuje da vole žene „kao svoje telo“, a ceo okvir stavlja pod „međusobno pokoravanje“ iz ljubavi. Seksualni život se shvata kao deo bračne zajednice (zajedništvo i rađanje), a uzdržanje ima smisla samo sporazumno i privremeno. Iako Novi zavet poznaje i izuzetke (npr. napuštanje od neverujućeg supružnika)¹⁴, osnovna linija je jasna: brak je zajednica stalnosti, vernosti i uzajamne brige, a pravila oko braka služe zaštititi slabijih i stabilnosti porodice. Evolucija braka u srednjovekovnoj Srbiji najbolje se vidi na osnovu crkvenih pravila i domaćih običaja. Pre crkvenih reformi, brak se često sklapao „divlje“, otmicom, kupovinom, porodičnim dogovorom, bez obreda. Sa Svetim Savom i osloncem na vizantijsko kanonsko pravo crkva preuzima nadležnost, brak je punovažan tek uz blagoslov i venčanje u crkvi. To što prvi članovi Dušanovog zakonika kažnjavaju brak bez venčanja i eksplicitno traže blagoslov episkopa i obred koji obavlja paroh, pokazuje da je država samo zapečatila ono što je crkva godinama nametala, da je ženidba crkvena stvar. Kada se taj novozavetni pogled pretoči u propise i sudsku praksu, najjasnije se vidi u srednjovekovnoj Srbiji, gde crkva postaje nosilac bračnog poretka.

Crkveni pogled na seksualnost postavlja okvire za brak i njegove norme. Vizantijsko pravo (od Ekloge Lava III) tretira svaku vezu van braka kao krivično delo sa telesnim

13 Muž da čini ženi dužnu ljubav, tako i žena mužu; Žena nije gospodar od svog tela, nego muž; tako i muž nije gospodar od svog tela, nego žena; Ne zabranjujte se jedno od drugog, već ako u dogovoru za vreme, da se postite i molite Bogu; i opet da se sastanete, da vas sotona ne iskuša vašim neuzdržanjem (Prva poslanica Korićanima 7: 3 – 5).

14 A ostalima govorim ja a ne Gospod: ako koji brat ima ženu nekrštenu i ona se privoli živeti s njim, da je ne ostavlja; I žena ako ima muža nekrštenog i on se privoli živeti s njom, da ga ne ostavlja; Jer se posveti muž nekršten ženom krštenom, i posveti se žena nekrštena od muža krštenog; jer inače deca vaša bila bi nečista, a sad su sveta; Ako li se nekršteni razdvaja, neka se razdvoji; jer se brat ili sestra u takvom događaju ne zarobi; jer nas na mir dozva Gospod Bog (Prva poslanica Korićanima 7: 12–15).

kaznama (npr. sečenje nosa), što nije bio slučaj sa slovenskim običajima. Time se naglašava da je dopuštena seksualnost usko vezana za brak i rađanje, ne za ljubav kao modernu kategoriju. U praksi, to se vidi i u Dušanovom zakoniku: strogo se kažnjavaju preljuba i „sramni čini“, a crkveni sudovi odlučuju o statusu (brak/razvod), dok svetovna vlast obezbeđuje kaznu. Jedan od drastičnijih ranih običaja među Srpkinjama bio je da udovica, posle muževljeve smrti, sebi oduzme život vešanjem. U 10. veku žene su, iz žalosti, znale da same sebe povređuju po licu i rukama. Kao trag da je takva praksa postojala, zbog oskudice pisanih izvora, mogu poslužiti narodne pesme u kojima se javlja motiv sakaćenja iz tuge za pokojnikom.

Žička hrisovulja (13. vek) posebno obraća pažnju na pitanje razvoda. Načelno, brak „do smrti“, a razvod samo sudskim putem i uz dozvolu, uz globe prilagođene staležu. Zanimljivo je razlikovanje „puštanja“ žene (od strane muža) i „napuštanja“ muža (od strane žene): oba su kažnjiva, ali je ženin odlazak označen kao nešto „nečuveno“, dok je muško „puštanje“ očigledno bilo toliko rasprostranjeno da zakonodavac uvodi dodatnu zabranu drugog braka za takvog muža kako bi ga prinudio da ženu vrati. Ako žena ode, a nema ličnu imovinu, izložena je disciplini muža, koja u ekstremu ide do prodaje; ako ima svoju imovinu, kažnjava se iz te imovine, što posredno potvrđuje da je u braku mogla zadržati posebnu imovinu.

Crkvena pravila direktno uređuju i bračne smetnje. Zakonopravilo sistematizuje zabrane po srodstvu, a Žička povelja naročito naglašava brak sa svastikom (očigledno čest), pa ga zabranjuje. Dušanov zakonik ograničava mešovite brakove sa rimokatolicima koji su dopušteni samo uz prelazak u pravoslavlje. Time se pokazuje tipičan kanonski princip, jedinstvo vere u braku koji je preveden u državno pravo. Slična je i zabrana ženidbe „Srba“ (zemljoradnika) sa „Vlahinjama“ (u smislu stočarskih zajednica), zabeležena u Svetostefanskoj hrisovulji, cilj je bio društveno-ekonomska kontrola (kako se ne bi praznila sela odlaskom Vlahinja), ali se može shvatiti i kao intervencija u bračne izbore, u skladu sa tadašnjim shvatanjem da šira zajednica ima legitiman interes u braku.

Član 104 Dušanovog zakonika najbolje se razume kroz crkveni poredak i običaj. U hrišćanskoj tradiciji muž je „glava“ domaćinstva, pa se porodični i imovinski poslovi smatraju zajedničkim, ali ih spolja prezentuje muž. Pravilo da se žena ne poziva na sud bez muža može se shvatiti kao preslikavanje hijerarhijskog položaja u crkvi na hijerarhijski položaj u porodici. Kao primer za to može nam poslužiti navedeni član Dušanovog zakonika, kojim se zabranjuje da žena istupa sama pred vlastima, dok istovremeno zadržava mogućnost da se žena pojavi kao stranka samo kroz prisustvo ili „glas“ muža. Izuzeci za udovice i usamljene ili bespomoćne žene. Kanoni posebno štite udovice, pa im se priznaje samostalno postupanje i pravo da postave punomoćnika. Drugim rečima, član 104 spaja dve linije koje dolaze iz crkvenog prava: 1) teološko model vođstva (muž nastupa prema spolja), i 2) socijalnu zaštitu slabijih (udovice i nemoćne dobijaju punu procesnu sposobnost uz pomoć zastupnika). Tako je crkveni običaj o ulozi muža i brizi za udovice pretvoren u procesno pravilo ko, kako i pod kojim uslovima sme da se pojavi pred sudom. Zakon prepoznaje ranjivost udovica: „sirota kudeljica“ je oslobođena nameta, a udovice mogu da prodaju robu da bi prehranile decu, to je tipična socijalna korekcija u skladu sa hrišćanskim načelom brige za slabe.¹⁵

Na kraju, iako je ideal bio stalan brak, politička stvarnost vladarske elite često ga je kršila razvodima i mešovitim brakovima iz koristi. To samo potvrđuje da su crkvena pravila postavila temelj, a državno zakonodavstvo ih je kodifikovalo, često prema svojim ličnim potrebama. Ipak, srednjovekovni srpski brak je vidno uređen pod snažnim uticajem crkve, od obreda, preko smetnji i razvoda, do kazni i procesnih pravila. Crkveni pogled na brak kao svetinju i na seksualnost kao stvar poretka prešao je u pravo i ostavio trag koji se vidi i

15 Više o pravnom položaju u mom master radu *Pravni položaj žene u srednjovekovnoj Srbiji*, 2024. god.

kada se pravila kasnije modernizuju. Uz to, u srednjem veku crkva nije bila važna samo za uređenje svakodnevice i prava običnog čoveka, već i za samu politiku države, bez njenog blagoslova krunisanje praktično nije dolazilo u obzir, jer je crkva davala legitimitet vlasti. Podrška crkve bila je, dakle, politički kapital. Dobar primer je kralj Milutin: iako je njegov život bio obeležen skandalima i postupcima koje bi crkva načelno odbacila, on je crkvenu naklonost i dalje obezbeđivao zadužbinama, velikim priložima i podizanjem manastira. Time je sa jedne strane širio hrišćanski uticaj i pomagao crkvi, a sa druge strane jačao sopstveni položaj i smirivao eventualne osude. To pokazuje kako su se moralni ideali i politični proračuni susretali u praksi: crkva je legitimisala vlast, a vladari su ulaganjima učvršćivali taj savez.

ZAKLJUČAK

Posmatran kroz dužu istorijsku liniju, položaj žene u hrišćanskim društvima formiran je na spoju teksta, tumačenja i prakse. Novi zavet otvara vrata većem dostojanstvu i vidljivosti žena: Isus razgovara sa ženama, uključuje ih u svoju misiju i poverava im ključno svedočanstvo o Vaskrsenju. Taj početni impuls, međutim, ulazi u dodir sa realnostima različitih kultura i pravnih poredaka (jevrejski zakon, rimsko pravo, helenistička tradicija) i, vremenom, sa procesom institucionalizacije Crkve. U tom sudaru ideala i prakse nastaje raskorak: teološka poruka priznaje jednako dostojanstvo, dok se u crkvenoj i društvenoj organizaciji zadržava hijerarhija u kojoj su autoritet i formalno odlučivanje pretežno u muškim rukama.

Uporedni pravno-istorijski pregled osvetljava tu napetost. Prethrišćanski primeri pokazuju koliko je žena bila ograničena u javnosti, nasleđivanju i raspolaganju imovinom. S druge strane, rano hrišćanstvo i kasnije hrišćanske zemlje donose određene korektivne mehanizme: jačanje ideje monogamnog braka, sužavanje proizvoljnosti razvoda, zaštitu udovica i miraza, te razvijanje socijalne brige u skladu sa hrišćanskim načelima. U našem srednjovekovnom kontekstu, taj prelaz jasno se vidi kroz Žičku hrisovulju, Zakonopravilo, i naročito Dušanov zakonik: brak postaje crkvena stvar (blagoslov, venčanje), uređuju se bračne smetnje, ograničava razvod, a propisima se prepoznaje i štiti socijalna ranjivost (npr. udovica). Istovremeno, isti izvori svedoče o trajnosti patrijarhalne matrice: muško predstavljanje porodice pred vlastima, strože sankcionisanje ženske „nečednosti“, ograničen pristup formalnim službama. Slučaj mariologije dodatno pokazuje kako simbol može da osnaži, ali i da opteretiti. Marija je istovremeno figura izuzetnog dostojanstva i uzor poslušnosti; kao ideal „device-majke“ ona uzdiže vrednosti koje Crkva normativno prepoznaje (zavet, status, pravila života), ali u društvenoj praksi taj ideal može postati i teret očekivanja. Tako se, u vremenu, isprepliću dva toka: teološko-duhovni uzori koji šire prostor za poštovanje žene i institucionalno-pravna rešenja koja, pod uticajem kulture i politike, taj prostor sužavaju ili oblikuju kroz postojeću hijerarhiju. Zato je za pravnike i društvene nauke važno da razlikuju: tekst (šta Novi zavet i rana tradicija zaista poručuju), tumačenje (kako su naglasci i akcenti menjani kroz vekove), i normativizaciju (kako su poruke pretočene u kanone, običaje i zakone). Tek u tom trouglu se vidi kako se stvaraju dugotrajni obrasци. Ti obrasци su sposobni da prežive i kada se formalno pravo modernizuje: navike, očekivanja i „meke norme“ i dalje utiču na praksu.

Zaključno, hrišćanstvo nije „po sebi“ izvor nejednakosti; naprotiv, njegovo jezgro nudi argumente za dostojanstvo i uzajamnost muškarca i žene. Problem nastaje u recepciji: kada se jevanđelska ideja vlasti kao služenja prevede u strogo hijerarhijske, pravničke kategorije moći; kada se ideal pretvori u jedini društveno prihvatljiv obrazac; i kada se istorijski patrijarhat upiše u jezik institucija. Dakle, da problem ne leži u Hristovom učenju nego u istorijskim tumačenjima koja su, kroz institucionalizovanu crkvu, ženama sužavala prostor

delovanja i muškarce gurala u preterano starateljske uloge: iz istih novozavetnih tekstova vekovima su se izvlačile i poruke uvažavanja i poruke ograničavanja, pa je nastala dvosmislenost koja proizvodi distancu umesto partnerske bliskosti. Zadatak današnjeg čitanja, posebno u pravnoj oblasti, jeste da se ta recepcija preispita: da se razlikuju božanska zapovest i kulturni običaj, da se simbolička čast ne koristi kao zamena za stvarno učešće, i da se „dopunjavanje“ polova ne zaustavi na nivou retorike, već prevede u jednaku dostupnost obrazovanju, službama i odlučivanju. Samo takvim čitanjem moguće je vrednosti iz izvora prevesti u savremene norme koje podjednako uvažavaju žene i muškarce.

LITERATURA

- Belonik, D. (2002). *Feminizam u hrišćanstvu: žena u ogledalu Svetog pisma – pravoslavni stav*. Beograd: Gutenbergova galaksija.
- Dunderski, S. (2002). *Rani hrišćanski teolozi o ženi i njenom vaspitanju*. Zbornik, 19(17), 72–92. Novi Sad: Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju.
- Engels, F. (1946). *Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države*. Zagreb: Naprijed.
- Hejd, K. (2001). *Kakva treba da je pravoslavna žena* (pp. 253–262). U A. Pantelić (prev.), *Žena u crkvi: Priznanje, darovi i značaj žene u hrišćanstvu*. Cetinje: Svetigora, Izdavačka ustanova Mitropolije crnogorsko-primorske.
- Janković, D. (2024). *Pravni položaj žene u srednjovekovnoj Srbiji* (master rad).
- Nikolić, D. (2011). *Istorija prava: stari i srednji vek*. Niš: Centar za publikacije Pravnog fakulteta u Nišu
- Novi zavet: Gospoda našeg Isusa Hrista*. (n. d.). Projekat Rastko. Preuzeto sa https://www.rastko.rs/bogoslovlje/novi_zavet/index_c.html (https://www.rastko.rs/bogoslovlje/novi_zavet/index_c.html).
- Samardžić, P. (2007). *Žena u svetlu Biblije i biblijskog vremena*. Beograd; Trebinje: Eparhija Zemunsko-Hercegovačka i Primorska.

WOMEN IN THE NEW TESTAMENT: SOCIOLOGICAL AND LEGAL INTERPRETATIONS

Author: DINA JANKOVIĆ

Email: dinajankovic.nis@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Sara Mitić

Faculty of Law, University of Niš

Introduction: The topic of the position of women in Christianity, especially in the New Testament, raises questions about the place of women in the theological, social, and legal order. The New Testament brought significant changes to the patriarchal environment of the time: Jesus spoke with women, included them in his mission, and entrusted them with key testimonies. However, later church practice and institutional interpretations often restricted this space, creating a gap between the original teaching and its historical reception.

Aim: The aim of this paper is to show how the New Testament and its later interpretations shaped the legal and social position of women, and to highlight the connection between religious texts, church norms, and the formation of patriarchal patterns in law and culture.

Materials and Methods: The paper analyzes biblical texts, especially the New Testament, as well as church canons, Dušan's Code, the Charter of Žiča, and other legal sources. The method applied is a comparative legal-historical analysis, including the consideration of Jewish law, Roman law, Hellenistic philosophy, and feminist theology, with the aim of presenting the continuity and changes in the position of women.

Results: The analysis shows that the New Testament granted women dignity and a significant role, but that the later institutionalization of Christianity reintroduced a patriarchal model. The Mariological ideal, while providing an empowering example, simultaneously created an additional burden through unrealistic expectations. Church law was transferred into customary and state law, thereby making the pattern of women's subordination a part of legal practice and cultural heritage.

Conclusion: Understanding the New Testament and its interpretations is important for contemporary lawyers and society, as it demonstrates how texts and symbols become norms and shape gender roles over the long term. A critical reading of these sources today can contribute to a greater appreciation of women and to equality in law and society.

Keywords: woman; New Testament; Christianity; law; Mariology

PRISTANAK U TEORIJI DRUŠTVENOG UGOVORA

Autor: DRAGANA DELIĆ

e-mail: dragana.delic@student.fpn.unibl.org

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Jedno od klasičnih pitanja političke teorije jeste pitanje kako uspostaviti legitimnu vlast a da pri tome ne bude ugrožena sloboda i autonomija pojedinaca. Odgovor na ovo pitanje leži u konceptu pristanka, koji objašnjava kada je politička vlast legitimna. Pojam pristanak je kardinalni pojam u kontraktualističkoj teoriji i predstavlja osnovu za razumijevanje političke legitimnosti i političke obligacije. Teorija države Džona Loka u velikoj mjeri se zasniva na doktrini pristanka. Ova doktrina predstavlja ključni trenutak u razvoju liberalnih i demokratskih teorija u istoriji političke misli. Ipak, doktrina je izazvala razne kontroverze i postavila pitanje da li su Lokove rane i kasnije pozicije međusobno uskladive. Ovaj rad se uključuje u naučnu debatu ispitujući ulogu pristanka u Lokovoj teoriji države.

Cilj: U radu će biti analizirane različite dimenzije pristanka u teoriji društvenog ugovora: eksplicitni i implicitni pristanak. Posebna pažnja biće posvećena konceptu prinudnog pristanka, koji je kao fenomen zasebno istraživao tek u savremenoj kontraktualističkoj teoriji.

Materijal i metode: Analizirajući teorijske postavke najznačajnijih predstavnika teorije društvenog ugovora, pokušaćemo dati odgovor na pitanje koje predstavlja važnu tačku ovog rada: Kada se društveni ugovor može smatrati validnim i legitimnim? U radu će se analizirati dvije ekstremne teorijske pozicije, te argumenti koje iznose njihovi predstavnici za ili protiv prinudnog pristanka u teoriji društvenog ugovora.

Rezultati: Analiza teorijskih pristupa pokazuje da je ustavni ugovor validan kada se politička zajednica konstituiše na osnovu pristanka koji daju slobodni, suvereni pojedinci. Da ne bi bila ugrožena sloboda i autonomija volje pojedinca, nužno je da oni nad kojima će se uspostaviti politička vlast daju svoj pristanak na nju.

Zaključak: Pojam pristanka je kardinalni pojam savremene kontraktualističke teorije, utkan u temelje republikanske političke doktrine. Pristanak bi trebalo razumjeti kao dinamičnu kategoriju u kojoj se ogleda prepoznavanje nužnosti neke vrste političke vlasti, istovremeno uvažavajući odlučnost naroda da ostane slobodan.

Ključne riječi: društveni ugovor, pristanak, prinuda.

UVODNA RAZMATRANJA

Društveni ugovor je bez sumnje jedna od najzanimljivijih i najvažnijih ideja u političkoj teoriji. Uticaj klasične teorije društvenog ugovora odrazio se u nastanku određenog broja pisanih dokumenata ustavnog karaktera. Tu se prije svega misli na Veliku povelju sloboda, Ustav Sjedinjenih Američkih Država, Deklaraciju o nezavisnosti, Deklaraciju o pravima čovjeka i građanina, te prve francuske ustave nakon revolucije. Savremena kontraktualistička teorija u bitnoj se mjeri razlikuje od izlaganja klasičnih teoretičara poput Tomasa Hobsa i Džona Loka. Ona se oslanja na idealističku sliku Džona Rolsa o moral-

nim principima, koji ideju društvenog ugovora podižu na najviši stepen apstraktnosti. U kontekstu teorije društvenog ugovora, pojam pristanak predstavlja ključno mjesto na kojem se određuje validnost društvenog ugovora, a time i legitimitet političke zajednice u nastajanju. Ovdje je važno istaći da je upravo liberalna misao onaj intelektualni pokret koji je omogućio pojavu koncepta pristanka o kojem se u ovom radu govori. To proizilazi iz nedvosmisleno jasne činjenice da se liberalizam zasniva na krajnje individualističkoj filozofiji, koja u centar promišljanja postavlja pojedinca kao autonomno i slobodno biće. Naime, ova političko-filozofska koncepcija stvorila je uslove da se u političkoj teoriji postavi pitanje uspostavljanja legitimne vlasti na način da se ne ugrozi autonomija pojedinca, inače bismo u suprotnom mogli govoriti samo o podanicima, a ne o građanima. Koncept pristanka temelji se na ideji da je pravo vlade da koristi državnu vlast zakonito i opravdano samo ako je obezbijeđen pristanak, to jest saglasnost onih nad kojima se vlada, tj. naroda ili društva nad kojim se politička vlast vrši. Ova misao o vladi koja počiva na saglasnosti dio je šireg Lokovog shvatanja društvenog ugovora (Slović, 2018, str. 121). Taj prvobitni ugovor kojim pojedinci izlaze iz prirodnog stanja u cilju očuvanja života, slobode i imovine, te kojim se stvara građansko društvo, prema Loku se zasniva na saglasnosti svih članova jednog društva. Radi se o saglasnosti većine, bez koje nije moguće konstituisati vladu i donositi odluke. Međutim, očito je da će ovakvu vrstu saglasnosti biti teško postići, s obzirom na suprotna i međusobno isključujuća mišljenja, interese i preferencije različitih pojedinaca. Toga je i Lok bio svjestan te je, u nastojanju da riješi ovaj problem saglasnosti, uveo kategoriju prećutne saglasnosti. Postojanje prećutne saglasnosti čini čovjeka podanikom saobrazno zakonima neke vlade (Lok, 2002). Ovaj koncept saglasnosti postoji tamo gdje nije postignuta izričita saglasnost i kao takav ima obavezujući karakter kao izričita saglasnost.

Sa istorijskog aspekta posmatrano, koncept pristanka nastaje uporedo sa ograničenjima koja su postavljena kraljevskim vlastima. Stoga je jasno da je apsolutno suprotan principu božanske vlasti kraljeva koji vladaju apsolutistički. To je suštinski smisao teorije koju izlaže Lok: građanska država je rezultat ugovora, a ne božanskog prava nekog kralja. Međutim, kod Loka nije slučaj da su „rezultati“ saglasnosti i ugovora, ma kakvi oni bili, tretirani kao nešto što je uvijek ispravno. Najprije se to vidi u njegovoj argumentaciji pri razlikovanju legitimne političke vlasti od očinske i despotske: „Priroda daje očinsku vlast, radi dobrobiti njihove dece [...] Dobrovoljni sporazum daje političku vlast vladarima radi dobrobiti njihovih podanika [...] Zločin daje despotsku vlast gospodarima radi njihovog vlastitog dobra nad onima koji su lišeni celokupne svojine“ (Lok, 2002, str. 325). Potpuno pojašnjenje se nalazi u možda najboljoj misli Loka o uzajamnosti prirodnog i konsenzualnog prava: „Pošto su ljudi, kao što je rečeno, po prirodi svi slobodni, jednaki i nezavisni, niko ne može da bude lišen svoje imovine i potčinjen političkoj vlasti drugoga bez vlastite saglasnosti. Jedini način kojim neko lišava sebe svoje prirodne slobode i stavlja okove građanskog društva predstavlja saglašavanje sa drugim ljudima da se združe i ujedine u zajednicu kako bi ugodno, bezbedno i miroljubivo živeli zajedno i sa sigurnošću uživali vlastitu imovinu i imali veću bezbednost od napada onih koji toj zajednici ne pripadaju“ (Lok, 2002, str. 283). Očigledno je da je ovdje na najbolji način iskazan ekvilibrijum između saglasnosti, prirodnog zakona i prirodnih prava. Politički poredak je okvir u kojem ljudi, stvoreni slobodni i jednaki od Boga, uživaju svoja prirodna prava. Sve ovo jasno ukazuje na to da je koncept pristanka kod Loka mnogo više od tehničkog mehanizma uspostavljanja političke zajednice. On je istovremeno i kriterijum za ocjenu njenog legitimiteta. Vlada koja počiva na pristanku građana ostaje legitimna dok god istinski štiti prava pojedinaca. Kada dođe do kršenja prirodnih prava, građani imaju mogućnost povlačenja pristanka. Saglasnost građana je dinamička kategorija koja u postkonstitutivnoj fazi može biti dovedena u pitanje ako vlast ne ispunjava svrhu zbog koje je osnovana, odnosno ako izađe iz okvira ovlaštenja koja su joj društvenim ugovorom dodijelili građani.

Predmet ovog rada jeste koncept pristanka u teoriji društvenog ugovora. Analiza će obuhvatiti različite koncepcije pristanka: eksplicitni pristanak i prećutni pristanak. Pored toga, posebna pažnja biće posvećena konceptu prinudnog pristanka, kao relativno novijem fenomenu, s obzirom na to da on temeljnije biva istraživao tek u savremenoj kontraktualističkoj teoriji. U tom kontekstu, razmotriće se i okolnosti pod kojima se prinudni pristanak može smatrati validnim, to jest u kojoj je situaciji društveni ugovor legitiman.

PRISTANAK I FORMIRANJE POLITIČKOG DRUŠTVA

Kada je u pitanju kontraktualistička teorija političke zajednice, kao kardinalni pojam se javlja termin pristanak. Njegovo značenje je u suštini veoma jednostavno odrediti: to je akt svjesnog i voljnog odobrenja i pružanja podrške nekome ili nečemu. Koncept pristanka dio je odgovora na prvo, ključno, kardinalno pitanje politike i političke teorije i pitanje važenja političke obligacije (Savanović, 2019a, str. 95). Dakle, pristanak predstavlja teorijski odgovor na suštinsko pitanje kojim se politika bavi: Kako može biti vlasti nad slobodnim ljudima?; i „odakle potiče obaveza građana da poštuju zakone svoje političke zajednice?“ (Savanović, 2019a, str. 95). Upravo razumijevanje konstrukcije ova dva pitanja temeljito objašnjava dobro poznatu i često upotrebljavanu tvrdnju da je država suverena prema spolja i iznutra. Narod, dakle, aktom slobodne volje, kroz određeni oblik društvenog ugovora konstituiše političku zajednicu, odnosno državu. Stoga su suvereni samo građani, koji u bilo kojem trenutku mogu povući saglasnost, to jest pristanak na osnovu kojeg je formiran neki politički entitet, odnosno država. U teoriji se razlikuju sljedeće dimenzije pristanka: eksplicitni pristanak, implicitni ili prećutni pristanak, te prinudni pristanak. Posljednja vrsta je tek u novije vrijeme istraživana kao zasebno pitanje u kontraktualističkoj teoriji. „Eksplicitni pristanak je: neka forma zakletve na poredak, potpis na ugovor, formalno 'Da' nekom političkom poretku. S druge strane, 'prećutni pristanak' [*tacit consent*] je impliciranje, na osnovu nekog kriterijuma i scenarija, da je građanin 'dao' pristanak, premda se to nikada nije stvarno desilo – da je u bukvalnom smislu rekao 'Da' datom ustavnom poretku. Takav pristanak možda se najbolje može opisati terminom 'tihi' pristanak [*'salient equilibrium'*], kojim se verifikuje postojeći društveni *equilibrium* time što se naprosto prihvata članstvo u njemu“ (Savanović, 2019a, str. 101). Prećutni ili implicitni pristanak često se povezuje sa izrekom „ćutanje je znak odobravanja“. Radi se, međutim, o vrsti pristanka koja nije formalno izražena, bilo usmenim ili pismenim putem, već se podrazumijeva na osnovu određenih pokazatelja koji ukazuju na saglasnost. Da bi pristanak imao pravnu i moralnu relevantnost, potrebno je ispuniti određene karakteristike. Prvo, strane koje pristaju moraju biti racionalni subjekti, sposobni da razumiju osnovne moralne kategorije kao što su ispravno i pogrešno. Dalje, pristanak podrazumijeva određene uslove: učesnici moraju biti adekvatno informisani o okolnostima i posljedicama na koje pristaju i moraju svoju saglasnost dati slobodno i bez prinude. Ako bilo koji od ovih uslova nije zadovoljen, pristanak gubi svoju relevantnost. Beran ovim uslovima pristupa kritički i naziva ih „poražavajućim“, jer neispunjenje bilo kog od njih onemogućava stvaranje obavezujuće saglasnosti koja bi proistekla iz relevantnog pristanka (Beran, 1987: 5–9).

Za razliku od prećutnog pristanka, eksplicitni pristanak podrazumijeva jasno i nedvosmisleno izraženu saglasnost, bilo usmeno ili pismeno. U ovom slučaju, učesnici su svjesni uslova na koje pristaju i aktivno potvrđuju svoju volju da se uključe u politički aranžman. Eksplicitni pristanak smatra se najstabilnijim oblikom legitimizacije društvenog ugovora, jer njegova formalna priroda smanjuje prostor za sumnju u validnost saglasnosti. S druge strane, prinudni [*coerced*] pristanak predstavlja situaciju u kojoj je saglasnost jednog ili više učesnika ostvarena pod određenim pritiskom ili prijetnjom. Ovaj oblik pristanka postavlja etička i politička pitanja, jer, iako ugovor formalno postoji, legitimnost vlasti može biti problematična ukoliko je pristanak nametnut. Teorije poput Hobsove ističu da

određeni stepen prinude može biti neizbježan pri uspostavljanju političkog poretka, dok druga shvatanja, poput Lokovog, insistiraju da je validan pristanak moguć jedino kada je slobodna volja učesnika očuvana. Analizom ovih triju koncepata – prećutnog, eksplicitnog i prinudnog pristanka, može se bolje razumjeti kompleksnost procesa legitimizacije političke vlasti. Svaka vrsta pristanka ima svoje prednosti i ograničenja, i njena primjena zavisi od političkog konteksta, informisanosti učesnika i uslova u kojima se pristanak daje. Ova razlika u pristupima omogućava detaljniju procjenu kada se društveni ugovor može smatrati istinskim izrazom slobodne volje pojedinaca i kada se legitimitet vlasti zasniva na stvarnoj saglasnosti građana.

Prema Lokovom tumačenju doktrine pristanka, pristanak predstavlja promišljeni čin kojim se preuzima obaveza. Lok zahtijeva politički pristanak na društveni ugovor zato što (i) svaka osoba jeste slobodno, suvereno biće i (i) slobodno, suvereno biće ne može biti podvrgnuto obavezama osim ako samo ne izabere da ih preuzme. Nije teško pronaći odlomke u Lokovim spisima koji podržavaju ovu interpretaciju. Na primjer, Lok navodi: „*MEN being, as has been said, by Nature, all free, equal, and independent, no one can be put out of this Estate, and subjected to the Political Power of another, without his own Consent. The only way whereby any one divests himself of his Natural Liberty, and puts on the bonds of Civil Society is by agreeing with other Men to joyn and unite into a Community...*“ (Locke, 1994). Važno je prepoznati da glavna svrha pristanka nije obaveza. „*Man being born, as has been proved, with a Title to perfect Freedom, and an uncontrouled enjoyment of all the Rights and Priviledges of the Law of Nature, equally with any other Man, [...] hath by Nature a Power, not only to preserve his Property, that is, his Life, Liberty and Estate, against the Injuries and Attempts of other Man*“ (Locke, 1994, str. 323). Naprotiv, to je očuvanje svojine, što za posljedicu ima spremnost ljudi da se priključe političkom društvu. U suprotnom ne postoji razlog da se odreknu svoje prirodne jednakosti i slobode. Čovjek je, kako je to izloženo u Lokovoj interpretaciji prirodnog stanja, rođen sa pravom na savršenu slobodu i nesputano uživanje svih prava i privilegija koje pruža prirodni zakon, ravnopravno sa bilo kojim drugim čovjekom. Čovjek po prirodi ima moć da sačuva svoju svojinu, odnosno svoj život, slobodu i posjed od povreda i napada drugih ljudi. Lokova je glavna briga bezbjednost i sigurnost čovjekove svojine. Politička obaveza je uzajamni rezultat pristupanja političkom društvu. Za razliku od Hobsa, Lok nije smatrao da je prirodno stanje stanje rata, niti da su životi ljudi „usamljeni, siromašni, gadni, surovi i kratki“. To Loku daje još više razloga da svoju teoriju države zasnuje na doktrini pristanka. Jer, ako su ljudi u prirodnom stanju živjeli kao autonomna bića, zašto bi se dobrovoljno odrekli nekih svojih „privilegija“? Pristanak čini taj korak razumnim, jer je on način samoodržanja koji ispunjava zahtjeve prirodnog zakona. Pitanje koje se sada postavlja je sljedeće: šta ljudi podrazumijevaju pod pristankom? U tom kontekstu možemo izložiti dvije vrste tumačenja. Hartogh tvrdi da su kontroverze koje okružuju eksplicitni i implicitni pristanak izazvane pogrešnim razumijevanjem pristanka kao porijekla legitimne vlasti koju priznaje narod. Umjesto toga, pristanak je porijeklo političke obaveze prema legitimnoj vlasti koju priznaju pojedinci (Hartogh, 1990, str. 105). On dalje tvrdi da pristanak podrazumijeva davanje obećanja koje podrazumijeva preuzimanje obaveze od strane pojedinca. Ovi se argumenti čine kao poprilično ubjedljivi, ali zanemaruju ulogu prirodnog zakona. Argumentaciju ovog autora može da dopuni Tucknessova tvrdnja da prirodni zakon ograničava sadržaj pristanka (Tuckness, 2002, str. 76). Sam čin pristanka odražava uvjerenje ljudi o tome šta fundamentalni zakon prirode zahtijeva, a ne njihov pokušaj da konstituišu ugovor. Ova dva teoretičara su zasigurno obuhvatili i razjasnili temelje Lokove doktrine, ali su obojica propustila da objasne kako ljudi prelaze od samoodržanja ka pristanku. Očigledna je napetost koja postoji između ovih ideja, koja zahtijeva temeljitu razradu: sredstva samoodržanja su nužno usmjerena na sebe, možda čak i sebična, dok pristanak uspostavlja društvene odnose. Pristanak kao takav ima dvije uloge: prije svega, on udara temelje političke vlasti.

Drugo, kako Lok tvrdi, početak političkog društva zavisi od pristanka pojedinaca. Svojina je predmet samoodržanja i ona kao takva motiviše ljude da uđu u političko društvo zarad obezbjeđivanja svoje sigurnosti. Kao ideja, svojina u Lokovoj teoriji dolazi mnogo prije i čak ima veću važnost od političke obligacije. Lok je svojini dodijelio vrhovni status, koji je bio zagaranтован doktrinom pristanka: „*even the Supream Power has no right to dominate it*“ (Locke, 1994, str. 360). Politička obaveza nastaje tek nakon što se pojedinac složi da se podredi ujedinjenom političkom tijelu. Lok je tvrdio: „*thus every Man, by consenting with others to make one Body under one Government, puts himself under an Obligation to every one of that Society, to submit to the determination of the majority, and to be conclude by it*“ (Locke, 1994, str. 332). Dakle, pojedinac sa ostalima sklapa društveni ugovor i na taj način se obavezuje da će održati svoje obećanje prema većini. Posmatrano sa aspekta Vlade koja se formira društvenim ugovorom (slobodni ljudi joj daju ovlaštenje da štiti njihova prava), jasno je da ona može zahtijevati poslušnost samo od onih ljudi koji su dali pristanak na društveni ugovor. U suprotnom, ljudi i dalje imaju slobodu i pravo da biraju svoju vlast i vladare (Locke, 1994, str. 335).

Iz ovoga možemo zaključiti da se Lokova teorija društvenog ugovora može razdijeliti na dvije faze. U prvoj se radi o situaciji kada se pojedinci obavezuju prema zajednici koju konstituišu sklapanjem društvenog ugovora, dok se druga odnosi na momenat kada ljudi ovlašćuju Vladu. Stoga je jasna Lokova diferencijacija između Vlade i društva. Vlada nema nikakva nezavisna prava: ona mora djelovati isključivo u okvirima ovlašćenja koja su joj dali građani. Ako izađe iz okvira propisanih društvenim ugovorom, ona postaje tiranska. Ako se ne povuče, ona se stavlja u prirodno stanje prema svojim građanima koji, s obzirom na to da su sva prirodna prava obustavljena, imaju pravo da upotrijebe silu protiv nje, a demonstracija te sile može ići čak i do tiranocida. Ovim je Lok opravdao pravo na otpor vladi.

Kada je u pitanju prinudni pristanak, na prvi pogled, prinuda djeluje zbunjujuće i u suprotnosti je sa našim očekivanjem slobode i uzajamnog poštovanja u zajedničkim poduhvatima. Ako pretpostavimo da su ljudi po prirodi jednaki i sposobni za rasuđivanje, sa osnovnim osjećajem za ispravno i neispravno, postavlja se pitanje: zašto bi prinuda bila potrebna? Tako državna prinuda može izgledati kao uvreda našem dostojanstvu, jer većina ljudi u svakodnevnom životu djeluje normalno i tolerantno. Ipak, ljudski poroci – poput pohlepe, prevare ili licemjerja – koji su možda rezultat moralne slabosti ili trajno određuju ljudsku prirodu, lako mogu potkopati našu vjeru u toleranciju i poštovanje dostojanstva. U tom smislu, pitanje legitimnosti vlasti i prihvatanja političkih obaveza postaje naročito složeno, jer prinuda može djelovati kao mehanizam koji, iako ponekad nužan, izaziva etičke dileme i potencijalno ugrožava stvarni pristanak građana. Pitanje validnosti i legitimnosti prinudnog društvenog ugovora značajno je, ali i veoma kritično mjesto u razmatranju i tumačenju teorije društvenog ugovora kao takve u cjelini. Iz ovoga slijedi ključno pitanje koje čini predmet brojnih filozofskih rasprava: Da li na osnovu prinudnog pristanka i iz njega može proisteci neka politička obligacija, to jest obaveza? (Savanović, 2019b, str. 26) Upravo razmatranje samog pojma pristanka daje odgovor na ovo pitanje, tj. pruža nam saznanje o tome šta jedan ustavni aranžman čini legitimnim. U skupu klasičnih kontraktualističkih termina pristanak predstavlja jedan od temeljnih, bazičnih pojmova, koji je utkan u osnove republikanske političke doktrine. Kao takav, pristanak se u teoriji određuje kao slobodan, voluntaristički akt koji svaki pojedinac daje u uslovima jednakosti sa drugima i bez prinude, na osnovu raspolaganja dostupnim relevantnim informacijama (Savanović, 2019a, str. 111).

Ako polazimo od ustava kao specifičnog društvenog ugovora, možemo zaključiti da je on zapravo proizvod pristanka građana na određenu političku zajednicu. Prema tome, samo onaj ustav koji je nastao pristankom svih članova zajednice na istu oslikava prelazak iz prirodnog stanja u političku zajednicu (Lok, 2002). Pojedini autori na interesantan način

ukazuju na specifičnost pojma pristanak: „*An act of sex, a transfer of resources, a blow to the face, or a set of laws is viewed very differently depending on the consent of the person acted on. It is the difference between rape and lovemaking, a theft and a gift, battery and a boxing match, or an autocracy and a democracy. One of the starkest expressions of the strength of this preference is the sacrifice millions are willing to make to provide input to the constraints imposed on them by the state. Voters sometimes wait in line for hours, and millions, across the globe, have died in movements to be able to cast a ballot that is almost certain not to be decisive. The primacy of consent is so compelling, it seems difficult to reconcile violations of it with our moral intuition*“ (Konow, 2014, str. 49).

Pri ovakvom razumijevanju ustava, jasno je da se u procesu njegovog uspostavljanja može pojaviti određena vrsta prinude, s obzirom na to da se radi o vrsti društvenog ugovora. Stoga se u slučaju nasilno generisanog društvenog ugovora može dovesti u pitanje njegov legitimitet.¹ Takvu situaciju imamo u političkoj javnosti Bosne i Hercegovine, gdje politički predstavnici, u cilju osporavanja legitimiteta „dejtonskog“ ustava, idu linijom argumentacije koja kao ključnu tvrdnju sadrži stav da Ustav Bosne i Hercegovine nije nastao „odozdo“, tj. nije rezultat akta slobodne volje građana Bosne i Hercegovine već je proizvod inostranog intervencionizma kakav nema svog dvojnika u savremenom svijetu.

Lok je posvetio veliku pažnju pitanjima saglasnosti², slobodno preuzetih obaveza i društvenom ugovoru, iako to možda nije bilo tako u ranim vremenima njegovog stvaralaštva. Govoreći o početku Rima i Venecije, Lok navodi „da su i sva njihova politička društva započela od *dobrovoljnog* saveza i uzajamnog sporazuma ljudi, koji su slobodno učestvovali u izboru svojih vladara i oblika vlade“ (Lok, 2002, str. 286)

Hobs ide mnogo dalje od lokovskog kardinalnog pojma pristanka (*consent*), prihvatajući načelo većine kao legitiman način da se svi, i oni koji su za i koji su protiv određenog ugovora, podvrgnu istom, ostvarujući jedinstvo ljudi kroz (apstraktnu) ličnost suverena (Savanović, 2021, str. 125). Prema njemu je svaka vlast koja u političkoj stvarnosti uspijeva da se nametne legitimna po sebi, jer, ako se istoj oni nad kojima se vlada povinuju, oni samim tim demonstriraju svoj pristanak. Hobs navodi: „*This is more than consent, or concord; it is a real unity of them all, in one and the same person, made by covenant of every man with every man*“ (Hobbes, 1998, str. 114). Stoga, svako ko uspije stvoriti situaciju u kojoj mu se drugi pokoravaju ima pravo da zapovijeda, dakle, da vlada. Njegova je vlast legitimna, jer oni nad kojima on vlada, razumijevajući njegovu poziciju, ne biraju ništa drugo do da mu se pokoravaju. Dok on posjeduje *pravo* da vlada, oni imaju *dužnost* da mu se potčinjavaju.

Kao utilitarno-racionalistički pristup, Hobsova teorija društvenog ugovora polazi od teze da je *prirodno pravo odsustvo dužnosti*, te da se podanici iz ličnog interesa, straha ili egoizma potčinjavaju suverenu (Savanović, 2021, str. 127). Stoga je uzrok prihvatanja dužnosti od strane podanika njihova *odluka*, a ne pretpostavljeno *pravo suverena*.

PRINUDNI PRISTANAK U TEORIJI DRUŠTVENOG UGOVORA

U cilju preciznog razlaganja koncepta prinudnog pristanka, analiziraćemo teorijske pristupe različitih mislioca, koji su raspoređeni na dvije ekstremne pozicije o legitimnosti društvenog ugovora i uopšte o validnosti prinudnog pristanka kao takvog. Zastupnici jedne teorijske pozicije stajališta su da je prinudni pristanak kredibilan i prihvatljiv bez postojanja ikakvih preduslova, dok predstavnici druge teorijske pozicije izlažu odbacivanje koncepta

1 Pristanak slobodnih građana ključni je uslov validnosti društvenog ugovora. „*Consent has been characterized as 'moral magic'*“.

2 O različitim interpretacijama izričite i prećutne saglasnosti kod Loka pogledati u: Russel, P. (1986). *Locke on Express and Tacit Consent: Misinterpretations and Inconsistencies*. Political Theory, No. 2, pp. 291-306.

prinudnog pristanka kao apsurdnog, na osnovu određenih logičkih argumenata. Ove suprotstavljene i međusobno isključujuće pozicije otkrivaju duboko teorijsko neslaganje o samom temelju političke obligacije.

Problem prinudnog pristanka u starijoj literaturi uglavnom nije zasebno istraživao i nije mu posvećena posebna pažnja kao jednom odvojenom fenomenu. Uglavnom je tumačen u okviru nekog šireg konteksta, bez detaljnijeg izdvajanja ovog problema. Tek noviji teoretičari u oblasti političke filozofije i političke teorije počinju da ga prepoznaju kao zasebno pitanje koje zahtijeva samostalnu analizu. To je razlog zbog kojeg ćemo se u analizi osloniti prvenstveno na klasične autore koji su se bavili teorijom društvenog ugovora, poput već pomenutog Hobsa, Loka i njihovih kasnijih nasljednika, te onih koji su interpretirali njihove misli, među kojima posebno mjesto zauzima Džon Rols, čija teorija pravi most između klasičnog i savremenog kontraktualizma.

Kako smo na početku ovog rada prihvatili tezu da je pristanak slobodan voluntaristički akt koji pojedinac daje pri uspostavljanju političke zajednice bez prinude, jasno je da je u središtu kontraktualističke misli upravo pojam slobodne volje. Ta slobodna volja iskazuje se u pristanku kojim pojedinac prihvata skup pravila kojima se regulišu odnosi između njega i drugih pojedinaca u političkoj stvarnosti, te uspostavlja arbitrarno tijelo koje je garant tih pravila, a kojeg u prirodnom stanju nema. Ovakvo shvatanje pojma *pristanak* teoriju društvenog ugovora bitno udaljava od standardnog koncepta po kojem je politička zajednica uvijek zasnovana na sili, moći i prinudi. Stoga dometi ove teorijske zamisli zavise od logičke konzistentnosti upotrebe termina *pristanak* i njegove analitičke kredibilitnosti. Dakle, postavlja se pitanje: Da li pristanak kao takav, u političkoj realnosti, kojim se konstituiše određeni politički aranžman, nužno u sebi sadrži određeni omjer snaga u kojem je jedna strana dominantna? Da li se koncept prećutnog pristanka [*tacit consent*] može smatrati istinskim izrazom slobodne volje, ili je riječ tek o pasivnom prihvatanju nametnutih okolnosti? Ako se saglasimo da je *acquiescence* pristanak samo znak inertnosti ili nezainteresovanosti, onda se pojedinci u krajnjoj liniji mogu naći u situaciji da „pristaju“ i na tiraniju.

Na kraju se, razmatranjem održivosti idejnog koncepta teorije društvenog ugovora čiji predstavnici nastoje oboriti daleko popularnu tezu o političkoj zajednici utemeljenoj na prinudi, dolazi do problema prinudnog pristanka. Stoga ćemo u narednim redovima ovog rada pokušati odgovoriti na pitanje šta je *prinuda*: „*Coercion is defined as intentionally compelling someone to a choice at the threat of imposing a penalty for noncompliance*“ (Konow, 2014, str. 50).

U tom kontekstu, biće nam korisno da se fokusiramo na razmišljanje o okolnostima koje su uključene u prihvatanje ili odbijanje tvrdnje o prinudi. Nekoliko je tačaka ovdje od suštinske važnosti. Prvo, prinuda je namjerna. Drugo, za prinudu, prijetnja mora uključivati nešto na šta žrtva ima pravo. Treće, prinuda mora biti efikasna, tj. mora primorati nekoga na izbor koji, bez prijetnje, ta osoba ne bi napravila. Ovo takođe implicira da kazna uključuje nešto što žrtvi ima vrijednost i što nadmašuje trošak prilagođavanja zahtjevu (Konow, 2014, str. 50).

Stoga definicija prinude, najjednostavnije rečeno, podrazumijeva sljedeće: kada A mora da učini ono što od njega zahtijeva B, a što je protivno volji A (on to inače ne bi učinio), riječ je o prinudi (Savanović, 2019b, str. 27). Iako se ova tvrdnja čini prilično jednostavnom, diskusija o prinudi dosta je komplikovanija, s obzirom na to da je u političkoj teoriji izuzetno zaoštrano pitanje empirijske realnosti neprinudnog pristanka. Naime, nemoguće je u situaciji nejednakih kapaciteta ljudi govoriti o neprinudnom pristanku: rješenje će na kraju uvijek biti povoljnije za jednu stranu, a manje za drugu. To je klasična teza kojom se u kontraktualističkoj teoriji danas objašnjava ovo vrlo aktuelno pitanje prinudnog pristanka. Istovremeno je to jedno od najspornijih pitanja u okviru teorije društvenog ugovora: može li se iz onoga što je nametnuto izroditi ono što je moralno ili politički obavezujuće? Da li

činjenica da postoji određena vrsta prinude čini akt pristanka problematičnim i nelegitimnim? Imajući u vidu navedeno, očigledno je da se pojam prinude ne može jednostavno odvojiti od problema pristanka.

Svaka teorijska rasprava o društvenom ugovoru nužno dodiruje granicu između dobrovoljnosti i prisile, jer se u stvarnosti teško može govoriti o potpuno slobodnom pristanku u odsustvu bilo kakvih spoljašnjih pritisaka. Upravo u tom spoju između normativnog ideala i empirijske realnosti leži osnovni paradoks kontraktualističke misli. Ako se uzme da je prinuda neizbežan element svakog društvenog ugovora, onda se postavlja pitanje da li je sama ideja neprinudnog pristanka, na kojoj teorija društvenog ugovora počiva, logički održiva. Ovaj paradoks vodi ka dubljem problemu koji će u narednom dijelu rada biti razmotren: apsurdno neprinudnosti, to jest nemogućnosti da se u političkom poretku ostvari potpuno slobodan akt pristanka.

APSURD „NEPRINUDNOSTI“ U TEORIJI DRUŠTVENOG UGOVORA

Da li se politički aranžman nastao kao rezultat pristanka koji je „dat“ pod prinudom može smatrati legitimnim? Odgovor na ovo pitanje na prvi pogled djeluje vrlo jednostavno – logički preduslov za „*prihvatljivost*“ ugovora jeste neprinudnost; pojam *pristanak* semantički je besmislen ukoliko kao svoju suštinu ne podrazumijeva slobodnu odluku, donesenu u odsustvu bilo kakve vrste prinude. Međutim, sa teorijskog aspekta gledano, rješenje je dosta komplikovanije. Naime, u teoriji društvenog ugovora postavlja se pitanje činjenične stvarnosti neprinudnog pristanka. Ovo se odnosi na argument da u situaciji u kojoj postoji neka vrsta omjera snaga koji podrazumijeva nejednake kapacitete i snage ugovornih strana ne može biti riječi o neprinudnom pristanku. Da djelovanje iz straha ne potkopava dobrovoljnost nečijih djela tvrdio je Hobs, izrazivši to kroz svoju misao da su „sporazumi iznude strahom validni“. Dakle, on je branio prethodno navedeni argument, tvrdeći da je, ako govorimo o sporazumu ili ugovoru, istovremeno apsurdno diskutovati o prinudi.

Uopšteno, sama mogućnost uspostavljanja pravde zavisi od mogućnosti prisiljavanja podanika da se pridržavaju svojih ugovora. Ključni paragraf je: „*and where there is no coercive power erected, that is, where there is no commonwealth, there is no propriety; all men having right to all things; therefore where is no commonwealth, there nothing is unjust. So that the nature of justice, consisteth in keeping of valid covenants: but the validity of covenants begins not but with the constitution of a civil power, sufficient to compel men to keep them: and then it is also that propriety begins*“ (Hobbes, 1998, str. 96).

Hobs stoga smatra da je prinuda ključna za opravdanje i funkciju političke zajednice, odnosno države. Zakon prirode nalaže da tražimo zaštitu od prisilnih moći Levijatana kako bismo izašli iz opasnih uslova prirodnog stanja. Uspostavljanje svake političke zajednice na osnovu sporazuma/ugovora proizvod je pristanka ili saglasnosti na taj sporazum/ugovor. Pod pojmom pristanka ovdje se podrazumijeva određena vrsta obećanja budućih akcija i ponašanja (Savanović, 2019b, str. 28). Ukoliko se uzme u obzir da pristanak koji je iznuden pod prinudom važi kao validna obligacija, to jest da prinudni pristanak obavezuje, što znači da može pružiti dovoljno čvrstu osnovu za ispunjenje obećanja koja su dali učesnici društvenog ugovora, tada je sporazum/ugovor legitiman i validan. Ova situacija se na specifičan način oslikava i u procesu konstituisanja ustava: „Da bi A i B stvorili državu koja je republika, oni to moraju učiniti kroz pregovaranje na ustavotvornoj skupštini, hipotetičkoj ili stvarnoj“ (Savanović, 2019a, str. 39). U tom procesu pregovaranja, koji predstavlja svojevrsan postupak javne deliberacije, prepliću se argumentacija, lobiranje, ubjeđivanje, rasprava. Jednako koliko je to pregovaračka situacija i proces usaglašavanja, toliko je i poprište različitih vrsta pritisaka, prijetnji i slično. Upravo to je ono što Hobs želi

naglasiti tvrdnjom da je svaki ugovor/sporazum u nekoj mjeri „prinudan“. Poenta hobsovskog argumenta o neizbježnosti prinude pri uspostavljanju svakog društvenog ugovora jeste u tome da njegova legitimnost, tj. validnost ne zavisi od uslova u kojima je nastao (uslova u konstitutivnoj fazi), Rolsovom *početnom položaju*, već od njegovog prihvatanja u budućnosti (Savanović, 2019b, str. 28). To je protivno lokovskoj poziciji, koja smatra da pristanak mora biti verifikovan u uslovima slobode.

U djelu „Levijatan“ Hobs objašnjava da politička zajednica, država, nastaje iz straha. Prirodno stanje ambijent je stalnog nasilja i nesigurnosti. Ljudi, vođeni željom za samo-održanjem i strahom, odriču se svojih prirodnih prava i pristaju na vlast suverena. Stoga je prinuda u nekom obliku neizbježna činjenica.

Hobs dalje opisuje asimetričan odnos između ugovornih strana prilikom uspostavljanja određenog društvenog ugovora, naglašavajući pri tome da je jedna strana uvijek dominantna i „kapacitiranija“ u određenom smislu. Drugačije rečeno, jedna strana obično ima veću moć ili resurse, što joj omogućava da nametne svoju volju, čime se opravdava prinudnost pri uspostavljanju političkog aranžmana.

Zbog uvijek prisutne „nagnutosti“ na jednu stranu i određene vrste prinude kojoj je izložena druga strana, postavlja se pitanje problematičnosti pristanka koji proizilazi iz takve situacije. Rješenje možemo povezati s konceptom *joint commitment* (Gilbert, 2006), čiji je temeljni princip kriterijum *dovoljnog razloga*. Članovi grupe preuzimaju *zajedničku* obavezu koja se smatra moralno obavezujućom, čak i kada je donekle nametnuta ili pod implicitnim pritiskom. Sam akt pristanka na društveni ugovor ocjenjuje se kao voluntaristički akt i kao validna obligacija. Dakle, određeni pojedinac ima „dovoljan razlog“ da uđe u političku zajednicu: „*X has sufficient reason for performing A if and only if a consideration C that speaks in favour of X's doing A is such that, all else being equal, rationality requires that X do A, given C*“ (Gilbert, 2006, str. 29). Ulazak pojedinca u političku zajednicu ne mora značiti da su njegova uvjerenja identična kao ona koja su u temelju te političke zajednice već on može biti samo odraz nekog razloga ili motivacije koja je pojedinca opredijelila za ulazak. To znači da ulaskom u određenu zajednicu pojedinac ne mora usvojiti njena uvjerenja i promijeniti sopstvena, već se od njega jedino zahtijeva da svoje ponašanje prilagodi djelovanju društva kome pripada. Stoga se pri razmatranju koncepta *joint commitment* ne može govoriti o Rusoovoj „opštoj volji“, s obzirom na to da je za ovaj problem adekvatnije ono što se naziva „volja svih“ (Savanović, 2020). „Prihvatljivost“ tog pristanka i društvenog ugovora proizilaze iz samog akta opredijeljenosti pojedinca da uđe u političku zajednicu, s obzirom na to da je on imao mogućnost i slobodu da to odbije: odluka je stvar *slobodnog* izbora (Gilbert, 2014, str. 203). Sam čin ulaska u zajednicu stvara obligaciju za članove *joint commitment*-a: „*One must conform to the commands of one's country, and pay the insuing penalty if one does not, by virtue of the fact that the country in question is one's own*“ (Gilbert, 2006, str. 5). U konačnosti, *coerced agreement* nije kontradikcija u terminima (Gilbert, 2006, str. 77–78). Kontraargument ovoj poziciji u kontraktualističkoj teoriji obično se izvodi iz Roslove ideje „vela neznanja“: konstrukcija termina prinudni pristanak semantički je besmislena, s obzirom na to da je u početnom položaju apsurdno govoriti o prinudi. U prvobitnom položaju niko ne može sa sigurnošću znati koja bi specifična pravila favorizovala njegove interese (Savanović, 2021, str. 344). Kako je ustav kao društveni ugovor dugoročan aranžman, istom ne odgovaraju kratkoročne procjene o preferencijama koje bi favorizovale određene interese, a koje su jedine moguće u originalnom položaju. To je jasno iz Roslove pretpostavke da niko ne poznaje svoj položaj u društvu, a tako ni svoje prirodne sposobnosti (Rawls, 1999, str. 121).

Pripadnici druge teorijske pozicije argumentativno se suprotstavljaju hobsovskim tvrdnjama, naglašavajući da sporazum iznuđen prinudom ne može obavezati onoga koji je dao pristanak. Tako, za razliku od Hobsa, po kome je validnost društvenog ugovora nezavisna od motivacija koje su mu prethodile, Džon Lok smatra da pristanak mora dobiti svoju verifikaciju u okvirima snabdjevenim uslovima slobode. Prvi argument je normativna propozicija: *aksiom neagresije*. Ovaj argument logički je nužan uslov ugovaranja zajednice koja hoće da bude ugovorna zajednica (Savanović, 2019a, str. 118). Pod ovim se podrazumijeva nužan uslov neprinudnosti situacije, jer se prinuda po svojoj prirodi smatra kršenjem osnovnih ljudskih prava. „Many assert that coerced „agreements“ are not agreements at all“ (Gilbert, 1993, str. 679). Tvrdnja da su sporazumi nastali prinudom po sebi nemogući najčešće se brani sljedećom argumentacijom: (i) svaki pravi sporazum proizvodi moralnu obvezu da se po njemu postupa; (ii) ako se sporazum navodno sklopi pod prinudom, tada ne postoji moralna obaveza da se po istome postupa; (iii) pravi sporazum ne može nastati prinudom (Gilbert, 1993). Sporazumi nastali na osnovu prinude u suštini nisu sporazumi (Simmons, 1983, str. 809–817; 1979, str. 99–100). Da bi se društveni ugovor mogao nazvati dobrovoljnim, tj. da bi uopšte mogao imati epitet „društveni“, u procesu izgradnje političke zajednice svi ljudi, pojedinci kao jedinice, moraju u političkom smislu biti jednaki i tretirani kao takvi. Ljudi u situaciji prirodnog stanja bivaju definisani prirodnim pravima (Buchanan, 1975, str. 16). Stoga je u kreiranju političke zajednice nezaobilazno uvažavanje fundamentalne vrijednosti slobode, jer je svaki čovjek rođen slobodan i gospodar samoga sebe, te stoga niko ne može bez njegovog pristanka da ga potčini, ma pod kakvim izgovorom to bilo (Rousseau, 2002, str. 229). Društvenim ugovorom kao političkim aktom na koji pojedinci daju dobrovoljni pristanak garantuje se njihova zakonita sloboda, bezbjednost i imovina: „Umesto da uništi prirodnu jednakost, osnovni ugovor, naprotiv, zamenjuje zajedničkom jednakošću nejednakost koju je priroda mogla stvoriti ljudima, tako da oni, budući da mogu da budu nejednaki po snazi ili obdarenosti, postaju svi jednaki na osnovu ugovora i prava“ (Ruso, 1993, str. 42).

Nedopustivo je postojanje *prima facie* prinude koja bi eksplicite kršila „aksiom neagresije“ (Savanović, 2019a, str. 118). Stoga kao drugi argument zastupnici ove teorijske pozicije navode nužnost stabilnosti političke zajednice kroz vrijeme i političku budućnost, iz čega proizilazi da ugovorna politička zajednica ne može biti zasnovana isključivo na prinudi već mora postojati određena vrsta i nivo prihvatanja od strane onih koji daju pristanak. Radi se o Rolsovom *kriterijumu stabilnosti* za društveni ugovor. Naime, logično je da će u situaciji sopstvene ugroženosti, na primjer životne opasnosti, pojedinac prihvatiti bilo kakva pravila koja mu se nude u pregovaračkom procesu (Rawls, 1999, str. 42). Međutim, sasvim je jasno da će, ukoliko dođe do promjene odnosa snaga između pregovaračkih strana i slabljenja prijetnji, nestati i osjećanje moralne obaveze kod prinuđenog pojedinca da poštuje na prijetnji zasnovan ugovor. Na primjer, zajednica formirana pristankom datim u „no choice“ situaciji ne može se dugoročno održati kao stabilna politička zajednica. Ovakvoj zajednici, nesumnjivo je, prijeti nestabilnost i egzistencijalna ugroženost, što u krajnjoj liniji dovodi do disolucije. Tako Rols tvrdi da članstvo u političkoj zajednici zasnovanoj na pristanku iznuđenom prijetnjom ne obavezuje, tj. da pristanak na nju ne važi.

3 Pogledati u: Savanović, A. (2019). *Teorija Republike*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka, str. 118.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Pojam pristanka je kardinalni pojam savremene kontraktualističke teorije, utkan u temelje republikanske političke doktrine. Pristanak bi trebalo razumjeti kao dinamičnu kategoriju u kojoj se ogleda prepoznavanje nužnosti neke vrste političke vlasti, istovremeno uvažavajući odlučnost naroda da ostane slobodan. Pošto smo prethodno zaključili da društveni ugovor i na njemu zasnovan pravni i politički poredak nastaje kao proizvod određenog omjera snaga strana u pregovoru, to nas vraća na pitanje postavljeno u ovom radu: Da li naš pristanak, koji je dat u uslovima određene vrste prinude, može biti validan? Da li takav društveni ugovor za nas proizvodi obligaciju u budućoj političkoj stvarnosti? Kao odgovor možemo konstatovati sljedeće. Neminovno je da će u situaciji pregovora jedna strana imati bolje kapacitete, ali ne mora nužno značiti da će se takav odnos snaga održati u budućnosti. Uvijek postoji opasnost da se situacija promijeni u korist strane koja je pri konstituisanju političke zajednice bila izložena dominaciji druge strane. Logičan ishod takve situacije bio bi zahtjev za ukidanjem postojećeg društvenog ugovora, a koji bi postavila ona pregovaračka strana koja je prethodno bila „prinudena“ da pristane na dati sporazum/ugovor. Stoga aktom prinudnog pristanka ne možemo formirati društveni ugovor kao, kako tvrdi Bjukenen, odnos između „*natural powers*“ – prirodnih snaga (Buchanan, 1975). U tom slučaju ne može biti riječi o *stabilnom equilibrium-u*, jer je egzistencija takve zajednice pod stalnim znakom pitanja zbog potencijalne promjene odnosa snaga. Takvu situaciju imamo, na primjer, u političkoj stvarnosti Bosne i Hercegovine, gdje se često navodi da postojeća zajednica predstavlja samo privremeni mir. Pored toga, u slučaju prinudnog pristanka ne radi se o pravoj političkoj zajednici, jer je ovako uspostavljeni poredak zapravo odnos koji se odvija na relaciji vladar–podanici. Iz ovoga proizilazi još jedna potencijalna opasnost za političku zajednicu, a ona se očitava u težnji podanika da se oslobode lanaca kojima su ih vezale vlasti.

Rekapitulacijom mogućih rješenja u slučaju problema prinudnog pristanka u teoriji društvenog ugovora, koja se mogu pozicionirati na dvije različite pozicije kojima odgovaraju dva ekstrema, *za* i *protiv* koncepta prinudnog pristanka, možemo konstatovati da su obje teorijske pozicije na izvjestan način prihvatljive. Stoga ne bi bilo objektivno opredijeliti se striktno za jedan pristup već je potrebno ponuditi rješenje koje će u obzir uzeti sve tvrdnje koje smo kao relevantne analizirali u ovom radu. Prvo, važno je da prihvatimo stanovište da je svaki pristanak u određenoj mjeri rezultat prinude, te da svaki politički aranžman sadrži određenu vrstu disbalansa snaga koje u njemu učestvuju. To se može objasniti kroz jednostavne primjere iz prakse. Recimo, ako uzmemo u razmatranje situaciju pripajanja Veneta Italiji, zaključićemo da je u toku sprovođenja referenduma u Veneciji, na kome se 99% građana izjasnilo pozitivno o ovom pitanju, na njenu teritoriju umarširao puk italijanske vojske. Tu se očito radi o prinudi. Ili na primjer, ovaj problem možemo posmatrati i kroz prizmu današnjih interpretacija Dejtonskog sporazuma, posebno njegovog Aneksa 4, koji predstavlja Ustav Bosne i Hercegovine. No, ono što je važno naglasiti jeste da sporazum/ugovor nikada i ni u kojem slučaju ne smije biti zasnovan na pukoj prinudi ili sili. To bi dovelo do nestabilnosti uspostavljene političke zajednice i na kraju do njene disolucije. Razlog tome je potencijalna promjena omjera snaga koja bi mogla iznjedriti situaciju postavljanja zahtjeva za povlačenje pristanka. To je bio slučaj, recimo, u Republici Srpskoj, gdje su politički predstavnici svojevremeno govorili o unilateralnom povlačenju saglasnosti date na Dejtonski sporazum. Argument „prinudnog pristanka“, na koji su se pozivali zagovornici ovog prijedloga, ne pruža dovoljan osnov za to, s obzirom na to da do izlaska iz postojećeg društvenog ugovora može doći samo na bazi saglasnosti svih strana koje su učestvovalе u ugovoru, a i, ako bismo prihvatili taj argument, onda bi na isti način i bošnjačka strana imala pravo da se povuče iz Dejtonskog ugovora, jer je prinudena, a što možemo zaključiti iz izjave nekadašnjeg bošnjačkog lidera Alije Izetbe-

govića: „Ovo nije pravedan mir, ali je pravedniji od nastavka rata, u situaciji kakva je, i u ovom svijetu kakav je, bolji mir i nije mogao biti postignut. Ovo nije pravedan sporazum, ali mom narodu je potreban mir“ (Alija Izetbegović, 21. novembar 1995.). Međutim, ono što svakako taj argument čini nelegitimnim jeste upravo ono što smo zaključili kroz kratak pregled u ovom radu, a to je da svaki ustavni aranžman sadrži neku vrstu disbalansa snaga.

Dalje, da bismo formirali političku zajednicu u punom i pravom smislu te riječi, onda u obzir moramo uzeti lokovski uslov politički jednakih i slobodnih građana. Stoga u svakoj situaciji omjera snaga, bez obzira na raspoređenost kapaciteta pregovaračkih strana, ne postoji mogućnost strane koja je na neki način „jača“ i koja ima bolje karte u pregovaračkom procesu, da prinudi onu slabiju, drugu pregovaračku stranu na ugovor u čije odredbe ulazi više preferencija prve, kapacitiranije strane. U slučaju uspostavljanja zajednice na bazi tog ugovora prinudom, ne radi se o *političkoj* zajednici, već o zajednici vladara i podanika, koja predstavlja zapravo povratak u prirodno stanje u kome vlada stalna nesigurnost i strah od potencijalnog demonstriranja građanske neposlušnosti.

LITERATURA

- Beran, H. (1987). *The Consent Theory of Political Obligation*. London: Croom Helm.
- Buchanan, J. M. (1975). *The Limits of Liberty: Between Anarchy and Leviathan*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Gilbert, M. (1993). Agreements, Coercion, and Obligation. *Ethics*, 103(4), 679–706.
- Gilbert, M. (2006). *A Theory of Political Obligation*. New York: Oxford University Press.
- Gilbert, M. (2014). *Joint Commitment: How We Make the Social World*. New York: Oxford University Press.
- Hartogh, G. A. den. (1990). Express Consent and Full Membership in Locke. *Political Studies*, 105–115.
- Hobbes, T. (1998). *Leviathan*. New York: Oxford University Press.
- Konow, J. (2014). Coercion and Consent. *Economics Faculty Works*, 49–82.
- Locke, J. (1994). *Two Treatises of Government* (P. Laslett, Ed., pp. 333–334). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Lok, Dž. (2002). *Dve rasprave o vladi* (K. Čavoški & N. Savčić, prev.). Beograd: Utopija.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Rousseau, J.-J. (2002). *The Social Contract and The First and Second Discourses*. New Haven: Yale University Press.
- Ruso, Ž. Ž. (1993). *Društveni ugovor*. Beograd: Filip Višnjić.
- Savanović, A. (2019a). *Teorija Republike*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- Savanović, A. (2019b). *Paradoks prinudnog pristanka u teoriji društvenog ugovora*. Banja Luka: Politeia.
- Savanović, A. (2020). Margaret Gilbert: „Joint commitment“ model političke obligacije. *Kultura polisa: časopis za negovanje demokratske političke kulture*, 17(42), 335–349.
- Savanović, A. (2021). *Političke doktrine*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka.
- Simmons, J. (1979). *Moral Principles and Political Obligations*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Simmons, J. (1983). Consent, Free Choice, and Democratic Government. *Georgia Law Review*, 18, 791–819.
- Slović, S. Ž. (2018). *Spinozina i Lokova teorija društvenog ugovora*. *Baština*, 46, 115–124.
- Tuckness, A. (2002). *Locke and the Legislative Point of View: Toleration, Contested Principles, and the Law*. Princeton: Princeton University Press.

CONSENT IN THE THEORY OF SOCIAL CONTRACT

Author: DRAGANA DELIĆ

Email: dragana.delic@student.fpn.unibl.org

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: One of the classic questions of political theory is how to establish legitimate authority without jeopardizing the freedom and autonomy of individuals. The answer to this question lies in the concept of consent, which explains when political authority is legitimate. The concept of consent is a cardinal notion in contractualist theory and represents the basis for understanding political legitimacy and political obligation. John Locke's theory of the state largely relies on the doctrine of consent. This doctrine marks a pivotal moment in the development of liberal and democratic theories in the history of political thought. However, the doctrine has sparked various controversies and has raised questions about whether Locke's early and later positions are mutually compatible. This paper contributes to the scholarly debate by examining the role of consent in Locke's theory of the state.

Aim: The paper will analyze different dimensions of consent in the theory of the social contract: explicit and implicit consent. Special attention will be given to the concept of coercive consent, which, as a phenomenon, has been separately studied in contemporary contractualist theory.

Materials and Methods: By analyzing the theoretical settings of the most significant representatives of social contract theory, we will try to answer the question that constitutes an important point of this paper: When can a social contract be considered valid and legitimate? In this paper, two extreme theoretical settings will be analyzed together with the arguments put forward by their proponents for or against coercive consent in social contract theory.

Results: The analysis of theoretical approaches shows that the constitutional contract is valid when the political community is constituted on the basis of the consent of free and sovereign individuals. To safeguard the freedom and autonomy of the individual will, it is essential that those over whom political authority is established grant their consent to it.

Conclusion: The concept of consent is a cardinal notion of contemporary contractualist theory, woven into the very foundations of republican political doctrine. Consent should be understood as a dynamic category that reflects the recognition of the necessity of a certain type of political authority, while simultaneously respecting the determination of the people to remain free.

Keywords: social contract; consent; coercion

LOGISTIČKI IZAZOVI U SEKTORU DISTRIBUCIJE NAFTNIH DERIVATA I MOGUĆNOSTI OPTIMIZACIJE PRIMJENOM KVANTITATIVNIH METODA

Autor: DUNJA BABIĆ

e-mail: dunja.babic@student.ef.unibl.org

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Svjedoci smo da raspolaganje energetske resursima postaje fokus svjetskih sila, stoga će 21. vijek obilježiti efikasno upravljanje energetske resursima. Iako se zahtijeva i potreban je prelazak na obnovljive izvore energije, činjenica je da svijet još dugo neće moći bez nafte i naftnih derivata. Bezbjedno dopremanje naftnih derivata do krajnjih korisnika obaveza je kompanija u naftnoj industriji, kompanije koje to obave na najefikasniji način ostvaruju i veći profit i ističu se u odnosu na konkurenciju. Primjena kvantitativnih metoda može igrati značajnu ulogu u tim kompanijama.

Cilj: Rad treba da poveže teorijsko i praktično, nastavu i realni sektor, kroz primjenu metoda centra gravitacije, modela zaliha i transportnog modela.

Materijali i metode: Korištene su kvalitativne i komparativne metode za analizu javno dostupnih podataka, kao i kvantitativne metode, preciznije metod centra gravitacije, model zaliha i transportni model.

Rezultati: Ekonomsko-matematički modeli i metode omogućavaju određivanje optimalne lokacije skladišta, optimalnih količina za skladište, kao i pripadajuće troškove. Primjena transportnog modela i modela zaliha pokazala je optimalnu lokaciju skladišta u Hercegovini i kapacitet koji bi to skladište trebalo da ima, da bi efikasno opslužilo ovu regiju.

Zaključak: Kompanije u energetske sektoru BiH, naročito naftne kompanije, suočavaju se sa dosta makroekonomskih ograničenja, kao što su geografski položaj, infrastruktura i zakonska regulativa, a koji diktiraju način transporta naftnih derivata. Da bi se ostvario kontinuitet i spriječio rizik prekida lanca snabdijevanja, potrebno je skladište u Hercegovini. Primjena ekonomsko-matematičkih modela i metoda u sistemu ne samo ovog tipa već i drugih preduzeća može donijeti značajne uštede.

Ključne riječi: logistika, transport, naftni derivati, kapaciteti, optimizacija, modeli, metode.

UVOD

Kako je nekada u fokusu svjetskih sila bila hrana, tako je danas to energija. Pitanje „Kako nahraniti sve više rastuću populaciju?“ zamijenjeno je i danas glasi „Kako obezbijediti energiju za rastuću populaciju, a da se pri tome obezbijedi održiv privredni rast?“. S obzirom na rastući značaj energetske resursa, optimizacija procesa dopremanja energije do korisnika postaje jedan od prioriteta izazova za kompanije unutar energetske sistema. Efikasna logistika predstavlja ključni faktor za pouzdano snabdijevanje tržišta, minimizaciju troškova i očuvanje konkurentne prednosti. Logistika naftnih derivata predstavlja važnu kariku u energetske lancu svake zemlje, jer obezbjeđuje efikasan protok goriva od proizvodnih postrojenja do krajnjih korisnika. U tom kontekstu, distribucija naftnih derivata zahtijeva pažljivo planiranje, koordinaciju i optimizaciju svih faza lanca

snabdijevanja. U Bosni i Hercegovini, kompleksnost geografskog terena, neujednačena infrastruktura i promjenljiva tražnja na tržištu dodatno otežavaju ovaj proces.

Kompanije koje uspješno integrišu proizvodnju, distribuciju i prodaju ostvaruju viši nivo operativne efikasnosti i bolje zadovoljavaju potrebe potrošača. Ključne aktivnosti ovih kompanija uključuju veleprodaju i maloprodaju motornih goriva, proizvodnju i distribuciju maziva, kao i upravljanje mrežom benzinskih stanica i naftnih terminala. Prodajni asortiman obuhvata različite kategorije proizvoda, od motornih goriva i maziva do specijalizovanih industrijskih derivata. Razumijevanje strukture asortimana, kao i dinamike kojom se on prilagođava tržišnim uslovima i potrošačkim zahtjevima, ključno je za analizu tržišne strategije kompanije. S druge strane, logistika kompanije, kao operativna podrška prodaji, ima centralnu ulogu u optimizaciji snabdijevanja, skladištenja i distribucije proizvoda ka krajnjim potrošačima. Ovaj rad fokusiraće se na identifikaciju i analizu logističkih izazova sa kojima se kompanije ovog sektora suočavaju i primjenu matematičkih metoda za optimizaciju distribucije goriva kroz studiju slučaja. Cilj rada je da se kroz primjenu kvantitativnih metoda, koje se izučavaju u okviru predmeta Ekonomsko-matematički modeli i metode, ponude prijedlozi za unapređenje logističkih procesa. Na taj način rad treba da poveže teorijsko znanje stečeno tokom studija sa praktičnim problemima iz realnog sektora.

METODOLOGIJA

U ovom istraživanju korišten je kombinovani pristup, koji uključuje kvalitativnu analizu snabdijevanja naftom Bosne i Hercegovine i ograničenja sa kojim se suočavaju kompanije u tom procesu, kao i kvantitativno modeliranje distribucije naftnih derivata. Metodologija je osmišljena s ciljem identifikovanja ključnih izazova u lancu snabdijevanja, kao i razvoja modela optimizacije koji može poslužiti kao osnova za poboljšanje efikasnosti distribucije.

Prvi dio rada prikazuje postojeću putnu infrastrukturu, zakonsku regulativu i sam proces proizvodnje i distribucije naftnih derivata u BiH. U okviru kvantitativnog dijela istraživanja primijenjen je skup analitičkih i optimizacionih metoda s ciljem unapređenja logističkog sistema kompanija. Prvo je korišten metod centra gravitacije radi određivanja optimalne lokacije skladišta u Hercegovini. Zatim je primijenjen model programiranja zaliha, kojim se određuje optimalan nivo zaliha, broj porudžbina u određenom periodu i njihova frekvencija. Na kraju je postavljen transportni model, koji je model linearnog programiranja, a omogućava određivanje raspodjele transportnih tokova između izvorišta i odredišta tako da se postigne minimalni ukupni logistički trošak. Za rješavanje transportnog modela korišten je softverski paket QM for Windows. Program automatski primjenjuje metodu s najmanjim troškovima (eng. Least Cost Method) i provjerava optimalnost rješenja.

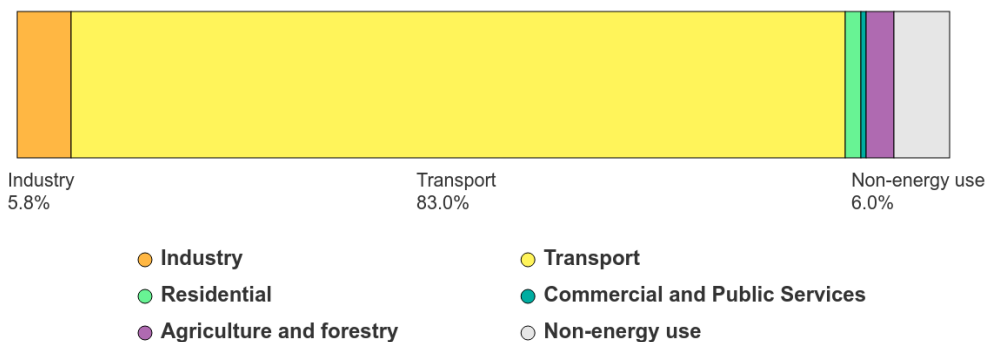
Iako modeli daju jasne smjernice, u obzir nisu uzeti svi relevantni faktori, kao što su: dinamičke promjene u potražnji, promjene cijena goriva, vremenski uslovi i saobraćajni zastoji, potencijalne zalihe derivata kod krajnjih korisnika. Zbog prirode poslovne tajne i internih procedura kompanija autor nije imao pristup stvarnim podacima koji se odnose na tačne količine derivata koji se distribuiraju po lokaciji, raspored i broj dostupnih cisterni, detaljne troškove po kilometru, po litru i trošak skladištenja, unutrašnje logističke protokole i softverske alate koji se koriste. Umjesto toga, korištene su aproksimacije i javno dostupne informacije, što može djelimično ograničiti realnu tačnost modela.

Ograničenja ovog rada ne umanjuju vrijednost modela kao istraživačkog alata koji ilustrativno prikazuje kako se ekonomsko-matematički modeli i metode mogu primijeniti na optimizaciju distribucije naftnih derivata. Međutim, za implementaciju u realnom poslovanju bilo bi potrebno uključiti pouzdane interne podatke, više logističkih parametara, kao i specifičnosti distributivne mreže specifične kompanije.

REZULTATI

Razvoj motora sa unutrašnjim sagorijevanjem i automobilske industrije, krajem 19. i početkom 20. vijeka, rezultirao je da nafta postane osnov svjetske ekonomije. Od automobila, aviona, preko industrijske proizvodnje do domaćinstva, skoro da nema sektora koji nije direktno ili indirektno vezan za naftu i naftne derivate. Prema podacima Agencije za statistiku Bosne i Hercegovine, proizvodnja derivata nafte u Bosni i Hercegovini u 2023. godini iznosi 13 187 tona, a uvoz sirove nafte i ulaznih sirovina u Bosni i Hercegovini u 2023. godini iznosi 15 817 tona.¹ Sljedećim grafikonom prikazana je konačna potrošnja naftnih derivata po sektorima u Bosni i Hercegovini za 2023. godinu, prema podacima International Energy Agency (IEA).

Oil products final consumption by sector, Bosnia and Herzegovina, 2023

Source: International Energy Agency. Licence: CC BY 4.0

Slika br. 1 Konačna potrošnja naftnih derivata po sektorima, Bosna i Hercegovina, 2023.

Izvor: IEA Data Services²

Iz grafikona je jasno vidljivo da sektor transporta ima dominantno učešće u ukupnoj potrošnji, koje iznosi 83%, čime se potvrđuje potreba za optimizacijom logističkih procesa dopremanja naftnih derivata do krajnjih korisnika.

Iako se svijet okreće obnovljivim izvorima energije, realnost je da će nafta još decenijama imati glavnu ulogu kao energetske resurs. Zato upravljanje njenom distribucijom, od rafinerije do krajnjeg potrošača, ostaje glavno pitanje kompanija koje posluju u ovom sektoru. Kako se radi o specifičnom asortimanu proizvoda, koji je lako zapaljiv i može ugroziti okolinu, on podliježe brojnim zakonskim regulativama. Takođe, zastarjela putna i željeznička infrastruktura, fluktuacija cijena sirove nafte na svjetskom tržištu, konkurencija i ekološki standardi predstavljaju ograničavajuće faktore za kompanije ovog tipa.

Kakva je putna infrastruktura Bosne i Hercegovine najbolje govori podatak da je 2013. godine Svjetski ekonomski forum puteve BiH ocijenio sa 2,5 na skali od 1 do 7, gdje 1 predstavlja „ekstremno nerazvijeno“, a 7 „opsežni i efikasni po međunarodnim standardima“. Takođe, u kategoriji kvalitet mreže kopnenog transporta BiH nema zavidnu poziciju, te je zauzela mjesto 121 od 140, sa koeficijentom 3,6 na skali od 1 do 7.³ Ovaj koeficijent kvaliteta mreže kopnenog saobraćaja veći je od prethodnog, jer uključuje i željeznički saobraćaj gdje BiH bolje kotira na svjetskoj rang listi i zauzima 79. mjesto od 140. Na kraju, posljednji

1 https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2024/ENE_06_2023_Y1_1_BS.pdf

2 Preuzeto: <https://www.iea.org/countries/bosnia-and-herzegovina/oil>

3 Preuzeto sa: https://www3.weforum.org/docs/TTCR/2013/TTCR_DataTables7_2013.pdf

podatak o stanju puteva BiH dostupan je za 2019. godinu i iznosi 2,8 na pomenutoj skali.⁴ Važno je napomenuti da se ulaže u infrastrukturu, ali nedovoljno, i da će se ovim tempom još dugo zaostajati za Zapadnom Evropom. 2018. godine otvoren je autoput Doboj – Banja Luka, što je značajno olakšalo transport u sjevernom dijelu zemlje. U drugoj polovini 2025. očekuje se otvaranje novog graničnog prelaza u Gradišci, što će sigurno pozitivno uticati na međunarodni transport. A uz pomoć Svjetske banke i Evropske investicione banke izgrađeno je 35 kilometara magistralne ceste Neum – Stolac, čime je vrijeme putovanja na samom jugu zemlje smanjeno za 40%.⁵ Ipak, istočna Hercegovina nije imala značajan infrastrukturni projekat i snabdijevanje ove regije predstavlja logistički izazov.

Distribucija i skladištenje naftnih derivata, zbog svoje zapaljive prirode, podliježe brojnim standardima i zakonskim okvirima. Međunarodni propisi koji regulišu ovu oblast su ADR (European Agreement concerning the International Carriage of Dangerous Goods by Road) i EU direktive 2010/75/EU o industrijskim emisijama i 94/63/ES o isparljivim organskim jedinjenjima iz benzinskih skladišta. U BiH ova oblast reguliše se Zakonom o transportu opasnih materija u BiH, Zakonom o zaštiti okoliša, Zakonom o zaštiti zraka i Zakonom o vodama i ADR sporazumom kojim se BiH obavezala na primjenu standarda za drumsku distribuciju goriva. Bosna i Hercegovina teži usklađivanju zakonodavstva sa EU kroz Energetsku zajednicu jugoistočne Evrope (eng. Treaty Establishing the Energy Community) i direktive 94/53/ES (VOS emisije), 2010/75/EU (industrijske emisije), 2008/68/ES (transport opasnih materija). Transportna sredstva moraju biti ADR-sertifikovana, redovno tehnički kontrolisana i održavana. Obavezana je i ADR obuka i sertifikat za vozače. Član 71. Zakona o transportu opasnim materijama kaže da brzina kretanja motornog vozila kojim se prevoze opasne materije ne smije biti veća od 80% od najveće dozvoljene brzine određene prema vrsti puta, odnosno određene saobraćajnim znakom, a ne smije biti veća od 70 km na čas, što direktno utiče na efikasnost distribucije.

Prije postavljanja modela i prijedloga mjera za optimizaciju na osnovu modela, potrebno je predstaviti kako izgleda lanac snabdijevanja za specifičan proizvod gorivo, kako bi bolje razumjeli model. Lanac snabdijevanja (eng. supply chain) predstavlja cjelokupni sistem kroz koji roba ili usluga prolazi od proizvodnje do krajnjeg kupca. Kao dio lanca snabdijevanja javlja se uži transportni lanac, kojim se u radu više bavimo.

Transportni lanac je skup tehničkih, tehnoloških, organizacijskih, prostorno i vremenski sinhronizovanih operacija (npr. pakiranja, signiranja, vaganja, brojanja, utovara, istovara, skladištenja, primopredaje robe...) u vezi s prevozom određene robe koje osiguravaju brz, siguran i optimalan protok robe od sirovinske baze do potrošača (Zelenika R. 2001, str. 103). U tom smislu, možemo govoriti o optimizaciji svih aktivnosti, odnosno operacija koje su sastavni dio lanca, a koje će dovesti do smanjenja troškova preduzeća. Zelenika (2001) navodi da je „optimizacijom transportnog lanca moguće ostvariti brojne prednosti: primjenom standardizovanih manipulacijskoprevoznih jedinica smanjuje se oštećenje, gubitak i krađa robe, minimiziraju se ukupni troškovi makro i mikrodistribucije robe, maksimalnim ubrzavanjem protoka predmeta rada u procesu proizvodnje prometne usluge povećava se obrtaj angažovanog kapitala i na taj način se ubrzava cjelokupni proces reprodukcije...” (str. 107).

Sirova nafta još uvijek je glavna sirovinska osnova za proizvodnju goriva. Nafta je tečna do polučvrsta materija sastavljena od više hiljada ugljovodoničnih i neugljovodoničnih jedinjenja različite hemijske strukture i veličine molekulske mase (Dugić P., Botić T. & Petrović Z. 2017. str. 5). U prvoj fazi prerade naftu treba razdvojiti na srodne naftne frakcije. Najčešći procesi su uklanjanje neželjenih primjesa (rafinisanje), hemijsko preobliko-

4 Preuzeto sa: https://www.theglobaleconomy.com/rankings/roads_quality/

5 Preuzeto sa: <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/07/14/new-roads-boost-jobs-connectivity-and-growth-in-bosnia-and-herzegovina>

vanje strukture goriva u odnosu na ciljne potrebe, te odabir i miješanje različitih naftnih struktura imajući u vidu vrstu goriva koju želimo proizvesti i kvalitativne zahtjeve koje moraju ispuniti. Nakon rafinacije, gorivo se skladišti u terminalima. Zatim, prije otpreme, prolazi kroz kontrolu kvaliteta. Gorivo čije fizičko-hemijske osobine potpuno ispunjavaju zahtjeve normi pripremljeno je za tržište. Utovar u cisterne odvija se automatski preko punionih rampi. Svaka cisterna nosi prateću dokumentaciju CMR tovarni list, kontrole kvaliteta, izvještaj o volumenu i vrsti goriva. Postoje mogućnosti transporta direktno benzinskim pumpama ili do distributivnog terminala. Distributivni terminali pogodni su za udaljenije regije, gdje se gorivo skladišti, pa redistribuira manjim tankerima do više pumpi.

PRIMJENA KVANTITATIVNIH METODA ZA PREVAZILAŽENJE IZAZOVA U REGIJI HERCEGOVINE

Matematika je oduvijek pronalazila svoje mjesto u ekonomiji, razvojem ekonomije i usložnjavanjem privrednih procesa značaj primjene matematike postajao je veći. Toliko da se većina danas važećih ekonomskih zakona potvrđuje matematičkim teoremama. Ekonomsko-matematički model je slika pojednostavljene ekonomske stvarnosti, prikazana skupom relacija pomoću kojih se opisuje međuzavisnost varijabli koje čine posmatranu ekonomsku pojavu (Stanić, S., Račić, V. Ž. 2019. str. 19). U logistici, oni se koriste za planiranje transporta, optimizaciju ruta, raspodjelu resursa, smanjenje troškova i povećanje efikasnosti lanca snabdijevanja. Drugim riječima, primjenom matematičkih modela moguće je simulirati različite scenarije i određenom metodom izabrati optimalno rješenje uz poznate ograničavajuće faktore.

PRONALAŽENJE OPTIMALNE LOKACIJE CENTRALNOG SKLADIŠTA PRIMJENOM METODA CENTRA GRAVITACIJE

Metod centra gravitacije ili metod težišta koristi se za pronalaženje optimalne lokacije centralnog skladišta ili distributivnog centra, tako da se ukupni troškovi transporta minimiziraju. Pretpostavlja se da se troškovi proporcionalno mijenjaju sa količinom i udaljenošću.

Osnova određivanja lokacije skladišta metodom težišta jeste koordinatni sistem. Za svakog potrošača predmeta rada (proizvodni pogon), ako se radi o proizvodnoj firmi, ili za svakog kupca – ako se radi o trgovinskoj firmi, određuju se koordinate x i y (Regodić, D. 2010. str. 284). Za određivanje lokacije skladišta u našem primjeru korist ćemo koordinate Nestro pumpi, a kao težišni faktor uzećemo broj registrovanih vozila po opštinama.

Mjesto Nestro pumpe	Koordinate Nestro pumpi		Broj registrovanih vozila po opštinama 09.2023. (W_i) ⁶
	x_i	y_i	
Nevesinje	43.25633926386575	18.117011667700897	4662
Gacko	43.16216819928214	18.542603543026775	3201
Ljubinja	42.94815754802228	18.09421946958168	1404
Bileća	42.87323383793353	18.424380710054944	4209
Trebinje 1	42.702037176494045	18.3487001966181	6653
Trebinje 2	42.71028383597835	18.346146733686425	6653

Tabela br 2. Pregled podataka potrebnih za izračun koordinata optimalne lokacije

Izvor: Autor

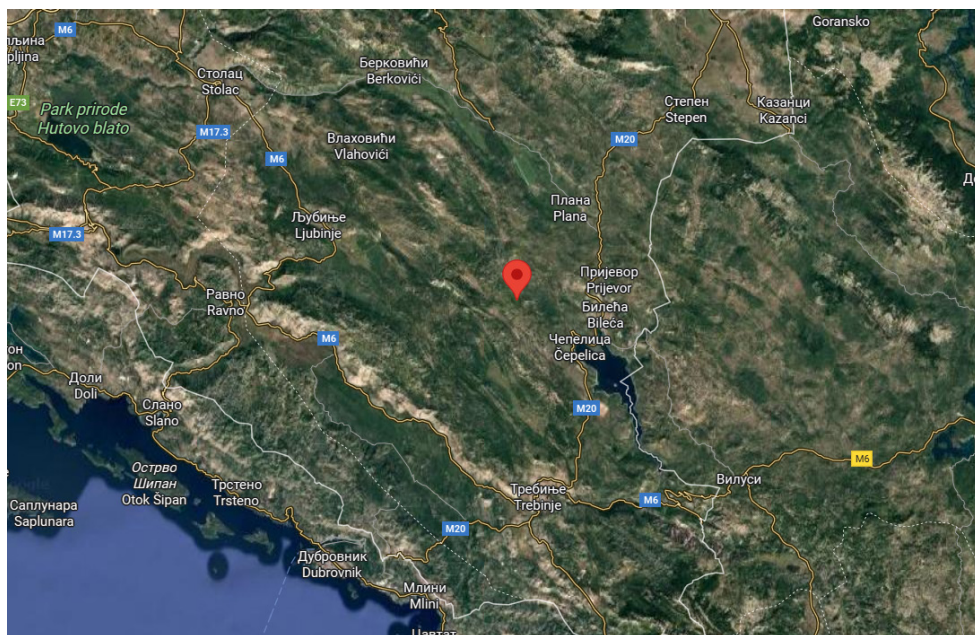
6 Preuzeto sa: https://www.iddeea.gov.ba/wp-content/uploads/2023/10/BiltenVozila_Septembar_2023.pdf

$$X_c = \frac{\sum(x_i * Q_i)}{\sum w_i} \quad X_c = \frac{1,148,464.94}{26,782} \quad X_c = 42.889392$$

$$Y_c = \frac{\sum(y_i * Q_i)}{\sum w_i} \quad Y_c = \frac{490,889.87}{26,782} \quad Y_c = 18.321689$$

(x_i , y_i) – koordinate Nestro pumpi

w_i – težišni faktor (broj registrovanih vozila po opštini)

Slika br.2 Rezultat Metoda centra gravitacije

Izvor: Autor

Lokacija je strateški pozicionirana, jer omogućava najbolji pristup svim opštinama u mreži, posebno onim sa najvećim težišnim faktorom (najveći broj vozila), dok je i dalje povezana s glavnom infrastrukturom. Za praktično lociranje terminala trebalo bi razmotriti blizinu frekventnog putnog pravca i administrativnog centra:

- Uz magistralni put M-20, jer je to glavni koridor za distribuciju;
- U blizini opštine Bileća, s obzirom na to da je to najbliži administrativni centar koji može ponuditi infrastrukturu (struju, vodu, radnu snagu) koja nedostaje u preciznoj tački centra gravitacije.

ODREĐIVANJE OPTIMALNE KOLIČINE ZALIHA PRIMJENOM MODELA EKONOMSKE KOLIČINE NARUDŽBE

Kada smo odredili lokaciju potencijalnog skladišta, potrebno je dati mu određene karakteristike, kao što je kapacitet. Među glavnim izazovima u distribuciji naftnih derivata ističe se donošenje odluka o količini i vremenu nabavke, što je od suštinskog značaja za optimizaciju zaliha i efikasnost lanca snabdijevanja. Prema dostupnim podacima, u Republici Srpskoj se godišnje potroši oko 650 miliona litara raznih goriva, od toga oko 40 miliona ide za rudnike i druga postrojenja, što znači da se na pumpama natoči oko 610

miliona litara goriva.⁷ Istočna Hercegovina čini relativno mali dio ukupnog stanovništva i ekonomske aktivnosti RS. Procjenjuje se da se radi o udjelu od otprilike 10% stanovništva RS. Ako primijenimo navedeni udio od 10% na godišnju potrošnju cijele RS, dobićemo:

Godišnja potrošnja (Istočna Hercegovina) $\approx 610 \text{ miliona litara} \times 10\% \approx 61 \text{ milion litara}$.⁸

Ako za potrebe postavljanja modela pretpostavimo da je tržišno učešće kompanije 30%, dobićemo da je godišnja distribuirana količina u Istočnu Hercegovinu 18,3 miliona litara. Realni kapacitet skladišta u Hercegovini treba biti dovoljan za opsluživanje potražnje za određen broj dana, neka je to 10 dana.

$$\text{Godišnja potrošnja} = 18.300.000 \text{ l}$$

$$\text{Dnevna potrošnja} = 18.300.000 / 365 \approx 50.000 \text{ l}$$

$$\text{Kapacitet skladišta} = 50.000 \cdot 10 = 500\,000 \text{ l}$$

Prije nego što postavimo model za hipotetički primjer, dotaći ćemo se pojma zaliha i važnosti njihovog optimalnog određivanja. Pod pojmom zaliha obično se podrazumijeva određena vrsta robe koja se u određenom vremenskom periodu nalazi u skladištima firmi, sa ciljem da kasnije bude upotrebljena (Backović M., Vuleta J. & Popović Z. 2016. str. 123). Za primjer koristimo model u kome nije dozvoljeno postojanje nepodmirene tražnje. Model ekonomske količine narudžbe (eng. Economic Order Quantity) prvi put je formulisan 1913. godine od strane Forda W. Harris. EOQ model je osnova za mnoge kasnije razvijene metode upravljanja zalihama.

Primjer: Pretpostavimo da je kapacitet skladišta 500 000 l, koje je dovoljno za snabdevanje pumpi u regiji Istočne Hercegovine za 10 dana. Potraživane količine goriva mogu se nabaviti svakog trenutka u željenim količinama. Troškovi jedne redovne nabavke neka su 3000 novčanih jedinica, a troškovi skladištenja po litru dnevno su 0,03 n.j. Opisujemo režim funkcionisanja zaliha goriva prema ovim podacima.

$$Q = 500\,000 \text{ l}$$

$$\Theta = 10 \text{ dana}$$

$$c_1 = 3000 \text{ n.j.}$$

$$c_2 = 0,03 \text{ n.j.}$$

$$Q - \text{potrebna količina}$$

$$\Theta - \text{vrijeme}$$

$$c_1 - \text{troškovi nabavke}$$

$$c_2 - \text{troškovi održavanja zaliha po danu}$$

$$S_0 = \frac{Q}{n_0} = \frac{500\,000}{5} \approx 100\,000 \text{ l}$$

$$n_0 = \frac{\Theta}{T_0} = \frac{10}{5} \approx 2$$

$$S_0 \approx 100\,000 \text{ l}$$

$$S_0 - \text{optimalna veličina narudžbe}$$

$$n_0 - \text{broj narudžbi}$$

$$T_0 - \text{vremenski razmak između dvije narudžbe}$$

Prethodni primjer, pokazuje kako bi se mogao izračunati kapacitet skladišta, veličina nabavke i broj nabavki za određeni period. Pri navedenim pretpostavkama, dobili smo da će količina od 500 000 l nabavljati u 5 porudžbina, od po 100 000 l, u vremenskom razmaku od 2 dana.

⁷ Preuzeto sa: <https://toktv.ba/povecana-potrosnja-goriva-u-bih-gradani-i-privreda-izdvojili-preko-tri-milijarde-km/>

⁸ Ova količina je samo procijenjena i može značajno varirati, posebno ljeti, zbog turističkog i tranzitnog prometa koji ulazi u Hercegovinu iz Crne Gore i Hrvatske, a koji znatno povećava prodaju goriva u pograničnim opštinama.

OPTIMIZACIJA TRANSPORTNIH TROŠKOVA PRIMJENOM TRANSPORTNOG
MODELA

Kada smo odredili potencijalnu lokaciju terminala metodom centra gravitacije, kao i veličinu i optimalan broj nabavki modelom zaliha, potrebno je nešto reći i o efektima koji bi proistekli. U sektoru naftne industrije jedan od glavnih izazova odnosi se na optimizaciju transportnih troškova, koji imaju presudnu ulogu u smanjenju operativnih rashoda i povećanju konkurentnosti. Za tu svrhu koristićemo transportni model i njemu odgovarajuću metodu jediničnih koeficijenata. Transportni problem predstavlja model čijim se korišćenjem određuje optimalan program distribucije određene vrste roba iz različitih mjesta ponude (tzv. ishodišta) do različitih mjesta tražnje (tzv. odredišta), pri čemu se podrazumijeva njihova teritorijalna razdvojenost (Backović, M. Vuleta, J.& Popović, Z. 2016, str. 399). Na ovaj način, transportni model omogućava minimizaciju ukupnih troškova transporta, što je od suštinskog značaja za efikasno funkcionisanje logističkog sistema. Kada je postavljen transportni model, potrebno je odabrati metod koji bi se primijenio za dobijanje početnog bazičnog rješenja, a koje postaje predmet ispitivanja optimalnosti. Najpoznatiji metodi za dobijanje početnog bazičnog rješenja su: metod sjeverozapadnog ugla, metod minimalnih troškova, Vogelov aproksimativni metod, u sljedećem primjeru koristićemo metod minimalnih troškova, jer kako Backović, Vuleta i Popović (2016) navode „...ovaj metod u opštem slučaju obezbeđuje dobijanje početnog bazičnog rešenja koje je bliže optimalnom rešenju u odnosu na odgovarajuće rešenje dobijeno metodom severozapadnog ugla“ (str. 411).

U transportnom modelu za potrebe ovog istraživanja korišteni su podaci koji se odnose na udaljenost između dva ishodišta i dvanaest odredišta u Republici Srpskoj. Budući da tačni podaci o transportnim troškovima nisu dostupni, model pretpostavlja da su troškovi transporta proporcionalni udaljenosti između pojedinih lokacija. Na taj način udaljenost je uzeta kao osnovni kriterijum za izračun ukupnih troškova distribucije, što omogućava realnu i jednostavnu aproksimaciju stvarnih logističkih troškova. Za aproksimaciju količina koje potražuje svako odredište korišten je broj registrovanih vozila svakog grada, kao i blizina graničnim prelazima i većim putnim pravcima.

Odredište	Broj registrovanih vozila ⁹	Potražnja za 10 dana
Novi Grad (NG)	9.233	45.000
Gradiška (GR)	18.584	115.000
Doboj (DB)	25.856	95.000
Šamac (ŠM)	4.337	80.000
Zvornik (ZV)	15.880	95.000
Sokolac (SK)	4.884	65.000
Gacko (GK)	3.363	55.000
Bileća (BL)	4.548	65.000
Ljubinje (LJ)	1.512	50.000
Nevesinje (NE)	4.900	60.000
Trebinje 1 (T1)	14.132	90.000
Trebinje 2 (T2)	14.132	90.000
UKUPNA POTRAŽNJA	121.361	905.000

Tabela br. 3 Procjena potražnje na osnovu registrovanih vozila opštine

Izvor: Autor

9 BiltenVozila_Septembar_2024.pdf

☐ Maximize ☒ Minimize		Minimum Cost Method												
1000 Solution solution value = \$73895000		Novi Grad	Gradiška	Doboj	Šamac	Zvornik	Sokolac	Gacko	Bileća	Ljubinje	Nevesinje	Trebinje 1	Trebinje 2	Dummy
Brod		45000	115000	95000	80000	95000								770000
Terminal Hercegovina							65000	55000	65000	50000	60000	90000	90000	25000

Slika br 3. Rezultat Transportnog modela

Izvor: Autor

Postavljeni transportni model riješen je primjenom softverskog paketa QM for Windows, koristeći metod minimalnih troškova. Nakon unosa svih podataka o ishodištima, odredištima i pripadajućim udaljenostima, program je odredio optimalnu raspodjelu količina između terminala „Terminal Brod” i „Terminal Hercegovina” prema odredištima u Republici Srpskoj. Optimalna raspodjela pokazuje da „Terminal Brod” treba da snabdijeva gradove Novi Grad, Gradiška, Doboj, Šamac i Zvornik, a „Terminal Hercegovina” gradove Sokolac, Gacko, Bileća, Ljubinje, Nevesinje, Trebinje 1 i Trebinje 2.

DISKUSIJA

Analiza energetskog sektora Bosne i Hercegovine, prema dostupnim podacima, pokazala je da snabdijevanje naftom i naftnim derivatima uveliko zavisi od uvoza iz susjednih zemalja, kao i da se naftni derivati najviše troše u transportu. Rad je identifikovao složene logističke izazove s kojima se susreću kompanije, primarno uslovljene strogim regulatornim okvirom za transport opasnih materija i neadekvatnom putnom i željezničkom infrastrukturuom u Bosni i Hercegovini. Poseban naglasak stavljen je na distribuciju u regiji Istočne Hercegovine, čije snabdijevanje predstavlja logistički izazov zbog nedostatka značajne infrastrukture. Ovaj problem direktno utiče na efikasnost, povećava vrijeme isporuke i troškove. U tom smislu, predložena primjena kvantitativnih metoda predstavlja ključni faktor za ublažavanje ovih nedostataka. Hipotetička primjena metoda centra gravitacije u regiji Hercegovine pokazala je da bi najbolja lokacija za skladište bila u blizini Bileće, čime se rješava problem nedovoljne geografske pokrivenosti i visokih troškova transporta. Takođe, modeliranje optimalnog broja nabavki i kapaciteta skladišta pružilo bi menadžmentu konkretnu operativnu mjeru za efikasno upravljanje zalihama u udaljenoj regiji, smanjujući rizik od nepodmirene tražnje, a što je ključno za održavanje konkurentnosti u odnosu na lokalno prisutnu konkurenciju. Najznačajniji nalaz diskusije proizilazi iz transportnog modela, koji određuje raspodjelu goriva iz „Terminala Brod” i potencijalnog „Terminala Hercegovina” prema odredištima, odnosno pretpostavljenim lokacijama pumpi. Dobijeno rješenje, gdje se uspostavlja jasna geografska podjela snabdijevanja, Brod za sjever i istok, Hercegovina za jug, pokazuje da bi uvođenje novog distributivnog centra smanjilo ukupne transportne troškove i vrijeme dostave za južni dio Republike Srpske. Kraće rute znače manje izlaganje riziku, manju potrošnju goriva i bolju iskorištenost voznog parka. Transportni model osigurava da svaka cisterna pređe minimalnu potrebnu udaljenost da bi zadovoljila potražnju, čime se minimiziraju „prazni kilometri” i višak potrošnje goriva. S obzirom na veliku zavisnost kompanije od drumskog transporta, ovo donosi značajne i mjerljive uštede.

Ipak, postavljeni modeli se moraju posmatrati kritički u kontekstu stvarnog poslovanja. Transportni model zasnovan je na pretpostavci da su troškovi proporcionalni udaljenosti i koristi aproksimativne podatke za potražnju, kao što su broj registrovanih vozila, blizina graničnim prelazima, značajnim putnim pravcima i slično. Stvarni troškovi transporta naftnih derivata uključuju varijabilne faktore poput cijena goriva, putarine, dnevnice vozača, održavanja ADR-sertifikovanih cisterni i specifične rizike, koji često nisu linearne funkcije. Primjena metoda centra gravitacije zahtijeva značajnu investiciju, to jest izgrad-

nju novog skladišnog kapaciteta. Iako model pokazuje uštede u transportu, menadžment mora balansirati te uštede s kapitalnim izdacima, troškovima održavanja i dobijanjem svih potrebnih ekoloških i građevinskih dozvola. Model zaliha pretpostavlja relativno stabilnu dnevnu potrošnju, što u nekim periodima, kao što je ljetnja sezona, neće biti slučaj.

Logističko okruženje naftnih kompanija opterećeno je brojnim ograničenjima. Kvantitativne metode omogućavaju da se svi ovi faktori inkorporiraju istovremeno kao varijable i ograničenja u složeni sistem jednačina. Ovi modeli nude put ka minimizaciji troškova distribucije, poboljšanju logističke usluge i jačanju konkurentne pozicije, posebno u geografski udaljenim i infrastrukturno ugroženim regijama.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je analiza logističkih izazova s kojima se suočavaju kompanije koje se bave snabdijevanjem naftom i naftnim derivatima, te istraživanje mogućnosti optimizacije tih procesa primjenom kvantitativnih metoda. Prvi dio rada i kvalitativna analiza je potvrdila da se ove kompanije suočavaju s višestrukim logističkim ograničenjima. Ključni izazovi proističu iz strogih regulatornih okvira za transport opasnih materija, neadekvatne putne infrastrukture i visoke zavisnosti od drumskog transporta. Pored toga, promjenljiva potražnja, sezonske oscilacije i visoki troškovi goriva dodatno utiču na stabilnost i predvidivost logističkih tokova. Drugi dio rada fokusiran je na kvantitativne metode, kao moćan alat za optimizaciju poslovanja preduzeća, a koje omogućavaju objektivno, mjerljivo i racionalno sagledavanje problema. U logistici i distribuciji imaju poseban značaj, jer pomažu u donošenju odluka koje se odnose na planiranje, raspodjelu resursa, izbor transportnih pravaca i smanjenja troškova poslovanja. Primjena adekvatnih metoda na postavljeni model, koji je matematički zapisan problem, omogućava menadžerima da odluke donose na mjerljivim pokazateljima, a ne na intuiciji i iskustvu. U kontekstu naftnih kompanija značaj kvantitativnih metoda je još izraženiji, jer efikasna distribucija naftnih derivata zahtijeva precizno planiranje transportnih ruta, skladišnih kapaciteta i lokacija terminala, pri čemu i najmanje odstupanje može dovesti do velikih troškova. U ovom radu za prikaz mogućnosti primjene modela i metoda u realnom sektoru uzeti su metod centra gravitacije, model zaliha i transportni model, koji su rezultirali lokacijom terminala u Hercegovini, kapacitetom i frekvencijom nabavki i rutiranjem snabdijevanja Nestro pumpi sa „Terminala Hercegovina” i „Terminala Brod”. Primjena ovih modela i metoda uz pretpostavljene varijable dala je sljedeće rezultate: lokacija terminala u Hercegovini treba biti određena uz magistralni put M-20 i u blizini grada Bileća, zatim kapacitet je određen na nivou 500 000 l, koji je dovoljan za snabdijevanje regije 10 dana, sistem je zaokružen transportnim modelom koji je pokazao da bi se minimalno pređeni kilometri ostvarili kada bi se iz „Terminala Hercegovina” snabdijevali Sokolac, Gacko, Bileća, Ljubinje, Nevesinje, Trebinje 1 i Trebinje 2, a iz „Terminala Brod” Novi Grad, Gradiška, Doboј, Šamac, Zvornik, Sokolac. Time se potvrđuje da integracija kvantitativnih metoda u logističke procese kompanija iz ovog sektora ne predstavlja samo tehničko unapređenje već i strateški korak ka efikasnijem, racionalnijem i konkurentnijem sistemu distribucije naftnih derivata u Bosni i Hercegovini.

LITERATURA

- Backović, M., Vuleta J., Popović Z. (2016). Ekonomsko-matematički metodi i modeli (trinaesto izdanje). Beograd: Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Dugić, P., Botić, T., Petrović, Z. (2017). Tehnologija prerade nafte. Banja Luka: Tehnološki fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.

- Regodić, D. (2010). Logistika. Beograd: Univerzitet Singidunum.
- Stanić, S., Račić, V.Ž. (2019). Ekonomsko-matematički modeli i metode. Banja Luka: Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Zelenika, R. (2001). Prometni sustavi: tehnologija – organizacija – ekonomika – logistika i menadžment. Rijeka: Ekonomski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

OSTALI IZVORI

- https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Saopštenja/2024/ENE_06_2023_Y1_1_BS.pdf
- [IEA Data Services](#)
- https://www3.weforum.org/docs/TTCR/2013/TTCR_DataTables7_2013.pdf
- https://www.theglobaleconomy.com/rankings/roads_quality/
- <https://www.worldbank.org/en/news/feature/2025/07/14/new-roads-boost-jobs-connectivity-and-growth-in-bosnia-and-herzegovina>
- https://www.iddeea.gov.ba/wp-content/uploads/2023/10/BiltenVozila_Septembar_2023.pdf
- https://toktv.ba/povecana-potrosnja-goriva-u-bih-gradani-i-privreda-izdvojili-preko-tri-milijarde-km/BiltenVozila_Septembar_2024.pdf

LOGISTICAL CHALLENGES IN THE OIL DERIVATIVES DISTRIBUTION SECTOR AND OPPORTUNITIES FOR OPTIMIZATION USING QUANTITATIVE METHODS

Author: DUNJA BABIĆ

Email: dunja.babic@student.ef.unibl.org

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: The control of energy resources has become a focal point for global powers, making the 21st century a period defined by efficient energy management. While a transition to renewable energy sources is both required and necessary, the world will not be able to function without oil and its derivatives for a long time. The safe delivery of petroleum products to end-users is an obligation for companies in the oil industry. Companies that perform this task most efficiently achieve greater profits and stand out from the competition. The application of quantitative methods can play a significant role in these companies.

Aim: This paper aims to connect theory with practice and academia with the real sector through the application of a center-of-gravity method, an inventory model, and a transportation model.

Materials and Methods: Qualitative and comparative methods were used to analyze publicly available data, as well as quantitative methods, specifically the center-of-gravity method, the inventory model, and the transportation model.

Results: Economic-mathematical models and methods make it possible to determine the optimal location of storage quantities, as well as the associated costs. The application of the transportation model and inventory model showed the optimal location for a warehouse in Herzegovina and the capacity that this warehouse should have to efficiently serve this region.

Conclusion: Companies in the energy sector of Bosnia and Herzegovina, especially oil companies, face numerous macroeconomic constraints, such as geographical location, infrastructure, and legal regulations, which dictate the method of transporting petroleum products. To ensure continuity and prevent the risk of supply chain disruption, a warehouse/storage facility in Herzegovina is necessary. The application of economic-mathematical models and methods in the system not only of this type of enterprise but also of other enterprises can bring significant savings.

Keywords: logistics; transport; petroleum products; capacity; optimization; models; methods

EFEKTI POVEĆANJA MINIMALNE PLATE NA ZAPOSLENOST U REPUBLICI SRPSKOJ

Autor: ĐORĐE BRBORIĆ, Nikola Pejić

e-mail: brboricdorde@gmail.com

Mentor: asis. ma Nikola Vidović

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Minimalna plata je važan instrument ekonomske i socijalne politike jer utiče na standard radnika, troškove poslovanja i tržište rada. U Republici Srpskoj, pitanje njenog povećanja često izaziva rasprave o efektima na zaposlenost i konkurentnost. Ovaj rad analizira uticaj promjena minimalne plate na tržište rada Republike Srpske u periodu 2017–2024. godine.

Cilj: Cilj istraživanja je da se utvrdi da li povećanje minimalne plate statistički utiče na zaposlenost, te koji faktori najviše doprinose njenim promjenama, s naglaskom na razliku između javnog i privatnog sektora.

Materijal i metode: Analiza je sprovedena na osnovu kvartalnih podataka Zavoda za statistiku Republike Srpske za period 2017–2024. godine, primjenom višestruke regresione analize. Zavisna varijabla je broj zaposlenih, a nezavisne su minimalna plata, BDP, prosječna plata, poreski klin, nezaposlenost, zaposlenost po sektorima, uvoz, izvoz i CPI. Statistička obrada urađena je u programu Microsoft Excel.

Rezultati: Minimalna plata nema značajan uticaj na zaposlenost ($p > 0,05$). Ključni faktori su broj zaposlenih u privatnom sektoru i nezaposlenost. Model ima visoku objašnjenost ($R^2 = 0,9986$).

Zaključak: Povećanje minimalne plate u Republici Srpskoj ne dovodi do smanjenja zaposlenosti već ima neutralan efekat. Buduća politika njenog određivanja treba da bude usklađena sa rastom produktivnosti i potrebama tržišta rada.

Ključne riječi: minimalna plata, zaposlenost, tržište rada, regresiona analiza.

UVOD

Svaka država, u cilju sprečavanja diskriminacije radne snage i sprečavanja njene eksploatacije, uvodi pojam minimalne plate rada. Minimalna plata ili socijalni minimum je donja granica ispod koje zarade ne smiju pasti. Prema Zakonu o radu Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 1/16, 66/18, 91/21), minimalna plata je:

Iznos plate koji Vlada Republike Srpske utvrđuje jednom godišnje, na prijedlog Ekonomsko-socijalnog savjeta, i to u posljednjem kvartalu tekuće godine za narednu godinu.

Ako Savjet ne dostavi prijedlog, Vlada samostalno donosi odluku, uzimajući u obzir kretanje plata, rast proizvodnje i životni standard u Republici.

Tržište rada u Republici Srpskoj, mjereno Anketom o radnoj snazi (ARS) za II kvartal 2025. godine, pokazuje da je stopa aktivnosti stanovništva, to jest da je procenat aktivnog stanovništva u odnosu na ukupno radno sposobno stanovništvo, iznosila 48.3%. Ova stopa ukazuje na veliki udio neaktivnog stanovništva. Neaktivne osobe su oni koji su radno sposobni, ali ne traže posao (studenti, penzioneri, osobe koje su se „obeshrabrile“ i prestale tražiti posao, ili se bave domaćinstvom). Upravo ta niska aktivnost može ukazivati na demografske izazove ili na strukturalne probleme koji obeshrabruju mlade da uđu na

tržište rada. Od procenta aktivnog stanovništva, stopa zaposlenosti je iznosila oko 43.5%. Anketa o radnoj snazi koristi međunarodne standarde i njena stopa nezaposlenosti je često viša od one koja se dobija na osnovu administrativnih evidencija (registrovanih na zavo-
dima za zapošljavanje).

Pokazatelj	Ukupno I 2025	Ukupno II 2025	Muški I 2025	Muški II 2025	Ženski I 2025	Ženski II 2025
Stopa aktivnosti	48,2	48,3	60,1	58,4	36,9	38,6
Stopa zaposlenosti	43,2	43,5	55,4	54,5	31,5	33
Stopa zaposlenosti (15–64)	57	57,8	70,2	69,2	43,9	45,9
Stopa zaposlenosti (20–64)	61,5	62,4	75,6	74,9	46,9	48,9
Stopa nezaposlenosti	10,5	9,9	7,8	6,8	14,6	14,5
Stopa nezaposlenosti (15–24)	38,9	30,7	39,7	32,2		

Tabela br. 1 Anketa o radnoj snazi, drugo tromjesečje, 2025.

Javni sektor u Republici Srpskoj i dalje drži značajan udio u ukupnoj zaposlenosti. Prema Zavodu za statistiku Republike Srpske, taj udio javnog sektora iznosi od 35% do 40%. U poređenju sa razvijenim ekonomijama, to je vrlo visok procenat. Zapravo, to nam govori da je gotovo svaka treća do svaka druga formalno zaposlena osoba na platnom spisku države. Privatni sektor zapošljava oko 60% do 65% ukupne radne snage. Ovaj sektor obuhvata sva privatna preduzeća, preduzetnike i zaposlene kod njih te ovaj sektor nosi glavninu tereta stvaranja novih radnih mjesta i generisanja BDP-a.

Tržište rada u Republici Srpskoj u 2025. godini karakteriše se utvrđivanjem najniže plate prema nivou kvalifikacije i nastavkom rasta prosječnih plata. Najniža plata za 2025. godinu detaljno je definisana Odlukom Vlade Republike Srpske, objavljenom u Službenom glasniku Republike Srpske (broj 6/25). Ova Odluka, donesena 28. januara 2025, primjenjuje se retroaktivno od 1. januara. Po prvi put, minimalna plata je diferencirana na osnovu stečene stručne spreme:

- „Najniža plata u Republici Srpskoj utvrđuje se u bruto iznosu od 1.344,26 KM, odnosno u neto iznosu od 900,00 KM.
- Najniža plata za poslove za čije obavljanje se zahtijeva najmanje stečeno srednje obrazovanje u trajanju od tri godine utvrđuje se u bruto iznosu od 1.426,23 KM, odnosno u neto iznosu od 950,00 KM.
- Najniža plata za poslove za čije obavljanje se zahtijeva najmanje stečeno srednje obrazovanje u trajanju od četiri godine utvrđuje se u bruto iznosu od 1.508,20 KM, odnosno u neto iznosu od 1.000,00 KM.
- Najniža plata za poslove za čije obavljanje se zahtijeva najmanje stečeno više obrazovanje utvrđuje se u bruto iznosu od 2.000,00 KM, odnosno u neto iznosu od 1.300,00 KM.“

I dok je minimalna plata zakonski definisana, kretanje prosječnih plata ukazuje na opšti ekonomski trend. Prema Republičkom zavodu za statistiku Republike Srpske, prosječna neto plata isplaćena u avgustu 2025. godine iznosila je 1555 KM. Dok je prosječna bruto plata za isti period iznosila je 2392KM. Možemo da uočimo da odnos između minimalne i prosječne plate ostaje značajan. Najniža neto plata od 900 KM (za opštu kvalifikaciju) čini

približno 58% prosječne neto plate.

Istraživanje tržišta rada često se ističe kao jedna od najaktuelnijih tema u ekonomiji i društvenim naukama. Njegov značaj je višestruk jer pruža vrijedne informacije i smjernice za različite aktere u društvu: radnike, poslodavce i državu. Za radnike istraživanja tržišta rada pomažu zaposlenima i onima koji tek ulaze u svijet rada da steknu jasniju sliku o sigurnosti zaposlenja i mogućnostima zapošljavanja. Na osnovu podataka o prosječnim i minimalnim platama, radnici mogu procijeniti da li u Republici Srpskoj omogućavaju zadovoljenje osnovnih životnih potreba i očuvanje dobrog životnog standarda. Takođe, informacije o traženim zanimanjima, deficitarnim i suficitarnim kadrovima omogućavaju im da planiraju obrazovanje i profesionalni razvoj u skladu sa potrebama tržišta. Sa stanovišta poslodavaca, istraživanje tržišta rada ima ključnu ulogu u procjeni troškova poslovanja. Poslodavci na osnovu tih podataka mogu da analiziraju koliko je njihova ponuda plata konkurentna u odnosu na druge kompanije u regionu, ali i da sagledaju dostupnost kvalifikovane radne snage. Na taj način mogu planirati zapošljavanje, ulaganja u obuku zaposlenih i unapređenje radnih uslova, kako bi zadržali postojeće i privukli nove radnike. Pored toga, podaci sa tržišta rada pomažu poslodavcima u donošenju strateških odluka o širenju poslovanja ili prelasku na nova tržišta. Za državu, javni sektor i nosioce ekonomske politike, istraživanje tržišta rada predstavlja temelj za kreiranje i sprovođenje fiskalne i socijalne politike. Rast zaposlenosti i plata direktno utiče na povećanje javnih prihoda kroz poreze i doprinose, čime se obezbjeđuju sredstva za finansiranje obrazovanja, zdravstva, socijalne zaštite i drugih javnih usluga. Pored toga, kvalitetni podaci o zaposlenosti i nezaposlenosti daju državi osnovu za mjere aktivne politike zapošljavanja, podsticanje agregatne potrošnje i stabilizaciju privrednog rasta. Na ovaj način, istraživanja tržišta rada doprinose stvaranju održive ekonomske politike i stabilnog društvenog okvira.

U kontekstu analize tržišta rada i uticaja povećanja minimalne plate u Republici Srpskoj, postavili smo sljedeću ekonomsku hipotezu na koju ćemo nakon detaljne razrade dati odgovor:

H1: Povećanje minimalne plate smanjuje zaposlenost.

PREGLED LITERATURE

Povećanje minimalne plate se može posmatrati kroz nekoliko teorijskih modela koji objašnjavaju kako promjena u cijeni rada utiče na zaposlenost i ekonomsku aktivnost. Rad Giotis i Mylonas (2022) pruža sveobuhvatan pregled tri ključna modela: neoklasičnog, monopsonističkog i kejnzijanskog.

Neoklasični model tržišta rada pretpostavlja da je tržište savršeno konkurentno. U ovom okviru, povećanje minimalne plate iznad ravnotežne tržišne cijene rada može smanjiti zaposlenost, jer poslodavci suočeni sa višim troškovima rada mogu smanjiti broj zaposlenih ili skratiti radno vrijeme (Giotis & Mylonas, 2022). U kontekstu Republike Srpske, gdje dominiraju mala i srednja preduzeća sa ograničenim resursima, ovaj model ukazuje na potencijalni negativni efekat prekomjernog povećanja minimalne plate.

Monopsonistički model pretpostavlja da na tržištu postoji mali broj poslodavaca koji imaju kontrolu nad platama. U ovom slučaju, povećanje minimalne plate može povećati zaposlenost jer poslodavci koji ranije nisu plaćali radnike po tržišnoj vrijednosti sada moraju povećati plate kako bi privukli radnu snagu (Giotis & Mylonas, 2022).

Kejnzijanski pristup naglašava značaj agregatne tražnje. Povećanje minimalne plate povećava raspoloživi dohodak radnika sa nižim primanjima, što direktno podstiče potrošnju i tražnju za robama i uslugama (Giotis & Mylonas, 2022).

Pitanje povećanja minimalne plate već duži niz godina zauzima značajno mjesto u ekonomskoj teoriji i praksi. Posebno je aktuelno u zemljama u tranziciji i malim otvorenim ekonomijama, kakva je i Republika Srpska. Minimalna plata nije samo instrument kojim se štite najugroženiji radnici, već i ekonomski mehanizam koji utiče na troškove poslovanja, konkurentnost i dinamiku potrošnje u društvu. Zbog toga je u stručnoj i naučnoj javnosti razvijena rasprava o tome da li povećanje minimalne plate više doprinosi poboljšanju životnog standarda radnika ili izaziva negativne posljedice na tržištu rada. U međunarodnoj literaturi postoje brojna istraživanja o efektima povećanja minimalne plate. Dok su starija istraživanja često ukazivala na mogućnost smanjenja zaposlenosti, noviji radovi su ponudili složeniju sliku.

Card i Krueger (2015) u svom poznatom istraživanju pokazali su da povećanje minimalca ne mora nužno dovesti do otpuštanja, već u određenim okolnostima može imati neutralan pa čak i pozitivan uticaj na zaposlenost. Sa druge strane, Neumark i Wascher (2017) ukazuju na to da negativni efekti ipak mogu biti prisutni, posebno u sektorima sa niskom produktivnošću i kod malih poslodavaca. Dube (2019) naglašava da minimalna plata ima i značajan efekat na potrošnju, jer radnici sa niskim primanjima troše gotovo čitav svoj dohodak, pa povećanje njihovih plata direktno podstiče domaću tražnju. Belman i Wolfson (2014) takođe naglašavaju socijalnu funkciju minimalca, jer on može smanjiti siromaštvo i ekonomske nejednakosti, ali upozoravaju da brza i velika povećanja mogu stvoriti teškoće za poslodavce. Za Bosnu i Hercegovinu, jedna od najznačajnijih studija jeste rad Kurte i Oruča (2020). Oni su pomoću mikrosimulacionog modela analizirali efekte različitih scenarija povećanja minimalne plate na siromaštvo i nejednakost. Rezultati pokazuju da bi povećanje minimalne plate dovelo do značajnog smanjenja siromaštva, ali da bi uticaj na nejednakost prihoda bio manji. Iako ovaj rad ne mjeri direktno promjene u zaposlenosti, njegovi rezultati pokazuju da minimalac ima važnu socijalnu ulogu i da može doprinijeti poboljšanju položaja ranjivih grupa stanovništva, uključujući i one u Republici Srpskoj. Kljajić i Dakić (2024) analizirali su podatke o platama i zaposlenosti u Republici Srpskoj u periodu 2012–2022. godine. Njihova istraživanja pokazuju da su plate u ovom periodu imale tendenciju rasta, ali da rast plata nije uvijek bio praćen povećanjem zaposlenosti. Autori ukazuju na to da povećanje troškova rada može uticati na sposobnost poslodavaca da otvaraju nova radna mjesta, naročito u sektorima sa niskom produktivnošću i malim profitnim marginama. Ovaj rad je značajan jer pokazuje dugoročne veze između plata i zaposlenosti u Republici Srpskoj i pruža okvir za razmatranje posljedica naglog povećanja minimalne plate.

U javnom prostoru Republike Srpske posljednjih godina vodi se aktivna rasprava o visini minimalne plate. Za 2025. godinu minimalna plata u Republici Srpskoj iznosi 900 KM, dok sindikati zahtijevaju povećanje na najmanje 1050 KM, tvrdeći da trenutni iznos ne pokriva minimalne životne troškove. Sa druge strane, poslodavci i privredne komore upozoravaju da bi značajno povećanje minimalca moglo ugroziti poslovanje malih i srednjih preduzeća, što bi se moglo odraziti na smanjenje zaposlenosti ili prelazak dijela radne snage u sivu ekonomiju (Balkan Insight, 2025; CDM, 2025). Ovakvi stavovi ukazuju na to da povećanje minimalne plate u Republici Srpskoj nije samo ekonomsko pitanje već i političko i socijalno. Dok sindikati insistiraju na socijalnoj pravdi i dostojanstvenim platama, poslodavci ističu ograničene kapacitete privrede da izdrži rast troškova rada. Izvještaji međunarodnih organizacija, kao što je Global Wage Report (ILO, 2022), pokazuju da u zemljama jugoistočne Evrope povećanje minimalne plate može imati dvostruki efekat: s jedne strane doprinosi smanjenju siromaštva i povećanju potrošnje, a s druge strane povećava troškove poslovanja i može smanjiti konkurentnost. Za Republiku Srpsku, gdje dominiraju mala i srednja preduzeća, ovaj balans između pozitivnih i negativnih efekata posebno je značajan.

Na osnovu dostupne literature može se zaključiti da efekti povećanja minimalne plate

u Republici Srpskoj nisu jednoznačni. Postoje dokazi da minimalac doprinosi smanjenju siromaštva i jačanju potrošnje, ali i rizik da može negativno uticati na zapošljavanje, naročito u sektorima sa slabijom produktivnošću. Nedostatak većeg broja empirijskih istraživanja za RS ukazuje na to da je potrebno dodatno analizirati ovu temu, kako bi se donijele bolje odluke u vezi sa budućim politikama minimalne plate.

MATERIJALI I METODE

U ovom istraživanju primijenjena je regresiona analiza kao osnovna ekonometrijska metoda, s ciljem da se ispita uticaj povećanja minimalne plate na tržište rada u Republici Srpskoj. Regresiona analiza omogućava kvantifikovanje odnosa između zavisne varijable, koja u našem modelu predstavlja visinu zaposlenosti, i niza nezavisnih varijabli koje opisuju ključne makroekonomske i strukturne determinante tržišta rada. Na ovaj način moguće je izolovati direktan uticaj minimalne plate od drugih faktora koji istovremeno djeluju na zaposlenost. Podaci su prikupljeni iz zvaničnih izvještaja Zavoda za statistiku Republike Srpske, za kvartalni period od prvog kvartala 2017. do četvrtog kvartala 2024. godine, čime je obezbijeđen konzistentan vremenski niz od 32 opažanja.

Zavisna varijabla u modelu je ukupna zaposlenost, izražena kao broj zaposlenih lica po kvartalu. Ona je odabrana jer najpreciznije odražava stanje na tržištu rada i omogućava da se analizira da li rast minimalne plate dovodi do povećanja ili smanjenja ukupnog broja zaposlenih.

Kao ključna nezavisna varijabla uključena je minimalna plata, izražena u konvertibilnim markama, jer je to osnovna politika rada koja je predmet istraživanja i čiji se efekat želi procijeniti. U model su dodatno uključene i druge varijable koje su važne za kontrolu šireg ekonomskog okruženja. Bruto domaći proizvod (BDP) korišten je jer odražava ukupni ekonomski rast i ciklične promjene u privredi, koje značajno utiču na zaposlenost bez obzira na kretanje minimalne plate. Prosječna bruto plata uključena je kao mjera ukupne cijene rada, što omogućava poređenje minimalne plate sa širim trendovima u platama i pruža uvid u relativni položaj minimalne plate u odnosu na prosječnu zaradu. Poreski klin uključen je zato što pokazuje nivo fiskalnog opterećenja rada, viši porezi i doprinosi mogu povećati troškove poslodavaca i ograničiti mogućnost zapošljavanja, pa je ova varijabla važna kako bi se razlikovali čisti efekti minimalne plate od efekata porezne politike.

Pored navedenih, analiziran je i broj nezaposlenih, jer predstavlja osnovni indikator ponude rada i može pokazati da li rast minimalne plate dovodi do povećanja nezaposlenosti usljed smanjenja tražnje za radom. Broj zaposlenih u javnom sektoru uključen je zato što u ovom segmentu plate često zavise od administrativnih odluka, pa je važno utvrditi da li rast minimalne plate utiče na zapošljavanje u javnim institucijama. Broj zaposlenih u privatnom sektoru dodat je jer upravo privatni sektor najdirektnije reaguje na promjene troškova rada i jer može pokazati da li povećanje minimalne plate podstiče ili sputava otvaranje radnih mjesta u realnoj ekonomiji. Vrijednost uvoza i izvoza korištena je kao indikator otvorenosti privrede i njenog oslanjanja na spoljnu trgovinu. Indeks potrošačkih cijena (CPI) uključen je kao mjera inflacije, budući da rast cijena može umanjiti realni efekat povećanja minimalne plate i na taj način indirektno djelovati na zaposlenost. U nastavku je prikazana tabela u kojoj su prikazani podaci prikupljeni iz zvaničnih izvještaja Zavoda za statistiku Republike Srpske, a koji čine osnovu za empirijsku regresionu analizu.

Vremenski period po kvartalima	Zavisna varijabla:		Nezavisne varijable:								
	Visina zaposlenosti	Minimalna plata (KM)	BDP (KM)	Prosječna bruto plata (KM)	Porez na klin (KM)	Broj nezaposlenih	Broj zaposlenih u javnom sektoru	Broj zaposlenih u privatnom sektoru	Vrijednost uvoza (KM)	Vrijednost izvoza (KM)	CPI (u odnosu na isti mjesec prethodne godine)
Q1 2017	263476	395	2321639,70	1329,33	499,00	125665	76026,00	149709,00	338076,67	259917,33	100,70
Q2 2017	263476	395	2475368,14	1328,33	499,67	121347	77026,00	150709,00	441213,33	284656,33	100,60
Q3 2017	263739	395	2634904,78	1331,00	500,33	117884	76575,00	150929,00	413729,33	301528,00	100,43
Q4 2017	263739	395	2645104,05	1334,67	502,00	115328	76575,00	150929,00	426173,00	312861,33	100,40
Q1 2018	268879	410	2425047,34	1338,67	503,67	113373	77540,00	155368,00	399074,83	294260,51	100,50
Q2 2018	268879	410	2602696,08	1353,67	508,67	108594	77540,00	155368,00	442353,02	313979,72	101,37
Q3 2018	269313	440	2755790,48	1364,33	504,33	105739	78389,00	155671,00	511798,14	344409,85	101,40
Q4 2018	269313	440	2818613,54	1372,67	487,67	102879	78389,00	155671,00	487064,91	358686,26	101,30
Q1 2019	275418	450	2525366,63	1380,33	490,33	94787	78376,00	162563,00	372978,31	292482,12	100,90
Q2 2019	275418	450	2725859,91	1402,00	499,00	90431	78376,00	162563,00	409568,27	309343,22	100,53
Q3 2019	275059	450	2930067,98	1414,00	504,00	88082	79027,00	162676,00	402419,27	301034,76	100,27
Q4 2019	275059	450	2966813,59	1432,33	510,33	86284	79027,00	162676,00	408401,89	297430,98	100,17
Q1 2020	273395	520	2631674,58	1463,67	521,67	87087	79398,00	161734,00	365442,02	276029,28	100,17
Q2 2020	273395	520	2587718,33	1477,67	526,67	88130	79398,00	161734,00	338162,24	253368,54	98,40
Q3 2020	273358	520	2896044,55	1491,33	530,33	88172	81269,00	162712,00	384478,69	284503,30	98,60
Q4 2020	273358	520	2966598,25	1505,67	534,67	83390	81269,00	162712,00	402803,66	315231,42	98,17
Q1 2021	282702	520	2766456,24	1512,67	538,00	81978	81630,00	170133,00	379496,00	317614,33	98,60
Q2 2021	282702	520	3017632,90	1528,67	544,33	77755	81630,00	170133,00	464408,00	359601,33	101,17
Q3 2021	284260	540	3301881,63	1564,67	541,67	73754	81950,00	172249,00	484625,00	382062,33	102,13
Q4 2021	284260	540	3415752,23	1576,33	544,33	70647	81950,00	172249,00	531665,67	416795,33	105,03
Q1 2022	289098	590	3119189,03	1626,67	551,67	71298	83033,00	175662,00	526667,00	428192,67	107,50
Q2 2022	289098	590	3497713,19	1688,33	569,33	68487	83033,00	175662,00	617039,67	492570,00	113,07
Q3 2022	290237	650	3724062,31	1771,00	599,00	66022	84296,00	175949,00	596204,67	433250,67	115,70
Q4 2022	290237	650	3897732,55	1831,00	622,00	65171	84296,00	175949,00	653035,67	456971,33	114,60
Q1 2023	290745	700	3557429,37	1887,67	643,67	63880	83740,00	177325,00	539934,67	451254,33	112,17
Q2 2023	290745	700	3942962,55	1939,67	663,67	60798	83740,00	177325,00	601903,67	441564,33	107,50
Q3 2023	289755	700	4242449,22	1946,00	666,00	60363	84152,00	176088,00	601378,00	412452,00	105,60
Q4 2023	289755	700	4343085,86	1975,00	678,00	59331	84152,00	176088,00	603497,67	423078,33	103,40
Q1 2024	289689	900	3796564,30	2086,67	720,67	58763	84244,00	176272,00	561367,67	394217,00	102,83
Q2 2024	289689	900	4197734,84	2156,00	746,00	56610	84244,00	176272,00	622505,67	422800,00	102,17
Q3 2024	289328	900	4505087,31	2160,33	747,33	55591	84971,00	175688,00	628247,00	416038,33	101,10
Q4 2024	289328	900	4618974,19	2181,67	755,67	54327	84971,00	175688,00	634360,67	448899,00	101,17

Slika br. 2 Podaci korišćeni za regresionu analizu

Iako primijenjena metodologija daje značajan doprinos razumijevanju odnosa između minimalne plate i zaposlenosti, važno je naglasiti i ograničenja koja prate ovo istraživanje. Prvo ograničenje odnosi se na samu prirodu podataka. Korišćeni su zbirni kvartalni podaci sa nivoa Republike Srpske, što znači da nije bilo moguće posmatrati mikroekonomske efekte na nivou pojedinačnih preduzeća ili radnika. Drugo ograničenje činjenica je da je analiza pokazala da postoje visoke korelacije između određenih makroekonomskih pokazatelja, kao što su prosječne bruto plate, zaposlenosti u javnom sektoru i poreskog klina. Ovakva povezanost otežava precizno razdvajanje individualnih efekata i može dovesti do toga da pojedini koeficijenti nisu statistički značajni, iako u stvarnosti određena veza postoji. Treće ograničenje proizilazi iz činjenice da se radi o vremenskim serijama, pa postoji mogućnost da se greške u podacima ponavljaju ili zavise jedna od druge. Takođe, analiza nije obuhvatila dublje vremenske efekte poput kašnjenja u reakciji zaposlenosti na promjene minimalne plate. Četvrto ograničenje je vezano za dužinu posmatranog perioda. Iako analizirani vremenski okvir od osam godina obuhvata više ciklusa rasta i stagnacije, duži vremenski niz bi omogućio još pouzdanije procjene. Uprkos ovim ograničenjima, sprovedena regresiona analiza pruža vrijedan uvid u to kako minimalna plata utiče na tržište rada u Republici Srpskoj i daje osnovu za dalje istraživanje ovog pitanja uz korišćenje složenijih modela i detaljnijih mikroekonomskih podataka.

REZULTATI

Varijabla	Koeficijent	Standardna greška	t-stat	p-vrijednost	Značajnost
Intercept	80199,76	14210,69	5,64	0,000013	značajan
Minimalna plata (KM)	-0,43	5,34	-0,08	0,936	nije značajan
BDP (KM)	0,000136	0,00102	0,13	0,895	nije značajan
Prosječna bruto plata (KM)	6,87	8,30	0,83	0,417	nije značajan
Poreski klin (KM)	-14,16	18,79	-0,75	0,459	nije značajan
Broj nezaposlenih	0,076	0,0359	2,12	0,0458	značajan
Broj zaposlenih u javnom sektoru	0,157	0,1538	1,02	0,318	nije značajan
Broj zaposlenih u privatnom sektoru	1,037	0,0730	14,20	0,000	značajan
Vrijednost uvoza (KM)	0,0048	0,0046	1,04	0,308	nije značajan
Vrijednost izvoza (KM)	-0,0036	0,0057	-0,62	0,541	nije značajan
CPI	33,22	43,98	0,76	0,459	nije značajan

Tabela br. 2 Rezultati regresione analize

Rezultati sprovedene regresione analize pružaju uvid u uticaj minimalne plate i ostalih makroekonomskih varijabli na broj zaposlenih u Republici Srpskoj u periodu 2017–2024. godine. Model je pokazao visok nivo objašnjenosti, sa koeficijentom determinacije (R^2) od 0,9986, što znači da nezavisne varijable gotovo u potpunosti objašnjavaju promjene u zaposlenosti. Ovo ukazuje na stabilnost modela i konzistentnost podataka kroz analizirani period. Pored toga, vrijednost F-statistike (1476,64) uz p-vrijednost manju od 0,001 potvrđuje da model kao cjelina ima statističku validnost. Takođe, ukoliko je p-vrijednost

manja od 0,05, smatra se da varijabla ima statistički značajan uticaj na zavisnu varijablu.

Kao što pokazuje Tabela 1, statistički značajne varijable u modelu su broj nezaposlenih i broj zaposlenih u privatnom sektoru. Varijabla koja opisuje broj zaposlenih u privatnom sektoru pokazala se kao najsnažniji prediktor ukupne zaposlenosti ($p < 0,001$), što je očekivano s obzirom na dominantnu ulogu privatnog sektora u stvaranju novih radnih mjesta. Povezanost sa brojem nezaposlenih može ukazivati na određene mehanizme prelaska radne snage između neaktivnosti, nezaposlenosti i zaposlenosti u zavisnosti od promjena u troškovima rada.

Nasuprot tome, minimalna plata, BDP, prosječna bruto plata, poreski klin, kao i pokazatelji otvorenosti privrede (uvoz i izvoz), nisu pokazali statistički značajan uticaj na zaposlenost. Ovi rezultati sugerišu da se efekti povećanja minimalne plate u kratkom roku ne odražavaju direktno na broj zaposlenih, što je u skladu sa teorijama koje ističu prisustvo rigidnosti na tržištu rada i vremenskih kašnjenja u prilagođavanju.

Rezultati pokazuju da su statistički značajne varijable broj nezaposlenih i broj zaposlenih u privatnom sektoru. Koeficijent za broj nezaposlenih (0,076) ukazuje na to da povećanje broja nezaposlenih ima umjeren pozitivan uticaj na ukupnu zaposlenost, dok broj zaposlenih u privatnom sektoru (1,037) ima snažan i pozitivan uticaj. Ostale varijable nisu se pokazale kao značajne.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Dobijeni rezultati sugerišu da povećanje minimalne plate nema statistički značajan uticaj na ukupnu zaposlenost u Republici Srpskoj. Ovakav rezultat je u skladu sa novijom literaturom (Card & Krueger, 2015; Dube, 2019), koja pokazuje da povećanje minimalne plate ne mora nužno dovesti do smanjenja zaposlenosti. U slučaju Republike Srpske, moguće objašnjenje leži u visokom učešću javnog sektora i ograničenoj konkurenciji na tržištu rada, što ublažava negativne efekte povećanja troškova rada.

Pozitivna povezanost između broja zaposlenih u privatnom sektoru i ukupne zaposlenosti potvrđuje tezu da je upravo privatni sektor nosilac ekonomskog rasta i stvaranja novih radnih mjesta. S druge strane, varijable poput BDP-a, prosječne bruto plate i poreškog klina nisu pokazale statističku značajnost, što može biti posljedica visoke međusobne povezanosti ekonomskih pokazatelja ili vremenskih kašnjenja u reakciji tržišta rada na promjene makroekonomskih uslova.

Empirijski rezultati u ovom istraživanju pružaju i praktične implikacije. Rast minimalne plate može imati neutralan ili čak pozitivan efekat ako se sprovodi postepeno i uz paralelne mjere podsticanja produktivnosti. Politika zapošljavanja treba biti fokusirana na jačanje privatnog sektora, smanjenje fiskalnog opterećenja i podršku malim i srednjim preduzećima. Ovi rezultati ukazuju na to da povećanje minimalne plate samo po sebi nije dovoljan instrument za povećanje zaposlenosti, već mora biti dio šireg ekonomskog paketa mjera.

Cilj ovog istraživanja bio je da se ispita kako povećanje minimalne plate utiče na tržište rada u Republici Srpskoj, sa posebnim naglaskom na promjene u zaposlenosti. Na osnovu sprovedene regresione analize, može se zaključiti da povećanje minimalne plate nije dovelo do statistički značajnog smanjenja zaposlenosti, što znači da prva hipoteza (H1) nije potvrđena.

Ovi rezultati ukazuju na to da minimalna plata u Republici Srpskoj ima stabilizujuću, a ne destabilizujuću funkciju na tržištu rada. Politike koje se odnose na određivanje minimalne plate treba da budu pažljivo usklađene sa fiskalnom politikom i nivoom produktivnosti, kako bi se očuvala konkurentnost privrede i održala zaposlenost. Ovo istraživanje doprinosi boljem razumijevanju tržišta rada u Republici Srpskoj i može poslužiti

kao osnova za dalja empirijska i teorijska istraživanja u oblasti ekonomije rada, sa ciljem unapređenja politika zapošljavanja i socijalne zaštite.

LITERATURA

- Zakon o radu. (2016). Službeni glasnik Republike Srpske, br. 1/16, 66/18, 91/21. Banja Luka: JP „Službeni glasnik Republike Srpske“.
- Republički zavod za statistiku Republike Srpske. (2025). Anketa o radnoj snazi, II tromjesečje 2025 [Labour force survey, 2nd quarter 2025] (ARS_II_2025). Preuzeto 30. 9. 2025. sa: https://www.rzs.rs.ba/static/uploads/saopstenja/anketa_o_radnoj_snazi/2025/ARS_II_2025.pdf
- Vlada Republike Srpske. (2025). Odluka br. 15900/6/2025. Službeni glasnik Republike Srpske. Preuzeto 15. 9. 2025 sa: <https://erp.slglasnik.org/erp/slglasnik.org/rs/sgrs/vlada-republike-srpske/odluka/2025/6/15900>
- Giotis, G., & Mylonas, N. (2022). Efekat minimalne plate na zaposlenost. Encyclopedia, 2(4), 1880–1892.
- Belman, D., & Wolfson, P. (2014). Šta radi minimalna plata? Kalamazoo, MI: W.E. Upjohn Institute.
- Card, D., & Krueger, A. (2015). Mit i mjerenje: Nova ekonomija minimalne plate. Princeton University Press.
- Dube, A. (2019). Uticaji minimalne plate: Pregled međunarodnih dokaza. Low Pay Commission, UK.
- ILO. (2022). Globalni izvještaj o platama 2022–2023. Ženeva: International Labour Organization.
- Kljajić, Ž., & Dakić, P. (2024). Stabilnost plata u Republici Srpskoj u svjetlu dugoročne makroekonomske stabilnosti. EMC Review.
- Kurta, A., & Oruč, N. (2020). Efekat povećanja minimalne plate na siromaštvo i nejednakost u BiH. Economic Annals, 65(226), 121–138.
- Neumark, D., & Wascher, W. (2017). Minimalne plate. MIT Press.
- Balkan Insight. (2025). Povećanje minimalne plate u Bosni prijeti „boomerang efektom“. Preuzeto 30. 9. 2025. sa: <https://balkaninsight.com>.
- CDM. (2025). Minimalna plata u BiH u 2025. veća skoro 200 eura. Preuzeto 15. 5. 2025. sa: <https://www.cdm.me>.

THE EFFECTS OF INCREASING THE MINIMUM WAGE ON EMPLOYMENT IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Authors: ĐORĐE BRBORIĆ, Nikola Pejić

Email: brboricdorde@gmail.com

Mentor: TA Nikola Vidović

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Introduction: The minimum wage is an important instrument of economic and social policy because it affects workers' standard of living, business costs, and the labor market. In the Republic of Srpska, the question of its increase often causes discussions about the effects on employment and competitiveness. This paper analyzes the impact of minimum wage changes on the labor market in the Republic of Srpska in the period 2017–2024.

Aim: The objective of the research is to determine whether the increase in the minimum wage statistically affects employment and which factors contribute most to its changes, with an emphasis on the difference between the public and private sectors.

Materials and Methods: The analysis was conducted on the basis of quarterly data from the Statistical Office of the Republic of Srpska for the period 2017–2024, using multiple regression analysis. The dependent variable is the number of employees, and the independent variables are the minimum wage, GDP, average wage, tax wedge, unemployment, employment by sector, import, export, and CPI. Statistical processing was done in Microsoft Excel.

Results: The minimum wage has no significant effect on employment ($p > 0.05$). The key factors are the number of employees in the private sector and unemployment. The model has high explanatory power ($R^2 = 0.9986$)

Conclusion: The increase in the minimum wage in the Republic of Srpska does not lead to a decrease in employment but has a neutral effect. The future policy of its determination should be harmonized with the growth of productivity and the needs of the labor market.

Keywords: minimum wage; employment; labor market; regression analysis

HERMENEUTIKA KAO OSNOVNI METOD (KRIVIČNO)PRAVNIH NAUKA

Autor: FILIP NOVAKOVIĆ, mag. iur.

e-mail: filip.novakovic.acc@gmail.com

Mentor: prof. dr sc. Adnan Duraković

Pravni fakultet Univerziteta u Zenici

Uvod: Hermeneutika, kao teorija tumačenja, ima značajnu ulogu u krivičnom pravu jer pruža okvir za razumijevanje pravnih normi unutar njihovih društveno-političkih i istorijskih konteksta. S obzirom na potrebu za preciznošću i jasnoćom u krivičnom pravu, hermeneutički pristupi pomažu u rješavanju nejasnoća i usklađivanju sukoba između odredbi pozitivnog zakonodavstva, sudske prakse i moralnih načela.

Cilj: Cilj rada je da prikaže značaj hermeneutike kao metodološkog alata u tumačenju krivičnopravnih normi i da ukaže na njen doprinos razvoju savremene pravne doktrine i prakse.

Materijal i metode: U radu se primjenjuju metod hermeneutičke analize, komparativno-pravni i normativni metod, uz oslanjanje na relevantnu sudsku praksu i savremene teorijske pristupe u oblasti krivičnog prava i pravne filozofije.

Rezultati: Analiza pokazuje da hermeneutički pristupi omogućavaju dinamično razumijevanje i primjenu krivičnopravnih normi, doprinoseći većoj koherentnosti između zakonskih tekstova, sudske prakse i moralnih načela. Time hermeneutika postaje ključan faktor u razrješavanju pravnih dilema i osiguravanju pravične primjene prava.

Zaključak: Hermeneutika predstavlja nezaobilazan metodološki okvir za razumijevanje i primjenu krivičnog prava. Ona omogućava da se pravne norme tumače u skladu sa savremenim društvenim vrijednostima, čime doprinosi razvoju pravne nauke i prakse u cjelini.

Ključne riječi: hermeneutika, tumačenje krivičnog prava, pravne norme, sudska diskrecija, pravna metodologija.

1. UVOD

U drevnim pričama o Golemu pronalazimo duboku metaforu za umjetnost tumačenja. Prema legendi, Golem – oživljen riječju *emét* (אמת, „istina“), urezanom na njemu – mogao je biti vraćen u stanje beživotnosti uklanjanjem prvog slova, *alefa* (א), čime se *emét* („istina“) pretvarao u *mét* (מת, „mrtav“). Ovaj suptilni, ali transformativni čin odražava suštinu tumačenja: delikatan balans u kojem i najmanja izmjena može imati dramatične posljedice. U kontekstu krivičnog prava, ova priča oslikava hermeneutički proces. Kao što promjena jednog elementa redefinira suštinu Golema, tako i tumačenje pravne norme ili odredbe zapisane tekstualnim znacima može temeljno izmijeniti njenu primjenu i uticaj. Uklanjanje alefa simbolizira sudijsku odgovornost u razjašnjavanju preciznog značenja pravnih tekstova, pri čemu čak i manje pogrešno tumačenje može dovesti do ozbiljnih posljedica za pojedince i društvo. Ova alegorija naglašava značaj hermeneutike u osiguravanju da tumačenja budu u skladu s temeljnim načelima pravde i pravičnosti, izbjegavajući ishode koji bi mogli narušiti svrhu zakona (prava).

U neprestano razvijajućem polju krivičnog prava, proces tumačenja čini temeljnu osnovu, oblikujući ne samo razvoj pravne doktrine nego i praksu prava. Moderni krivič-

nopravni propisi, po svojoj prirodi, zahtijevaju precizne i jasne pravne norme kako bi se očuvala načela zakonitosti, predvidljivosti i zaštite individualnih prava i sloboda. Međutim, primjena tih normi rijetko je jednostavna, jer pravo mora obuhvatiti složenost ljudskog ponašanja i prilagoditi se promjenljivim društvenim vrijednostima. U tom dinamičnom okruženju, hermeneutika – kao nauka i metod tumačenja – ističe se kao nezamjenjiv alat. Tradicionalno ukorijenjena u tekstualnoj analizi, hermeneutika je nadmašila svoje klasične granice i postala ključni metodološki okvir za tumačenje pravnih tekstova i razumijevanje šireg značaja krivičnog prava.

Hermeneutika pruža prizmu kroz koju se pravne norme tumače unutar njihovog društveno-političkog i historijskog konteksta. Ona naglašava dinamičnu interakciju između prava i društva, prepoznajući da pravni tekstovi (pravni propisi) nisu statični artefakti, već se kontinuirano oblikuju kroz tumačenje. Ovaj interpretativni proces posebno je ključan u krivičnom pravu, gdje su „ulozi“ izuzetno visoki; ishodi pravnog tumačenja mogu duboko uticati na individualne slobode, društveni poredak, pa čak i na samu suštinu ljudskog života. Hermeneutika oprema pravnike alatima za vođenje kroz dvosmislenosti pravnih tekstova, pomirenje tenzija između pozitivnog prava i moralnih načela (prirodnog prava) te postizanje dubljeg razumijevanja svrhe i funkcije prava. Jedan od stalnih izazova u krivičnom pravu je balansiranje imperativa zaštite društva sa očuvanjem prava pojedinaca. Načelo zakonitosti, koje nalaže da niko ne može biti kažnjen za djela koja nisu izričito definisana kao krivična u trenutku njihovog počinjenja, nerijetko stavlja sudije u izazovne pozicije kada se suoče s nejasnim ili dvosmislenim pravnim normama. Hermeneutika omogućava promišljena i kontekstualno osjetljiva tumačenja takvih normi, ublažavajući rizike previše rigidne ili previše permisivne primjene. Fokusirajući se na namjeru iza pravnih normi i njihove šire društvene implikacije, hermeneutičko tumačenje obezbjeđuje da pravo ostane pravedno i prilagodljivo savremenim realnostima.

Osim tumačenja zakonskih odredbi, hermeneutika (može da) igra značajnu ulogu u razumijevanju činjenica, dokaza i motivacija koje stoje iza kriminalnog ili sličnog ponašanja. Ovaj pristup, sveobuhvatne prirode, podstiče nijansirano razumijevanje krivičnih djela uzimajući u obzir njihove društvene, psihološke i moralne dimenzije. Takva perspektiva omogućava pravnicima da nadmaše tehničku primjenu zakona, omogućavajući dublje analize faktora koji utiču na kriminalno ponašanje. Pored toga, hermeneutika (može da) doprinosi harmonizaciji različitih pravnih teorija i doktrina unutar često kontradiktornog okvira modernog krivičnog prava, čime se podstiče koherentniji i ujedinjeniji (naučni i praktični) sistem. U sudskoj praksi, hermeneutika naglašava interpretativnu diskreciju koja se daje sudijama prilikom primjene apstraktnih pravnih normi na konkretne slučajeve. Ova diskrecija je značajna, jer uvodi fleksibilnost potrebnu za prilagođavanje pravnih primjena kako bi se postigla pravda u pojedinačnim okolnostima. Interpretativni proces koji omogućava hermeneutika centralan je za rješavanje ključnih pitanja u krivičnom pravu, poput odlučivanja o krivičnoj odgovornosti, osiguravanja proporcionalnosti kazne i zaštite individualnih prava.

Relevantnost hermeneutike nadilazi okvire krivičnog prava. Ona poboljšava naše razumijevanje evolucije pravnih normi i načina na koji pravo interagira sa širim društvenim vrijednostima. Cilj oboga rada je analizirati ulogu hermeneutike unutar nauke krivičnog prava, pokazujući kako ona služi kao metodološki alat koji obogaćuje tumačenje i primjenu pravnih normi. Kroz hermeneutiku, krivično pravo može održati svoju relevantnost i prilagodljivost, osiguravajući da pravda nije samo sprovedena već i usklađena sa savremenim etičkim načelima i društvenim vrijednostima.

2. PORIJEKLO I ODREĐENE HERMENEUTIKE

Hermeneutika je sveobuhvatna teorija tumačenja koja ne samo da izlaže osnovne procese interpretacije, već pruža i strukturiranu metodologiju za analizu tekstova, artefakata i drugih oblika izražavanja (Bovan 2015, 5–6). Porijeklo hermeneutike može se pratiti do antičke Grčke, gdje se razvila u vezi s tumačenjem mitova. U tom periodu, različite filozofske škole bavile su se mitološkim narativima, nastojeći da dešifruju božanske poruke koje su ti mitovi sadržavali. U tom kontekstu, autori ističu da je „najmlađi od dvanaest olimpijskih bogova, Hermes, služio kao posrednik, prenosilac i tumač volje bogova“ (Srećković, Cermanović 1979, 473). Gnostičke i mističke tradicije bile su posebno poznate po korišćenju alegorijskih metoda u svojim tumačenjima, tragajući za skrivenim duhovnim ili ezoterijskim značenjima unutar tih mitova (Van den Hoven 2021, 3). S druge strane, postojale su filozofske struje koje su zauzimale skeptičniji stav, favorizujući doslovno tumačenje i često odbacujući mitove kao iracionalne i neodržive. Uprkos ovim različitim pristupima, tradicija alegorijskog i filozofskog tumačenja opstala je, utičući na evropsku misao kroz vijekove i zadržavajući svoju relevantnost u savremenom diskursu (Lind *et al.* 2020; Papacharalambous 2022).

Razlika između alegorijskog i doslovnog tumačenja opstala je kroz vrijeme, duboko utičući na filozofske, religijske i istorijske metodologije. U pravnim naukama, hermeneutika se prilagođava kao alat za tumačenje zakona, pravnih normi i pravnih fenomena (pojava), s ciljem otkrivanja prave namjere zakonodavca (zakonopisca; tvorca pravne norme) izražene u pravnim tekstovima. Pravna hermeneutika, stoga, služi da osigura da se prava volja zakonodavca ostvaruje u praktičnim pravnim kontekstima. Pojam hermeneutike kao „teorije istine“ prvi put se pojavio 1654. godine, a krajem 19. vijeka hermeneutika se razvila u zrelo polje istraživanja unutar humanističkih nauka, posebno unutar „nauke o duhu“ (*Geisteswissenschaften*). Ova evolucija naglašava složenost hermeneutike, koja se bavi međusobnim djelovanjem pojedinaca, događaja i njihovih širih egzistencijalnih konteksta (Heidegger 2003). Jedan od centralnih pojmova hermeneutike je „hermeneutički krug“, metodološki alat koji naglašava dinamičku i povratnu prirodu razumijevanja (Gadamer 1988, 68).

Razvoj hermeneutike kao metode razumijevanja značajno je artikulirao Schleiermacher u eseju *Hermeneutik und Kritik* (1838), koji je i postavio temelje za ovu disciplinu. Hermeneutika se opisuje kao „umijeće razumijevanja“, proces koji podrazumijeva svjesnu primjenu proceduralnih pravila kako bi se olakšalo tumačenje verbalnih i neverbalnih radnji. Ovaj oblik umjetnosti uvodi skup metodoloških principa, uključujući vrijednosti, legitimne parametre i tehnike neophodne za analizu tekstualnih podataka (Lindseth, Norberg 2022, 887; Virkler, Ayayo 2023). Hermeneutika se stoga bavi pravilima koja upravljaju interpretativnim činovima, s krajnjim ciljem postizanja dubokog i tačnog razumijevanja značenja iza verbalnih izraza. Čin razumijevanja smatra se kulminacijom interpretacije, često nazivan „izricanjem“ – procesom koji uključuje ne samo govor već i slušanje suštine onoga što je izrečeno. Shodno tome, čin slušanja postaje sinonim za čin razumijevanja, jačajući ideju da je interpretacija dijaloški proces koji zahtijeva i angažman i odgovor na tekst ili fenomen koji se razmatra (Suddick *et al.* 2020, 4– 5).

Hermeneutika se, tako, može razumjeti kao metoda usmjerena na razjašnjavanje nečega što je nejasno, nerazumljivo ili teško shvatljivo, dovodeći to do nivoa jasnog razumijevanja (Logarušić *et al.* 2024, 95). Često se naziva umjetnost interpretacije ili umjetnošću razumijevanja ili objašnjenja. Moderna teorija često opisuje hermeneutičku interpretaciju kao „vještinu razumijevanja teksta i otkrivanja njegovog značenja“ (Vukadinović, Stepanov 2003, 400), ili kao „vještinu izbjegavanja nerazumijevanja“ (Betj 1988, 53). Nadalje, savremena hermeneutika naglašava važnost „jezičke univerzalnosti i jezičkog okruženja, s obzirom na to da je naše razumijevanje svijeta suštinski ukorijenjeno u jeziku i razumi-

jevanju“ (Aćimović 1999, 109).

Također je važno istaći da je „primarna briga hermeneutike jezik, posebno u njegovom pisanom obliku, zbog čega je hermeneutika suštinski proučavanje vještine razumijevanja pisanih tekstova“ (Spaić 2014, 147). Neki učenjaci tvrde da različite vrste tekstova zahtijevaju različite pristupe interpretaciji, naglašavajući da metoda koja se bira uveliko zavisi od prirode teksta koji se interpretira. Jedna od najstarijih podjela u hermeneutici dijeli je na *hermeneutica sacra* (svetu hermeneutiku), *hermeneutica iuris* (pravna hermeneutika) i *hermeneutica profana* (klasična hermeneutika) (Vasić, Čavoški 1996, 230). S druge strane, neki autori tvrde da ne bi trebalo praviti podjelu na osnovu predmeta interpretacije. Umjesto toga, fokus bi trebalo da bude na praktičnoj primjenjivosti interpretacije, posebno u pravnoj hermeneutici. Medar tvrdi da „sve humanističke nauke počivaju na interpretaciji tekstova, pri čemu je pravna interpretacija jedno od najkompleksnijih i najsuptilnijih pitanja uopšte u teoriji prava i filozofiji prava. Njena važnost leži u međuzavisnosti između pravne teorije i pozitivnog prava s jedne strane, te oba ova elementa i praktične primjene prava s druge strane. Praktična važnost pravne interpretacije leži u tome što ona finalizuje pravne propise, čineći ih spremnim za neposrednu primjenu“ (Medar 2014, 224–225).

Prema nekim autorima, „interpretacija igra ulogu u svakoj fazi primjene pravne norme – od identifikacije pravno relevantnih odnosa, preko izbora odgovarajuće pravne norme, utvrđivanja činjenica i davanja normativnih kvalifikacija, sve do opravdanja novih normativnih radnji“ (Visković 1989, 145; Medar 2014, 225). Ćorić naglašava da „uloga tumača pretpostavlja viši nivo razumijevanja u odnosu na onoga kome se interpretacija pruža. Usaglašavanje stvarnosti s pravnim tekstom, koji često nosi teret vremena, tradicije i društvenih odnosa prisutnih u trenutku njegovog nastanka, izvanredno je složen i zahtjevan zadatak“ (Ćorić 2013, 321).

3. HERMENEUTIKA I NJENA RELEVANTNOST ZA KRIVIČNO PRAVO

Sudija ima (dobrim dijelom) značajnu funkciju koja se odnosi na pažljivu interpretaciju uspostavljenih pravila. Oni koji se nalaze na pozicijama autoriteta obavezni su promišljeno procijeniti osjećaje i strasti koje podupiru pravne „stvari“, koje su s vremenom postale sve složenije i često prate nova, inovativna saznanja. Ovaj proces interpretacije duboko je ukorijenjen u različitim javnim sferama, uključujući političke, ekonomske, pravne, kulturne i ljudske dimenzije. Posebno je bitan u oblasti prava, koja je i primarni fokus našeg interesa. Postoji mnogo metoda interpretacije; međutim, oslanjanje na samo jednu metodu često nije dovoljno da bi se shvatila puna širina pravnih značenja. Krajnji cilj svih interpretativnih metoda je „potraga za sudskom pravičnošću“ u primjeni zakona i drugih propisa (Vertsman 2023, 488–490). Jedna istaknuta metoda koja (može da) se koristi u ovom kontekstu je hermeneutika, koja se definiše kao umjetnost (način ili vještina) tumačenja značenja i/ili poruke (smisla) tekstualnog zapisa (sadržaja), tvorevine umjetnosti ili obrazaca ponašanja (djelovanja) (Srejić, Cermanović 1979, 473). Ovaj pristup kritički ispituje sukobe i ograničenja koja su svojstvena diskursu, naglašavajući brojne moguće interpretacije, i nastoji isporučiti sveobuhvatnu interpretaciju koja povezuje različite stavove. Središnji izazov s kojim se suočava hermeneutika je sam tekst izvora prava (ustava, zakona ili drugog propisa, sudskih i administrativnih odluka i drugo), kao i kritika pravnih koncepata i njihove praktične primjenjivosti u stvarnim životnim situacijama (Oedoyo, Marbun 2020, 288). Hermeneutika, prepoznata kao važna umjetnost posvećena interpretaciji poruke određenog sadržaja, svoju važnost u pravnom diskursu nalazi ne samo slučajno već kao jedna od osnovnih doktrina koja se bavi složenim problemima interpretacije koji se javljaju posebno u oblasti krivičnog prava.

Hermeneutika se, dakle, shvata kao teorija i metodologija tumačenja. Upravo zbog

svoje dubine tumačenja sadržaja se prepoznaje i pridaje joj se važnosti u raznim granama prava, uključujući krivično pravo. Nauka o krivičnom pravu, ponajprije zbog svoje specifične materije, bavi se složenim konceptima koji zahtijevaju ne samo strogo (pravno) tumačenje, već i dublje razumijevanje ljudskog ponašanja, morala i društvenih vrijednosti. Prema tome, hermeneutika (treba da) igra ključnu ulogu u ovoj oblasti olakšavajući nijansirano i dinamično tumačenje pravnih izvora, posebno u slučajevima gdje strogo doslovno tumačenje može dovesti do iherentne nepravde ili kontradikcija sa širim (krivično)pravnim načelima.

Sudovi širom svijeta, kako nacionalni tako i međunarodni, dosljedno koriste interpretativne metode koje su u skladu s hermeneutičkim principima kako bi riješili nejasnoće koje su inherentne pravnim tekstovima. Ove metode omogućavaju dublje razumijevanje pravnih normi unutar njihovih sociopolitičkih i istorijskih konteksta, posebno u kompleksnim oblastima kao što je krivično pravo.

Na primjer, Evropski sud za ljudska prava (*European Court on Human Rights*, ECtHR) često primjenjuje doktrinu „živog instrumenta“, koja je usko povezana s hermeneutičkim principima. U poznatom slučaju *Tyrer v. the United Kingdom* (no. 5856/72, ECtHR 1978), Sud je interpretirao Evropsku konvenciju o ljudskim pravima (*European Convention on Human Rights*, ECHR) ne samo prema njenom originalnom značenju nego i uzimajući u obzir savremene društvene vrijednosti i razvijajuće standarde pristojnosti i dostojanstva u Evropi.¹ Ovaj pristup ilustrira kako se pravni tekstovi, iako napisani u specifičnom historijskom kontekstu, interpretiraju u svjetlu savremenih vrijednosti kako bi se osiguralo da i dalje pružaju pravdu u promjenjivom društvu. Korištenjem hermeneutičkih principa, ECtHR je bio u mogućnosti da se pozabavi pitanjem tjelesnog kažnjavanja u kontekstu razvijajućih standarda ljudskih prava, osiguravajući da interpretacije ostanu usklađene sa širim okvirom ljudskog dostojanstva. Slično tome, u slučajevima *North Sea Continental Shelf* (*Federal Republic of Germany v. Denmark; Federal Republic of Germany v. Netherlands*, 1969), Međunarodni sud pravde (*International Court of Justice*, ICJ) primijenio je hermeneutičku metodu za interpretaciju ugovora između Njemačke, Danske i Nizozemske. Sud se fokusirao ne samo na doslovni tekst ugovora, već i na namjeru iza tih ugovora i razvijajuće norme međunarodnog prava. Interpretacija ICJ-a uzela je u obzir šire ciljeve ugovora, umjesto da se strogo pridržava njihovih originalnih riječi, naglašavajući dinamičnu prirodu pravne interpretacije.

Sudije, prilikom interpretacije zakona (prava), nisu, dakle, vezane strogo primjenom pravnih tekstova, to jest doslovnim značenjem riječi; umjesto toga, one se upuštaju u proces interpretacije koji uzima u obzir društvene, moralne i političke kontekste u kojima se donose pravne odluke. Na primjer, u slučaju *Brown v. Board of Education of Topeka* (347 U.S. 483, 1954), Vrhovni sud Sjedinjenih Američkih Država primijenio je pristup

1 Tyrer v. the United Kingdom značajan je predmet o kojem je ECtHR odlučio 1978. godine, baveći se kompatibilnošću tjelesnog kažnjavanja sa ECHR-om. Godine 1972. 15-godišnjeg Anthonyja Tyrera sud za maloljetnike na otoku Man osudio je na tri udarca brezom zbog nezakonitog napada koji je uzrokovao stvarne tjelesne ozljede. Kažnjavanje su provodili policajci nasamo, uz Tyrerovog oca i liječnika. Postupak je uključivao Tyrera da skine hlače i donji veš i sagne se preko stola kako bi primio udarac. ECtHR je presudio većinom glasova (6 prema 1) da udarac brezom predstavlja ponižavajuće postupanje, čime se krši član 3. ECHR-a, koji zabranjuje nečovječno ili ponižavajuće postupanje ili kažnjavanje. Sud je naglasio da je ECHR „živi instrument“ koji se mora tumačiti u svjetlu društvenih standarda koji se razvijaju. Uzeo je u obzir suvremena stajališta o kaznenoj politici među državama članicama Vijeća Evrope, zaključivši da takvo kažnjavanje više nije u skladu s prihvaćenom praksom. Sudija ECtHR-a Gerald Fitzmaurice nije se složio, tvrdeći da presuda netačno implicira da svi oblici tjelesnog kažnjavanja inherentno predstavljaju ponižavajuće postupanje. Tvrđio je da tjelesno kažnjavanje maloljetnika ne nosi istu razinu poniženja kao što bi moglo biti za odrasle te da specifične okolnosti slučaja ne predstavljaju kršenje člana 3. Konvencije. Slučaj Tyrer značajan je presedan u evoluciji prava o ljudskim pravima, naglašavajući načelo da se zaštita ljudskih prava mora prilagoditi savremenim standardima.

koji se može okarakterisati kao hermeneutički, za interpretaciju „klauzule o jednakoj zaštiti“ (*Equal Protection Clause*) iz 14. amandmana na Ustav SAD.² Vrhovni sud SAD je odustao od stroge, originalističke interpretacije teksta, priznajući da značenje Ustava mora evoluirati u odgovoru na promjene društvenih normi. U ovom slučaju, Vrhovni sud SAD je ukinuo rasnu segregaciju u javnim školama, interpretirajući ustavni tekst na način koji odražava savremene poglede na jednakost i ljudsko dostojanstvo. Ova odluka pokazuje kako hermeneutika omogućava pravu (u ovom slučaju ustavnoj normi) da se prilagodi i ostane relevantan u svjetlu evolucije društvenih vrijednosti. Slično tome, Savezni ustavni sud Njemačke (*Bundesverfassungsgericht*) pokazao je hermeneutički pristup u interpretaciji principa ljudskog dostojanstva prema članu 1. Osnovnog zakona (*Grundgesetz*). U različitim odlukama, uključujući slučaj *Lüth* (BVerfG 1 BvR 400/51, 1958), gdje je njemački Savezni ustavni sud dao široko tumačenje Osnovnog zakona, posebno u pogledu slobode izražavanja. Sud je tumačio ustavno pravo na slobodu izražavanja na način koji se protezao izvan doslovnog teksta sadržanog u Osnovnom zakonu, pokazujući dinamičnu interpretaciju koja je uzimala u obzir savremeni društveni kontekst i vrijednosti.³ U predmetu BVerfG 1 BvR 276/17 (2018), njemački Savezni ustavni sud također je pokazao hermeneutički pristup u balansiranju prava na privatnost i slobode izražavanja u kontekstu digitalnih podataka.⁴

2 U ovom značajnom slučaju, Vrhovni sud SAD presudio je 17. maja 1954. godine da je rasna segregacija u javnim školama protivustavna, označavajući ključni trenutak u historiji američkih građanskih prava. Predsjednik Suda Earl Warren sastavio je odluku koja je jednoglasno usvojena, prema kojoj je segregacija koju je odobrila država prekršila Klauzulu o jednakoj zaštiti iz 14. amandmana. Ova je odluka poništila doktrinu „odvojenih, ali jednakih“ uspostavljenu u predmetu *Plessy v. Ferguson* (163 U.S. 537, 1896) gotovo šest desetljeća ranije, označivši kraj legalizirane rasne segregacije u školama i posluživši kao katalizator pokreta za građanska prava 1950-ih. Kako bi se pozabavio provođenjem desegregacije, Sud je ponovno razmotrio slučaj sljedeće godine u odluci poznatoj kao *Brown II* od 31. maja 1955. godine. Sud je naložio državama da nastave s planovima desegregacije „svom namjernom brzinom“ („with all deliberate speed“). Unatoč tim presudama, otpor je bio široko rasprostranjen, a protivnici su se kretali od segregacionista do nekih ustavnih pravnikar koji su tvrdili da se odluka više oslanjala na podatke društvenih nauka nego na pravni presedan, čime je prekoračila tradicionalne pravosudne granice. Zagovornici odluke vidjeli su je kao nužnu vježbu pravosudnog aktivizma, usklađujući ustavna načela sa savremenim društvenim izazovima. Manjinske skupine i zagovornici građanskih prava slavili su presudu kao kritičan korak prema rasnoj jednakosti. „Warren-ov“ Sud je nastavio ovaj progresivni pristup u kasnijim odlukama, duboko oblikujući rasne odnose, kazneno pravosuđe, političke procese i odvajanje crkve od države u sljedećih 15 godina.

3 Veit Harlan, filmski producent tokom nacističke ere u Njemačkoj, bio je poznat po svom radu na izrazito antisemitskom filmu *Jud Süß*. Nakon Drugog svjetskog rata suočio se s optužbama za pomaganje progona Židova, ali je oslobođen. Godine 1950. režirao je *Immortal Lover*. Prije izlaska filma, podnositelj zahtjeva, u to vrijeme senator i šef Ureda za tisak u Hamburgu, održao je privatni govor publici filmskih distributera i redatelja, pozivajući na bojkot filma. Tvrdio je da bi Harlanova prošlost naštetila njemačkoj filmskoj industriji. Kao rezultat toga, Regionalni sud u Hamburgu naredio je podnositelju zahtjeva da se suzdrži od poticanja bojkota, pod prijetnjom novčane ili zatvorske kazne. Podnositelj je potom podnio ustavnu tužbu, tvrdeći da mu je ovom presudom povrijeđeno temeljno pravo na slobodu izražavanja. Savezni ustavni sud presudio je da je presuda Regionalnog suda u Hamburgu prekršila osnovno pravo podnositelja zahtjeva na slobodu izražavanja. Sud je poništio odluku Regionalnog suda i vratio predmet na ponovno razmatranje. Potvrđuje da osnovna prava, uključujući slobodu izražavanja, imaju neizravne horizontalne učinke u privatnom pravu. Revizija Suda bila je usredotočena na to je li Regionalni sud pravilno odvagao važnost slobode izražavanja pri primjeni § 826 Građanskog zakonika i balansirajući je s interesima Harlana i filmskih kompanija. Sud je naglasio da, prema članu 1. stavu 3. Osnovnog zakona, osnovna (ljudska) prava obavezuju pravosuđe kao pravo koje se neposredno primjenjuje.

4 U predmetu u vezi sa tzv. Pravom na zaborav II, podnositelj pritužbe tražila je zabranu protiv operatera tražilice, tvrdeći da su rezultati pretraživanja za njezino ime uključivali poveznicu na transkript TV emisije iz 2010. arhiviranu na internetu. U zapisniku je tužitelj identificiran imenom i optužen za zlostavljanje zaposlenika. Viši regionalni sud u Celleu odbio je njen zahtjev, što ju je navelo da se žali Saveznom ustavnom sudu. Ovo je bila prva odluka Suda o izravnoj primjeni osnovnih prava Evropske unije u slučajevima kada ona

U svojoj suštini, nauka krivičnog prava se bavi izučavanjem važećeg krivičnog prava jednog sistema (bilo da je nacionalni, međunarodni, supranacionalni), objašnjenjem njegovih normi, utvrđivanjem njihovog sadržaja i smisla, utvrđivanjem i objašnjenjem sadržine osnovnih načela krivičnog prava, te sistematizacijom svih tih pitanja i njihovim usklađivanjem u naučni sistem (Babić, Marković 2019, 22). Nauka krivičnog prava je veoma široko polje, te se navedeno odnosi na sve oblasti – materijalno, procesno i izvršno. Pozitivno, odnosno važeće krivično pravo se oslanja na nauku krivičnog prava. Drugim riječima, krivično zakonodavstvo prati teoriju krivičnog prava.

Prema tome, precizno formulisanje odredbi pozitivnog zakonodavstva je ključno u ovoj oblasti, jer pravne definicije određuju granice primjene državne prinude, odnosno njenog prava na kažnjavanje (*ius puniendi*). Međutim, složenost ljudskih postupaka i motiva ne može uvijek biti obuhvaćena unutar krutih okvira pravnih tekstova. Ovdje hermeneutika postaje neophodna. Ona nudi metodu za tumačenje krivičnih zakona na način koji uzima u obzir ne samo doslovno značenje riječi, već i širi kontekst u kojem su te riječi napisane, namjere zakonodavaca i evoluirajuće norme društvene zajednice.

Jedan od centralnih zadataka (savremenog) krivičnog prava je balansiranje zaštite društva sa pravima pojedinca. Načelo zakonitosti, koje nalaže da niko ne može biti kažnjen osim za ponašanje koje je jasno definisano kao krivično prije njegove objektivizacije u vanjskom svijetu, često stavlja sudije u tešku poziciju pri tumačenju nejasnih ili dvosmi-slenih zakona (naročito u porodicama prava koje se zasnivaju na *common law* tradiciji). Hermeneutika omogućava promišljenije i razumnije tumačenje tih zakona, izbjegavajući opasnosti prekomjerne blagosti ili pretjerane strogoće. Naglašavajući kontekst, namjeru i moralne osnove prava, hermeneutičko tumačenje sprečava krutu primjenu zakona na načine koji mogu biti nepravični ili nesrazmjerni.

Relevantnost hermeneutike za krivično pravo može se također vidjeti u odlučivanju u slučajevima koji uključuju složene moralne i etičke dileme. U takvim slučajevima, primjena hermeneutike omogućava dublje istraživanje društvenih vrijednosti, tehnološkog napretka i evoluirajućeg razumijevanja društvene štete i opasnosti, što je sve potrebno kako bi se donijele pravedne (pravične) odluke u krivičnim stvarima. Hermeneutika je, u tom smislu, značajna u razumijevanju svrhe i funkcije krivičnog prava kao sistema. Krivični (kazneni) zakoni modernih društava nisu samo zbirke pravila; oni odražavaju osnovne društvene, kulturne i političke vrijednosti. Čisto doslovno tumačenje krivičnog prava može zanemariti ove vrijednosti, dovodeći do odluka koje, iako tehnički ispravne, nisu u skladu sa (savremenim) društvenim normama. Kroz hermeneutički pristup, pravna se teorija i praksa može baviti oblikom tumačenja koji uzima u obzir šire ciljeve prava, poput promocije pravde, odvratanja i rehabilitacije, odnosno specijalne i generalne prevencije, umjesto da se usredotočuju isključivo na doslovno značenje zakona i kažnjavanje.

Pored toga, hermeneutika igra važnu ulogu u tumačenju pravne prakse, posebno u

imaju prednost pred njemačkim ustavnim pravima. Sud je presudio da bi, prema pravu EU, u protivnom postojala praznina u zaštiti u primjeni temeljnih prava EU od strane njemačkih vlasti. I Osnovni zakon i Povelja o osnovnim pravima pružaju zaštitu ne samo od državnih postupaka, već i u privatnopravnim sporovima, a sukobljena temeljna prava moraju biti jednako uravnotežena. Sud je presudio da proces balansiranja mora uzeti u obzir i pravo na privatni i porodični život i pravo na zaštitu ličnih podataka, u odnosu na slobodu poslovanja. Osnovna prava trećih strana, uključujući slobodu izražavanja radiodifuzne korporacije i pravo javnosti na primanje informacija, također se moraju odvagati. Ekonomski interesi operatera tražilice nisu se smatrali dovoljnim da opravdaju ograničavanje prava podnositeljice pritužbe na privatnost. Pojedinaac nema jednostrano pravo odlučivati o tome koje se informacije o njemu smiju prenositi u javnom priopćenju. Sud je naglasio jednostavnost pristupa i trajnu dostupnost internetskih informacija, kao i vrijeme koje je proteklo od njihove izvorne objave. Sud je također primijetio da je sve teže razlikovati *online* sadržaj koji se odnosi na društvenu i privatnu sferu, što znači da podnositeljica pritužbe mora očekivati da će se negativan učinak informacija o njezinom profesionalnom ponašanju proširiti na njezin privatni život.

pravnim sistemima koji se temelje na sudskoj praksi, gdje sudske odluke doprinose razvoju pravnih normi. Iako se ovdje primarno misli na sisteme koji baštine tradiciju *common law* porodice prava, moramo imati na umu činjenicu da je ozbiljan uticaj na sisteme koji pripadaju *civil law*, odnosno kontinentalnoj porodici prava, ostvaren preko prakse međunarodnih foruma za zaštitu ljudskih prava. „Presedani“ u krivičnom pravu, posebno oni koji se bave pitanjima kao što su zakonitost, određivanje i odmjeravanje kazne ili krivična odgovornost, pa čak i sveukupna pravičnost (kada govorimo o procesnom pravu) zahtijevaju pažljivo tumačenje kako bi se osigurala dosljednost, a istovremeno omogućila prilagodba pravnih načela novim i nepredviđenim okolnostima. Hermeneutika pruža metodološke alate za tumačenje ove prakse na način koji održava pravnu stabilnost (i sigurnost?), a istovremeno omogućava evoluciju prava.

Konačno, hermeneutika nudi neophodne uvide u ulogu tumača u krivičnom pravosuđnom sistemu. Bilo da je riječ o sudiji, tužiocu ili braniocu, svaki od njih igra nemalu ulogu u oblikovanju ishoda slučajeva kroz svoje tumačenje pozitivnog zakona. Hermeneutika naglašava da tumačenje nije neutralan ili mehanički čin već duboko subjektivan proces koji je pod uticajem iskustava, predrasuda i moralnih stavova tumača.

4. TEMELJI HERMENUTIČKOG TUMAČENJA U KRIVIČNOM PRAVU

Tumačenje prava, posebno u domenu krivičnog prava, predstavlja višeslojni izazov koji prevazilazi okvire tradicionalnih doktrinarnih pristupa. Iako utvrđeni okviri u nauci krivičnog prava pružaju ključnu osnovu za pravno tumačenje, složenost ovog zadatka zahtijeva dublje angažovanje sa interdisciplinarnim perspektivama. Značajno je da kritičke pravne studije, antropološki pristupi, dijalektičke teorije i vrijednosno-analitički okviri svaki daju dragocjene uvide. Ovi pristupi pomažu u adresiranju nekih od nijansiranih dimenzija pravnog tumačenja, ali istovremeno otkrivaju i ograničenja u pružanju potpuno koherentnog razumijevanja šireg sociopravnog fenomena koji nastoje objasniti. Kako tvrde autori poput Alexyja i Habermasa, interpretativni proces mora biti u dosluhu sa racionalnošću svojstvenom pravnoj praksi, dok se suočava sa izazovima kao što su sudijska korupcija, stvaranje i primjena pravnih standarda te očuvanje društvenih odnosa putem prava (Alexy, 2002, str. 46; Habermas 1998, 235).

Interpretativni zadatak dodatno komplikuje potreba za razumijevanjem odnosa između pravnih normi i društvenih vrijednosti. Kako tvrdi Raz, efikasnost pravnog tumačenja ne zavisi samo od jezičke preciznosti pravnih tekstova, već i od šireg konteksta normativnog rasuđivanja i moralnih razmatranja (Raz 2009, 167). Stoga *hermeneutica iuris* mora uzeti u obzir procese konstrukcije argumenata koji unapređuju ostvarenje pravde (ili interesa pravde/pravičnosti) u praksi, što otvara ključna pitanja o ulozi pravnih institucija u oblikovanju društvenog života. U središtu ovog istraživanja je potreba za kritičkom evaluacijom kako pravo utiče na društvo, i obrnuto, kako društvene vrijednosti oblikuju pravno tumačenje. Kritika pravnih institucija, koju su iznijeli teoretičari poput Kennedyja, naglašava potrebu za angažovanjem sa širim implikacijama pravnih odluka i njihovim uticajem na socijalnu pravdu (Kennedy 2007, 98). Ovo naglašava složen odnos između prava i društva, gdje pravno tumačenje nije samo „vježba“ u tekstualnoj analizi već dinamičan proces oblikovan evolutivnim društvenim kontekstima i (pravno)teorijskim temeljima.

S obzirom na ove izazove, postaje neophodno preispitati pretpostavke koje usmjeravaju pravno tumačenje. To zahtijeva promjenu u vrstama pitanja koja postavljamo, prelazeći izvan doktrinarne analize kako bi se angažovali sa filozofskim i sociološkim dimenzijama pravnog rasuđivanja. Takva promjena nije motivisana pokušajem izbjegavanja rigorozne analize već priznanjem da je dublje metodološko angažovanje sa temeljima pravne teorije suštinski važno. Kao što je Kelsen argumentovao, normativna struktura prava mora biti

analizirana u vezi sa njenim sociološkim i filozofskim implikacijama, kako bi se osiguralo „holistično“ razumijevanje (Kelsen 1967, 112). Stoga ova analiza nastoji doprinijeti tekućoj debati istraživanjem dvije kontrastne perspektive o pravnom tumačenju koje su istorijski intrigirale protagoniste pravne teorije. Na taj način, cilj nam je razjasniti kritičko rasuđivanje koje leži u osnovi ovih perspektiva i procijeniti njihovu sposobnost da odgovore na goruće interpretativne izazove u savremenom krivičnom pravu.

Hermeneutika, kao što je pomenuto, zasnovana je na složenoj korelaciji između pojmova, značenja i razumijevanja. Suština značenja, u okviru ovog pristupa, nije zamišljena samo kao lingvistička ili simbolička struktura već kao način postojanja same ljudske svijesti. Značenje proizlazi iz namjere svijesti, u kojoj je ljudska svijest inherentno usmjerena prema značajnim objektima. Ovi objekti, bilo da su vanjski ili konceptualni, stižu značenje kroz interpretativni proces, pri čemu im svijest daje smisao. Tako, Heidegger sugerise, značenje nije svojstvo samih objekata već se otkriva kroz interpretativni angažman između svijesti i svijeta (Heidegger 2003, 192). Ova ontološka dimenzija značenja predstavlja specifičnu karakteristiku hermeneutike. U ovom pogledu, značenje nije statičan ili unaprijed postojeći entitet već je dinamički oblikovano kroz ljudsku svijest koja se orijentise prema svijetu tako što raznim entitetima pridaje značenje. Gadamer proširuje ovu ideju tvrdeći da je značenje svakog objekta povezano s njegovim egzistencijalnim kontekstom, a čin razumijevanja neodvojiv je od istorijskog i kulturnog horizonta tumača (2004, 269). Tako značenje nije samo kognitivna funkcija već je duboko isprepleteno sa samim bićem ljudske svijesti.

Nadalje, pojam razumijevanja u hermeneutici nije samo kognitivno shvatanje značenja već egzistencijalni proces kroz koji svijest dolazi do samospoznaje. U tom smislu, razumijevanje funkcionise kao oblik samootkrivanja. Svijest, angažujući se sa svijetom i tumačeći značenje, istovremeno postiže samorazumijevanje – svijest o svojoj suštini kao interpretativnog subjekta. Ricoeur razrađuje ovu ideju napominjući da je razumijevanje način postojanja u svijetu koji uključuje tumača u dijalogu s tekstem, objektom ili drugim, kroz koji nastaje zajedničko značenje (1976, 89; 1981).

Dijaloška priroda razumijevanja je ključna za hermeneutičku teoriju. Ona postulira da razumijevanje nije usamljeni čin spoznaje već zajednička aktivnost ukorijenjena u međusobnoj razmjeni značenja. Ovaj dijaloški proces je ono što Gadamer naziva „fuzijom horizonta“, u kojoj se tumač i objekt tumačenja spajaju u svojim perspektivama kako bi zajednički stvorili značenje (2004, 305). Razumijevanje je, u tom smislu, aktivan, participativan proces koji proizlazi iz interakcije između tumača i tumačenog, omogućavajući svijesti ostvarivanje svog potencijala za samorealizaciju kroz zajedničko značenje. Pored toga, razumijevanje nije ograničeno na teorijsko promišljanje već se proteže i na praktični život ljudi. To je proces kroz koji se pojedinci kreću i rješavaju konkretne probleme s kojima se susreću u svom postojanju. Kako Habermas tvrdi, interpretativni čin ima duboke implikacije na način na koji ljudi konstruišu svoju društvenu stvarnost, angažuju se sa istinama i pregovaraju o značenjima koja su temelj društvenih odnosa (1987, 303). Tako hermeneutika pozicionira razumijevanje kao teoretsku i praktičnu realizaciju ljudske svijesti, onu koja se odvija u stvarnim aktivnostima i u proživljenom iskustvu ljudskih bića. U središtu ovog interpretativnog procesa nalazi se jedinstvenost značenja. Hermeneutika odbacuje ideju da se značenje može svesti na transcendentnu ili objektivnu istinu koja je izvan objekta tumačenja. Umjesto toga, značenje prebiva u posebnosti i specifičnosti samog objekta. Ovo zahtijeva od tumača da se duboko angažuje sa detaljima i nijansama objekta, pažljivo slušajući suptilnosti njegovog izraza, a što naglašava i Gadamer. Naime, on ističe da istinsko razumijevanje zahtijeva otvorenost prema objektu i spremnost za ulazak u dijalektički dijalog s njim, kao i sa drugim tumačima, kako bi se otkrio njegov puni značaj (Gadamer 2004, 351).

U tom svjetlu, tumačenje tekstova (izvora) postaje model za svu ljudsku spoznaju. Kao

što tekst zahtijeva pažljivo i nijansirano tumačenje kako bi otkrio svoje značenje, tako i ljudsko iskustvo i znanje zahtijevaju isti pristup. Međutim, značenje bilo kojeg entiteta ili objekta znanja uvijek je podređeno širem kontekstu ljudskog postojanja (Dilthey 1996, 56). Značenje nije izolovano već je dio šireg okvira ljudskog života, koji kontinuirano oblikuje i preoblikuje način na koji razumijemo svijet oko nas.

5. PRIMJENA HERMENUTIKE U KRIVIČNOM PRAVU I NAUCI KRIVIČNOG PRAVA

Analiza tumačenja krivičnog prava daje set posebno značajnih i praktičnih normi koje se mogu efikasno primijeniti u raznim pravnim kontekstima. Jedan od pristupa jeste logički hermeneutički model, koji pruža sistematski okvir za tumačenje krivičnog prava. Ovaj model se zasniva na dobro utvrđenoj doktrini konceptualne cjelovitosti i nezavisnosti, koja karakteriše strukturni sistem krivičnog prava (Schauer 2021; Schauer 2009). On preusmjerava fokus sa specifične, slučaj po slučaj primjene pravnih pravila, na šire regulatorne okvire koji upravljaju krivičnim ponašanjem, omogućavajući sveobuhvatnije razumijevanje ciljeva i implikacija zakona.

Krivično pravo, po svojoj prirodi, kao grana prava, ima cilj da se bavi opštim principima koji nadilaze pojedinačne slučajeve. Ova orijentacija ka generalizaciji je značajna za kreiranje naučnih tumačenja krivičnih normi. Naučno tumačenje je ono koje može generalizovati i teorijski obraditi specifična krivična svojstva fenomena ili odnosa koji potpadaju pod „nadležnost“ krivičnog prava. Kako pojedini autori tvrde, uloga tumačenja nije ograničena na tekstualnu analizu već mora uključivati i društvene, moralne i pravne dimenzije koje utiču na primjenu krivičnih propisa. U okviru ovog logičkog hermeneutičkog modela, hijerarhijska struktura pravnih pojmova igra ključnu ulogu u osiguranju postizanja „punine znanja“ – što znači da pravno tumačenje mora uzeti u obzir ne samo slovo zakona (propisa; norme) već i njegovu interakciju sa društvenim normama i individualnim pravima. Takav pristup dovodi do koherentnije i konzistentnije primjene krivičnog prava u praksi. Kako određeni autori ističu, pravno tumačenje, kada se sprovodi kroz naučni objektiv, omogućava (nijansiranije) razumijevanje sposobnosti zakona da promovise pravdu i očuva vladavinu prava, jačajući povjerenje javnosti u pravni sistem (Van Nes, Yamu 2020). Pored toga, ovaj sveobuhvatni uvid u tumačenje krivičnog prava obogaćuje razumijevanje kako pravni standardi interreaguju sa vrijednostima i očekivanjima zajednice. Schauer napominje da ova interakcija često zahtijeva balansiranje pravnih principa sa društvenom potrebom za pravdom, pravičnošću i jednakošću (Schauer 2021). Stoga, rigorozna hermeneutička analiza omogućava pravedniju primjenu krivičnog prava, koja ne samo da odražava već i oblikuje društvene vrijednosti tokom vremena.

Drugo značajno razmatranje u polju naučno-tehničke hermeneutike, posebno unutar složenog okvira krivičnog prava, jeste specifična priroda krivične (ili krivičnopravne) regulacije. Krivično pravo, za razliku od drugih regulatornih sistema, stavlja prioritet na svoju ulogu u održavanju društvenog reda i adresiranju najozbiljnijih kršenja kolektivnih normi (Simester 2021, 221). Drugim riječima, stavlja akcenat na održavanje reda i mira u zajednici i pružanje zaštite najznačajnijim vrijednostima društva. Ova posebnost proizlazi iz njegovog fokusa na kažnjavanje i odvracanje (specijalna i generalna prevencija), što ga razlikuje od drugih regulatornih mehanizama koji mogu biti više usmjereni na usklađivanje ili građansku (građanskopravnu) odgovornost.

Jedinstvena priroda krivičnog prava kao regulatornog sistema također zahtijeva prilagodljivost. Kako pojedini autori tvrde, krivično pravo mora evoluirati kako bi odgovorilo na promjene društvenih vrijednosti, političkih orijentacija i javnih očekivanja (Hessick, Hessick 2021, 98). Taj dinamični karakter naglašava važnost tumačenja krivičnog prava

ne samo kroz prizmu statičnih pravnih pravila već i u odnosu na šire društvene, političke i ekonomske sile koje oblikuju razvoj i primjenu zakona, odnosno pravnog propisa.

Nadalje, političke dimenzije tumačenja krivičnog prava igraju značajnu ulogu u oblikovanju ciljeva zakona i njegove primjene. Odluke koje se donose u pravnim postupcima (presude, rješenja i drugo) često su „obogaćene“ političkim razmatranjima, kao što su javni interes, politička ideologija i društvene vrijednosti u određenom vremenu. Ovi faktori mogu unijeti tenzije između ideala pravde i praktične primjene pravnih pravila, postavljajući važna pitanja o pravičnosti i proporcionalnosti krivičnih sankcija (Wilkes 2020). Takvo spoznanje poziva na kritičko razmišljanje o tome kako krivično pravo ne samo da reguliše ponašanje već i utiče na društvena očekivanja u vezi sa pravdom i (krivičnom) odgovornošću. Corda tvrdi da tumačenje i primjena krivičnog prava imaju potencijal da ojačaju ili ospore postojeće društvene norme, čime oblikuju društveno evoluirajuće shvatanje pravde (2020, 587, 592–592). To dodatno naglašava potrebu za dubljom, nijansiranim analizom načina na koji krivično pravo interaguje sa društvenim strukturama i vrijednostima.

Savremena pravna teorija je i te kako svjesna neophodne uloge koju tumačenje igra u pravnom sistemu, posebno unutar složenog i nijansiranog polja krivičnog prava. Široko je priznato da je metodologija koja leži u osnovi krivičnog prava fundamentalno utemeljena na različitim oblicima tumačenja. Uistinu, stalna naučna rasprava o prirodi, značaju i specifičnostima pravne hermeneutike i dalje predstavlja centralnu tačku u modernoj jurisprudenciji. Ova rasprava se intenzivirala unutar savremene pravne teorije, posebno u vezi sa primjenom i razvojem međunarodnih i ustavnih normi i principa. Prema tome, hermeneutika ostaje ne samo ključni aspekt pravne prakse, odnosno praktične primjene prava, već i metodološki temelj u razvoju pravne teorije (Kaplan *et al.* 2021, 34).

Ovaj kontinuirani dijalog u polju krivičnog prava odražava inherentnu složenost tumačenja zakona (prava) u stvarnim kontekstima, gdje se prepliću tekst zakona sa društvenim vrijednostima. Tumačenje služi kao temeljna tehnika koja informiše kako praktičnu primjenu krivičnog prava tako i teorijske okvire koji ga podupiru. Kroz proces tumačenja, krivično pravo se oblikuje i preoblikuje u odgovoru na evoluirajuće društvene potrebe i zahtjeve pravde (Kraska *et al.* 2020, 78). Dinamična interakcija između pravnog tumačenja i društvenih vrijednosti naglašava značaj hermeneutike kao alata za postizanje pravde u evoluirajućem pravnom i društvenom okruženju. Pored toga, nauka (ili doktrina) krivičnog prava neizbježno mora adresirati hitne izazove povezane sa hermeneutikom. Ovi izazovi nisu samo teorijski već imaju i opipljive implikacije na način na koji se pravne norme primjenjuju u specifičnim, odnosno pojedinačnim slučajevima. Kako pravnici učestvuju u procesu tumačenja, oni utiču na ishode pravnih (odnosno, sudskih) postupaka i, posljedično, na šire društveno razumijevanje pravde, pravičnosti i individualne odgovornosti (Hagan, Daigle 2023). Ovo naglašava važnost tumačenja kao metode koja ne samo da pojašnjava značenje pravnih tekstova već i oblikuje uticaj pravnog sistema na društvo.

Tumačenje, prema konvencionalnom shvatanju, jeste složen proces koji podrazumijeva dodjelu značenja pravnim tekstovima. Ovaj proces se proteže dalje od pukog pojašnjenja pravnog jezika, odnosno filološkog tumačenja; on obuhvata širok spektar složenih pitanja, uključujući filozofske temelje prava, interakciju između pravnih normi i društvenih očekivanja, te ulogu sudske diskrecije u oblikovanju prava u njegovoj primjeni. Tumačenje uključuje duboko angažovanje s nijansama „pravnog jezika“ i njegovim širim društvenim implikacijama, često prevazilazeći neposredne brige pravnika kako bi obuhvatilo etičke i filozofske dimenzije pravde (Norrie 1996, 544–546, 550–554).

U kontekstu krivičnog prava, a što je već pomenuto, čin tumačenja često nadilazi puko analiziranje pravnih tekstova, kako bi se adresirala šira pitanja koja se tiču uloge prava u regulisanju ponašanja, zaštiti individualnih prava i promovisanju društvenog reda. Dakle, proces pravnog tumačenja nije statičan poduhvat već onaj koji evoluirao kao odgovor na

promjenljive društvene norme i promjenjivi okvir krivičnog prava (i krivične pravde) (Walton *et al.* 2021, 104). Ova dinamična priroda tumačenja odražava šire metodološke izazove sa kojima se suočavaju pravni teoretičari i praktičari u prilagođavanju zakona (prava) savremenim realnostima, dok istovremeno održavaju konzistentnost i koherentnost pravne doktrine.

6. IZAZOVI I KRITIKE PRIMJENE HERMENEUTIKE U KRIVIČNOM PRAVU

Iako je hermeneutika neosporno obogatila interpretaciju prava, nije bez svojih kritičara. Neki tvrde da fleksibilnost inherentna hermeneutičkoj interpretaciji podrija pravnu sigurnost, što dovodi do nepredvidivih ishoda u pravnim stvarima. Istaknuti primjer ove kritike može se pronaći u radu sudije Antonina Scalie iz Vrhovnog suda SAD, koji je bio zagovornik tekstualizma i protivio se interpretativnoj fleksibilnosti. U većinskom mišljenju u slučaju *District of Columbia v. Heller* (554 U.S. 570, 2008), Scalia je tvrdio da značenje Drugog amandmana treba biti fiksno, ukorijenjeno u njegovom originalnom javnom razumijevanju, i da ne smije biti podložno modernoj reinterpetaciji. Vjerovao je da je svaki pokušaj prilagođavanja Ustava savremenim vrijednostima pogrešna primjena sudske vlasti. Tvrdio je da je pravo na nošenje oružja zamišljeno kao individualno pravo, u skladu s istorijskim kontekstom u vrijeme izrade Ustava. Ovaj je slučaj vrhunski primjer Scaliina tekstualističkog i originalističkog pristupa, jer je pedantno analizirao jezik, istorijski kontekst i izvorno značenje Drugog amandmana. Suprotstavljao se dinamičkim tumačenjima koja bi tekst mogla prilagoditi modernim društvenim uslovima, što je u (manje ili više) oštroj suprotnosti s hermeneutičkim pristupima koji naglašavaju evoluirajuće kontekste i savremenu relevantnost.

Nasuprot tome, sudija Aharon Barak iz Izraelskog vrhovnog suda snažno je zagovarao fleksibilniji, ciljni pristup interpretaciji, koji je bliži hermeneutičkim principima. Tvrdio je da sudije treba dinamički da interpretiraju zakon, uzimajući u obzir njegovu svrhu i vrijednosti koje nastoji promovirati. Barakov pristup, prikazan u slučajevima poput *Adalah, et al. v. Minister of Interior, et al.* (H.C.J 7052/03, 2006), odražava hermeneutičko uvjerenje da pravo mora evoluirati kako bi se prilagodilo društvenim promjenama i razvijajućim standardima pravde. Ovaj kontrast između tekstualizma i hermeneutike naglašava stalnu debatu o ulozi sudske interpretacije u osiguravanju pravde. Ove kritike postavljaju važna pitanja o granicama sudske interpretacije. Iako hermeneutika omogućava odgovorniju i kontekstualniju primjenu zakona, kritičari tvrde da može dovesti do sudskog prekoračenja, gdje sudije nameću vlastita moralna ili politička stajališta na pravne tekstove. Ova napetost između fleksibilnosti i dosljednosti predstavlja temeljni izazov hermeneutike u krivičnom pravu.

Možda i najveća kritika hermeneutike i njene primjene u oblasti krivičnog prava i teorije krivičnog prava leži u prepoznavanju inherentne subjektivnosti prisutne u interpretativnom procesu. Jedno od osnovnih načela hermeneutičke teorije jeste da interpretacija, po svojoj prirodi, nikada nije potpuno objektivna. Zapravo, gotovo svaka interpretacija – bila ona pravna, tekstualna ili neka druga – obilježena je određenim stepenom subjektivnosti, koja se može manifestovati kroz svjesne i nesvjesne predrasude. Ove predrasude ne proizlaze samo iz lične pozadine, uvjerenja i iskustava interpretatora, već i iz šireg sociokulturnog konteksta u kojem se interpretacija odvija. U kontekstu krivičnog prava, ovo hermeneutičko uviđenje ima duboke implikacije. Krivično pravo, na kraju krajeva, nije statična ili kruta oblast, već oblast koja je duboko zavisna od interpretacije tekstova (izvora) – zakona, podzakonskih propisa, sudske prakse i ustavno-pravnih principa. Akt interpretacije pravnih normi neizbježno je oblikovan vrijednostima, pretpostavkama i implicitnim predrasudama interpretatora – bilo da je to sudija, tužilac, branilac ili zako-

nodavac. Iako pravo teži objektivnosti i pravednosti, hermeneutika nas podsjeća da je potpuna neutralnost nedostižan cilj. Interpretacija je uvijek pod uticajem kognitivnih okvira i perspektiva kroz koje pravni akteri pristupaju materijalu.

Baš kao što su pravni teoretičari poput Dworkina istakli, pravno rasuđivanje je često konstruktivan proces u kojem interpreti unose vlastita moralna i politička stajališta. U svom djelu *Law's Empire*, Dworkin je tvrdio da pravna interpretacija uključuje „konstruktivni“ proces, pri kojem interpretator nastoji dati najbolje moguće značenje pravnim materijalima u svjetlu vlastitog razumijevanja pravde i pravednosti (Dworkin 1986, 65–76). Ovo, zauzvrat, naglašava hermeneutičku poentu da interpretacija nikada nije neutralna ili čisto mehanička vježba; naprotiv, ona je kreativan čin duboko pod uticajem individualnih i društvenih predrasuda.

Svjesna pristrasnost u pravnoj interpretaciji javlja se kada su interpretatori svjesni svojih preferencija ili perspektiva i dopuštaju da one utiču na njihovo donošenje odluka. Na primjer, lični stavovi sudije o pitanjima poput prevencije kriminala, rehabilitacije ili kažnjavanja mogu „obožiti“ njegovo tumačenje zakonskih odredbi ili primjenu pravnih principa u određenom slučaju. Nesvjesna pristrasnost, s druge strane, suptilnija je. Dje-luje ispod nivoa svjesnosti, oblikujući interpretaciju na načine koji možda nisu odmah očigledni samom interpretatoru. Kao što su istraživači implicitne pristrasnosti pokazali, nesvjesne predrasude – zasnovane na rasi, spolu, klasi ili drugim faktorima – mogu sup-tilno uticati na to kako pravni akteri interpretiraju dokaze, procjenjuju vjerodostojnost ili primjenjuju pravne standarde (Greenwald, Krieger 2006, 951).

U tom pogledu, hermeneutika primorava teoriju i praksu krivičnog prava da budu pažljivi prema interpretativnim okvirima koje donose u svoj rad. Priznavanje subjektivne dimenzije interpretacije nije priznanje relativizma već poziv na rigorozno ispitivanje načina na koje pristrasnost – bilo svjesna ili nesvjesna – oblikuje naše razumijevanje pravnih normi i njihove primjene. Ova refleksivna praksa može doprinijeti pravednijim ishodima tako što će interpretatore učiniti svjesnijima pretpostavki i predrasuda koje donose u interpretativni proces. Na taj način hermeneutika osvjetljava ključni paradoks u srcu interpretacije krivičnog prava: dok pravo teži objektivnosti i nepristrasnosti, njegova primjena je duboko isprepletena sa ljudskom subjektivnošću.

7. ODNOS (PRAVNE) HEREMENUTIKE I PRAVNE SIGURNOSTI

Da li je interpretacija kao primarni alat prava važna komponenta za stabilnost svakog pravnog sistema, od ustavnog do krivičnog prava? Ako jeste, kako (i da li) hermeneutika može postići ono što filozofija prava obično naziva „pravnom sigurnošću“? Ne možemo reći da su se ova pitanja često postavljala, istraživala ili da se na njih dobio odgovarajući i/ili zadovoljavajući odgovor. Teško je raspravljati o preciznom procesu postizanja sigurnosti u interpretaciji, prvenstveno zato što je interpretacija često dvosmislen ili nejasan pojam. Tumači sa suprotstavljenim stavovima čitaju isti tekst i formiraju drastično različita, često dijametralno suprotna mišljenja. Sve su to zabrinutosti koje dovode u pitanje samu mogućnost sigurnosti u interpretaciji, i u konačnici ostvarivanje pravne sigurnosti pojedinca. Kada je riječ o pravnim aspektima interpretacije, pitanje se pretvara u raspravu o čisto relativnoj prirodi pravnog teksta, koji stoga ne zavisi od bilo kakve prirodne strukture ili suštine. Da bi se ovo pitanje postavilo ili odgovorilo, prvo je potrebno definisati šta pravo, zajedno sa svojim svojstvima, jeste ili treba biti. Pri tome je potrebno razmotriti filozofske osnove svakog ispitivanja prava – to jest, kada se razmatra pravo, to se čini iz idealne perspektive, a ne iz perspektive gotovo kodifikovanog skupa propisa koji se predstavljaju kao korisni, nepravedni, i tome slično.

7.1. Pravna sigurnost u pravnom sistemu

Pravna sigurnost je osnovni koncept u svakom pravnom sistemu i jedno od temeljnih načela. Manifestacija prava u pozitivnom pravu kroz jasne zakone i propise jedan je od aspekata ustavne garancije. Ustav i zakoni treba da budu razumljivi i predvidivi, jer logička interpretacija oba stvara povjerenje i pravnu sigurnost. Ovo omogućava postojanje odnosa između pravnog sistema i društva, a što podstiče povjerenje unutar društva i poštovanje zakona i, naravno, ustava kao najvišeg pravno-političkog dokumenta. Na taj način može se reći da je ova situacija u skladu sa pravnom državom i vladavinom prava. Pored toga, značaj pravne sigurnosti garantuje društveni red, jer je osnovni zadatak države obezbjeđenje postojanja društvenih odnosa. Dakle, odsustvo prava znači odsustvo države (De Cruz 2024)

Pojam „pravna sigurnost“ ima (i može se odrediti kroz) nekoliko dimenzija, kao što su stabilnost i vladavina prava, dimenzija neretroaktivnosti, dimenzija jednake pravde za sve, dimenzija pravičnosti i dimenzije pravne sigurnosti unutar države. Takozvana stabilnost i vladavina prava predstavljaju napor da se obezbijedi pravna sigurnost na osnovu izvjesnosti zakona, tako da promjene mogu nastati samo unutar strukturiranih formi prava i temelje se na zakonodavstvu koje odražava volju naroda (Waldron 2023, 3). Ovo stanje je potrebno jer je uloga prava u društvu dvojaka. Prvo, pravo treba funkcionisati kao kontrola, održavajući ravnotežu u pravnim odnosima između građanina i građanina, kao i između građanina i suvereniteta. Drugo, pravo treba biti uređeno na način koji omogućava pojedincima da slobodno razvijaju svoje ličnosti u okviru društvenog života (Buyse *et al.* 2021, 4–5).

Pravni sistem koji nastoji obezbijediti pravnu sigurnost pretpostavlja da je pravo fiksno i da ga niko ne može arbitrarno opozvati. Sve dok ljudi razumiju i slažu se s pravilima utvrđenim u zakonu, javni red i sigurnost će se održavati. Ako zakon nije predvidiv, povlastice će imati oni koji imaju „dobre odnose“ s „vlašću“, tako da zakon ide u njihovu korist. Ovakvo stanje izaziva osjećaj nesigurnosti, pa čak i mišljenje u društvu da su oni sami izloženi tiraniji. Na kraju, zakon će biti napušten jer se njegov ugled smanjuje. U takvim okolnostima, obaveza ljudi da se pridržavaju zakona može biti smanjena (Barnum, Nagin 2021, 625–626). Glavni fokus odnosa između pravne sigurnosti i prava (pravnog sistema) je način na koji će se pravna pravila ili norme interpretirati. Ovaj koncept se bavi idejom da jasnoća, stabilnost i predvidivost u kontekstu pravnog režima pomažu u jačanju i potencijalno legitimizaciji odgovorne države. Fundamentalne karakteristike teorije pravne sigurnosti, stoga, uključuju jasnoću i predvidivost, bez kojih nije moguće ostvariti saradnju među ljudima. Ovo podrazumijeva potrebu za pravom zasnovanim na pravilima kako bi se zaštitile ove osobine, a u prvom redu i društveni poredak zasnovan na ustavnom pravu pojedinaca da pronađu pouzdanu orijentaciju u svojim odnosima s drugima. Pravni poredak i pravna sigurnost predstavljaju preduslove individualne slobode i autonomije. Pravo i moral nameću određene dužnosti pojedincima, omogućavajući drugima da znaju šta se od njih traži, zahtijeva ili očekuje (Wacks 2015, 38–48).

Pitanja nezvjesnosti pravila, normi ili zakona i njihovog uticaja na pravo predmet su našeg interesa. Suštinski, uključivanje interpretativnog procesa u pisano ili nepisano zakonodavstvo ne smije rezultirati pravnom nesigurnošću u društvu. Nedostatak sigurnosti ometa razvoj društva, što dovodi do konfuzije i haosa. Pобољшanje stepena sigurnosti kroz proces interpretacije od strane pojedinaca u društvu nadilazi pristup dobrom društvu, jer društva s dosljednošću, uniformnošću i predvidivošću normi i pravila nude prilike za sigurnost, stabilnost i ulaganja u to društvo. Funkcionalna, a još više dobro funkcionalna država ne može podnijeti nedostatak sigurnosti koji proizlazi iz odsustva jedinstva u interpretaciji svojih propisa.

7.2. Izvori pravne sigurnosti

Postoji nekoliko formalnih i neformalnih izvora prava koji doprinose – a u nekim slučajevima i održavaju – pravnu sigurnost. Možda je jedan od najpoznatijih formalnih izvora teško izmjenjiv ustav koji sadrži osnovne norme društva i osnovna načela na kojima se ono (društvo) zasniva, zatim akti zakonodavaca i odluke sudova, kao i opšta pravna načela. Prvi tip doprinosi pravnoj sigurnosti zahvaljujući svojoj kvazisavršenoj dostupnosti i jasnom razgraničenju od drugih vrsta normi. Pored toga, ustav može imati duboko ukorijenjene temelje u saglasnosti unutar društva. Kao rezultat, njegove pravne i etičke aksiome mogu dosegnuti visok stepen uvjerljivosti kao zajedničke norme čovječanstva (društva) (Janderová, Hubáľková 2021, 64–65).

Neformalni izvori prava obuhvataju nekoliko aspekata pravne podsvijesti, od tradicija ili pravnih običaja koji nose tragove pravnih ograničenja do očekivanja da se pravni sporovi ili konflikti mogu metodično, objektivno i nepristrasno riješiti. Zajedno, normativni i evaluativni izvori igraju veliku ulogu u davanju značenja pravnim normama društva pod, na primjer, *civil law*-u i *common law*-u, induktivnim ili deduktivnim razmišljanjem, i teorijom volje ili normativizmom. Pravne norme i načela međusobno djeluju na razne načine, što zauzvrat može doprinijeti ili umanjiti pravnu sigurnost (Paloniitty, Kotamäki 2021). Na primjer, načela mogu popuniti praznine ili riješiti antinomije kada pravila sugerišu analogne, ali različite ishode u sličnim slučajevima. Međutim, načela mogu učiniti pravo manje sigurnim ako su, na primjer, definisana kao relativno neodređena – okvir čiju suštinu određuje subjekt.

Dva osnovna pravca proizlaze iz ovih primjera: (1) interpretacija pravnih tekstova zajedno sa drugim normativnim izvorima ko-kreira buduće pravne norme; i (2) pravne norme evoluiraju kroz interpretaciju i pravnu (sudsku) praksu. Prvi pravac priznaje međusobne odnose između interpretacije i pravnih normi, dok drugi smatra da se pravne norme razvijaju u sistematskom i širem kontekstu. Jedna od centralnih tačaka koje se mogu izvući iz ovih uvida jeste da pravna sigurnost i pravna interpretacija nisu u sukobu. Naprotiv, svaki čin interpretacije od strane sudova i zakonodavstva ko-kreira pravo i, time, zakonito ponašanje koje podstiče i podržava pravnu sigurnost. Prevazilaženje poteškoća interpretacije zahtijeva konstantan dijalog i razumijevanje da svi normativni izvori, uzeti zajedno, stvaraju i održavaju pravnu sigurnost.

Pored toga, to zahtijeva priznavanje da pojedinci koji teže usklađivanju s pravom mogu konsultovati ne samo ustav ili zakone već i sve druge izvore, kako bi predvidjeli kako se norma može razumjeti i primijeniti u pravu te, shodno tome, organizovali svoje ponašanje na zakonit način koliko god je to moguće. Na kraju, ukupna težina normativnih i aksiomatskih razmatranja čini ponašanje zakonitim i pruža pojedincu, kao i drugima, pravnu sigurnost. Stoga samo sveobuhvatan model koji precizno usklađuje pravnu sigurnost sa svim normativnim izvorima, formalnim i neformalnim, može obuhvatiti cjelokupni pravni poduhvat.

7.3. Odnos pravne hermeneutike kao metode interpretacije i pravne sigurnosti

Efikasna interpretacija, s jedne strane, doprinosi ne samo poboljšanju mogućnosti međuljudske komunikacije i društvene arbitraže već i razvoju pravnih standarda. Hermeneutičke metode mogu da budu značajne za razumijevanje načina na koji pravno nesigurni i nejasni pravni tekstovi mogu biti konačno odbijeni kao izvori prava. Takozvana otvorena tekstura riječi može se smanjiti, predikati se mogu zaključiti isključivo iz premisa imanentnih pravnog jeziku, čime se postiže odlučnost i koherentnost. Ovo je rezultat pravne kulture koja se oslanja na hermeneutičke metodologije kako bi dala značenje onome što pravo jeste.

Hermeneutika se percipira kao sredstvo za objašnjenje onoga što pravo jeste ili što je zakonodavac namjeravao prilikom njegovog donošenja; pri tome se stvaraju nova značenja i postojeća prilagođavaju kontekstu. Mogući rezultat obje ove prilagodbe jeste jačanje pravne sigurnosti. Predvidljivost sadržaja pravnih normi svakako je olakšana ukoliko dominira bilo koja od metoda. U velikoj mjeri pravna sigurnost se može postići zahvaljujući temeljnim postavkama hermeneutike koje značajno (ali ne i potpuno) uključuju korištenje podataka i izvođenje logičkih zaključaka putem silogističkih argumenata koji počinju od opšteg pravila. Dijaloški proces ustanovljen hermeneutičkom interpretacijom, koja je izraženija metodološki, vjerovatno smanjuje sukobe i broj sporova.

Ipak, situacija može imati i drugačiji ishod. Prelazak s jedne metode na drugu, često opisan kao „principijologizacija“ interpretativnog procesa, može povećati broj sporenja. U takvom slučaju, hermeneutika zapravo doprinosi smanjenju pravne sigurnosti. Osim toga, sukobi u interpretaciji ne postoje samo između onih koji su obavezani zakonom već i među onima koji ga donose i primjenjuju.

7.4. Uloga pravne hermeneutike u osiguravanju pravne sigurnosti

Hermeneutičke prakse, poput korištenja istorijskog i tekstualnog konteksta, jezičke jasnoće i tome slično, doprinose razjašnjenju nejasnoća i nesigurnosti, čime se promoviše pravna sigurnost. Dosljedna interpretacija i primjena zakona osiguravaju predvidivost, a samim tim i pravednost u primjeni prava, što je suština pravne sigurnosti. Čitljivost, koherentnost i predvidivost u primjeni prava naglašavaju značaj hermeneutičkih praksi u pružanju pravne sigurnosti. Dosljednost kroz vrijeme, posebno u „presudnim“ slučajevima, promoviše relevantnost i istorijsku važnost, a time i povjerenje javnosti u pravni sistem.⁵

Cilj ovdje nije pružiti konačnu analizu ove strategije korekcije već naglasiti da svi ovi određeni slučajevi pružaju dokaze da hermeneutičke aktivnosti u tim slučajevima pokazuju kako retrospektiva biva autoritativno razriješena većom anticipacijom u zakonodavnim aktivnostima, bilo čistim ili izmijenjenim. Ako je sudska interpretacija pogrešna, povratak ka uspješnoj pravnoj sigurnosti, unutar okvira interpretacije, nalazi se u kolektivnim zakonodavnim tijelima u saradnji sa sudstvom. Većina sudova tumači pravo u kontekstu novih pitanja hermeneutičke analize; postoje određene vrijednosti koje određuju da li je zakonodavna aktivnost to učinila. Dakle, funkcija čiste hermeneutike svodi se na to da ne stvara pravo već da izbjegava nepoštenje u posmatranju i pripisivanju prava vrijednostima koje ono ne posjeduje. U tom pogledu, to je konzervativna aktivnost u kojoj nedostatak pravne sigurnosti ublažava stvaranje određenih pravosudnih (i pravnih) vrijednosti koje navodno ne proizlaze iz zakonodavne kontraindikacije zakonitosti određenih radnji. Ovo postoji u domenu u kojem su određene vrijednosti sadržane ili nisu sadržane u pravu, a, kako bi se pronašao odgovor, koristi se efikasnim interpretativnim alatima za omogućavanje najbolje normativne izvedbe pravnog pozitivizma (Mensah 2023, 957–961).

5 Istraživanja pravosudnih trendova dodatno naglašavaju da je dosljednost u spornim odlukama, čak i ako je ograničena, uglavnom heuristička i teško je uspješno ostvariti. Najvažnije je da hermeneutičke aktivnosti doprinose pravnoj sigurnosti, što je dokazano studijama slučaja u kojima je uspješno sudske sagledavanje ispravljeno zakonodavnim namjerama, koje su opravdale prethodne sudske aktivnosti. Ovo dodatno naglašava fundamentalnu povezanost hermeneutičkih aktivnosti interpretacije i zakonodavnih namjera, te da oba „tijela“ rade u kooperaciji kako bi se uklonila pravna nesigurnost donošenjem jasnoće koja će izdržati test vremena (Leyh 1992).

7.5. Izazovi i ograničenja

Priroda pravnih tekstova sama po sebi podrazumijeva mogućnost višestrukih, pa i oprečnih interpretacija, zbog njihove inherentne dvosmislenosti (Greenberg 2020, 109–110). Njihovo značenje može se mijenjati ili evoluirati tokom vremena i u različitim kontekstima; konfliktne orijentacije koje utiču na način njihove interpretacije i primjene često rezultiraju pravnom nesigurnošću. Pored toga, proceduralna i organizacijska ograničenja mogu se primijeniti, prisiljavajući sudove da ograniče svoju interpretaciju na određeni skup prihvatljivih metodologija. Kada se to dogodi, ista norma može biti različito tumačena od strane različitih institucija, što može dovesti do konflikata. Štaviše, razlike se mogu pojaviti čak i među pravnicima koji dijele iste kulturne i metodološke osnove, što dovodi do nedostatka konzistentnosti u sudskoj praksi (Desai 2020, 184).

Činjenica da se pravna sigurnost odnosi na pravo u cjelini, a ne samo na pojedinačne slučajeve, može predstavljati dodatno ograničenje. Nadalje, u pravu se ističe kultura, budući da se svaki pravni sistem smatra jedinstvenim, dok su hermeneutičke pretpostavke i metode pod uticajem kulturnih aspekata. Dodatni problem predstavlja kategorija „nedređenih zakona“, odnosno zakona koji su nejasni, nekoherentni, nepotpuni i formalno kontradiktorni. Takvi zakoni su već po sebi nesigurni, a njihova primjena dodatno povećava ovu nesigurnost zbog mogućnosti širokih interpretacija i povezanosti sa subjektivnim elementima (Pech 2022, 113–119). Politička ili slična ideološka uvjerenja sudija mogu dodatno uticati na njihovo rasuđivanje.

Promjene u zakonodavstvu i promjena vrijednosti građana – članova društva, kao i širi pravni, politički i društveni sistem, također utiču na interpretaciju, čineći koncept pravne sigurnosti slabijim. Zbog ovakvih ograničenja, ideja pravne sigurnosti ponekad može izgledati kao čista utopija. Stoga, pravnici moraju biti svjesni ovih ograničenja i postupati u skladu s njima kako bi smanjili njihov disruptivni efekat na pravni sistem. U svakom slučaju, neophodno je ponovo razmotriti koncept pravne sigurnosti u modernom pravnom okviru.

U ovom dijelu rada cilj je bio sagledati odnos pravne hermeneutike kao metode interpretacije i pravne sigurnosti. U vremenu kada se promjene u činjenicama odvijaju brže i manje su predvidive, proces interpretacije postaje sve relevantniji. Na sudstvu je odgovornost da kroz adekvatne metode uravnoteži potrebe društva za orijentacijom, pouzdanošću i postojanošću. Međusobna povezanost pravne sigurnosti i neizbježnosti pravnih dvosmislenosti – a time i potrebe za interpretacijom – ostaje važna tema pravne teorije i prakse. Obilježja istaknuta u ovom radu su često nedovoljno teorijski obrađena i ponekad zanemarena. Ove teme će, s jedne strane, biti predmet budućih studija, a s druge strane, kontinuirane rasprave. Rad je imao za cilj ukazati da ove teme zaslužuju bližu pažnju. Pokušali smo održati ravnotežu ilustrirajući glavna pitanja koja smo razmatrali i izbjegavajući donošenje radikalnih zaključaka. Iako bi se mogle uzeti u obzir sve implikacije iznesenog, posljednja sugestija se fokusira na praktični nivo. Istaknuli smo razmatranja akcija usmjerenih na postizanje pravne sigurnosti. Zadovoljni bismo bili takvim rezultatima. Zamislimo budućnost u kojoj pravna zajednica uzima u obzir hermeneutički pristup i integriše ga u pravni okvir, postavljajući temelje za detaljniju i dublju analizu ove teme.

8. ZAKLJUČAK

U nauci krivičnog prava hermeneutika (može da) igra nezamjenjivu ulogu i kao teorijska i kao praktična metodologija za tumačenje pravnih normi. Prepoznavanjem da pravni tekstovi nisu statični već dinamični instrumenti koji evoluiraju kroz interpretaciju, hermeneutika omogućava suptilnije i fleksibilnije razumijevanje (krivičnog) prava. Omo-

gućava pravnim praktičarima da se suoče sa inherentnim nejasnoćama, kontradikcijama i sukobima koji nastaju prilikom primjene krivičnopravnih propisa, osiguravajući da pravo bude u skladu sa širim društvenim, moralnim i istorijskim kontekstima. Ipak, dok širi interpretativni pristup može ponuditi fleksibilnost i prilagodljivost, ključni značaj pravne sigurnosti pojedinca mora usmjeravati tumačenje.

Sušтина hermeneutike u krivičnom pravu leži u njenoj sposobnosti da ide dalje od doslovne analize teksta, nudeći dublje uvide u šire značenje i svrhu pravnih normi. Ovaj metodološki pristup je posebno značajan u krivičnom pravu, gdje je ravnoteža između državne moći i prava pojedinca osjetljiva, a rigidna primjena zakona može dovesti do nepravednih rješenja. Hermeneutika omogućava pravnim tumačima da se fokusiraju ne samo na tekst zakona već i na njegovu namjeru, moralna načela koji ga podržavaju, te njegove društvene implikacije. Ovaj interpretativni proces osigurava da se zakon primjenjuje pravedno i u skladu s evolutivnim potrebama društva. Jedan od ključnih doprinosa hermeneutike je njena sposobnost da pomiri sukobe između formalnih pravnih pravila i moralnih ili etičkih principa. U krivičnom pravu, gdje su pitanja kao što su proporcionalnost u izricanju kazni, tumačenje krivične odgovornosti i zaštita prava pojedinca od presudne važnosti, hermeneutika nudi okvir za snalaženje kroz ove (često, etičke) složenosti. Naglašavanjem šire svrhe pravnih normi, hermeneutika može da pomogne sudijama i drugim pravnim praktičarima da riješe tenzije između zakona (prava) i zahtjeva (interesa) pravde, osiguravajući da pravne odluke nisu samo tehnički ispravne već i moralno opravdane. Ipak, ova interpretativna fleksibilnost ne smije zasjeniti osnovni zahtjev pravne sigurnosti. Pojedinici moraju biti u stanju s razumnom jasnoćom predvidjeti pravne posljedice svojih postupaka, što je princip koji čvrsto osnažuje vladavinu prava i štiti od arbitrarnosti.

Diskrecija koja se daje sudijama u tumačenju i primjeni krivičnog prava, upravo, naglašava praktičnu važnost hermeneutike. Krivično pravo uključuje apstraktne i opšte norme koje se moraju primijeniti na specifične slučajeve. Sudije imaju zadatak tumačiti ove norme na način koji poštuje i slovo zakona i njegove šire društvene ciljeve. Hermeneutika, dakle, pruža sudijama alate da promišljeno pristupe ovom interpretativnom zadatku, omogućavajući im da razmotre širi kontekst pravnih pravila, namjere zakonodavca i evolutivne društvene vrijednosti koje mogu uticati na tumačenje zakona. Ova interpretativna sloboda je od značaja za održavanje fleksibilnosti i pravičnosti u sprovođenju pravde, posebno u slučajevima kada bi striktno i doslovno tumačenje moglo dovesti do nepravednih ishoda. Prema tome, hermeneutika omogućava sveobuhvatan pristup krivičnom pravu, koji uzima u obzir ne samo pravne norme već i činjenice, dokaze i motivacije iza kriminalnog ili sličnog ponašanja. U tom smislu, hermeneutika podstiče dublje razumijevanje društvenih i psiholoških dimenzija kriminala, omogućavajući pravnicima da bolje shvate puni kontekst u kojem se krivična djela dešavaju. Tako ovaj sveobuhvatni pristup poboljšava sposobnost pravnog sistema da se bavi uzrocima kriminalnog ponašanja, doprinoseći efikasnijim i pravednijim ishodima u konkretnim predmetima. Iako diskreciono pravo sudija u primjeni krivičnog prava naglašava korisnost hermeneutike u usklađivanju pravnih normi s promjenjivim društvenim vrijednostima, ovo pravo mora se koristiti pažljivo. Šire interpretacije, iako ponekad nužne za rješavanje složenih ili novih okolnosti, nose rizik podrivanja predvidivosti i stabilnosti pravnog sistema. Stoga interpretativni proces mora prioritet dati obezbjeđenju da pojedinci ne budu izloženi nepredvidivim ili nedosljednim primjenama zakona.

Na teorijskom nivou, hermeneutika omogućava premošćivanje jaza između različitih teorija i doktrina u krivičnopravnoj nauci. U složenom i često kontradiktornom okruženju modernog krivičnog prava, razne pravne teorije – bilo da su zasnovane na retributivnoj, utilitarnoj ili restorativnoj pravdi – moraju koegzistirati i međusobno djelovati. Hermeneutika nudi okvir za pomirenje ovih različitih pristupa, omogućavajući integriranije i koherentnije razumijevanje krivičnog prava. Omogućava pravnim teoretičarima da sin-

tetiziraju različite perspektive i primjenjuju ih na način koji odgovara i potrebama pravde i realnostima pravne prakse. Šire metodološke doprinose hermeneutike krivičnom pravu treba smatrati neprocjenjivim, posebno u integraciji raznovrsnih pravnih teorija i adresiranju višeslojne prirode pravde. Hermeneutika osporava percepciju pravnog tumačenja kao neutralnog, mehaničkog procesa i umjesto toga poziva na refleksivan i etički svjestan pristup. Međutim, takva refleksivnost uvijek mora biti umjerena nepokolebljivom posvećenošću pravnoj sigurnosti pojedinaca, osiguravajući da interpretacije, iako odgovaraju društvenim promjenama, ne ugroze načela pravičnosti i predvidivosti.

Važno je napomenuti da hermeneutika također izaziva pojam pravnog tumačenja kao neutralnog ili isključivo mehaničkog procesa. Čin tumačenja je inherentno subjektivan, oblikovan vrijednostima, iskustvima i predrasudama tumača. Hermeneutika, prepoznajući ovu subjektivnost, poziva na refleksivniji i svjesniji pristup pravnom tumačenju. Podstiče pravne praktičare da kritički preispitaju pretpostavke i predubjeđenja koja donose u svoj interpretativni rad i da teže tumačenjima koja nisu samo pravno valjana već i etički opravdana. Prema tome, ova je reflektivna praksa ključna za osiguranje da pravo ima odgovore na složenosti ljudskog ponašanja i društvenih promjena. Nadalje, primjena hermeneutike u krivičnom pravu ističe važnost održavanja dinamičnog i prilagodljivog (krivično) pravnog sistema. Kako se društvo razvija, tako se mora razvijati i pravo. Hermeneutika omogućava pravnom sistemu da drži korak s tim promjenama, osiguravajući da se pravne norme tumače na način koji odražava savremene društvene vrijednosti i odgovara na nove etičke izazove. Ova prilagodljivost je posebno važna u kontekstu krivičnog prava, gdje brze društvene, tehnološke i kulturne promjene mogu značajno uticati i na prirodu kriminalnog ponašanja i na društvene percepcije pravde.

Prema tome, hermeneutika (može da) služi kao vitalan metodološki alat u nauci krivičnog prava, nudeći sveobuhvatan pristup pravnom tumačenju koji obuhvata kako tekst pravnog propisa tako i njegove šire moralne i društvene implikacije. Omogućavajući pravnicima da se uključe u dublja, kontekstualno osjetljiva tumačenja krivičnog prava, hermeneutika pomaže da pravo ostane i pravedno i prilagodljivo. Podstiče pravni sistem koji je sposoban da se suoči sa složenostima ljudskog ponašanja i društvenih promjena, dok istovremeno podržava načela pravičnosti, proporcionalnosti i interesa pravde. Kako se krivično pravo i dalje suočava s novim izazovima u sve složenijem svijetu, uloga hermeneutike će (p)ostati krucijalna u vođenju tumačenja i primjene pravnih normi na način koji poštuje i prava pojedinca i opšte, društveno dobro. Neophodno je naglasiti potrebu za održavanjem optimizma u vezi sa potencijalnom korisnošću izgradnje detaljnog okvira pravnog sadržaja, koji ističe značaj hermeneutike unutar sistema nauke krivičnog prava i pravne prakse. Dakle, iako hermeneutika obogaćuje nauku krivičnog prava omogućavajući nijansiran i kontekstualno osjetljiv pristup tumačenju, njena primjena mora biti vođena primatom pravne sigurnosti. Šire interpretativne metode nesumnjivo su korisne, naročito u rješavanju kompleksnosti savremenog krivičnog prava, ali uvijek moraju biti podređene imperativu obezbjeđivanja jasne, dosljedne i pravedne primjene zakona. Kako se nauka krivičnog prava razvija u odgovoru na društvene transformacije, hermeneutika će ostati neophodna, ali njena korisnost uvijek mora služiti višem cilju zaštite prava pojedinca i održavanja povjerenja javnosti u pravni sistem.

LITERATURA

- Aćimović, Mirko. 1999. *Uvod u logiku*. Novi Sad: Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Alexy, Robert. 2002. *A Theory of Legal Argumentation*. Oxford: Oxford University Press.
- Babić, Miloš, Marković, Ivanka. 2019. *Krivično pravo, Opšti dio*. 6th ed. Banja Luka: Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci.
- Barnum, Timothy C., Nagin, Daniel S. 2021. Ambiguity and Legal Compliance. *Criminology & Public Policy*

20(4): 621-643.

- Beti, Emilio. 1988. *Hermeneutika kao opšta metoda duhovnih nauka*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Bovan, Saša B. 2015. Teleološka redukcija kao hermeneutički instrument – prilog sociološkoj teoriji tumačenja prava. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* LXIII(2): 5–22.
- Brownsword, Roger. 2022. Law, authority, and respect: three waves of technological disruption. *Law, Innovation and Technology* 14(1): 5-40.
- Buyse, Antoine, Fortin, Katharine, Leyh McGonigle, Brianne, Fraser, Julie. 2021. The Rule of Law from Below – A Concept Under Development. *Utrecht Law Review* 17(2) 1-7.
- Corda, Alessandro. 2020. The Transformational Function of Criminal Law: In Search of Operation Boudaries. *New Criminal Law Review* 23(4): 584-635.
- Ćorić, Dragana. 2013. Persons' Case – primer tumačenja prava koji je promenio angloameričku pravnu teoriju i praksu. *Pravna riječ, Časopis za pravnu teoriju i praksu* 10(35): 321–322.
- De Cruz, Peter. 2024. *Comparative Law in Changing World, Third Edition* (e-Book). London: Routledge-Cavendish
- Desai, Anuj C. 2020. The Dilemma of Interstatutory Interpretation. *Washington & Lee Law Review* 77(1): 177-267.
- Dilthey, Wilhelm. 1996. *Hermeneutics and the Study of History* (edited by Rudolf A. Makkreel, Frithjof Rodi). Princeton: Princeton University Press.
- Dworkin, Ronald. 1986. *Law's Empire*. Cambridge, MA – London: Harvard University Press.
- Gadamer, Hans-Georg. 1988. On the circle of understanding. 69-78 in *Hermeneutics versus Science? Three German Views*, edited by John Connolly, Tomas Keutner, Hans-Georg Gadamer. Notre Dame: University of Notre Dame Press.
- Gadamer, Hans-Georg. 2004. *Truth and Method* (translated by Jeol Weinscheimer, Donald G. Marshall). 2nd ed. London – New York: Continuum.
- Greenberg, M. (2020). Natural Law Colloquium Legal Interpretation and Natural Law. *Fordham Law Review* 89(1): 109-144.
- Greenberg, Mark. 2020. Legal Interpretation and Natural Law. *Fordham Law Review* 89(1): 109-144.
- Greenwald, Anthony G., Krieger, Linda H. 2006. Implicit Bias: Scientific Foundations. *California Law Review* 94(4): 945-968.
- Habermas, Jürgen. 1987. *The Theory of Communicative Action, Volume Two: Lifeworld and System: A Critique of Functionalist Reason* (translated by Thomas McCarthy). Boston: Beacon Press.
- Habermas, Jürgen. 1998. *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy* (translated by William Rehg). Cambridge: The MIT Press.
- Hagan, Frank E., Daigle, Leah E. 2023. *Introduction to Criminology: Theories, Methods, and Criminal Behavior*. 11th ed. London: SAGE Publications.
- Heidegger, Martin. 2003. *Being and Time* (translated by John Macquarrie, Edward Robinson). Oxford: Blackwell Publishing.
- Hessick, F. Andrew, Hessick, Carissa Byrne. 2021. Nondelegation and Criminal Law. *Virginia Law Review* 107(2): 281-345.
- Janderová, Jana, Hubáľková, Petra. 2021. Legal Certainty – Protected Values and Partial Objectives: The Case of the Czech Republic. *Central European Public Administration Review* 19(1): 63-82.
- Kaplan, John, Weisberg, Robert, Binder, Guyora. 2021. *Criminal Law: Cases and Materials*. 9th ed. New York: Wolters Kluwer.
- Kelsen, Hans. 1967. *Pure Theory of Law* (translated by Max Knight). 2nd ed. Berkeley – Los Angeles: University of California Press.
- Kennedy, Duncan. 2004. *Legal Education and the Reproduction of Hierarchy*. New York: NYU Press.
- Kraska, Peter B., Brent, John J., Neuman, W. Lawrence. 2020. *Criminal Justice and Criminology Research Methods*. 3rd ed. New York: Routledge.
- Leyh, Gregory. 1992. *Legal Hermeneutics: History, Theory, and Practice*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- Lind, Hans, Mulligan, Christina, Douma, Michael, Quinn, Brian. 2020. Translation Approaches in Constitutional Hermeneutics. *International Journal for the Semiotics of Law - Revue internationale de Sémiotique juridique* 33(2): 299-323.
- Lindseth, Aders, Norberg, Astrid. 2022. Elucidating the meaning of life world phenomena. A phenomenological hermeneutical method for researching lived experience. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*

- 36(3): 883-890
- Logarušić, Dejan, Rapajić, Milan, Golić, Darko. 2024. Reason and Forms of Legal Hermeneutics. *Pravo – Teorija i praksa* 41(2) 94-108.
- Medar, Suzana. 2014. Opseg logike u tumačenju prava. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu* 52(66): 223–240.
- Mensah, George Benneh. 2023. Ignorantia Legis and Facti: Untamable Defences in Law and Fact within the Spirit of the Ghanaian Constitutional and Criminal Laws. *International Journal of Law Management and Humanities* 6(5): 951-966.
- Norrie, Alan. 1996. The Limits of Justice: Finding Fault in the Criminal Law. *The Modern Law Review* 59(4): 540-546.
- Oedoyo, Wibisono, Marbun, Rocky. 2020. Philosophical Criticism of the Betrayal of the Criminal Law Rechtspersoon as a Legal Subject. 285-291 in *Advances in Economics, Business and Management Research, Volume 140, International Conference on Law, Economics and Health (ICLEH 2020)*, edited by Andrea Appolloni, Francesco Caracciolo, Zhuoqi Ding, Periklis Gogas, Gordon Huang, Gilbert Narrea, Thanh Ngo, Wadim Strielkowski. Semarang – Indonesia: Atlantis Press.
- Paloniitty, Tiina. & Kotamäki, Niina. 2021. Scientific and Legal Mechanisms for Addressing Model Uncertainties: Negotiating the Right Balance in Finnish Judicial Review?. *Journal of Environmental Law* 33: 283-308.
- Papacharalambous, Charis N. 2022. Criminal Law Guilt and Ontological Guilt: A Heideggerian Perspective. *Law and Critique* 33: 149-173.
- Pech, Laurent. 2022. The Rule of Law as a Well-Established and Well-Defined Principle of EU Law. *Hague Journal on the Rule of Law* 14: 107-138.
- Podgor, Ellen S. 2021. The Dichotomy between Overcriminalization and Underegulation. *American University Law Review* 70: 1061-1123.
- Raz, Joseph. 2009. *Between Authority and Interpretation: On the Theory of Law and Practical Reason*. Oxford: Oxford University Press.
- Ricoeur, Paul. 1976. *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth: The Texas Christian University Press.
- Ricoeur, Paul. 1981. *Hermeneutics and the Human Sciences: Essays on Language, Action and Interpretation* (edited and translated by John B. Thompson). Cambridge: Cambridge University Press.
- Schauer, Frederick. 2009. *Thinking Like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Schauer, Frederick. 2021. Constructing interpretation. *Boston University Law Review* 101: 103-132.
- Schleiermacher, Friedrich. 1838. *Hermeneutik und Kritik mit besonderer Beziehung auf das Neue Testament*. Berlin: G. Reimer.
- Simester, Andrew P. 2021. *Fundamentals of Criminal Law: Responsibility, Culpability, and Wrongdoing*. Oxford: Oxford University Press.
- Spaić, Bojan. 2014. Analitička i hermeneutička teorija prava. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 62(1): 131–151.
- Srejić, Dragoslav, Cermanović, Aleksandrina. 1979. *Rečnik grčke i rimske mitologije*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Suddick, Kitty Maria, Cross, Vinette, Vuoskoski, Pirjo, Galvin, Kathleen T., Stew, Graham. 2020. The Work of Hermeneutic Phenomenology. *International Journal of Qualitative Methods* 19: 1-14.
- Van Den Hoven, Emilie. 2021. Hermeneutical injustice and the computational turn in law. *Journal of Cross-disciplinary Research in Computational Law* 1(1): 1-16.
- Van Nes, Akkelies, Yamu, Claudia. 2020. Exploring Challenges in Space Syntax Theory Building: The Use of Positivist and Hermeneutic Explanatory Models. *Sustainability* 12: 1-21.
- Vasić, Radmila, Čavoški, Kosta. 1996. *Uvod u pravo II*. Novi Sad: Izdavačka kuća „Draganić“.
- Vertsman, Konstantin G. 2023. Gadamerian Hermeneutics in Practice as a Paradigm for Legal Interpretation and Analysis. *St. Mary's Law Journal* 54(2): 487-544.
- Virkler, Henry A., Ayayo, Karelynne G. 2023. *Hermeneutics: Principles and Processes of Biblical Interpretation*. 3rd ed. Grand Rapids, MI: Baker Academic – Baker Publishing Groups.
- Visković, Nikola. 1989. *Jezik prava*. Zagreb: ITRO „Naprijed“.
- Vukadinović, Gordana, Stepanov, Radivoj. 2003. *Teorija države i prava*. Petrovaradin: Futura
- Wacks, Raymond. 2015. *Understanding Jurisprudence: An Introduction to Legal Theory, Fourth Edition*. Oxford: Oxford University Press.

- Waldron, Jeremy. 2011. *Thoughtfulness and the Rule of Law* (February 10, 2011). NYU School of Law, Public Law Research Paper No. 11-13, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1759550>.
- Walton, Douglas, Macagno, Fabrizio, Sartor, Giovanni. 2021. *Statutory Interpretation: Pragmatics and Argumentation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wilkes, Christopher J. 2020. A Case for Reforming the Anti-Money Laundering Regulatory Regime: How Financial Institutions' Criminal Reporting Duties Have Created an Unfunded Private Police. *Indiana Law Journal* 95(2): 649-682.

HERMENEUTICS AS A BASIC METHOD OF (CRIMINAL) LEGAL SCIENCES

Author: FILIP NOVAKOVIĆ

Email: filip.novakovic.acc@gmail.com

Mentor: Full Prof. Adnan Duraković
Faculty of Law, University of Zenica

Introduction: Hermeneutics, as a theory of interpretation, plays a significant role in criminal law by providing a framework for understanding legal norms within their socio-political and historical contexts. Given the necessity for precision and clarity in criminal law, hermeneutical approaches help resolve ambiguities and reconcile conflicts between statutory provisions, judicial practice, and moral principles.

Aim: The aim of this paper is to demonstrate the significance of hermeneutics as a methodological tool in interpreting criminal law norms and to highlight its contribution to the development of contemporary legal doctrine and practice.

Materials and Methods: The paper applies the hermeneutical method of analysis, as well as comparative-legal and normative methods, relying on relevant case law and modern theoretical approaches in criminal law and legal philosophy.

Results: The analysis shows that hermeneutical approaches enable a dynamic understanding and application of criminal law norms, contributing to greater coherence between statutory texts, judicial decisions, and moral principles. In doing so, hermeneutics becomes a key factor in resolving legal dilemmas and ensuring the fair application of law.

Conclusion: Hermeneutics represents an indispensable methodological framework for understanding and applying criminal law. It allows legal norms to be interpreted in accordance with contemporary social values, thereby contributing to the development of legal science and practice as a whole.

Keywords: hermeneutics; criminal law interpretation; legal norms; judicial discretion; legal methodology

UTICAJ HARMONIZACIJE DIREKTNIH POREZA U EVROPSKOJ UNIJI NA PORESKI SUVERENITET DRŽAVA ČLANICA

Autor: IVAN KOMADAN

e-mail: ikomadan7@gmail.com

Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Uvod: Harmonizacija poreskih politika unutar Evropske unije jedno je od ključnih pitanja u okviru šireg procesa evropskih integracija. Dok se u oblasti indirektnog oporezivanja ostvario značajan stepen usklađivanja, direktni porezi i dalje ostaju u nadležnosti država članica, što otvara niz pravnih i političkih dilema. Uočava se nesklad između potrebe za efikasnim funkcionisanjem jedinstvenog tržišta i očuvanja fiskalne suverenosti. Iako Unija poštuje poresku autonomiju članica, kroz sudsku praksu i zakonodavne inicijative sve više utiče na oblikovanje nacionalnih politika. Uspostavljanje održivog okvira za koordinaciju poreske politike ostaje izazov kako sa pravnog, tako i sa institucionalnog stanovišta.

Cilj: Cilj rada jeste da analizira pravne i institucionalne mehanizme harmonizacije direktnih poreza u Evropskoj uniji, uz poseban osvrt na pitanje očuvanja poreske suverenosti država članica. Kroz ovu analizu nastoji se ukazati na značaj postizanja ravnoteže između nacionalnih interesa i potrebe za efikasnim funkcionisanjem zajedničkog tržišta.

Materijal i metode: Za pisanje rada korišćeni su prije svega zakonska regulativa, zatim sudske odluke kao i relevantna naučna literatura.

Rezultati: U radu je utvrđena opravdanost harmonizacije u oblasti direktnog oporezivanja kao način borbe protiv štetne konkurencije i kao odgovor na globalne izazove.

Zaključak: Harmonizacija direktnih poreza jeste opravdan ali i neizbježan proces otklanjanja štetne konkurencije uslovljen potrebom za efektivnijim tržištem u uslovima globalne ekonomije. Veća mogućnost koordinisanja poreskih politika učinila bi Evropsku uniju poželjnijom lokacijom za ekonomske djelatnosti. Iako politička volja za dublju harmonizaciju izostaje, sudska praksa i funkcionalna potreba za jedinstvenim tržištem postepeno redefinišu granice fiskalne suverenosti. Takav proces, iako suptilan, potvrđuje da se evropska poreska koordinacija više oslanja na pravne mehanizme nego politički konsenzus. U budućnosti se može očekivati postepeno napuštanje principa konsenzusa u odlučivanju, kao korak ka uspostavljanju efikasnijeg sistema upravljanja unutar Evropske unije.

Ključne riječi: Direktni porezi; Harmonizacija direktnih poreza; Evropska unija; Poreski suverenitet.

UVOD

Razlikovanje između direktnih i indirektnih poreza jedno je od temeljnih pitanja finansijskog prava i predstavlja polaznu osnovu za analizu nadležnosti Evropske unije u oblasti harmonizacije poreske politike. Direktni porezi su oni koje fizička ili pravna lica plaćaju direktno državi, a uključuju porez na dohodak, dobit i imovinu. Indirektni porezi, kao što su porez na dodatu vrijednost (PDV) i akcize, formalno se naplaćuju od prodavca, ali se poreski teret faktički prenosi na krajnjeg potrošača. Ova razlika nije samo tehničke prirode već ima značajne pravne i političke posljedice, posebno s

obzirom na određivanje nadležnosti između nacionalnog i nadnacionalnog nivoa. Razumijevanje ove podjele ključno je za pravilnu interpretaciju institucionalnih ograničenja i ciljeva koje Unija postavlja u oblasti poreske integracije.

Harmonizacija u najvećem djelu (iako još uvijek daleko od potpunog ujednačavanja) zahvata porez na dobit pravnih lica a u još manjoj mjeri porez na dohodak fizičkih lica i porez na kapitalne dobitke i dividende.

Iako indirektni porezi zauzimaju značajno mjesto u fiskalnim sistemima država članica i podliježu višem stepenu harmonizacije unutar Evropske unije, predmet ovog rada biće direktni porezi, prvenstveno zbog njihove uske povezanosti sa fiskalnim suverenitetom država članica i implikacija koje harmonizacija u toj oblasti može imati za države kandidate, poput Bosne i Hercegovine. Ova tematika je posebno značajna imajući u vidu da se proces harmonizacije direktnih poreza odvija sporije i uz veće političke otpore u poređenju sa drugim poljima poreske politike. Uprkos tome, jasno je da se države kandidati, u želji da se usklade sa pravnom tekovinom EU, neće moći izuzeti od prilagođavanja čak i ovom osjetljivom segmentu.

Početak procesa harmonizacije poreskih politika u novoj zajednici evropskih država može se vezati za *Ugovor o osnivanju Evropske ekonomske zajednice (Rimski ugovor)* iz 1957. godine (član 93 i 95 tadašnjeg ugovora), koji je predvidio potrebu za harmonizacijom zakonodavstva „u onoj mjeri u kojoj je to neophodno za funkcionisanje zajedničkog tržišta”, kao i potrebu za suzbijanjem državne pomoći koja utiče na zajedničko tržište favorizovanjem određenih preduzeća (CVCE, 2017, p. 1). Međutim, u oblasti direktnih poreza napredak je bio ograničen i spor, usljed izraženih razlika među nacionalnim poreskim sistemima i političke osjetljivosti pitanja poreske nadležnosti.

Prema Nerudovoj (2004, pp. 135-141) u početnim fazama evropskih integracija, pažnja je bila usmjerena na pronalaženje zajedničkih rješenja u oblasti oporezivanja, s posebnim naglaskom na usklađivanje pravila koja se odnose na oporezivanje profita kompanija koje posluju na teritoriji više država članica. U tom pravcu, pravni temelj koji reguliše ova pitanja danas je sadržan u Ugovoru o funkcionisanju Evropske unije (UFEU), koji je dio šireg institucionalnog okvira uspostavljen Lisabonskim ugovorom iz 2009. godine. Ovaj ugovor predstavlja presudan dokument u vezi sa savremenom evropskom integracijom i definisanjem osnovnih pravila koja se odnose na nadležnosti institucija EU, uključujući i način donošenja odluka u oblasti poreza. Kada je riječ o direktnim porezima, ugovor jasno propisuje da se odluke iz nadležnosti Unije u ovoj oblasti donose u Savjetu Evropske unije, u skladu sa vladajućim načelom jednoglasnosti. Zbog toga svaki pokušaj harmonizacije u oblasti oporezivanja i dalje zavisi od visokog stepena političke volje i kompromisa među državama članicama. Antić (2011, pp. 210-211) smatra da bitan povod ka daljoj harmonizaciji jeste suzbijanje štetne konkurencije koja dovodi do poreskih migracija koje mogu značajno da naštetu velikom broju zemalja.

Da bi se ova pojava izbjegla, pojedini krugovi predlažu širu harmonizaciju poreza unutar Evropske unije. Harmonizacija, makar i minimalna, predstavlja relativizaciju suvereniteta države. To više nije jednostavni princip koji se odnosi na moć države da uređuje svoje zakonodavstvo na osnovu sopstvenih prioriteta. U slučaju Evropske unije priča se sve više o višedimenzionalnom suverenitetu podijeljenom između država članica i Unije. Ovo je proisteklo iz decenija integracije tržišta evropskih zemalja koje su u želji za dubljim zbližavanjem i prevencije novih sukoba ispreplele svoje ekonomske sisteme stvarajući međusobnu zavisnost. U proglasu „Prema efikasnijem i više demokratskom donošenju odluka u poreskoj politici EU“ iz 2019. godine, Evropska komisija je naglasila da „U današnjoj većoj, modernijoj i integrisanijoj Evropskoj uniji čisto nacionalni pristup oporezivanju više ne funkcionise niti je jednoglasnost praktičan način odlučivanja. Nacionalni i zajednički interesi su međusobno povezani. Povećana mobilnost poslovanja i ljudi znači da poreske odluke jedne države mogu ozbiljno da utiču na prihode drugih i da značajno poremete njihovu mogućnost donošenja odluka. Globalizacija i digitalizacija su stvorile zajedničke izazove koji zahtijevaju zajednička rješenja“.

Proces harmonizacije poreskih politika unutar Evropske unije i dalje nailazi na brojne prepreke, kako političke tako i tehničke prirode, ali moguće je primijetiti postepeno približavanje stavova među

državama članicama kada je riječ o ključnim fiskalnim pitanjima. Prema mišljenju Englišca (2012, pp. 3-20), ovo se očituje kroz određene zajedničke tendencije i inicijative koje, iako još uvijek daleko od potpune usklađenosti, ukazuju na volju za uspostavljanjem makar osnovnog nivoa koordinacije. U tom kontekstu, posebno mjesto zauzima praksa Suda pravde Evropske unije, čije presude sve češće služe kao referentni okvir za tumačenje prihvatljivih ograničenja nacionalnih poreskih nadležnosti. Odluke ovog suda, donesene u konkretnim slučajevima koji se tiču poreza i sloboda unutrašnjeg tržišta, doprinose razgraničenju između legitimnih fiskalnih ciljeva i mjera koje mogu predstavljati prepreku slobodnom kretanju kapitala, robe, usluga ili ljudi. Time sudska praksa postaje važan instrument u oblikovanju ravnoteže između nacionalnih interesa pojedinačnih država i zajedničkih ciljeva.

Kako ističe Fabbrini (2016, pp. 4-26), u ovom širem institucionalno pravnom okviru, posebnu pažnju zaslužuje i načelo supsidijarnosti, koje je ugrađeno u temeljne pravne akte Evropske unije i predstavlja bitno načelo u razgraničavanju nadležnosti između Unije i članica. Suština ovog načela ogleda se u stavu da bi se odluke u oblastima koje nisu u isključivoj nadležnosti EU trebale donositi što je moguće bliže građanima, odnosno na nacionalnom ili regionalnom nivou, osim ukoliko ciljeve tih odluka nije moguće efikasnije ostvariti na nivou Unije. Ovim se uspostavlja delikatna ravnoteža između težnje ka većoj integraciji i potrebe da se zadrži kontrola nad nacionalnim budžetskim politikama.

Cilj ovog rada jeste da se analiziraju pravni okvir i institucionalni mehanizmi harmonizacije direktnog oporezivanja unutar Evropske unije, s posebnim osvrtom na ulogu sudske prakse, zakonodavnih instrumenata ali i postojećih pravnih i političkih ograničenja koja utiču na ovaj proces. U fokusu će biti istraživanje normativne osnove i institucionalne dinamike, koje oblikuju procese usklađivanja u oblasti direktnih poreza. Posebno će se razmatrati uticaj presuda Suda pravde Evropske unije koje su imale značajan uticaj na tumačenje i primjenu načela slobodnog kretanja kapitala. Kroz analizu relevantne sudske prakse, rad će nastojati da identifikuje na koji način Sud pravde Evropske unije interveniše u nacionalne poreske sisteme kako bi obezbijedio poštovanje osnovnih sloboda zagaranovanih Ugovorima. Pored toga, biće razmotreni i zakonodavni pokušaji harmonizacije, uključujući i inicijative unutar Evropske komisije i Savjeta.

Posebna pažnja biće data pitanju institucionalne ravnoteže između nadležnosti EU i fiskalne suverenosti država članica, sa ciljem da se osvijetli kako pravni i politički faktori utiču na dinamiku usklađivanja u ovoj oblasti. Biće istražena i ograničenja koja proizilaze iz principa jednoglasnosti pri odlučivanju u Savjetu EU, različitih nacionalnih interesa i fiskalnih strategija, kao i uloga takozvanih *soft law* instrumenata u prevazilaženju zastoja u formalnoj harmonizaciji.

Ovim pristupom, rad teži ka tome da pruži što sveobuhvatniji uvid u aktuelno stanje, razvojne tokove i pravce kretanja procesa harmonizacije direktnog oporezivanja u okviru pravnog i institucionalnog sistema Evropske unije. Nakon svega navedenog, postavlja se hipoteza da je harmonizacija direktnih poreza u Evropskoj uniji, iako ograničava suverenitet država članica, opravdana kao sredstvo za suzbijanje štetne konkurencije poreskih jurisdikcija u uslovima globalnog tržišta. Takav sistem bi morao biti u skladu ne samo sa temeljnim principima na kojima počiva unutrašnje tržište već i sa sve izraženijim potrebama za fiskalnom stabilnošću, pravičnošću, efikasnošću u poreskoj politici u pogledu savremenih ekonomskih i političkih kretanja unutar Unije. Time se stvara osnov za dublje razumijevanje pravne dinamike u ovoj složenoj oblasti, ali i za kritičko sagledavanje dometa dosadašnjih inicijativa i potencijala budućih reformi.

INSTRUMENTI HARMONIZACIJE DIREKTHNIH POREZA

Harmonizacija u oblasti direktnog oporezivanja, iako u manjoj mjeri razvijena u poređenju sa drugim segmentima poreskog prava EU, kao što je slučaj sa indirektnim oporezivanjem, ipak se odvija kroz precizno definisane institucionalne korake i pravno-političke procedure koje imaju svoju osnovu u ugovorima, sekundarnom zakonodavstvu, sudskoj praksi, kao i kroz niz mekih instrumenata i političkih inicijativa koje doprinose poste-

penom usklađivanju poreskih režima i država članica. S obzirom na činjenicu da oblasti direktnog oporezivanja ostaju u nadležnosti država članica, ali istovremeno podliježu obavezama koje proizilaze iz pravnog poretka Unije, jasno je da je proces harmonizacije u ovoj oblasti predstavlja izuzetno složen pravni i politički zadatak.

Ugovor o funkcionisanju Evropske unije, iako ne pominje izričito direktne poreze, daje nadležnost Savjetu EU da donosi direktive s ciljem harmonizacije zakonodavstava u oblasti unutrašnjeg tržišta (Evropska unija, 2012, p. 1). Savjet te odluke donosi jednoglasno, nakon savjetovanja sa Evropskim parlamentom i Evropskim komitetom za ekonomska i socijalna pitanja. Ovakav mehanizam odlučivanja naglašava potrebu za potpunim konsenzusom između država članica prilikom uspostavljanja zajedničkih pravnih okvira u oblasti direktnog oporezivanja, što predstavlja važan aspekt očuvanja fiskalne autonomije svake države. U praksi, to znači da svaka država članica ima pravo veta na prijedloge koji bi mogli uticati na njene poreske politike, čime se osigurava da harmonizacija ne šteti osnovne nacionalne interese. S obzirom na to, proces usvajanja direktiva u ovoj oblasti je složen i zahtijeva intenzivne pregovore i političke kompromise. Međutim, i pored ovih proceduralnih prepreka, jednoglasno donošenje odluka u Savjetu ima tu prednost što omogućava da usvojena pravila budu široko prihvaćena i legitimna na nivou svih država članica, čime se obezbjeđuje njihova primjena i stabilnost. Ovaj okvir omogućava uključivanje različitih interesa i perspektiva, što doprinosi uravnoteženijem pristupu harmonizaciji.

Član 65, stav 1, Ugovora o funkcionisanju Evropske unije ostavlja državama članicama pravo da primjenjuju relevantne odredbe svog poreskog zakonodavstva koje prave razliku između poreskih obveznika koji se nalaze u različitim situacijama, posebno u pogledu poreskog rezidentstva ili uloženog kapitala. Sud pravde EU je u predmetu **Poreska uprava Keln Altštat protiv Rolanda Šumakera** C-279/93 potvrdio princip uporedivosti poreskih situacija.

Proces harmonizacije direktnih poreza traje decenijama, uz postepene pomake. U tom smislu, došlo je do usvajanja nekoliko direktiva: Direktiva o spajanju, podjeli i prenosu imovine društava (engl. *Mergers Directive 2009/133/EC*), čiji je cilj uklanjanje fiskalnih prepreka prekograničnog reorganizovanja kompanija koje se nalaze u dvije ili više država članica (Evropska unija, 2009, p. 1). Tu prema Arbutini (2010, pp. 73-90) spada i Direktiva o matičnim i zavisnim kompanijama (engl. *Parent Companies and Subsidiaries Directive 2011/96/EU*), koja omogućava lakše oporezivanje poslovnih grupa unutar Evropske unije (Evropska unija, 2011, p. 1). Direktiva eliminiše porez po odbitku dividendi i drugih raspodjela dobiti koje zavisna kompanija isplaćuje matičnoj državi ali i eliminisanjem dvostrukog oporezivanja takvih prihoda na nivou matične kompanije.

Rasprave o prijedlozima za uvođenje zajedničke osnovice poreza na dobit pravnih lica (CCTB) i zajedničke konsolidovane osnovice poreza na dobit pravnih lica (CCCTB) su prošle bez donošenja konačne odluke (Evropski parlament, 2025, p. 1). Umjesto toga, u septembru 2023. godine Evropska komisija je donijela novi prijedlog pod nazivom „Poslovanje u Evropi: Okvir za oporezovanje dohotka (BEFIT)“ koji bi uveo jedinstvena pravila za obračunavanje dobiti preduzeća unutar EU, kako bi se olakšalo poslovanje multinacionalnim kompanijama (Evropska komisija, 2023, p. 1). Među ključnim instrumentima harmonizacije direktnih poreza jesu Stub I i II direktiva (engl. *Pillar I & II Directive*). Stub I uvodi novu osnovu za oporezivanje velikih kompanija tamo gdje stvaraju vrijednost i tamo gdje su im korisnici bez obzira na njihovo fizičko prisustvo. Stub II propisuje globalnu minimalnu efektivnu poresku stopu od 15% da bi se spriječile poreske migracije.

Angerer i Papouliakou (2025, pp. 1-6) primijetili su da je harmonizacija direktnih poreza u pogledu fizičkih lica od početka bila osjetljiva tema. Lica koja rade ili primaju penziju u jednoj državi, a žive ili imaju izdržavane članove porodice u drugoj, zanimljivo su pitanje. Iako se dvostruko oporezivanje tradicionalno izbjegava bilateralnim ugovorima između zemalja, to ne rješava probleme kao što je primjena različitih oblika poreskih

olakšica zemlje rezidentstva na prihode iz zemlje zaposlenja.

U vezi s tim, Evropska komisija je izdala preporuku o principima povodom poreškog tretmana prihoda nerezidenata. Dalja harmonizacija u ovom smjeru je naišla na otpor tako da se od nje bar za sada odustalo. Ovakav razvoj događaja naveo je Radičića i Raičevića (2011, p. 104) da ovaj proces smatraju neuspjehom, međutim vidjeće se da uloga Suda pravde EU ima mogućnost da svojim tumačenjem polako vodi ka postepenoj harmonizaciji. Sud pravde EU je u slučaju Verner protiv Poreske uprave Ahen Inenštat (C-112/91) utvrdio da se državljanin jedne države članice ne može pozivati na slobodu kretanja radnika protiv svoje države u kojoj ima poreske obaveze, osim ako zaista radi ili obavlja djelatnost u drugoj državi članici. Pored toga je utvrđeno da razlikovanje poreškog tretmana rezidenta i nerezidenta u oblasti poreza na kapital ne predstavlja diskriminaciju ako se zasniva na razlici u stvarnim poreskim okolnostima. U konačnosti je presuđeno da nije povrijeđen član 48 Ugovora o osnivanju Evropske zajednice zbog unutrašnje prirode spora a država ima pravo da različito tretira rezidente i nerezidente u pogledu poreza na kapital. U sljedećem poglavlju ćemo ovaj slučaj uporediti sa slučajem **Poreska uprava Keln Altštat protiv Rolanda Šumakera C-279/93**.

Može se reći da je Sud pravde Evropske unije imao značajniju ulogu u oblikovanju ovog područja od zakonodavnih institucija. Jedan od razloga za prihvatanje ovakvih mjera u državama članicama svakako jeste činjenica da, u slučaju sukoba nacionalnog prava sa pravom EU, pravo EU ima primat. Odluke Suda pravde su obavezujuće, dok direktive daju državama izbor kako da ostvare zadate ciljeve. Iz ovoga se može primijetiti tendencija ka precedentom pravu, o čemu ćemo više pričati u sljedećem poglavlju. Treba istaći da se odredbe o zabrani diskriminacije primjenjuju ne samo na građane država članica već i na lica koja nisu državljani EU, koja se takođe mogu pozivati na gore navedena prava, mada se radi o strogo određenim situacijama, poput slobode kretanja kapitala, jer se ona odnosi i na odnose sa trećim državama ili kada EU zaključi sporazum sa nekom trećom državom kojim se određena prava ove prirode pružaju i državljanima te države.

ULOGA SUDA PRAVDE EU U HARMONIZACIJI DIREKTNIH POREZA

Kao što je već napomenuto, presude Suda pravde EU dobijaju na što većem značaju kao način oblikovanja politika. Iz rada Bergera i ostalih (2025, pp. 33-37) uviđa se da iz ovog procesa nije izostavljena ni oblast direktnih poreza uprkos ograničenoj ulozi EU u toj sferi. Evropska komisija kao zaštitnik ugovora koji povezuju EU više puta je vodila spor sa državama članicama pred Sudom pravde. Pojedinci opravdano upućuju kritiku na račun ovakvog djelovanja Komisije. Oni ističu da vođenje ovakvih sporova predstavlja način zaobilaženja neslaganja država članica s inicijativama koje Komisija predlaže zakonodavnim tijelima EU. Sud kao najvažnije izvore u ovoj oblasti koristi već navedeni Ugovor o funkcionisanju Evropske unije i direktive iz ove oblasti. U nekim slučajevima sud ne citira ove izvore već se poziva na pravo Evropske unije u cjelini.

To je moguće zbog prirode pravnog poretka Evropske unije, u kojem pravo Unije ima primat nad nacionalnim pravom, a Sud pravde EU ima značajnu ulogu u očuvanju tog poretka kroz jedinstveno tumačenje i primjenu prava Unije. Naime, odluke koje donosi ovaj Sud obavezujuće su za sve države članice i njihove nacionalne sudove, što proizilazi iz temeljnih načela prava EU, naročito načela lojalne saradnje (član 4(3) Ugovora o Evropskoj uniji) i načela suprematije prava EU. Sud pravde, kao najviši tumač prava Unije, kroz svoje presude ne samo da razjašnjava značenje pravnih normi EU već i obavezuje nacionalne sudove i administrativne organe na njihovu primjenu u konkretnim slučajevima. Kada Sud, u postupku postavljenog pitanja, donese tumačenje neke norme prava EU, to tumačenje postaje dio pravnog sistema i obavezuje nacionalne sudove da ga primjenjuju u konkret-

nom slučaju koji je bio povod za postavljanje pitanja, ali i u svim budućim slučajevima iste pravne prirode.

Pored toga, presude koje donese Sud pravde Evropske unije pravde direktno su obavezujuće za državu članicu protiv koje su donesene. Ako Sud utvrdi da je određena država prekršila svoje obaveze koje proističu iz prava Evropske Unije, ta država je dužna da presudu sprovede. U suprotnom rizikuje dalje postupke pred Sudom, koji joj može izreći i penale. Time se dodatno potvrđuje obavezujući karakter odluka Suda pravde, ne isključivo u pogledu pravne snage samih presuda, već i u pogledu njihove praktične primjene, što podrazumijeva stvarnu izmjenu nacionalnih propisa ili administrativne prakse kako bi se obezbijedila usklađenost s pravom Unije.

U nastavku će biti sagledani slučajevi pred Evropskim sudom pravde koji su igrali definišući ulogu u pokušajima harmonizacije direktnih poreza.

Slučaj Poreska uprava Keln Altštadt protiv Rolanda Šumakera C-279/93 iz 1993. godine je pokrenut zbog toga što je Roland Šumaker, državljaniin Belgije koji je radio u Njemačkoj građevinskoj firmi, odakle je primao gotovo sva primanja, od strane njemačkih poreskih vlasti tretiran kao nerezident, što mu je onemogućilo da se koristi poreskim olakšicama koje postoje za rezidente (Sud pravde Evropske unije, 1995, p. 1). Dakle, spor je nastao zbog toga što je on imao iste lične okolnosti koje predstavljau osnov za poreske olakšice i sav prihod je ostvarivao u Njemačkoj ali je nepovoljnije tretiran kao nerezident. Sud je u ovom slučaju presudio da, iako je direktno oporezivanje u nadležnosti država članica, član 48 Ugovora o funkcionisanju Evropske unije treba tumačiti tako da ograničava njihovu slobodu da propisuju uslove koji se odnose na poreske obaveze državljanina drugih država članica kao i način obračuna njihovog dohotka ostvarenog na njihovoj teritoriji. Ovo se odnosi na one slučajeve kada nerezident nema značajna primanja u državi rezidentnosti i većinu svog primanja ostvaruje iz rada u državi zaposlenja. Ovim se ukida diskriminacija državljanina država članica u drugim državama članicama na osnovu poreskog rezidentstva.

Kao što se može uočiti, ovaj slučaj dijeli mnogo sličnosti sa onim slučajem koji je naveden u prethodnom poglavlju, naime, Verner protiv Poreske uprave Ahen Inenštadt (C-112/91), u kom se postavilo pitanje da li je razlikovanje rezidenata i nerezidenata zakonito ukoliko su okolnosti čisto unutrašnje (Sud pravde Evropske unije, 1993, p. 1). Hans Verner je državljaniin Njemačke koji živi u Holandiji, međutim, on se bavio stomatologijom u Njemačkoj, odakle je dobijao sva svoja primanja. Postavljeno je pitanje zakonitosti dva njemačka zakona, kojima se regulišu porez na dohodak i porez na imovinu i da li tu postoji diskriminacija na osnovu državljanstva kao i diskriminisanje prava poslovnog nastanjanja. S obzirom na to da on živi u Holandiji a radi u Njemačkoj, on je bio ograničeno oporezovan. To je bilo u skladu sa Zakonom o porezu na dohodak, koji kaže da će se fizička lica koja nemaju prebivalište u Njemačkoj ili ne borave uobičajeno u toj zemlji oporezovati samo na onaj dio dohotka koji ostvaruju u Njemačkoj. Ovo je isključilo Vernera iz primjene neograničenog oporezivanja prema kom se oporezuje sav dohodak bez obzira na to gdje je zarađen. Zbog toga nije imao prava na poreske olakšice koje se u tom slučaju primjenjuju, kao što je „splitting tariff”, koja se koristi za bračne parove. Odgovor suda je bio da ovdje nema diskriminacije i da države mogu da teže da oporezuju lica koja su njihovi državljani i koji rade u toj državi i tu primaju sav ili skoro sav dohodak i posjeduju svu ili skoro svu imovinu, a žive u nekoj drugoj državi.

Slučaj *Cadbury Schweppes* protiv Ujedinjenog kraljevstva C-196/04 iz 2004. godine je riješio pitanje oporezivanja supsidijarnih kompanija (Sud pravde Evropske unije, 2006, p. 1). Činjenice slučaja su te da je kompanija Cadbury Schweppes otvorila dvije podružnice u Irskoj da bi iskoristili nisku poresku stopu. Zakonodavstvo Ujedinjenog Kraljevstva dozvoljavalo je oporezivanje dobiti supsidijarnih kompanija ako su za isti predmet poreske stope manje 75% od one koja bi se plaćala u Ujedinjenom Kraljevstvu, kako bi spriječili premještanje kompanija u druge države sa ciljem izbjegavanja poreza. Sud je dosudio da

države mogu primjenjivati pravila o kontrolisanim inostranim preduzećima samo ako ona služe kao način izbjegavanja domaćeg zakonodavstva odnosno za nezakonito izbjegavanje poreza. Da bi se ocijenilo da li se radi isključivo o izbjegavanju poreza, mora se voditi računa o mjerilima utvrđivanja. Ako je kompanija osnovana sa ciljem da se stvarno bavi ekonomskim aktivnostima, onda bi korišćenje zakona o kontrolisanim stranim preduzećima bilo kršenje slobode poslovnog nastanjanja. Pored toga, postoje i objektivna mjerila, kao što je fizičko postojanje kancelarija zaposlenih, ali i sama priroda poslovanja. Sud je našao da u slučaju Cadbury Schweppes to nije bio slučaj te da su oni samo praktikovali slobodu poreskog planiranja. Ovom presudom je razjašnjena i ograničena upotreba mjera protiv izbjegavanja poreza.

Fiat Chrysler Finance Europe i Irska protiv Evropske Komisije C-885/19 P C-898/19 P iz 2019. godine predstavlja odgovor na dvije žalbe *Fiat Chrysler Finance Europe* i Republike Irske, koje su osporavale odluku Generalnog suda da prihvati odluku Evropske komisije da je Luksemburg svojom odlukom pružio ovoj firmi protivpravnu državnu pomoć (Sud pravde Evropske unije, 2022, p. 1). Poreskom odlukom poreska uprava obrazlaže kako se poreski zakoni primjenjuju na konkretnog poreskog obveznika u konkretnom slučaju. Luksemburg je Fiatu omogućio da obračuna svoj oporezivi prihod na osnovu transakcija unutar grupe, koristeći metode transfernih cijena. Evropska komisija je smatrala da je ovim došlo do neopravdanog smanjenja poreskog opterećenja zbog, prema njihovim tvrdnjama, pogrešne primjene metode tržišne udaljenosti. Ovo je prihvatio i Generalni sud. Na ovu odluku su uslijedile žalbe od strane Fiata i Irske. Sud pravde Evropske unije je donio odluku da pri ocjenjivanju da li je poreska odluka donijela selektivnu prednost jednom poreskom obvezniku u odnosu na druge kao nominalni poreski sistem može služiti samo sistem države članice. Kako načelo tržišne udaljenosti (*arm's length principle*) nije bilo normativno prihvaćeno u luksemburškom zakonodavstvu u onom obimu koji je Komisija preferirala, Sud je presudio u korist *Fiat Chrysler Finance Europe* i Irske, poništivši odluku Komisije i presudu Generalnog suda.

Analizom ovih slučajeva jasno se uviđa spomenuti uticaj Evropske unije na oblikovanje poreskih sistema država članica. Prema Turneru (2023, pp. 44-96), iako nema neposrednu nadležnost, EU se koristi pravilima o državnoj pomoći i slobodnom kretanju kapitala kao mehanizmima za usklađivanje poreskih praksi unutar zajedničkog tržišta. Usklađivanjem se nastoje promovisati načela pravičnosti, transparentnosti, tržišne neutralnosti, kao i borba protiv izbjegavanja poreskih obaveza. Praksa Suda pokazala je da, iako je potvrđena nadležnost država članica u oblasti direktnih poreza, one ne mogu podrivati pravni sistem na kojem funkcionišu EU i unutrašnje tržište. Na osnovu ovoga može se primijetiti da Sud pravde Evropske unije ima sve veću ulogu u oblikovanju poreskog suvereniteta država članica. Ne može se ne imati u vidu uticaj koji dolazi iz precedentnog prava. Ovakav pravni sistem daje prednost konkretnim sudskim presudama, iz kojih se naknadno izvlače opšte pravne norme, čime se pravna načela formiraju „odozdo prema gore”, kroz interpretaciju pojedinačnih slučajeva umjesto apstraktnih zakonskih definicija. Iako primarno zasnovan na kontinentalnoj tradiciji utemeljenoj na kodifikaciji zakona, pravni sistem Evropske unije pokazuje određene elemente koji odražavaju pristup oblikovanja prava kroz sudske odluke, inspirisan pravnim sistemom Ujedinjenog kraljevstva i Sjedinjenih Američkih Država. Razvoj sudske prakse u ovom smjeru nameće pitanje kakav uticaj to ima na poreski suverenitet država članica.

UTICAJ HARMONIZACIJE NA PORESKI SUVERENITET DRŽAVA ČLANICA

Dagan (2024, pp. 1-9) naglašava da Evropska unija sama po sebi pomjera granice shvatanja pojma suverenosti jer uvodi koncept dijeljenog suvereniteta, gdje države čla-

nice, iako zadržavaju svoju nezavisnost, dobrovoljno prenose dio svojih nadležnosti na nadnacionalni nivo, čime se stvara novi model upravljanja koji kombinuje nacionalne i zajedničke interese u cilju efikasnijeg rješavanja zajedničkih izazova. Samim tim, i pitanje nadležnosti u oblasti oporezivanja više nije isključivo u rukama pojedinačnih država već postaje predmet koordinacije, pregovora i zajedničkih inicijativa.

Tradicionalni poreski suverenitet država članica podrazumijeva pravo svake države da svoj poreski sistem reguliše prema sopstvenim interesima unutar svog zakonodavstva. Veliki značaj poreskog suvereniteta se ogleda u tome što pruža fleksibilnost koja je potrebna da bi se odgovorilo na ekonomske oscilacije tržišta. U savremenim uslovima globalne ekonomske dinamike, ovakva fleksibilnost postaje sve važnija, jer omogućava brze i efikasne reakcije na krize, recesije i neočekivane poremećaje u privredi. Tu spada između ostalog i mogućnost države da ako je potrebno smanji ili se odrekne oporezivanja u konkretnim slučajevima. Takve mjere često se koriste za stimulaciju rasta, povećanje zaposlenosti ili privlačenje stranih investicija, u zavisnosti od trenutne ekonomske situacije u konkretnoj državi. Ovo je vidljivo na primjeru Irske koja je niskom stopom poreza na dobit privukla veliki broj kompanija na svoje tržište. Taj potez nije samo doprinio povećanju prihoda kroz širenje poreske osnovice, već je i ojačao poziciju Irske na globalnoj ekonomskoj sceni, čineći je atraktivnom destinacijom za multinacionalne kompanije. Pored ovoga, mogućnost države da vodi poresku politiku igra i važnu ulogu u socijalnoj politici. Kroz poreske instrumente, država može uticati na preraspodjelu bogatstva, smanjenje socijalnih razlika i finansiranje javnih dobara, što sve zajedno omogućava bolju alokaciju resursa i stvaranje stimulativnog ambijenta za poslovanje.

U radu koji su sprovedli Piću i ostali (2018, pp. 109-119) uviđena je još jedna prepreka bržoj harmonizaciji unutar Evropske unije a to je potreba za jednoglasnim odlučivanjem. Dakle, ako Komisija predloži neku mjeru usmjerenu na usaglašenje poreskih politika, ta mjera mora biti jednoglasno usvojena u Vijeću EU, u kome zasjedaju ministri država članica. U ovom slučaju, ako samo jedna država uloži veto na neku odluku, ona nikako ne može biti usvojena. Ovo često dovodi do normativne paralize kada neke mjere koje su možda čak i od ključnog značaja za Uniju jednostavno ne mogu biti usvojene. Jasno je da se drugi globalni akteri poput recimo SAD i Kine ne nalaze u ovim problemima ili makar ne u tolikoj mjeri, što im omogućava blagovremeno prilagođavanje potrebama tržišta.

Kao alternativa jednoglasnom odlučivanju u Savjetu EU postoji ideja glasanja kvalifikovanim većinom. Usvajanje ovog pristupa uklonilo bi mogućnost da jedna država zaustavi usvajanje pravnih akata koji su od važnosti za cjelokupnu Uniju. Time bi se znatno ubrzao proces donošenja odluka i smanjile normativne blokade koje mogu nastati usljed različitih nacionalnih interesa. Ovaj model glasanja bi omogućio efikasnije i djelotvornije upravljanje, posebno u oblastima gdje je brz odgovor od ključnog značaja za funkcionisanje tržišta i realizaciju zajedničkih politika.

Međutim, ideja o prelasku na odlučivanje kvalifikovanim većinom čini sporno pitanje, jer bi takva promjena podrazumijevala dodatno prenošenje nadležnosti sa država članica na institucije Evropske unije. U domenu koji je blisko povezan sa fiskalnim i budžetskim politikama, a to je temeljna suverenost države, ovakav korak se uglavnom doživljava kao politički rizičan i dosta kontroverzan. Upravo zbog toga, uprkos povremenim debatama na ovu temu u okviru evropskih institucija, do danas nije došlo do ozbiljne i konkretne inicijative usmjerene ka ukidanju jednoglasnog odlučivanja. Postojanje širokog spektra različitih nacionalnih interesa, kao i bojazan od gubitka kontrole nad ovako važnim elementima poreske politike, i dalje čine glavni razlog zbog kojeg se pitanje reforme mehanizama odlučivanja u Savjetu Evropske unije zadržava isključivo na teorijskom nivou.

Mjere poput ovih, prema mišljenju Ponomareve (2018, pp. 208-224), stvaraju dvojak uticaj na poreski suverenitet država članica. U jednu ruku on ograničava regulatornu autonomiju pojedinačnih država a u drugu on stvara uslove za efektivni suverenitet jer

dozvoljava državi da uz pomoć drugih odgovori na izazove savremenog svijeta. Očigledno je dakle da ne dolazi do eliminisanja suvereniteta već njegove transformacije. Sagledavajući činjenice, jasno je da su promjene neophodne danas iz istih razloga zbog kojih je nastao projekat evropske integracije, a to je odgovor na novi poredak u kojem vladaju značajno veće države ili savezi država kako bi se stekla kontrola nad ključnim resursima potrebnim za razvoj. U tom pogledu, može se uočiti postojanje potrebe za širom harmonizacijom u oblasti direktnog oporezivanja, koja uključuje razmjenu informacija, promovisanje transparentnosti, kao i borbu protiv poreske evazije i drugih zloupotreba. Iz pitanja uticaja harmonizacije direktnih poreza na poreski suverenitet ne mogu biti izostavljene države kandidati za članstvo u EU jer će se navedeno jednog dana odnositi i na njih.

HARMONIZACIJA DIREKTNIH POREZA U KONTEKSTU PROŠIRENJA EU

U procesu proširenja Evropske unije, zemlje kandidati i potencijalni kandidati moraju uskladiti svoj poreski sistem s pravnom tekovinom EU, uključujući i oblast direktnih poreza. Iako harmonizacija direktnih poreza u Uniji nije u potpunosti ostvarena, očekuje se od zemalja koje teže članstvu da prilagode svoje zakonodavstvo osnovnim pravilima jedinstvenog tržišta, sprečavanju dvostrukog oporezivanja i borbi protiv poreske evazije. U odnosu na to, izazovi su posebno izraženi u državama sa složenim institucionalnim okvirima, kao što je slučaj sa Bosnom i Hercegovinom.

U praksi, kako kaže Antić (2017, pp. 181-184, 200-201), to znači da države kandidati moraju usvojiti standarde transparentnosti, obezbijediti efikasnu administrativnu saradnju i ukloniti diskriminatorne i protekcionističke poreske odredbe koje mogu narušiti pravila donesena radi izbjegavanja štetne konkurencije unutar Unije.

Harmonizacija direktnih poreza u okviru procesa proširenja EU ne podrazumijeva potpuno ujednačavanje poreskih stopa ili potpunu centralizaciju poreske politike već usklađivanje najvažnijih principa i pravila koja omogućavaju funkcionisanje zajedničkog tržišta bez narušavanja slobodnog kretanja kapitala, dobiti i radne snage. Kandidatske zemlje moraju pokazati sposobnost da primjenjuju određene poreske direktive, da prepoznaju i poživaju na diskriminaciji, kao i da postepeno uspostavljaju instrumente za razmjenu informacija između poreskih administracija, kako unutar države tako i sa ostalim državama članicama Unije.

Usklađivanje sa pravnim okvirima Evropske unije u oblasti direktnog oporezivanja podrazumijeva i političku volju da se pristupi reformama koje mogu biti izazovne za državni vrh. Direktni porezi, naročito porez na dobit i dohodak, često se koriste kao instrumenti ekonomske politike, zbog čega je njihovo usklađivanje sa evropskim propisima nekada teško izvodivo i samim državama članicama. Kod zemalja kandidata, taj izazov je dodatno pojačan institucionalnim slabostima, nedostatkom kapaciteta poreskih administracija, kao i otporom lokalnih političkih aktera prema prenošenju nadležnosti na nadnacionalni nivo.

U svjetlu svega navedenog, jasno je da harmonizacija direktnih poreza predstavlja važnu komponentu procesa pristupanja Evropskoj uniji, ali i jedan od kompleksnijih zadataka sa kojima se suočavaju zemlje kandidati. Iako Evropska unija nema nadležnosti da zahtijeva uniformnost u ovoj oblasti, očekuje se da kandidatske zemlje usvoje osnovne standarde koji omogućavaju nesmetano funkcionisanje zajedničkog tržišta i očuvanje fer konkurencije.

Uspješna harmonizacija direktnih poreza ne zavisi isključivo od tehničkih kapaciteta poreskih uprava, smatraju Vranješ i Vasiljević-Poljašević (2019, pp. 133-135), već i od političke spremnosti da se izvrše promjene koje zadiru u tradicionalne koncepcije poreskog suvereniteta. U tom smislu, reforma poreskog sistema postaje i simbol šire orijentacije države ka evropskim vrijednostima, transparentnosti, odgovornosti, saradnji i poštovanju

pravnih normi koje nadilaze nacionalno pravo pojedinačnih država. To posebno dolazi do izražaja u državama koje se suočavaju sa internim političkim podjelama, složenim institucionalnim strukturama i otporima prema centralizovanom donošenju odluka.

Spremnost države da prihvati potrebne reforme u ovoj oblasti služi kao indikator ukupne sposobnosti države da se uključi u zajednički evropski prostor kao ravnopravan i funkcionalan partner. Ona otkriva koliko je određena zemlja spremna da djeluje unutar okvira složenih pravnih i ekonomskih odnosa koji karakterišu EU.

Stoga, iako se pitanje direktnih poreza često posmatra kroz pravnu, tehničku i fiskalnu prizmu, u širem smislu ono ima duboku političku i stratešku dimenziju. Za zemlje u procesu pristupanja, uspješna harmonizacija u ovoj oblasti nije samo formalna obaveza već i pokazatelj opredeljenosti ka daljoj integraciji i prihvatanju evropskog pravnog, institucionalnog i ekonomskog poretka.

ZAKLJUČAK

Cijeneći gore navedene aspekte harmonizacije direktnih poreza u Evropskoj uniji, jasno je da je ovaj proces složeni balans između integracije poreskih sistema država članica i očuvanja njihovog poreskog suvereniteta. Nadležnost država u ovom polju je još uvijek neupitna, ali često ide nauštrb pravičnosti, transparentnosti, kao i uklanjanja prepreka u poslovanju unutar Unije, efikasnog sprečavanja izbjegavanja poreza i sprečavanja štetne poreske konkurencije.

Sud pravde Evropske, kao što je u radu navedeno, kroz svoju praksu značajno doprinosi određivanju granica između dozvoljene koordinacije i neprihvatljive državne pomoći odnosno diskriminacije. Time Sud osigurava poštovanje načela slobode kretanja kapitala ali i fizičkih i pravnih lica.

Savremeni globalni tokovi, među kojima se posebno izdvajaju globalizacija i ubrzana digitalna transformacija, značajno utiču na tradicionalne modele oporezivanja, dodatno ih komplikujući i dovodeći u pitanje njihovu djelotvornost. Ove promjene ne poznaju nacionalne granice i stvaraju izazove koje pojedinačne države sve teže rješavaju samostalno, posebno u pogledu oporezivanja multinacionalnih korporacija i digitalnih platformi koje posluju širom svijeta, ali često ciljano teže ostvarivanju dobiti u jurisdikcijama sa povoljnim poreskim režimima. Bez obzira na formalnu ekonomsku snagu, Evropska unija se suočava sa sve izraženijim pritiscima koji proističu iz spomenutih dinamičnih globalnih tokova. Poreski sistem u ovom slučaju postaje jedan od faktora koji direktno utiče na odluke međunarodnih kompanija o tome gdje će pozicionirati svoje poslovanje, istraživačke centre ili proizvodne kapacitete. Sporost u donošenju zajedničkih odluka i razlike među državama članicama očekivano šalju signal pravne nesigurnosti potencijalnim investitorima, što može umanjiti privlačnost Unije kao poslovnog okruženja. Pored toga, savremeni investitori i tehnološke kompanije sve više vrednuju predvidljivost i jednostavnost poreskih okvira, kao i njihovu usklađenost sa digitalnim modelima poslovanja. Nedostatak ovih elemenata će dovesti do zaostajanja EU u ključnim sektorima budućnosti, poput vještačke inteligencije, zelene tranzicije i visokotehnološke proizvodnje. Održavanje konkurentnosti stoga ne zavisi samo od nominalnih poreskih stopa već i od sposobnosti Unije da stvori poslovni ambijent koji omogućava brzu adaptaciju i dugoročnu sigurnost kapitala.

Nasuprot svemu, i dalje postoji otpor prema daljem usaglašavanju poreskih sistema iz opravdanog straha da bi države izgubile mogućnost manevrisanja unutar globalnog ekonomskog poretka, koja je nekad ključna za privlačenje neophodnih investicija, kao i pokrivanje nedostataka u drugim sferama poslovanja. Osim toga, države kroz svoju poresku politiku određuju svoje političke, ekonomske i socijalne prioritete, ali u savremenom evropskom kontekstu ti ciljevi sve češće zahtijevaju usklađivanje sa širim ciljevima Unije.

Pored toga, neophodno je i ukazati na institucionalna i politička ograničenja koja su države članice uspostavile, među kojima se posebno izdvaja pravilo jednoglasnog odlučivanja unutar Savjeta Evropske unije, koje predstavljaju značajne prepreke bržem i efikasnijem donošenju odluka, zbog čega se posljedično usporava napredak u ovoj oblasti. Pomenuta procedura donošenja odluka jasno ukazuje na izraženu potrebu država da zadrže visok stepen kontrole na nacionalnom nivou, što istovremeno potvrđuje da očuvanje nacionalnog suvereniteta i dalje ima primat, naročito kada je riječ o ovako nacionalno značajnim pitanjima.

Jaz između integracije i fragmentarnosti može dovesti do smanjenja konkurentnosti evropskog tržišta u odnosu na ostatak svijeta, ali i smanjenju pravne izvjesnosti za aktere na tržištu.

U tom pogledu, postaje jasno da je određeni stepen dalje harmonizacije, posebno u aspektima transparentnosti, razmjene informacija i borbi protiv zloupotrebe nije prijetnja suverenitetu već efikasno sredstvo zaštite zajedničkih interesa u uslovima globalne međuzavisnosti.

Pitanje da li harmonizacija šteti suverenitetu država članica više nije adekvatno. Pravo pitanje danas glasi: mogu li se pojedinačni poreski sistemi suprotstaviti nadolazećim izazovima koji prevazilaze granice država. Savremeni tokovi pokazuju da to nije slučaj.

To nas vraća na pitanje: može li Evropska unija bez određene harmonizacije direktnih poreza uopšte ostvariti puni potencijal jedinstvenog tržišta i osigurati jedan pravičan i održiv poreski sistem.

Odgovor na to pitanje zahtijeva širu refleksiju o ulozi poreza u modernoj Uniji i o spremnosti država članica da dio fiskalnog suvereniteta stave u službu zajedničkih ciljeva.

LITERATURA

- CVCE. (n.d). *Treaty establishing the European Economic Community* (Rome, March 1957). CVCE. https://www.cvce.eu/en/obj/treaty_establishing_the_european_economic_community_rome_25_march_1957-en-cca6ba28-0bf3-4ce6-8a76-6b0b3252696e.html
- Nerudová, D. (2004, June 29). *Tax competition and tax harmonisation in the European Union*. Acta Universitatis Agriculturae et Silviculturae Mendelianae Brunensis, 135-141. <https://pdfs.semanticscholar.org/676b/65593b2b71806c50f1358c77155112b90eba.pdf>
- Antić, D. (2011). *Poreska integracija u EU: mehanizmi i postkrizna evolucija*. Godišnjak Fakulteta pravnih nauka, 210-211. https://www.gfpn-au.com/sites/default/files/GFPN-1-1/GFP_godina%201_broj%201%20-Dinka%20Antic.pdf
- Englich, J. (2012). *Tax Coordination between member States in the EU – Role of the ECJ*. Horizontal Tax Coordination Amsterdam, 3-20. http://soeka.ru/langhortax_sample.pdf
- Fabrini F. (2016, May). *The Principle of subsidiarity*. Faculty of Law, University of Copenhagen, 4-26. <https://ssrn.com/abstract=2781845>
- European Union. (2012). *Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union* (2012/C326/01). Official Journal of the European Union. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:12012E/TXT:en:PDF>
- European Union. (2009, October 19). *Council Directive 2009/133/EC of 19 October 2009 on the common system of taxation applicable to mergers, divisions, partial divisions, transfers of assets and exchanges of shares and on the transfer of the registered office of and SE or SCE between Member States* (OJ L 310, 25.11.2009). EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2009/133/oj/eng>
- Arbutina, H. (2010). *Jedan napor za postignuće oporezivanja dobiti u Evropskoj uniji: Direktiva o matičnom i zavisnom društvu*. Pravni fakultet sveučilišta u Zagrebu, 73-90. <https://hrcak.srce.hr/file/101895>
- European Union. (2011, November 30). *Council Directive 2011/96/EU on the common system of taxation applicable in the case of parent companies and subsidiaries of the Member States* (recast) (OJ L 345, 29.12.2011). EUR-Lex. <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2011/96/oj/eng>
- Baert, P. (2025, November 20). *Common Corporate Tax Base (CCTB)*. European Parliament. <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/package-action-plan-on-corporate-taxation/file-common-corporate-taxation>

- European Commission, Directorate-General for Taxation and Customs Union. (2023, September 12). *Business in Europe: Framework for Income Taxation (BEFIT)*. European Commission. https://taxation-customs.ec.europa.eu/taxation/business-taxation/business-europe-framework-income-taxation-befit_en
- Angerer, J., & Papouliakou, V. (2025, April). *Direct taxation: Personal and company taxation*. European Parliament, 1-6. <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/80/direct-taxation-personal-and-company-taxation>
- Radicić, M., Raicević, B. (2011). Javne finansije: Teorija i praksa. DATA STATUS-Beograd, 104.
- Berger, H., Happe, P., Ballantine, D. (2025, July). *EU tax harmonisation of direct taxes from a German perspective*. GHM Partners, 33-37. https://www.ghm-partners.de/wp-content/uploads/2025/07/EU_tax_harmonisation_of_direct_taxes.pdf
- Court of Justice of the European Union. (1995, February 14). *Finanzamt Köln-Altstadt v. Roland Shumacker*, Case C-279/93. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:61993CJ0279>
- Court of Justice of the European Union. (2006, September 12). *Cadbury Schweppes plc. And Cadbury Schweppes Overseas Ltd. V. Commissioners of Inland Revenue*, Case C-196/04. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:62004CJ0196>
- Court of Justice of the European Union. (2022, November 8). *Fiat Chrysler Finance Europe & Ireland v. European Commission*, Joined cases C-885/19 P C-898/19 P. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:62019CJ0885>
- Turner, G. (2023, April 3). *Member State sovereignty in the field of direct taxation – is the failure of the Court of Justice in some instances to provide a consistent and coherent scheme of analysis of alleged restrictions to the exercise of the freedoms of movement a consequence of activism, error or both?* Doctoral thesis, University of London, 44-96. <https://sas-space.sas.ac.uk/9861/1/Grahame%20Turner%202023%20Final%202023%2007%2028.pdf>
- Dagan, T. (2024). *Substantive tax sovereignty under globalisation*. Tilburg Law Review, 1-9. <https://ora.ox.ac.uk/objects/uuid:d8b03881-5bea-459f-a1cf-d222f5cd2280/files/rjw827d31g>
- Pițu, I.C., Ciocanea, B.C., Luca, M. (2018, December). *The impact of tax competition and harmonisation in the EU in relation to fiscal optimization*. The Annals of University of Oradea, Economic Sciences, 109-119. <https://anale.steconomiceuoradea.ro/volume/2018/AUOES-2-2018.pdf#page=109>
- Ponomareva, K. (2018). *Tax sovereignty and the concept of fiscal rule-making in the countries of Central and Eastern Europe*: Conference proceedings. Voronezh State University, 208-224. <https://law.vsu.ru/pfirc/books/pdf/Tax-Sovereignty.pdf#page=28>
- Antić, D. (2017). Harmonizacija indirektnih poreza u BiH sa standardima EU u funkciji ekonomskog rasta. *Acta Economica* br. 27, 181-184, 200-201. <https://doisrpska.nub.rs/index.php/actaeconomica/article/view/5315/5094>
- Vranješ, N., Vasiljević-Poljašević, B. (2019). Javne finansije u Bosni i Hercegovini – Domaći pravni okvir i Evropski standardi. *Politeia*, 124-130, 133-135. <https://scindeks-clanci.ceon.rs/data/pdf/2232-9641/2019/2232-96411917123V.pdf>

THE IMPACT OF HARMONIZATION OF DIRECT TAXES IN THE EUROPEAN UNION ON THE TAX SOVEREIGNTY OF MEMBER STATES

Author: IVAN KOMADAN

Email: ikomadan7@gmail.com

Faculty of Law, University of East Sarajevo

Introduction: The harmonization of tax policies within the European Union is one of the key issues within the broader process of European integration. While a significant degree of harmonization has been achieved in the field of indirect taxation, direct taxes still remain within the jurisdiction of the Member States, which raises a series of legal and political dilemmas. The tension between the need for the efficient functioning of the single market and the preservation of fiscal sovereignty is particularly pronounced. Although the Union respects the tax autonomy of its members, through judicial practice and legislative initiatives, it increasingly influences the shaping of national policies. Establishing a sustainable framework for the coordination of tax policy remains a challenge both from a legal and an institutional point of view.

Aim: The aim of the paper is to analyze the legal and institutional mechanisms of harmonization of direct taxes in the European Union, with special reference to the issue of preserving the tax sovereignty of the member states. Through this analysis, we try to point out the importance of achieving a balance between national interests and the need for the efficient functioning of the common market.

Materials and Methods: For the writing of the paper, legal regulations were used, followed by court decisions and relevant scientific literature.

Results: The paper confirms the justification of harmonization in the area of direct taxation as a way of fighting against harmful competition and as a response to global challenges.

Conclusion: Direct taxation remains one of the last areas where the tension between national jurisdiction and European integration is clearly manifested. Although the political will for deeper harmonization is lacking, judicial practice and the functional need for a single market are gradually redefining the limits of fiscal sovereignty. Such a process, although subtle, confirms that European tax coordination relies more on legal mechanisms than political consensus. In the future, we can expect a gradual abandonment of the principle of consensus in decision-making as a step towards establishing a more efficient management system within the European Union.

Keywords: direct taxes; harmonization of direct taxes; european union; tax sovereignty

OBNOVA KRALJEVINE SRBIJE U 19. VEKU

Autor: JOVAN CONIĆ

e-mail: jovanconic96@gmail.com

Mentor: prof. dr Aleksandar Đorđević

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Rad analizira put ka obnovi Kraljevine Srbije u 19. veku, koji je bio izuzetno zahtevan i praćen brojnim izazovima. U radu se razmatra put obnove moderne srpske državnosti, počev od Karađorđevog ustanka, Kneževine Srbije, sve do Berlinskog kongresa i potpune srpske državne nezavisnosti, koja je krunisana obnovom statusa kraljevine.

Cilj: Rad ima cilj da rasvetli istorijski period u kojem je došlo do obnove Kraljevine Srbije kroz analizu državno-pravnih procesa, međunarodnih odnosa i sukoba koji su doveli do njene obnove.

Materijal i metode: U konkretnom radu se koristi dostupni materijal iz istorije srpske državnosti, kao i materijal iz istorijsko-pravne naučne građe. Pored istorijskog metoda, korišćen je uporedni metod prilikom analiziranja državnog statusa i nivoa autonomije i suvereniteta u različitim periodima srpske državnosti u 19. veku

Rezultati: Prilikom analize unutrašnjeg suvereniteta, kao i spoljne nezavisnosti srpske države u 19. veku, došlo se do rezultata i zaključaka da je sa jačanjem srpske unutrašnje društvene kohezije i narodnog jedinstva uz povoljne geopolitičke okolnosti srpska država postepeno jačala. Diplomatska borba sa jasno ucrtanim ciljem potpunog oslobođenja nezavisno od dinastije koja je na čelu nije bila dovoljna za ostvarenje cilja, te se sloboda morala kako braniti tako i zadobijati oružjem.

Zaključak: Važnost poznavanja događaja koji su doveli do obnove moderne srpske državnosti u 19. veku je nemerljiva. Naučno rasvetljavanje državno-pravnog statusa kao i geopolitičke situacije u tom periodu od velike je važnosti za holističko sagledavanje celokupnog procesa sticanja državne nezavisnosti. Ideja o obnovi Kraljevine Srbije živela je još od srednjeg veka i dolaska Otomanskog carstva na Balkan. Brojni pokušaji da san postane stvarnost konačno su urodili plodom u drugoj polovini 19. veka krunisanjem kneza Milana Obrenovića za prvog srpskog kralja u modernoj istoriji Srbije.

Ključne reči: kraljevina, kneževina, Srbija, rat, srpski narod.

UVOD

Ovaj rad bavi se analizom situacije i procesa tokom borbe za obnovu srpske državne nezavisnosti i narodne slobode. Prvi i Drugi srpski ustanak označili su početak kraja Otomanskog carstva i njegove dominacije nad Balkanskim poluostrvom. Taj kraj nije bio ni brz ni lak, već je bio praćen brojnim ratovima, bitkama, sukobima, diplomatskim borbama, kao i spoljnim i unutrašnjim previranjima. Sloboda od ropstva nije se mogla čekati skrštenih ruku, niti ju je iko mogao pokloniti srpskom narodu – ona se morala skupo platiti, pre svega ljudskim životima, tj. narodnom žrtvom. Međutim, jednom izvojevana sloboda morala je biti i odbranjena i očuvana – kako od nasrtaja starih neprijatelja, oličenih u Otomanskom carstvu, tako i od neiskrenih prijatelja, tj. evropskih kraljevina. Tako nešto bilo je moguće jedino ukoliko se država jačala iznutra: izgradnjom svojih

institucija, jačanjem vojske i ekonomije itd. Nezavisna Kneževina Srbija predstavljala je pijemont srpskog naroda na Balkanskom poluostrvu, narod koji je u njoj sve više video maticu kojoj treba težiti. Brojnost srpskog stanovništva bila je velika na teritorijama koje su tada bile pod Otomanskim carstvom — koje je obuhvatalo najveći deo nekadašnje srednjovekovne Srbije — ali i severno od Save i Dunava, kao i zapadno, preko Drine. Takva nezavisna Srbija, kao srpski pijemont, predstavljala je rizik za opstanak pre svega Otomanskog carstva i Austrougarske. Udarci na srpsku državnu nezavisnost dolazili su pre svega sa teritorija ovih država, koje su u Srbiji videle pretnju, ali se ni ostale evropske kraljevine nisu utrkivale da joj pomognu.

Kneževina Srbija je, po odlukama Berlinskog kongresa, postavši i formalno nezavisna, nastavila sa jačanjem i razvojem sopstvene državnosti. San o obnovi Kraljevine nije utihnuo već je postajao sve ostvariviji. Geopolitička pozicija, uz stabilnu državu, vojsku i narod koji je stajao iza nje, davala je Srbiji i njenoj diplomatiji pravo da ofanzivno nastupi u ostvarivanju svojih ciljeva, oličenih u dobijanju statusa Kraljevine.

STICANJE POTPUNE DRŽAVNE NEZAVISNOSTI

Namesništvo nad maloletnim knezom Milanom, prema utvrđenoj proceduri, trebalo je da završi svoj mandat po njegovom punoletstvu, 10. avgusta 1872. godine. Po stupanju na presto Kneževine Srbije, Milana Obrenovića dočekala je nezavidna situacija na geopolitičkom planu. Nezadovoljstvo Srba u Hercegovini, tadašnjoj turskoj provinciji, kulminiralo je 1875. godine, kada je u Nevesinju izbio veliki ustanak. Ovim ustankom započela je Velika istočna kriza, koja je trajala sve do Berlinskog kongresa 1878. godine. U pomoć narodu u Hercegovini krenuli su dobrovoljci iz Srbije i Crne Gore, sa ciljem da oslobode čitavu Bosnu i Hercegovinu od turskog ropstva i da je ujedine sa Srbijom. Srpska država, predvođena mladim knezom Milanom Obrenovićem, nije mogla da sedi skrštenih ruku već je započela pripreme za otvoreni sukob sa Turskom, zarad zaštite pobunjenog srpskog naroda u Hercegovini, koji bi bez pomoći Srbije bio ostavljen na cedilu. Srbija i Crna Gora ušle su u rat protiv Turske. Prema ratnom planu, srpska vojska je imala Moravsku, Drinsku, Timočku i Ibarsku vojsku sa ukupno 124.500 vojnika. Jedina pomoć srpskoj vojsci bili su ruski dobrovoljci pod komandom generala Černjajeva, njih 2728, od kojih 718 oficira koji su srpskoj vojsci bili preko potrebni (Ristić, 1887, 140–178).

Pre zvaničnog stupanja Srbije u rat, pobunjeni narod u Hercegovini je sačinio jedinstveni proglas koje je poslat knezu Milanu u Beograd, a u kome je pisalo: „...mi vaskoliki vođi ustaničkih četa bosanskih, danas jedini zakoniti predstavnici srpske zemlje Bosne, posle toliko čekanja i bez nade na ikakvu pomoć, rješavamo: da od danas pa za navijek kidamo sa nehrišćanskom vladom carigradskom, i želeći s braćom našom Srbima dijeliti sudbinu, pa ma kakva ona bila, proglašavamo: da se domovina naša Bosna prisajružava (prisajedinjuje, M. J.) Kneževini Srbiji, zakonitom i pravom prejamniku (naslednik, M. J.) države starih naših kraljeva i careva, i proglašavamo našim nasljednjem gospodarom Knjaza srpskog Milana M. Obrenovića IV. da živi naš narod srpski knez Milan i naša državna vlada u našoj prijestolnici Beogradu!“ Po objavi proglasa se u svim ustaničkim logorima polagala zakletva na vernost knezu srpskom Milanu (Ristić, 1887, 240). Kao što je u proglasu i navedeno, ustanici ovim činom proglašavaju sjedinjenje „naše Bosne“ sa Srbijom. Ekmečić ističe da je proglas „bio napor da se jedna stihija konstituiše u jedinstveni politički pokret“, koji bi doveo do konačnog ujedinjenja Srba u jedinstvenu državu (Ekmečić, 1960, 80).

Prvi srpski artiljerijski udari iz topova ispaljeni su 2. jula 1876. godine na dan stupanja na presto kneza Milana. Srpske trupe krenule su u ofanzivu, ali na samom početku sukoba nisu imale većih uspeha. Turska, iako oslabljena, još uvek je predstavljala veliku silu koja

je raspolagala ogromnim mobilizacijskim potencijalom, kao i materijalnim i logističkim resursima koji nisu bili uporedivi sa srpskim. U historiografiji poznat i kao Prvi srpsko-turski rat¹ nije ispunio očekivanja srpskog naroda kao ni njegovog rukovodstva. Pogoršavanje situacije na terenu dovela je do toga da turska vojska krene u protivudar. Intervencijom Rusije i njenim ultimatumom Turskoj sprečeno je dalje tursko napredovanje, a situacija stabilizovana. Zahvaljujući Rusiji, ali i diplomatskoj mudrosti Jovana Ristića, knez Milan i sultan potvrdili su mir i potpisali bilateralni akt (Ristić, 1887, 133).

Ustanicima Srbija više nije mogla pružati pomoć, jer se i sama nalazila na ivici svojih logističkih mogućnosti u pogledu hrane, novca i municije, te ih je upućivala ka Rusiji. Ruski car je obećao da će se postarati za sudbinu pobunjenih Srba u Hercegovini i tom prilikom im je uputio materijalnu pomoć. Pogoršanje odnosa između Rusije i Turske kulminiralo je ratom ove dve velike sile već 24. aprila 1877. godine, što je srpskim ustanicima ulilo novu nadu u nastavak borbe i konačno ostvarenje cilja o oslobođenju i ujedinjenju sa Srbijom. Rusija je zbog sve većih borbi sa turskom vojskom zahtevala od Srbije da se uključi u rat, te da sa svojim trupama odvuče veliki broj turskih garnizona i olakša rusko napredovanje. Srpska vlast je osetila trenutak za delovanje, sa ciljem da napadom na Tursku u ovom kritičkom trenutku oslobodi Staru Srbiju i Makedoniju, te je tako i započeo Drugi srpsko-turski rat (Ristić, 1887, 155). Ofanziva srpske vojske prema Bosni i Hercegovini nije usledila iz političkih razloga i dogovora sa Rusijom, koja je bila svesna aspiracija Austrougarske, koja je mudro čekala svoj trenutak. Ovaj rat, za razliku od prvog, bio je kraći i trajao je od 19. decembra 1877. godine do 3. februara 1878. godine. Uspeh srpskog oružja je bio evidentan, a teritorije koje je srpska vojska oslobodila za ovako kratko vreme su bile značajne. Naime, nakon što su Rusi oslobodili Sofiju i pomoć srpske vojske im više nije bila neophodna, knez Milan je okrenuo vojsku prema Kosovu, te su oslobođeni Niš, Leskovac, Vranje i druga mesta. Rusija je potpisala mir sa Turskom 2. marta 1878. godine u San Stefanu nadomak Carigrada. Srbiji je priznata nezavisnost ali ne i sva njena teritorijalna proširenja koja je ratom izvojevala. Rusija je Bugarsku videla kao svoju glavnu interesnu sferu i gledala da njen interes na Balkanu primarno zastupa zbog njenog strateškog polažaja tj. blizine Carigradu, glavnom ruskom cilju (Ristić, 1887, 165).

Ovakva situacija na terenu i promena karte Evrope koju je ucrtavala Rusija nije mogla proći bez reakcije Engleske, te je sazvan Berlinski kongres, na kojem je trebalo da se razmotre odredbe iz Sanstefanskog mira. Usled velikog pritiska Austrougarske i Engleske, Rusija je bila primorana da popusti po mnogim pitanjima i izvrši reviziju Sanstefanskog mira, koji je odlukama Berlinskog kongresa na kraju i formalno ukinut. Odlukom kongresa, Srbija i Crna Gora dobile su punu nezavisnost, dok je postojanje Velike Bugarske ukinuto, njena teritorija smanjena je na trećinu one predviđene Sanstefanskim ugovorom. Od ostatka bugarske teritorije formirana je Istočna Rumelija, pod turskom upravom. Makedonija je ostala pod kontrolom Osmanskog carstva, dok je Bosna i Hercegovina okupirana od strane Austrougarske. Srbija se znatno proširila, pripojivši niški, pirotski, toplički i vranjski okrug. Jovan Ristić bio je izaslanik kneza Milana Obrenovića i mudrom diplomatskom borbom je izdejstvovao za Srbiju ono što se u tom trenutku najviše moglo. Ristić je sa Austrijancima postigao dogovor oko izgradnje železnice (Srbija se obavezala da prugom spoji Niš i Beograd), trgovinskih pitanja (sklapanjem trgovinskog sporazuma i razmatranje carinskog saveza) i regulaciju Đerdapa (Srbija omogućava olakšice oko regulacije koju ima izvršiti Austrougarska). Narodna skupština se sastala u Kragujevcu i prihvatila odredbe Berlinskog kongresa 26. jula, te je potom usledila i kneževa Proklamacija iz 22. avgusta, kojom se obnarodovan mir sa Turskom² (Grujić, 1923, 323–330).

1 Prvi srpsko-turski rat trajao je od 30. juna 1876. godine do 28. februara 1877. godine.

2 Posebnim ukazom, 20. jun je proglašen državnim praznikom – danom uspostavljanja nezavisnosti i teritorijalnog uvećanja Srbije, dok je knez Milan stekao epitet *Visočanstva* umesto dotadašnjeg *Svetlosti*.

Mišljenja smo da o posledicama Berlinskog kongresa srpska historiografija ima različite stavove. Naime, činjenica je da se nisu ispunili srpski interesi i želje koje su i inicirale Veliku istočnu krizu, a to su oslobođenje i ujedinjenje celog srpstva na prostoru Balkana. Srbi u Bosni i Hercegovini nisu dobili oslobođenje, te su samo od Turske prešli pod Austrougarsku upravu. S druge strane, Srbija i Crna Gora su izvojevale dugo očekivanu nezavisnost i suverenost kao i ozbiljna teritorijalna proširenja. Činjenica je da je Berlinski kongres po Srbe i njihove države imao kako pozitivnih tako i negativnih posledica, što se može i zaključiti u Proklamaciji kneza Milana, u kojoj je istakao: „I ako ovaj Ugovor nije namirio sve želje srpske, opet, prema prilikama, u kojima je ova velika međunarodna pogodba utvrđena, Srbija ima da bude zahvalna na visokoj blagonaklonosti Velikih Sila.“ Srpski narod je u ovim prilikama pokazao da je faktor bez koga se nije moglo računati prilikom čestih balkanskih potkusurivanja, kao i da je postao subjekat, a ne objekat u političkoj borbi, te da se jasno kretao ka ucrtanim nacionalnim planovima. Knez Milan Obrenović je prilikom objavljivanja odluka kongresa istakao da „ spolja mudri, a unutra čvrsti odnosno, to su jedini putovi na kojima može procvetati Nezavisna Srbija“ (Ristić, 2020, 221).

PUT SRBIJE KA OBNOVI KRALJEVINE

Borba za državnu nezavisnost i narodnu slobodu u 19. veku započela je 1804. godine srpskom revolucijom, kojom su Srbi želeli da obnove svoju nekadašnju državu i protežu turske okupatore sa svoje zemlje. Nastavak ove borbe usledio je u Drugom srpskom ustanku, pod vođstvom Miloša Obrenovića, sa istim motivima i ciljevima, duboko ukorenjenim u narodnom duhu. Izvojevana autonomija u okviru Otomanskog carstva za Srbe je predstavljala početak ostvarenja njihovih težnji – korak ka potpunom oslobođenju. Hrabrost u borbama i spremnost na velike ljudske žrtve bili su ključni za dobijanje prava od Porte, ali su se, pored ratovanja na bojnopolju, morale voditi i diplomatske i političke bitke, u kojima same vrline i žrtve nisu bile dovoljne. Srbija je „otimala“ prava od Porte mudrošću svojih vladara, koji su postepeno krnjili turski suverenitet na Balkanu i sve više sticali atribute državne nezavisnosti. Međunarodni odnosi sa velikim silama – pre svega sa Rusijom i Austrougarskom – igrali su ključnu ulogu u jačanju srpske autonomije i ostvarivanju strateškog cilja: obnove potpuno nezavisne i suverene srpske države, kakva je postojala pre dolaska Osmanlija na Balkan. Slobodna Srbija postajala je pijemont za sve ostale narode Balkana, koji su u njoj videli nadu da će sloboda uskoro zahvatiti i njihove krajeve (Strnjaković, 1932, 23).

Ovaj proces je bio dinamičan, mukotrpan i prepun svakojakih iskušenja. Naime, dok Kneževina Srbija nije izvojevala nezavisnost i bila u načelno vazalnom odnosu prema Otomanskom carstvu, njome su vladale čak dve dinastije. Iz dinastije Obrenovića su vladali knez Miloš (1815–1839, 1858–1860), knez Milan (1839), knez Mihailo (1839–1842, 1860–1868), zatim knez Milan (1868–1889, kralj od 1882). Iz dinastije Karađorđevića je vladao knez Aleksandar Karađorđević (1842–1858). Postojao je period u kome su efektivno vladala namesništva, kao u periodu bolesti kneza Milana, a kada je u njegovo ime vladalo namesništvo Avrama Petronijevića, Jevrema Obrenovića i Tome Vučića Perišića (1839–1840). Takođe, u periodu maloletstva kneza Milana vladalo je namesništvo u čijem sastavu su bili Milivoje Petrović Blaznavac, Jovan Ristić i Jovan Gavrilović (1868–1872) (Ljušić, 2008, 183).

Burnu istoriju dinastičkih previranja samo u ovom ne toliko dugačkom istorijskom periodu pratio je i ustavni razvitak Srbije. Naime, Srbija je imala čak tri ustavna zakona u periodu Prvog srpskog ustanka, kada se, i pored velikih bitaka koje su predstavljale epopeju za dotadašnje prilike, srpsko rukovodstvo usredsredilo i na državno-pravni razvoj (1805, 1808, 1811), dva hatišerifa kojim su u velikoj meri regulisani odnosi sa Turskom

i utvrđena narodna prava, obaveze i povlastice (1830, 1833). Srpska država donosi veliki broj ustava (1835, 1838, 1869, 1888, 1901, 1903). Takođe moramo napomenuti i ustavne zakone kneza Mihaila, koji su imali snagu ustava (1861). Državno-pravni položaj zemlje diktirao je i određivao u velikoj meri i ustavni razvitak Srbije. Odnosi Srbije i Turske pretežno bili su u neposrednoj vezi sa pitanjem ustavnog razvitka, takođe odnosi između Srbije i Rusije koja je bila sila zaštitnica srpskog interesa u velikom meri uticali su na pravni razvoj sve samostalnije i suverenije kneževine. Nivo uticaja spoljnih faktora na unutrašnji zakonodavni život razlikovao se iz godine u godinu, dok se Srbija tog uticaja pred sticanje nezavisnosti, ali i već 1869. godine, nije potpuno oslobodila (Ljušić, 2008, 181).

Sticanjem nezavisnosti posle Berlinskog kongresa borba za srpsku državu nije prestala. Naime, novonastale okolnosti izrodile su brojna iskušenja druge vrste. Dugo očekivana nezavisnost trebala se odbraniti i učvrstiti, a srpski narod koji je živio u drugim državama zaštititi. Iako je izvojevala nezavisnost, Srbija u državno-teritorijalnom smislu nije obuhvatala celi srpski narod koji je i posle Berlinskog kongresa bio nacionalno neujedinjen, te živio u dve nacionalne države, Srbiji i Crnoj Gori, kao i Austrougarskoj monarhiji i Turskoj. Posle sticanja nezavisnosti 1878. godine odnosi sa drugim državama bitno su promenjeni. Naime, rusko pokroviteljstvo se polako menjalo evropskim, a turski uticaj, iako još prisutan, bio je daleko od dominantnog. Austrougarska je bila velika sila i severni sused Srbije od kojeg je budućnost srpskog naroda imala u mnogome zavisiti. Novi, ne toliko zanemarljivi činilac u geopolitičkim odnosima na Balkanu postala je i Bugarska sa kojom su se odnosi ubrzo pogoršali³ (Ljušić, 2008, 182).

Vlada Jovana Ristića (1878–1880) krenula je u realizaciju obaveza za koje se Srbija obavezala prilikom prihvatanja Berlinskog kongresa, kao i brojnih aktivnosti na spoljnom i unutrašnjem planu, koje su bile neophodne za rešavanje. Naime, jedan od prvih poteza posle sticanja državne nezavisnosti bilo je pitanje potpune samostalnosti Srpske pravoslavne crkve. Na čelu autonomne Srpske pravoslavne crkve nalazio se mitropolit Mihailo Jovanović, dok je knez Milan Obrenović vodio državu. Ove dve ličnosti ostaće upamćene u srpskoj istoriografiji kao obnovitelji pune državne i crkvene nezavisnosti. Srpska država je kao ravnopravna prekinula sve veze sa Turskom, što je doводilo i do prekidanja zavisnosti naše crkve od Carigradske patrijaršije. Sljepčević ističe da je država i dalje plaćala 9000 groša godišnje patrijarhu u Carigradu, te da je razumljivo da je srpska vlada gledala da se što pre oslobodi ovih troškova (Sljepčević, 1962, 257). Nićifor Dučić zaključuje kako „Srpska crkva u srpskoj nezavisnoj državi nije mogla ostati zavisna, ma i nominalno od druge crkvene vlasti izvan Srbije” (Dučić, 2002, 231).

Međunarodno-pravna pozicija Srbije bila je od ključne važnosti za dobijanje autokefalije. Naime, u uputstvima srpskih predstavnika u Carigradu stoji da je Srbija „istupila iz sastava Otomanske carevine i po sili jednog međunarodnog akta, ušla u red nezavisnih država. Sa državom srpskom povratila se u svoju nezavisnost i srpska crkva” (Živanović, 1923, 40). Naklonost Joakima III patrijarha Carigradskog, poznatog kao prijatelja Slovena, pomogla je brzom dobijanju crkvene autokefalnosti. Državnička mudrost kneza Milana ogledala se u prepoznavanju pravog trenutka za delovanje. Zajedno sa mitropolitom Mihailom Jovanovićem u maju 1879. godine obratili su se patrijarhu Jefremu III tražeći povoljno rešavanje srpskog crkvenog pitanja. Pored kanonskih pravila, crkvena i državna diplomatija su imale veliki značaj u ubrzavanju donošenja povoljne odluke patrijarha Jefrema III. Naime, Jovan Ristić piše Hristiću 6. avgusta 1879. godine kako se veoma raduje što je Jefrem III odlučio da „prizna nezavisnost srpske crkve, ne zato što bi joj to priznanje bilo potrebno pa da ona zaista bude nezavisna, no što ostaju dobri odnošaji s Patrijaršijom, koja nam je potrebna i nema kletve ni trvenja.” Takođe, Ristić napominje

3 Zarad interesa velikih sila, a pre svega Velike Britanije i Austrougarske, nastala je Albanija 1913. godine, protivno interesima Srbije, koja je tada kontrolisala veliki deo albanskog primorja.

da „ako Patrijaršija svrši ovo pitanje bez ikakvog lukavstva, onda ću se postarati da joj se takođe lojalno odužim jednom okruglom sumom, kojom bi sve račune prečistili” (Pisma J. Ristića..., 267).

Posle kratkog odugovlačenja, a pod neprekidnim diplomatskim pritiscima srpskih delegata, 20. oktobra 1879. godine je donet akt o proglašenju pune nezavisnosti Srpske pravoslavne crkve. Ovaj akt je donet od ostanе Svetog sinoda Carigradske patrijaršije, na čijem čelu je bio patrijarh Jefrem III. Srpska crkva je „kanonički samostalna, nezavisna i samoupravna, kojoj će biti glava kao i svim pravoslavnim sabornim i apostolskim crkvama, sam Bogočovek, Gospod i Spasitelj naš Isus Hristos, a koja će u stvarima crkvenim imati i priznavati za predstavnika svoga arhiepiskopa Beogradskog i mitropolita Srbije, a ovaj će zajedno sa Saborom sastavljenim shodno pravilima od arhijereja te crkvene oblasti, upravljati crkvenim stvarima kneževine slobodno i nezavisno od svakog drugog mešanja u Duhu svetome, kao što božanstvena i sveštena pravila zapovedaju”. Srpska pravoslavna crkva je ovim aktom dobila punu nezavisnost koju je imala još u doba njenog prvog arhiepiskopa Svetog Save (Slijepčević, 1962, 259).

Kao što je već pomenuto u prethodnom delu, Srbija je prihvatanjem odredaba Berlinskog kongresa faktički prihvatila i dominaciju austrougarske politike. Obaveza izgradnje železničke veze, kao i trgovinski ugovor sa monarhijom, sve više su vezivali nezavisnu Srbiju za njenog severnog suseda. Međutim, Srbija je znala da maksimalno iskoristi situaciju u kojoj se nalazila. Obaveza da izgradi prugu Beograd–Vranje i Niš–Pirot omogućila joj je povezivanje sa turskom železnicom i dalje sa Egejskim morem kod Soluna. Ova železnička mreža obezbedila je Srbiji ekonomski izlaz na Solun, što je u velikoj meri doprinelo jačanju njene ekonomske nezavisnosti. Godine 1879. donet je Zakon o privremenim trgovinskim konvencijama, koji je srpskoj vladi omogućio da samostalno sklapa trgovinske ugovore — što je ona odmah i počela da čini.

Ugovori su sklopljeni sa Velikom Britanijom, Italijom, Rusijom, Švajcarskom i Belgijom⁴. Napomenućemo da je sklopljen ugovor o trgovini čak i sa Sjedinjenim Američkim Državama 1881. godine (Jovanović, 1934, 49–56).

KRALJEVINA SRBIJA

Geopolitička situacija na Balkanu posle Berlinskog kongresa nametala je Srbiji nužno približavanje Austrougarskoj, što je automatski značilo „hlađenje“ odnosa sa Rusijom. Niz sporazuma koji su se ticali ekonomije obavezao je Srbiju da neguje odnose sa svojim severnim susedom od kojeg je zavisila u velikoj meri i stabilnost nezavisne i suverene Srbije. Situacija je vodila ka potpisivanju tzv. Tajne konvencije između Srbije i Austrougarske 28. juna 1881. godine, za čijeg se inicijatora smatrao Beč. Ovom konvencijom Srbija i Austrougarska su se obavezale na vođenje međusobne prijateljske politike, uz konkretne korake koji su pre svega važili za sprečavanje „nacionalističke propagande“. Srpsko državno rukovodstvo je uvidelo značaj dobrosusedskih odnosa sa Austrougarskom, te se nije libilo da to kroz konvenciju i potvrdi (Rajić, 2024, 35). Naime, Srbija se obavezala da spreči „politička, verska i svaka druga spletkarenja“ sa svoje teritorije protiv Monarhije, uključujući Bosnu i Hercegovinu i Novopazarski prostor. Istu obavezu prema Srbiji je preuzela i Austrougarska, pri čemu se u konvenciji naglašava zaštita dinastije Obrenovića i priznanje kraljevske titule uz diplomatski napor Monarhije prema drugim silama da učine isto. Takođe se traži od Srbije, što je propisano članom 4, da „bez prethodnog sporazuma sa Austrougarskom Srbija neće pregovarati ni zaključivati politički ugovor s bilo kojom drugom vladom i neće pustiti na svoju teritoriju ni jednu stranu vojsku, ni redovnu ni neredovnu, pa čak ni pod imenom dobrovoljaca“. U slučaju rata obe države se obavezuju

4 Politički značaj ovih ugovora za Srbiju bio je pretežniji od ekonomskog.

na prijateljsku neutralnost i pružanje olakšica. Austrougarska se neće protiviti širenju Srbije „u pravcu svojih južnih granica“ izuzimajući Novopazarski region. Važenje ugovora je dogovoreno na deset godina (Protić, 1909, 25–37).

Knez Milan Obrenović je, po potpisivanju Tajne konvencije, obavestio Piroćanca i Garašanina, koji se nisu slagali sa svim njenim delovima, posebno sa članom 4. Uz diplomatske napore, ovaj član je izmenjen, tako da se Srbija obavezala da neće, bez pristanka Austrougarske, zaključivati političke ugovore koji bi bili u suprotnosti sa duhom i sadržajem Tajne konvencije. U srpskoj historiografiji postoje brojna, često oprečna mišljenja o posledicama koje je ova konvencija imala po Srbiju. Jedna struja smatra konvenciju izdajničkom – dokumentom koji je narušio suverenitet Srbije i faktički je stavio pod protektorat Austrougarske. S druge strane, postoje tumačenja koja ovu konvenciju vide kao jedini mogući i racionalan politički potez u datim okolnostima. Kako ističe Grgur Jakšić, reč je o „delu duboke političke mudrosti“, kojim Srbija obezbeđuje zaštitu moćnog severnog suseda, stabilizuje unutrašnju situaciju i dobija mogućnost teritorijalnog širenja u jedinom pravcu koji je tada bio realan – ka Vardarskoj dolini (Protić, 1909, 42).

Još od vremena Prvog i Drugog srpskog ustanka, narodni cilj bio je oslobođenje Srbije od stranih okupatora i povratak pune narodne suverenosti. Voždova ustanička Srbija, kao i Miloševa kneževina, bile su samo etape na putu ka konačnom cilju – obnovi i uspostavljanju srpske kraljevine, odnosno carstva. San svih srpskih novovekovnih vladara bio je da na svoju glavu stave krunu cara Dušana i obnove moćnu srpsku srednjovekovnu državu. Iako se taj san često činio nerealan, nakon sticanja i formalne nezavisnosti, sve je više poprimao obrise stvarnosti.⁵ Ideja o proglašenju kneza Milana za srpskog kralja bila je aktuelna sve do Berlinskog kongresa, a žive glasine o tome bile su prisutne kako unutar Kneževine Srbije tako i u inostranstvu, ali se na taj čin ipak čekalo još četiri godine (Grujić, 1923, 185–192). Značaj proglašenja Srbije za kraljevinu bio je ogroman, pre svega sa stanovišta diplomatije, odnosno međunarodnog ugleda države i samog vladara. Ovim činom Srbija je postala deo evropske kraljevske porodice (Đorđević, 2017, 87).

Proglasom nezavisnosti, Srbija je stekla osnovni uslov da postane deo evropske porodice kraljevina i carevina. Proglašenje Rumunije za kraljevinu predstavljao je pravi podsticaj Srbiji da krene tim putem.⁶ Diplomatska akcija Srbije prema velikim silama je trajala kratko, svega nedelju dana pre proglašenja kraljevine. Moćni severni sused Austrougarska dala je svoj pristanak dva dana pre samog čina proglašenja, na šta se i obavezala Tajnom konvencijom, koja je ovog puta dala konkretne pozitivne rezultate po srpsku stranu. Velika narodna skupština bila je mesto gde je trebalo obaviti čin proglašenja Srbije za Kraljevinu, ali je ta privilegija usred žurbe pripala običnoj Narodnoj skupštini, koja je donela 22. februara 1882. godine Zakon kojim se „Knjažestvo Srbija proglašava za Kraljevinu Srbiju“⁷. Knjaz dobija titulu „Kralj Srbije“ pod imenom Milan Prvi, Obrenović Četvrti (Jovanović, 1934, 136–137).

Aleksa Đ. Popović⁸ je, obaveštavajući kralja Milana o odluci skupštine, istakao: „Srbija Ti evo s pravom podnosi Krunu, koju je Nemanja snažno svio, koju su Milutin i Dušan sjajnošću obasuli, koju je Lazar mučeničkim krstom prekrstio. Od ove svetinje Srbin nema

5 U toku Prvog srpsko-turskog rata, ruski general Černjajev proglasio je kneza Milana kraljem, a Srbiju Kraljevinom, u Deligradu 16. septembra 1876. godine. Knez Milan i Vlada, zbog geopolitičkih okolnosti, nisu pristali na ovakav način proglašenja.

6 Kao jedan od razloga za pripreme proglašenja Srbije za Kraljevinu, srpska historiografija ističe i skretanje pažnje sa propasti Generalne unije (finansijsko pariško društvo), kod koje je Srbija imala zajam za izgradnju železnice, a čiji je krah ozbiljno oštetio državu.

7 Postojala su dvoumljenja oko termina Kraljevstvo i kralj srpski, naspram Kraljevina i kralj Srbije. Iako su mnogi bili za prvu verziju, zbog mogućih zamerki izabran je drugi termin.

8 Popović je bio prvi predsednik skupštine Kraljevine Srbije.

veće“⁹. Kralj Milan Obrenović nameravao je da obnovi čin krunisanja, budući da je već bio miropomazan za kneza 5. jula 1868. godine u Sabornoj crkvi. U arhivima je zabeleženo da je u Beču postojala kruna za koju se pogrešno verovalo da je pripadala kralju Milutinu. Kralj Milan je tražio od cara Franca Jozefa ovu krunu, ali ne dobivši je odustao je od zvaničnog čina krunisanja (AS, PO, XXXIV, 34, Sva crkvena zvona...).

Dinastija Obrenovića je činom uzdizanja Srbije u rang kraljevine postala kraljevska familija koja je prva posle Nemanjića kao takva ostala upamćena u srpskoj historiografiji. Međunarodno priznanje uzdizanja Srbije u čin kraljevine stiglo je sa svih strana, pre svega od Austrougarske, koja je ovaj čin očekivala i kome se nije usprotivila. Nemačka, kao glavni saveznik Austrougarske, takođe je priznala Srbiju kao kraljevinu, kao i Rusija, Engleska i sve ostale evropske države. Priznanju su se pridružile i Vaseljenska patrijaršija i Vatikan. Turska, koja nije gledala pozitivno na državno-pravne uspehe Srbije, a koja je nekada čvrsto držala Srbiju pod svojom kontrolom, ovog puta nije pravila nikakve probleme. Zanimljivo je napomenuti da je notifikacija o priznanju Kraljevini Srbiji stigla čak i od kineskog cara, „Nebeskog Sina“. Crna Gora i njen knez Nikola svesrdno su čestitali Milanu Obrenoviću, prvom srpskom kralju nakon doba Nemanjića, na novoj tituli (Jovanović, 1934, 142).

Kraljevini Srbiji je ovo proglašenje značilo veliki uspeh kako na unutrašnjem tako pre svega na spoljnom i diplomatskom planu. Prednosti u spoljnoj politici i diplomatskim odnosima podigli su ugled Srbiji pre svega u očima srpskog naroda u Turskoj i Austro-ugarskoj. Zaključujemo da je proglašavanje Srbije kraljevinom jedan od najznačajnijih trenutaka u istoriji srpske države 19. veka. Uzdizanje države u viši kraljevski rang pratilo je i uzdizanje njenih znamenja i obeležja, stoga je 2. jula 1882. godine izdat Zakon o grbu Kraljevine Srbije. Na grbu se sada vidi da Kraljevina nije novonastala država već da nastavlja svoju srednjovekovnu tradiciju.¹⁰ „Grab Kraljevine Srbije jeste dvoglavi beli orao na crvenom plaštu s krunom kraljevskom“, dok pomenuta kruna stoji vrh orlovskih glava, te ispod kandži ima po jedan krin, a na prsima grb Kneževine Srbije, ogrnut purpurnim hermelinovima plaštom, na čijem vrhu se nalazi još jedna kraljevska kruna (Novaković, 1982, 433/4).

Srbija je nezvanično imala himnu još 1872. godine povodom punoletstva kneza Milana. Povodom proglašenja kraljevine 1882. godine izmenjene su reči knez i kneževina, a ubačene kralj i kraljevina, te je uz novi naslov „Bože pravde“ postala nova himna Kraljevine Srbije. Himnu je pisao Jovan Đorđević, a komponovao je Davorin Jenko (Solovjev, 1958, 121). Himna „Bože pravde“ oslikava vekovnu težnju srpskog naroda za pravdom koja mu je često bila oduzimana, te za spasenjem celokupnog srpskog roda i oslobođenje i ujedinjenje svih srpskih zemalja, koja može biti ostvarena srpskom slogom, koja će uz Božiju pomoć izvojevati konačnu pobedu i poraz nad vragom.

ZAKLJUČAK

Borba za potpunu državnu nezavisnost bila je surova i zahtevna, često praćena mnogobrojnim usponima i padovima, a sve sa ciljem konačnog narodnog oslobođenja i ujedinjenja. Rad se u svom početnom delu bavi upravo analizom istorijskog procesa sticanja državne nezavisnosti i postepenog osamostaljenja Srbije, sve do obnove njene pune državnosti proglašenjem kraljevine. Ovaj proces nije bio jednostavan, već je bio praćen ratovima, diplomatskom borbom, spletkama, kombinacijom unutrašnjih i spoljnih pritisa. Ipak je na samom kraju imao pozitivne rezultate. Nesalomiva narodna volja koja je bila praćena državnim rukovodstvom koje je tu volju kanalisalo bila je nepremostiva prepreka neprijateljima Srbije koji su hteli da Srbi još uvek budu pod okupacijom stra-

⁹ Narodno veselje trajalo je tri dana širom Kraljevine.

¹⁰ Na grbu Kraljevine nalazio se orao Nemanjića kao simbol nastavka srpske srednjovekovne tradicije.

nih sila. Te sile su bile oličene pre svega u Otomanskom carstvu, koje je u najvećoj meri kontrolisalo teritorije nekadašnje srednjovekovne Srbije, ali i Austrougarskoj, na čijoj se teritoriji nalazilo brojno srpsko stanovništvo, pogotovu na teritoriji Bosne i Hercegovine, koja je bila često pod njenom upravom. Nezavisna Srbija bila je pijemont srpskog naroda gde god je on živio, te je bila nezgodni komšija od čije snage i obnove su mnogi zazirali. Proces srpske nezavisnosti bio je praćen brojnim preprekama, ali se na kraju ipak desio, a jednom izvojevana sloboda ljubomorno se branila kao najveća svetinja. Dugo ropstvo nije učinilo da srpski narod izgubi osećaj državničke svesti i želje da živi u slobodi, za šta je u velikoj meri bila zaslužna i Srpska pravoslavna crkva, koja je svojim duhovnim ali i kulturnim radom u narodu gajila slobodarsku i državničku svest. Slobodna i nezavisna država učinila je da Srpska pravoslavna crkva krene putem kojim je išla i država tj. u jačanju svoje nezavisne pozicije prema Vaseljenskoj patrijaršiji. Ovo njeno jačanje kulminiralo je sticanjem potpune nezavisnosti kroz izvojevanu autokefalnost koju je Srpska crkva čekala dugi niz godina. Ovim činom se potvrđuje teza da su državni i crkveni razvoj uzročno-posledično povezani, te da samo zajedno slobodni i nezavisni mogu da se razvijaju i međusobno koegzistiraju kroz simfoniju jedinstva. Ovaj 19. vek je bio buran i težak, ali je bio period obnove srpske državnosti koja je bila izgubljena dugi niz godina. Kraljevina Srbija obnovila je svoje postojanje i time dokazala da je srpski narod i pored dugovekovnog ropstva čuvao plamen slobode i iščekivao trenutak kada će se on ponovo rasplamsati. Spremnost srpskog naroda na žrtvu da taj plamen očuva neugašenim još više je proširila duh slobode koji se mudrom i hrabrom državničkom politikom srpskih vladara ovenčao i kraljevskom krunom, ogrnuvši se u purpurni ogrtač.

IZVORI I LITERATURA

- Arhiv Srbije, Poslanstvo Kraljevine Srbije u Beču, 34.
 Dučić, N. (2002) *Istorija srpske pravoslavne crkve*, Beograd.
 Đorđević, D. (2017) *Istorija moderne Srbije 1800–1918*. Beograd.
 Ekmečić, M. (1960) *Ustanak u Bosni 1875–1878*, Beograd
 Grujić, J. (1923), *Zapisi Jevrema Grujića*, Beograd.
 Jovanović, S. (1934) *Vlada Milana Obrenovića*, Beograd.
 Ljušić, R. (2008) *Srpska državnost 19. veka*, Delfi.
 Novaković, S. (1982) *Heraldčki običaji Srba*, istorija i tradicija, Beograd.
 Protić, S. (1909) *Tajna konvencija između Srbije i Austro-Ugarske*, Beograd.
 Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću od 1870–1873 i 1887–1880. godine, Dig. arh. Srbije
 Ristić, J. (1887) *Spoljašnji odnosi Srbije novijeg vremena*, štamp. Kraljevine Srbije.
 Ristić, J. (2020). *Diplomatska istorija Srbije*, Talija izdavaštvo.
 Rajić, S. (2024). *Knez Milan Obrenović*, Beograd.
 Slijepčević, Đ. (1962), *Istorija Srpske pravoslavne crkve*, knj.2, Minhen, Iskra.
 Strnjaković, D. (1932) *Srbija Pijemont Južnih Slovena 1842–1853*. Beograd.
 Solovjev, A. (1958), *Istorija srpskog grba*, Melburn.
 Živanović, Ž. (1923), *Politička istorija Srbije u drugoj polovini XIX veka (1878–1889)*.

RESTORATION OF THE KINGDOM OF SERBIA IN THE 19TH CENTURY

Author: JOVAN CONIĆ

Email: jovanconic96@gmail.com

Mentor: Full Prof. Aleksandar Đorđević

Faculty of Law, University of Niš

Introduction: The paper analyzes the path to the restoration of the Kingdom of Serbia in the 19th century, which was extremely demanding and accompanied by numerous challenges. The paper examines the path to the restoration of modern Serbian statehood, from the Karađorđe Uprising and the Principality of Serbia to the Berlin Congress and full Serbian state independence, culminating in the restoration of the kingdom.

Aim: The paper aims to shed light on the historical period in which the Kingdom of Serbia was restored by analyzing the state-legal processes, international relations, and conflicts that led to its restoration.

Materials and Methods: The paper uses available materials from the history of Serbian statehood, as well as materials from historical and legal scientific literature. In addition to the historical method, the comparative method was used when analyzing the state status and the level of autonomy and sovereignty across different periods of Serbian statehood in the 19th century.

Results: When analyzing the internal sovereignty and external independence of the Serbian state in the 19th century, the results and conclusions were that with the strengthening of Serbian internal social cohesion and national unity, along with favorable geopolitical circumstances, the Serbian state gradually grew stronger. Diplomatic struggle with the clearly outlined goal of complete liberation, regardless of the ruling dynasty, was not sufficient to achieve the goal, and freedom had to be both defended and achieved by military force.

Conclusion: The importance of knowing the events that led to the restoration of modern Serbian statehood in the 19th century is immeasurable. Scientific elucidation of the state-legal status as well as the geopolitical situation in that period is of great importance for a holistic view of the entire process of gaining state independence. The idea of restoring the Kingdom of Serbia has remained present since the Middle Ages and the arrival of the Ottoman Empire in the Balkans. Numerous attempts to make the dream a reality finally bore fruit in the second half of the 19th century with the coronation of Prince Milan Obrenović as the first Serbian king in the modern history of Serbia.

Keywords: kingdom; principality; Serbia; war; Serbian people

INSTITUCIONALIZACIJA EVROAZIJSKIH INTEGRACIJA – ŠANGAJSKA ORGANIZACIJA ZA SARADNJU I EVROAZIJSKA EKONOMSKA UNIJA

Autor: LAZAR KARALIĆ

e-mail: lazar.karalic1@gmail.com

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Savremeni međunarodni odnosi sve više održavaju prelazak iz unipolarnog ka multi-polarnom poretku u kojem istok, predvođen Kinom i Rusijom, gradi sopstvene institucionalne i geopolitičke mehanizme. U tom kontekstu, Šangajska organizacija za saradnju (ŠOS) i Evroazijska ekonomska unija (EEU) predstavljaju ključne instrumente novog regionalizma i saradnje na prostoru Evroazije.

Cilj: Cilj rada je da se izvrši pregledna analiza uloge ŠOS-a i EEU-a u oblikovanju geopolitike istoka, sa akcentom na njihovu institucionalnu strukturu, stratešku funkciju i uticaj na redefinisane evroazijskog prostora. Pored toga, rad ukratko razmatra osnovne pojmove, nastanak i razvoj međunarodnih organizacija, kao teorijski okvir za razumijevanje analiziranih primjera.

Materijal i metode: Rad se oslanja na sekundarne izvore: akademsku literaturu, zvanične dokumente organizacija, analitičke izvještaje i relevantne naučne radove. Korišćene su metode analize sadržaja, komparativna analiza i sintetički pristup u tumačenju institucionalnih i geopolitičkih aspekata.

Rezultati: Analiza pokazuje da ŠOS igra primarnu ulogu u bezbjednosnoj i političkoj koordinaciji u regionu, dok EEU predstavlja mehanizam ekonomske integracije pod ruskom inicijativom. Obje organizacije imaju značajnu ulogu u jačanju regionalne kohezije i balansiranju uticaja, ali istovremeno predstavljaju kompleksne sisteme koji zahtijevaju kontinuiranu koordinaciju i prilagođavanje među svojim članicama.

Zaključak: ŠOS i EEU predstavljaju institucionalne odraze geopolitičkih ambicija istoka u savremenom svjetskom poretku. Iako ne bez ograničenja, ove organizacije igraju značajnu ulogu u uspostavljanju nove arhitekture moći u Evroaziji i doprinose strateškom pozicioniranju Kine i Rusije kao vodećih aktera u formiranju multipolarnog svijeta.

Ključne riječi: međunarodne organizacije, Evroazija, Šangajska organizacija za saradnju, Evroazijska ekonomska unija, međunarodni odnosi, geopolitika.

UVOD

Nastanak međunarodnih organizacija, kao i proces međunarodnog organizovanja, ideja je koja postoji više vijekova. Prve međunarodne organizacije nastajale su specifično za određene oblasti, dok je prva univerzalna međunarodna organizacija osnovana početkom 20. vijeka.

U ovom radu posebna pažnja posvećena je međunarodnim organizacijama sa prostora istoka, to jest Evroazije, koja predstavlja važno geostrateško područje. Na ovom prostoru egzistiraju ključne države kao što su Ruska Federacija, Narodna Republika Kina, Islamska Republika Iran, Republika Indija, Islamska Republika Pakistan i druge.

Posebno su analizirane dvije istočne međunarodne organizacije: Šangajska organizacija

za saradnju (ŠOS) i Evroazijska ekonomska unija (EEU). ŠOS se fokusira na političko-bezbjednosna pitanja, dok je EEU usmjerena na ekonomske integracije na prostoru bivšeg Sovjetskog Saveza, uz ambicije za širenje na širi evroazijski prostor.

Cilj rada je da se kroz analizu nastanka, organizacione strukture i geopolitičkih aspekata ovih organizacija prikaže njihova uloga u formiranju novog multipolarnog poretka i regionalne saradnje. U radu će biti obrađeni i politički, pravni i geopolitički konteksti, kao i mogućnosti daljeg razvoja ovih organizacija u bližoj budućnosti.

NASTANAK, DEFINICIJA I VRSTE MEĐUNARODNIH ORGANIZACIJA

Ideje o stvaranju prvih međunarodnih organizacija vuku korijene sa Bečkog kongresa 1815. godine, kada se organizuju konferencije koje su se ticale uređenja Evrope nakon pada Napoleona. Međutim, prva međunarodna organizacija sa stalnom administracijom koja je osnovana bila je Međunarodna telekomunikaciona unija, 1865. godine, sa sjedište u Ženevi, ali se ona ticala samo jedne oblasti: telekomunikacija (Авпамов & Кпећа, 2008, стр. 169). Ali prva univerzalna međunarodna organizacija koja je osnovana je bila Liga naroda, osnovana nakon Prvog svjetskog rata. S obzirom na to da je Liga naroda bila veoma slabo organizovana, što zbog toga jer su se države teško snalazile u organizaciji, što zbog tadašnjih lidera velikih sila koji su olako shvatali stanje na polju međunarodne politike. Liga naroda se raspala već 1930-ih godina, nakon dvije krize, u Mandžuriji i Etiopiji. Takođe, nemogućnost da se sankcije sprovedu u potpunosti su koštale ovu organizaciju njenog postojanja. Liga naroda nije bila jedina politička organizacija, ali se njen značaj ogleda kroz mehanizme i ovlaštenja koja je imala. I tokom postojanja Lige naroda, ukazivalo se na to da je potrebno da postoji jedno centralno međunarodno tijelo ili organizacija koja bi koordinisala rad između različitih organizacija, ali do tog nije došlo.

Kada se govori o definisanju međunarodnih organizacija, teško je naći pravu definiciju. Dosta autora izvodi svoje definicije međunarodnih organizacija. Osnovna definicija bi bila da međunarodne organizacije predstavljaju formalne, institucionalne oblike međunarodnih odnosa zasnovane na dobroj volji (Авпамов & Кпећа, 2008, стр. 170). Ako govorimo o formalnom vidu, organizacije ovog tipa se osnivaju određenim aktom (osnivačkim ugovorom), kao što su sporazumi ili povelje. Institucionalno se odnosi na osnivanje određenih organa i njihovih ovlaštenja, dok se pod dobrom voljom smatra sloboda države da pristupi nekoj organizaciji, bila ona osnivač ili pristupila naknadno. Bez obzira na različite definicije, sve te definicije imaju osnovne elemente, kao što su institucionalnost, formalnost i ciljeve.

Pored definicije, potrebno je spomenuti i sve elemente međunarodnih organizacija, kao što su subjekt međunarodnog prava (država), međunarodni ugovor, organi međunarodne organizacije, ciljevi djelovanja i statut međunarodne organizacije (Mijović, 2019, str. 110–111).

Potrebno je spomenuti i vrste međunarodnih organizacija. U prvom redu, međunarodne organizacije čije su članice države su tzv. međuvladine organizacije i one su subjekti međunarodnog prava, a pored njih postoje i nevladine međunarodne organizacije. Prve ipak imaju veći značaj, a kada su one u pitanju, mogu se podijeliti na delibrativne i operativne. Po području djelovanja dijele se na univerzalne i regionalne, što zavisi od teritorije na kojoj djeluju, dok se po predmetu djelovanja dijele na opšte i specijalne, po stepenu organizovanja na koordinirajuće i nadnacionalne. Ostali kriterijumi su stepen otvorenosti (otvorene i zatvorene) i po trajnosti tj. stalne i privremene (Mijović, 2019, str. 112).

Posebna vrsta međunarodne organizacije, ako se tako može nazvati, jeste Evropska unija. To je organizacija koja se ne može okarakterisati ni kao konfederacija, već kao jedna vrsta međunarodne nadnacionalne organizacije, iako je čist *sui generis* slučaj. Ona je

prvenstveno unija koja je nastala na ekonomskoj bazi, da bi se postepeno razvila u široku organizaciju, koja obuhvata spoljnu trgovinu, zaštitu životne sredine i sl. Evropska unija danas broji 27 država-članica, ima svoj parlament (kao zakonodavno tijelo), Evropsku komisiju (kao glavno izvršno tijelo), Evropski savjet (politički organ), Evropski sud pravde i Evropsku centralnu banku, kao glavne organe.

Neosporno je da danas postoje razne međunarodne organizacije, od regionalnih međunarodnih organizacija, preko vojnih međunarodnih organizacija. Najpoznatija i najbitnija univerzalna organizacija danas jeste Organizacija ujedinjenih nacija, koje su nastale nakon Drugog svjetskog rata, na temeljima Lige naroda. Organizacija se uspješno pozicionirala kao glavna međunarodna (univerzalna) organizacija, sa uspješnim radom na polju obezbjeđivanja međunarodne bezbjednosti, kao osnovnim ciljem organizacije.

ŠANGAJSKA ORGANIZACIJA ZA SARADNJU

Šangajska organizacija za saradnju – ŠOS (енг. *Shanghai Cooperation Organization*) je međunarodna organizacija osnovana 2001. godine, na prostoru Evroazije, a osnove su je Kina, Rusija, Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan i Uzbekistan kao punopravni članovi. Organizacija je 2017. godine dobila dvije nove države-članice: Pakistan i Indiju, dvije velike države, koje su sa nuklearnim potencijalom postale članovi organizacije, dok je Islamska Republika Iran postala punopravni član 2023. godine, a Bjelorusija tokom 2024. godine. Prije ŠOS-a, postojala je tzv. „Šangajska petorka“¹, koja je formirana 1996. godine. Osnova nastanka ŠOS-a 2001. godine je veća politička i ekonomska saradnja država-članica. Organizacija je 2004. godine dobila status posmatrača u Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija, dok je odnose uspostavila sa Organizacijom ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB), Zajednicom nezavisnih država (ZND), Asocijacijom nacija Jugoslovenske Azije (ASEAN) i drugih.

Osnovni dokument koji reguliše postojanje ove organizacije jeste Povelja ŠOS-a. Prema Povelji, neki od osnivačkih ciljeva organizacije su jačanje uzajamnog povjerenja, prijateljstva i dobrosusjedstva, razvoj saradnje u održavanju i jačanju mira, bezbjednosti i stabilnosti u regionu, demokratski, pravičan i racionalni politički i ekonomski međunarodni poredak, borba protiv ekstremizma, terorizma i separatizma, kao i druge oblasti kao što su zaštita životne sredine, odbrana, tehnološki razvoj i sl.² Takođe, Povelja reguliše i principe na kojima egzistira organizacija, kao što su uzajamno poštovanje nezavisnosti, teritorijalnog integriteta država-članica i nepovredivosti državnih granica, kao i nemiješanje u unutrašnje poslove drugih država, zabrana korištenja sile u međunarodnim odnosima, kao unilateralnih vojnih poteza. Ostali principi su jednakost među državama, mirno rješavanje sporova, ali i to da ŠOS neće djelovati nasilno prema drugim međunarodnim organizacijama ili državama.³ Ovi principi danas igraju važnu ulogu s obzirom na aktuelna geopolitička dešavanja u svijetu i postepeni ulazak u multipolarni svijet. Ono što se kao osnovna nit provlači kroz navedene ciljeve je zajednički razvoj i saradnja država-članica u brojnim oblastima, kako na bilateralnom tako i na multilateralnom nivou (Поп-Лазих, 2019, стр. 109).

Organizaciona struktura ŠOS-a je takva da je vrhovni organ Savjet šefova država, u koji ulaze svi šefovi država-članica. Savjet predsjednika vlada je organ koji okuplja premijere država-članica, a specifično je što ovakav vid organa nije mnogo prisutan u drugim

1 Sve države-članice – osnivači, osim Uzbekistana.

2 Čl. 1. Povelje Šangajske organizacije za saradnju – ŠOS, dostupan na: https://www.iri.edu.ar/publicaciones_iri/manual/Doc.%20Manual/Listos%20para%20subir/ASIA/SHANGAIORG/charter_shanghai_cooperation_organization.pdf (pristupljeno 23. 3. 2025).

3 Isto, čl. 2.

organizacijama, kao što je Organizacija ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB) ili Evroazijska ekonomska unija. Standardni organ kod većine međunarodnih organizacija je i Savjet ministara spoljnih poslova, koji, jasno je, okuplja ministre spoljnih poslova država-članica organizacije. Ostali organizacioni nivoi ŠOS-a su sastanci ministara ili direktora agencija, regionalna antiteroristička struktura i sekretarijat organizacije.⁴ Specifičnost je da sve procedure i poslovanje o radu donosi Vrhovni savjet šefova država. Takođe, Vrhovni savjet može da svojom odlukom uspostavlja i nove organe ili tijela organizacije. Povelja kratko definiše nadležnosti svakog tijela organizacije. Vrhovni savjet je najviši organ i on ima nadležnost da definiše prioritete i glavne oblasti djelovanja organizacije, kao i to da određuje načine komunikacije i djelovanja prema drugim državama i međunarodnim organizacijama. Savjet se sastaje najmanje jednom godišnje, a samit organizuje država koja predsjedava Savjetom za tu godinu.⁵

Savjet predsjednika vlada se sastaje jednom godišnje i obično se razgovori vode po pitanju ekonomije država-članica, ali i svih drugih oblasti. Princip organizovanja samita je isti kao i za Vrhovni savjet. Savjet ministara spoljnih poslova ŠOS-a se sastoji od ministara spoljnih poslova država-članica organizacije, te raspravlja o dešavanjima na polju međunarodne politike i onih koji se tiču same organizacije. Savjet može da izdaje saopštenja u ime ŠOS-a. Praksa je da se Savjet obično sastaje mjesec dana prije Vrhovnog savjeta, dok postoji i procedura za sazivanje vanrednih sastanaka Savjeta, koji mogu da zatraže najmanje dvije države-članice. Savjetom predsjedava ministar države na čijoj teritoriji se održava samit, a ujedno predstavlja organizaciju u međunarodnim odnosima, za te potrebe.⁶

Što se tiče ostalih organa ŠOS-a, kao što su sastanci direktora raznih agencija i sl., oni se sastaju tako što se prvo sastaju radne grupe za određenu oblast, a onda se organizuje glavni sastanak. Što se tiče regionalne antiterorističke strukture, ona se prvenstveno nalazila u Biškeku, glavnom gradu Kirgistanu, ali je premještena u Taškent, Uzbekistan. Ona se bavi terorizmom, ekstremizmom i separatizmom i suzbijanjem istih. Procedure za rad i djelovanje ove strukture se regulišu međunarodnim ugovorom između država-članica.⁷ Pored najviših organa ŠOS-a, bitnu ulogu igra i Sekretarijat organizacije, sa sjedištem u Pekingu (Narodna Republika Kina), što je i zvanično sjedište organizacije.

Na čelu sekretarijata je generalni sekretar (eng. *Secretary General*), kojeg bira Vrhovni savjet ŠOS-a, na prijedlog Savjeta ministara spoljnih poslova. Jednog ili više zamjenika generalnog sekretara postavlja Savjet ministara spoljnih poslova na prijedlog Savjeta nacionalnih koordinatora. Službenici u organizaciji se imenuju na paritetnoj bazi između država-članica. Generalni sekretar, njegovi zamjenici i službenici ne smiju da izvršavaju instrukcije nijedne države-članice, već da djeluju nezavisno od njih.⁸ Prema izloženim klasifikacijama međunarodnih organizacija, Šangajska organizacija za saradnju se može svrstati u regionalnu, opštu i koordinirajuću međuvladinu organizaciju.

Specifičnost ŠOS-a, za razliku od ODKB-a i sličnih organizacija na prostoru Evroazije, ali i u svijetu, jeste ta što u ovoj organizaciji leadersku ulogu podjednako imaju Ruska Federacija i Narodna Republika Kina.⁹ To bi značilo da ove dvije zemlje imaju balansirani način zaštite evroazijskog prostora, posebno ako se uzmu u obzir ciljevi i principi Povelje ŠOS-a. Takođe, iz Povelje se može zaključiti da je odbijanje američkog uticaja na ovom prostoru jedan od glavnih faktičkih ciljeva država-članica organizacije, što se može dodati kao osnova povezivanja ovih zemalja u ŠOS. Način sprovođenja ekonomske politike u

4 Isto, čl. 4.

5 Isto, čl. 5.

6 Isto, čl. 6. i 7.

7 Isto, čl. 8., 9. i 10.

8 Isto, čl. 11.

9 U ODKB-u i ZND-u tu ulogu ima samo Ruska Federacija, dok u drugim organizacijama van Evroazije, kao što je NATO, Sjedinjene Američke Države imaju glavnu ulogu.

ovom regionu postepeno remeti ciljeve i interese svake američke administracije.

ŠOS u posljednjim godinama nailazi na pozitivne stavove mnogih država, koje iskazuju želju da postanu članovi iste. Dvije države imaju status posmatrača: Avganistan i Mongolija.¹⁰ U septembru 2021. godine ŠOS je odobrio pokretanje procedure za prijem Islamske Republike Iran u punopravno članstvo, što se i desilo u julu 2023. godine, kada je iranski parlament odobrio članstvo ove države. Ubrzo za Iranom, i Bjelorusija je podnijela zahtjev za punopravno članstvo, a postala punopravni član tokom 2024. godine. Niz država je izrazio želju tokom 2022. godine da uspostavi saradnju sa ŠOS-om. Iran je strateški važna država, s obzirom na svoj geografski položaj u srcu evroazijskog prostora, sa kojeg može da bude jedan od glavnih aktera prema Kaspijskom basenu, Centralnoj Aziji ili Persijskom zalivu. Razlozi zbog kojih je okvir ŠOS-a podoban za Teheran mogu se sažeti kroz sljedeće političke faktore – su pridruživanje rastućem procesu regionalne integracije pod vođstvom istoka, odgovara političkim stavovima i ambicijama Teherana, poboljšanje globalnog statusa Irana i prelivanje pozitivnih efekata na Bliski istok (Кувекаловић-Стаматовић, 2019, стр. 169).

Organizacija priznaje status partnera u dijalogu, te u tom statusu ima nekoliko država kao što su Turska, Šri Lanka, Kambodža, Azerbejdžan, Nepal i Jermenija, a od 2022. godine u tom statusu su Egipat, Katar, Saudijska Arabija, Kuvajt, Maldivi, Mjanmar i Ujedinjeni Arapski Emirati, dok taj status čeka Bahrein. Kada se pogledaju ove države, jasno je da postoji interes država sa prostora Evroazije, Bliskog istoka i Jugoistočne Azije da se organizacija širi na ove prostore, posebno ako ove države u postepenom procesu postanu punopravne članice ŠOS-a. Velika ekspanzija ove organizacije dovela bi do uzbune u SAD, Evropskoj Uniji i NATO-u, s obzirom na to da se ona smatra konkurentskom organizacijom od strane tzv. „kolektivnog Zapada“.

Ako uzmemo u obzir da postoje i planovi, od 2014. godine, da se Organizacija ugovora o kolektivnoj bezbjednosti (ODKB) i ŠOS spoje u jedan vojnopolički savez, onda možemo sa pravom reći da postoji zabrinutost. SAD su 2005. godine iskazale želju da postanu posmatrač u ovoj organizaciji i njihovu aplikaciju su države-članice čvrsto odbile. Posebnu pažnju treba posvetiti izjavama lidera po pitanju trgovine u zemljama ŠOS-a koji imaju namjeru da se ona odvija u nekoj od valuta država-članica.¹¹

ŠOS je postala važna platforma za dijalog između velikih sila kao što su Kina, Rusija i Indija, ali i mehanizam za uticaj u Centralnoj Aziji. Iako nije vojni savez u formalnom smislu, saradnja u oblasti bezbjednosti je veoma visoka, koja uključuje i zajedničke vojne vježbe. Organizacija se posmatra kao alternativa zapadnim institucijama kao što su NATO i Evropska unija i nosilac je multipolarnog svijeta u razvoju. Kroz ovu organizaciju, Kina promoviše inicijativu „Pojas i put“, dok Rusija koristi platformu za održavanje uticaja na postsovjetskom prostoru.

Ako govorimo o veličini ŠOS-a kroz geografsku ili demografsku prizmu, može se reći da se radi o velikoj organizaciji koja obuhvata skoro polovinu svijeta (oko 42%), te učestvuje sa oko 20% ukupnog svjetskog BDP-a.¹² Budućnost ove organizacije je stabilna, očekuje se da će u narednom periodu dobiti nove članice, jer ciljevi ove organizacije su mirnodopski, usmjereni na ekonomsku i trgovinsku saradnju, ali i postepena ulaganja u kreiranje bezbjednosti na tlu Evroazije, kao i u svijetu.

Geopolitički značaj ŠOS-a proizilazi iz njene sposobnosti da institucionalizuje saradnju između Kine i Rusije na prostoru Evroazije, pri čemu se ostvaruje sinergija kineskog

10 Status Avganistana je nejasan od dolaska talibana na vlast, jer se predstavnik talibana nije pojavljivao na samitima ŠOS-a, niti se organizacija izjasnila o statusu ove države.

11 Vidjeti više na: <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/shanghai-cooperation-organization-summit-kicks-off-in-bishkek/1504148#> (pristupljeno 23. 3. 2025).

12 Vidjeti više na: <https://www.france24.com/en/live-news/20210918-iran-looks-east-after-china-led-bloc-oks-entry> (pristupljeno 23. 3. 2025).

ekonomskog uticaja i ruskog bezbjednosnog aparata. Ovakav model omogućava pojavu tzv. „evroazijskog realizma“, u kojem prioritet imaju stabilnost, državni suverenitet i asimetrični multilateralizam.

EVROAZIJSKA EKONOMSKA UNIJA

Evroazijska ekonomska unija – EEU (eng. *Eurasian Economic Union*) ekonomska je unija koju čini nekoliko država: Bjelorusija, Kazahstan, Kirgistan, Jermenija i Ruska Federacija. Unija je najrazvijenija organizacija na prostoru bivšeg Sovjetskog saveza u smislu ekonomskih integracija. EEU u aktuelnom obliku nije nastala 2014. godine, njeni korijeni sežu još od 1990-ih godina. Još tada su države Centralne Azije težile da uspostave međusobnu ekonomsku saradnju, da povećaju svoj BDP koji je skroz opao zbog raspada Sovjetskog Saveza.

Ideja o Evroazijskoj uniji je potekla od bivšeg predsjednika Kazahstana, Nursultana Nazarbajeva, u njegovom govoru na Moskovskom univerzitetu 1994. godine. Nazarbajev je tada spomenuo dvije komponente buduće Evroazijske unije: prva je duboka ekonomska integracija, a druga je odbrana, a što se ogleda u Organizaciji ugovora o kolektivnoj bezbjednosti – ODKB (Vinokurov, 2018, str. 2). Naredne godine su Ruska Federacija, Kazahstan i Bjelorusija potpisale ugovor o uspostavljanju carinskog saveza, prema kojem se ukidaju barijere za ekonomsku saradnju između tri države.

Rusija i Bjelorusija su još 1997. godine formirale Uniju Rusije i Bjelorusije, koja se može okarakterisati kao dodatak ekonomskoj integraciji tih prostora. Međutim, ugovori potpisivani tih godina nisu imali velikog uspjeha, tek 2000. godine su te tri države zajedno sa Kirgistanom i Tadžikistanom uspostavile Evroazijsku ekonomsku zajednicu, preteču Evroazijske ekonomske unije. I ta zajednica nije uspjela da funkcioniše u svom punom kapacitetu, zbog raznih bilateralnih ugovora između država-članica zajednice (Vinokurov, 2018, str. 4). Prava ideja i jaka želja za njenom realizacijom počinje 2011. godine, kada predsjednik Ruske Federacije Vladimir Putin poziva na novu regionalnu integraciju, nazivajući je „Evroazijska unija“.¹³

Iste godine su predsjednici Ruske Federacije, Kazahstana i Bjelorusije potpisali sporazum kojim se predviđa formiranje Evroazijske ekonomske unije do kraja 2015. godine, da bi u maju 2014. godine bio potpisan Ugovor o Evroazijskoj ekonomskoj uniji, koji je zvanično stupio na snagu 1. januara 2015. godine. Ugovor definiše principe djelovanja unije, kao što su poštovanje međunarodnog prava, suverenosti država i njihovog teritorijalnog integriteta, poštovanje različitog ustavnog uređenja drugih država-članica, obezbjeđivanje uzajamnih beneficija, jednakosti i nacionalnih interesa država-članica, kao i principa tržišta.¹⁴ Jermenija je postala članica EEU početkom januara 2015. godine, jer je naknadno 2014. godine potpisala pristupanje uniji, dok je Kirgistan postao član u avgustu 2015. godine. Unija ima četiri posmatrača, a to su Moldavija, Kuba, Iran i Uzbekistan. S druge strane, Republika Tadžikistan je u procesu pristupanja Uniji.¹⁵

Status posmatrača za Islamsku Republiku Iran predstavlja značajan geopolitički signal u pogledu tekućih procesa redefinisavanja globalnih procesa i intenziviranja evroazijskih integracija. Rusija i ostale članice Unije Iran smatraju važnim geoekonomskim i geopolitičkim partnerom, prije svega zbog njegovog geostrateškog položaja između Evroazije, Bliskog

13 <https://www.reuters.com/article/us-russia-putin-eurasian-idUSTRE7926ZD20111003> (pristupljeno 23. 3. 2025).

14 Sekcija II, čl. 3. Ugovora o Evroazijskoj ekonomskoj uniji. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/kaz_e/wtackkaz85_leg_1.pdf (pristupljeno 23. 3. 2025).

15 Tadžikistan još uvijek radi na usklađivanju zakonodavstva i ispunjavanju ostalih kriterijuma za članstvo u Evroazijskoj ekonomskoj uniji.

istoka i Indijskog okeana. Luka Čabahar, energetske resursi i tranzitni potencijal čine ga ključnim elementom inicijativa kao što je međunarodni koridor Sjever–Jug i šire prema mreži evroazijskih trgovinskih ruta. Ulazak Irana u EEU pokazuje da postoji zajednički interes u pravcu jačanja multilateralnog svjetskog poretka, te smanjivanja zapadnog uticaja i njegovih institucija kao što su MMF, SVIFT i Svjetska trgovinska organizacija. Iran želi sve veće i šire sveukupne odnose sa unijom, dok uniji omogućava da uđe na tržište Bliskog istoka, Persijskog zaliva i Jugoistočne Azije.¹⁶

Niz država nakon osnivanja EEU je zainteresovano za članstvo ili uspostavljanje zone slobodne trgovine sa zemljama EEU. Zona slobodne trgovine je uspostavljena sa državama kao što su Narodna Republika Kina, Egipat, Srbija, Singapur, Iran, Vijetnam i dr. S druge strane, države koje su zainteresovane za članstvo ili su izrazile želju da pristupe istom su Azerbejdžan, Tadžikistan, Sirija, Turska i Mongolija, dok niz država želi uspostaviti zonu slobodne trgovine: Ujedinjeni Arapski Emirati, Brazil, Čile, Ekvador, Indija, Izrael, Meksiko, Tunis i dr.

Ideja za stvaranje Evroazijske unije je realizovana po sistemu Evropske unije, to jest glavna srž stvaranja su bili stvaranje nadnacionalnih institucija sa dva osnovna cilja: zajednički ekonomski prostor i zajednička odbrambena politika (Knežević & Pavlović, 2014, str. 80). Pitanja suvereniteta, spoljopolitičkog djelovanja, ustavnog uređenja i sl. ostaju u nadležnosti država, što govori o tome da nisu postojale ideje o kreiranju određenog oblika zajedničke države već prvenstveno ekonomske i odbrambene integracije ovih država bivšeg Sovjetskog Saveza.

Organizaciona struktura Evroazijske ekonomske unije je manje-više ustrojena kao Evropska unija, ali se i dalje radi na razvoju institucija kakve ima Evropska unija. Najviši organ EEU je Vrhovni evroazijski ekonomski savjet, koji čine šefovi država (ili premijera) država-članica. Vrhovni savjet se sastaje najmanje jednom godišnje, kao i vanredno, po zahtjevu bilo koje države-članice. Sastancima savjeta rukovodi predsjedavajući (jedan od šefova država-članica). Nadležnosti Savjeta su utvrđene Ugovorom o Evroazijskoj ekonomskoj uniji, a odluke se donose konsenzusom, te su obavezujuće za sve organe unije, kao i države-članice.¹⁷ S druge strane, Međuvladin savjet čine predsjednici vlada država-članica, koji se sastaju najmanje dva puta godišnje, čije se odluke takođe donose konsenzusom. Nadležnosti su utvrđene ugovorom. Evroazijska ekonomska komisija je jedini stalni regulatorni organ EEU, koja je kreirana po ugledu na Evropsku komisiju, i sastoji se od 10 ministara, na paritetnoj osnovi, na čelu sa predsjednikom komisije, te djeluje kao izvršni organ unije. Predsjednika komisije predlažu šefovi država-članica. Nadležnosti komisije su monetarna politika, makroekonomska politika, transport i infrastruktura i dr. Komisija se sastoji od savjeta i kolegijuma. Sjedište komisije je u Moskvi.¹⁸ Kao i Evropska unija, i ova unija ima Sud Evroazijske ekonomske unije, koji ima sudsku nadležnost prema ugovoru. Nadležnosti suda su utvrđene Statutom suda, koji je sastavni dio ugovora.¹⁹ Sjedište Suda je u Minsku (Republika Bjelorusija).

Pored mogućnosti punopravnog članstva u Uniji, važno je istaći da je Ugovorom o Evroazijskoj ekonomskoj uniji predviđen i status posmatrača u organizaciji, koji je regulisan članom 109. tog ugovora. U stavu 1. tog člana se kaže da bilo koja država ima pravo da podnese zahtjev predsjedavajućem Vrhovnog savjeta za sticanje statusa posmatrača

16 <https://www.tehrantimes.com/news/507955/Iran-gains-observer-status-in-Eurasian-Economic-Union> (pristupljeno 6. 8. 2025).

17 Sekcija III, čl. 10-13. Ugovora o Evroazijskoj ekonomskoj uniji. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/kaz_e/wtacckaz85_leg_1.pdf (pristupljeno 23. 3. 2025).

18 Isto, čl. 18, pri čemu se sve nadležnosti komisije navode u aneksu I na Ugovor o Evroazijskoj ekonomskoj uniji.

19 Aneks II na Ugovor o Evroazijskoj ekonomskoj uniji.

pri Uniji.²⁰ Status posmatrača pri Evroazijskoj ekonomskoj uniji predstavlja odgovarajuću formu saradnje sa Unijom i omogućava državama da učestvuju u radu institucija Unije bez obaveznog punopravnog članstva. Taj status služi kao instrument političkog približavanja i procjene mogućnosti za dublju ekonomsku integraciju u budućnosti.

Evroazijska ekonomska unija se često posmatra kao instrument ruskog uticaja na post-sovjetskom prostoru, dok neke od njenih članica nastoje da balansiraju odnose između Rusije, Kine i EU. Rusija je još od raspada Sovjetskog saveza težila da institucionalizuje postsovjetski prostor, a to je joj je uspjelo tek osnivanjem EEU. Unija predstavlja odgovor na širenje Evropske unije i NATO ka istoku, pokušaj izgradnje alternativnog bloka sa drugačijim vrijednostima i ekonomskim osnovama od zapadnog modela, ali i sredstvo za jačanje ekonomske zavisnosti manjih članica od Rusije (kroz energetiku, transport, migraciju radne snage i sl.). Evroazijska ekonomska unija predstavlja regionalnu, specijalizovanu i djelimično nadnacionalnu međuvladinu organizaciju.

Kroz Evroazijsku ekonomsku uniju, Rusija teži da obnovi model ekonomske međuzavisnosti koji joj omogućava uticaj bez striktno političke dominacije, a što je značajno u kontekstu sve većeg prisustva Kine u Centralnoj Aziji. Iz tog razloga, unija je geopolitičko sidro Moskve unutar fragmentiranijeg evroazijskog prostora.

Rusija vidi Evroazijsku ekonomsku uniju kao jedan od načina ispoljavanja svoje geopolitičke pozicije prema zapadnim državama, dok su druge članice motivisane pragmatičnim razlozima i traže načina da očuvaju autonomnu poziciju u odnosu na najveću državu Unije (Обреновић, 2019, стр. 299).

Geopolitički značaj Unije leži i u njenoj ulozi kao projekta geoekonomske integracije pod okriljem Rusije, ali i kao reakcije na globalne promjene u kojima se svijet udaljava od zapadne dominacije. Iako su njene institucije još uvijek u razvoju i integracija nije potpuna, Unija je važan faktor u oblikovanju regionalne ravnoteže moći u evroazijskom prostoru. Vjerovatno je da će se EEU suočiti sa preprekama tokom svog daljeg razvoja, ali neosporno je da nijedna druga multilateralna organizacija stvorena na postsovjetskom prostoru nije postigla veći stepen integracije (Јовић-Лазих & Лађевац, 2019, стр. 273).

Učešće Unije u svijetu je 3,2% ukupnog BDP-a, dok je industrijska proizvodnja na oko 105,3% (2023), a spoljna trgovina i razmjena sa trećim zemljama u 2021. godini je 988,2 biliona.²¹ Populacija koju unija obuhvata je oko 185 miliona stanovnika (2,3% svjetskog stanovništva), a nezaposlenost je na oko 4,2%, dok je na svjetskom nivou 5,3%.²² Iz svega navedenog proizilazi da EEU ima mogućnost za još veći ekonomski rast, a uz to i da postane glavna ekonomska organizacija na prostoru Evroazije, ali i svijeta, zbog čega se u narednim godinama očekuje da se uniji pridruži niz država kao punopravne članice.

ZAKLJUČAK

Šangajska organizacija za saradnju i Evroazijska ekonomska unija su međunarodne organizacije novijeg datuma, za razliku od već ustaljenih organizacija kao što su Evropska unija ili NATO. Obje organizacije djeluju na evroazijskom prostoru kroz vojno-politički i ekonomski aspekt, dok se po svojim ciljevima djelovanja razlikuju od drugih međunarodnih organizacija kao svojih konkurenata. Nepobitan je rast ovih organizacija i u smislu novih država-članica, širenja i ostvarivanja saradnje na prostorima Bliskog istoka, Jugoi-stočne Azije i šire, ali i u smislu sprovođenja svojih ciljeva.

U ŠOS-u lidrska uloga je podijeljena između Rusije i Kine, dok je u EEU ta uloga

20 Čl. 109. Ugovora o Evroazijskoj ekonomskoj uniji, vidjeti više na: https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/kaz_e/wtacckaz85_leg_1.pdf (pristupljeno 23. 3. 2025).

21 Vidjeti više na: <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about> (pristupljeno 2. 9. 2025).

22 Vidjeti više na: <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about> (pristupljeno 2. 9. 2025).

pripala Rusiji, kao nosiocu ekonomskih integracija na postsovjetskom prostoru. Uz druge međunarodne organizacije sa ovog prostora, formira se institucionalni koncept Evroazije. U bližoj budućnosti se očekuje ekspanzija obje organizacije, jer se one predstavljaju kao alternative tzv. „političkom Zapadu“ i čine oko 47% svjetskog stanovništva, a pogotovo što veliki broj država u svijetu želi da razvija odnose, posebno ekonomske, sa zemljama članicama ovih organizacija.

Evroazijske integracije posmatrane kroz prizmu ove dvije organizacije predstavljaju ne samo ekonomske i bezbjednosne procese već i pokušaj artikulisanja alternativnog i institucionalnog međunarodnog poretka.

LITERATURA

- Knežević, B., & Pavlović, S. (2014). Savremeni procesi evroazijskih integracija. *Međunarodna politika*, str. 76–97.
- Mijović, L. (2019). *Osnove međunarodnog javnog prava I dio*. Comesgrafika, Banjaluka.
- Vinokurov, E. (2018). *Introduction to Eurasian Economic Union*. Palgrave McMillan.
- Аврамов, С., & Крећа, М. (2008). *Међународно јавно право*. Правни Факултет Универзитета у Београду.
- Јовић-Лазих, А., & Лађевац, И. (2019). Блиско иностранство у интеграционим иницијативама Руске Федерације: Случај Евроазијске економске уније. У *Интеграциони процеси у Евроазији* (стр. 253–285). Институт за међународну политику и привреду.
- Кувекаловић-Стаматовић, Ј. (2019). Интеграциони пут Ирана на евроазијском простору. У *Интеграциони процеси у Евроазији* (стр. 163–187). Институт за међународну политику и привреду.
- Обреновић, С. (2019). Проширење Евроазијске економске уније – да ли је на реду политика проширења Евроазијске економске уније? У *Интеграциони процесу у Евроазији* (стр. 286–307). Институт за међународну политику и привреду.
- Поп-Лазих, И. (2019). Шангајска организација за сарадњу индикатор успона новог поретка на истоку. *Интеграциони процесу у Евроазији*, стр. 104–120.

INTERNET IZVORI

- Povelja Šangajske organizacije za saradnju – ŠOS.
https://www.iri.edu.ar/publicaciones_iri/manual/Doc.%20Manual/Listos%20para%20subir/ASIA/SHANGAI-ORG/charter_shanghai_cooperation_organization.pdf (pristupljeno 23. 3. 2025).
- Ugovor o Evroazijskoj ekonomskoj uniji. https://www.wto.org/english/thewto_e/acc_e/kaz_e/wtacckaz85_leg_1.pdf (pristupljeno 23. 3. 2025).
- Zvanična internet stranica Evroazijske ekonomske unije <http://www.eaeunion.org/?lang=en#about> (pristupljeno 2. 9. 2025).
- Zvanična internet stranica Šangajske organizacije za saradnju <http://eng.sectesco.org/> (pristupljeno 23. 3. 2025).
- <https://www.france24.com/en/live-news/20210918-iran-looks-east-after-china-led-bloc-oksentry> (pristupljeno 23. 3. 2025).
- <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/shanghai-cooperation-organization-summit-kicks-off-in-bishkek/1504148#> (pristupljeno 23. 3. 2025).
- <https://www.reuters.com/article/us-russia-putin-eurasian-idUSTRE7926ZD20111003> (pristupljeno 23. 3. 2025).
- <https://www.tehrantimes.com/news/507955/Iran-gains-observer-status-in-Eurasian-Economic-Union> (pristupljeno 6. 8. 2025).

INSTITUTIONALIZATION OF EURASIAN INTEGRATIONS — SHANGHAI ORGANIZATION FOR COOPERATION AND EURASIAN ECONOMIC UNION

Author: LAZAR KARALIĆ

Email: lazar.karalic1@gmail.com

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: Contemporary international relations are increasingly undergoing a transition from a unipolar to a multipolar order in which the East, led by China and Russia, is building its own institutional and geopolitical mechanisms. In this context, the Shanghai Cooperation Organization (SCO) and the Eurasian Economic Union (EEU) represent key instruments of new regionalism and cooperation in the Eurasian space.

Aim: The aim of the paper is to provide a brief analysis of the role of the SCO and the EEU in shaping the geopolitics of the East, with an emphasis on their institutional structure, strategic function, and impact on the redefinition of Eurasian space. In addition, the paper briefly discusses the basic concepts, origin, and development of international organizations as a theoretical framework for understanding the analyzed examples.

Materials and Methods: The paper relies on secondary sources: academic literature, official documents of organizations, analytical reports, and relevant scientific papers. The methods of content analysis, comparative analysis, and a synthetic approach were used in interpreting institutional and geopolitical aspects.

Results: The analysis shows that the SCO plays a primary role in security and political coordination in the region, while the EEU is a mechanism for economic integration under the Russian initiative. Both organizations have a significant role in strengthening regional cohesion and balancing influence, but at the same time, they represent complex systems that require continuous coordination and adjustment among their members.

Conclusion: The SCO and the EEU represent institutional reflections of the geopolitical ambitions of the East in the contemporary world order. Although not without limitations, these organizations play a significant role in establishing a new architecture of power in Eurasia and contribute to the strategic positioning of China and Russia as leading actors in the formation of a multipolar world.

Keywords: international organizations; Eurasia; Shanghai Organization for Cooperation; Eurasian Economic Union; international relations; geopolitics

HEMIJSKI TERORIZAM I KONTROLA HEMIJSKOG ORUŽJA

Autor: LUKA KRSTIĆ, Milica Hrvač, Željka Piljagić

e-mail: lukakrstic857@gmail.com

Mentor: prof. dr Predrag Ćeranić

Fakultet bezbjednosnih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Hemijski terorizam predstavlja jedan od najopasnijih i najdestruktivnijih oblika savremenog terorizma, sa potencijalom da izazove nesagledive posljedice na više nivoa društvenog života. Ovakva konotacija naglašava sve veću potrebu njegove analize, kao i analize načina njegovog sprečavanja i suzbijanja, kako na globalnom tako i na nacionalnom nivou.

Cilj: Cilj ovog rada jeste dati osnovne informacije o samom pojmu terorizma, njegovoj klasifikaciji i sektorskom pozicioniranju. Zatim, ukazati na važnost suzbijanja i sprečavanja ove pojave, kao i kontrole hemijskog naoružanja.

Materijal i metode: Materijali i metode korišteni za izradu ovog rada obuhvataju pregled postojeće literature i naučnih radova, te analizu pravnih akata: Konvencije o zabrani proizvodnje, usavršavanja, korišćenja i stvaranja zaliha hemijskog oružja i njegovom uništavanju, Zakona o prevozu opasnih materija, Zakona o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama i Standardnog operativnog postupka (SOP) za timove hemijsko-biološko-radiološko-nuklearne zaštite.

Rezultati: Rezultat rada jeste analiza teorijskog određenja pojma terorizma; analiza gore navedene Konvencije, kao i načina na koji je Konvencija implementirana u pravni sistem Bosne i Hercegovine.

Zaključak: Mogućnost primjene hemijskog naoružanja u terorističke svrhe predstavlja realnu opasnost, što opravdava potrebu njegove detaljnije analize. Hemijski terorizam nosi sa sobom nesagledive posljedice po zdravlje ljudi, životnu sredinu, ali i privredu zemlje, što zahtijeva adekvatnu informisanost stanovništva, obučenost službi bezbjednosti, kao i adekvatno normativno regulisanje ovog pitanja i implementaciju međunarodnih konvencija koje ga regulišu.

Ključne riječi: terorizam, hemijski terorizam, hemijsko naoružanje, sistem zaštite.

Uvod

Terorizam kao pojava zauzima značajno mjesto među globalnim bezbjednosnim prijetnjama, te kao takav privlači veliku pažnju bezbjednosnih institucija, koje teže sve organizovanijem suprotstavljanju i unapređivanju mjera koje se preduzimaju radi njegovog sprečavanja i suzbijanja.

„Zahvaljujući prilagodljivosti terorizma, njegovom društvenom, političkom i tehničko-tehnološkom kontekstu u kojem se realizuje, i činjenici da kao fenomen posebno dolazi do izražaja u savremenom globalizovanom svijetu, moglo bi se reći da terorizam spada u grupu uvijek prisutnih bezbjednosnih prijetnji“ (Tučić, 2023).

Iako je bio najavljen kao vrijeme svjetskog mira, 21. vijek započeo je intenzivnim terorističkim nasiljem i prilično intenzivnom borbom protiv njega (Simeunović, 2009). Savremeni terorizam, kao pojam koji je privukao svjetsku pažnju sedamdesetih godina prošlog vijeka, posebno interesovanje stvorio je nakon napada na kule bliznakinje izvršenog 11.

septembra 2001. godine. Ovome su dodatno doprinijeli tehničko-tehnološki razvoj, novi pojavni oblici i sredstva izvršenja, te mogućnosti nosilaca ove pojave.

Intenzivno širenje informacija putem interneta i drugih medija koje je karakteristika naročito vijeka u kojem živimo, učinila je lako dostupnim kako korisne informacije tako i one koje doprinose pojavi novih oblika nasilja i bogaćenju znanja terorističkih i drugih kriminalnih organizacija (Hrvač & Stupar, 2024).

S obzirom na posljedice koje sa sobom nosi upotreba hemijskog i biološkog oružja, te poteškoće koje se javljaju prilikom odgovora na bilo koji novi pojavni oblik terorističkih napada, predmet daljeg razmatranja u ovom radu biće upravo hemijski terorizam, opasnosti i posljedice koje sa sobom nosi ova vrsta oružja, načini reagovanja i naša spremnost i mogućnosti odgovora u ovakvim situacijama.

TERORIZAM – DEFINISANJE POJMA I SEKTORSKO POZICIONIRANJE

Prisutna su različita teorijska određenja ovog pojma. Sa jedne strane „terorizam se smatra onim vidom političkog nasilja za koji vlast tvrdi da je nelegitiman, dok konvencionalniji način gledanja na terorizam bi bio pokušaj definisanja sadržine pojma terorizma“ (Ejdus, 2012). Definicije ovog pojma su takođe brojne, s tim da je primjetno ponavljanje određenih elemenata ovih definicija kod različitih autora. S tim u vezi, kao najčešći i osnovni elementi javljaju se: njegovi nosioci, ciljevi, žrtve, nasilje i izazivanje straha. Prema osnovnim elementima, terorizam definišemo kao „primjenu smišljenog, organizovanog i sistematskog nasilja nedržavnog ili državnog subjekta nad izabranom ili nasumičnom žrtvom, radi izazivanja straha i drugih psihičkih reakcija kod šireg kruga ljudi, u cilju ostvarivanja postavljenih terorističkih ciljeva, koji su najčešće političke prirode, ali mogu biti motivisani i vjerskim, etničkim, nacionalističkim i drugim razlozima“ (Šikman, 2009).

Sektorski posmatrano, terorizam se svrstava u oblast političke bezbjednosti. Međutim, „osim što ugrožava politički sistem neke države, zbog socijalnih uzroka i posljedica on dobija i karakteristike društvene devijacije, te se posljedice ugrožavanja proširuju i na život ljudi, njihovu slobodu i imovinu“ (Živaljević & Jugović, 2014). Njegov uticaj daleko prelazi granice sektora političke bezbjednosti, te je nemoguće zanemariti njegov uticaj i povezanost sa ostalim sektorima – vojnom, ekonomskom, ekološkom i socijetalnom bezbjednosti. Kao globalna bezbjednosna prijetnja koja ne poznaje državne granice, prisutan je kao problematika u svim nivoima analize u studijama bezbjednosti, od ljudske do globalne bezbjednosti.

Element definicije terorizma «politički motivisano nasilje» jedna je od prvih odrednica koja svrstava ovaj fenomen u domen političkog. Takođe, „jedna od važnijih pretpostavki za suprotstavljavanje terorizmu jeste postojanje stabilnog normativnog (zakonodavnog) okvira i političkog zajedništva“ (Zirojević Fatić, 2014). S tim u vezi donesen je veći broj konvencija i drugih akata, kako na regionalnom tako i na globalnom nivou, te je u okviru Ujedinjenih nacija usvojena Opšta rezolucija o međunarodnom terorizmu. Dok su na nivou Evropske unije pitanja vezana za terorizam regulisana Deklaracijom o borbi protiv terorizma, Akcionim planom za borbu protiv terorizma, te Evropskom bezbjednosnom strategijom. Veliki broj međunarodnih dokumenata implementirani su u nacionalna zakonodavstva, te je donesen veliki broj strategija i drugih normativnih akata koji regulišu ovo pitanje na nacionalnom nivou.

Primjena represivnih mjera u borbi protiv terorizma postavlja ovaj fenomen i u sferu vojne bezbjednosti. Naime, usljed nemogućnosti policijskih snaga da adekvatno odgovore na ovakvu vrstu prijetnje, pribjegavalo se upotrebi vojnih snaga u svrhu borbe protiv terorizma. Međutim, ovo otvara pitanja opravdanosti upotrebe vojske kada se radi o unutrašnjem terorizmu i uopšte uspješnosti u njenom djelovanju. Ovakav pristup mogao bi izazvati još veći otpor od strane terorista, i na taj način stvoriti kontraefekat.

Kada je u pitanju ekonomska bezbjednost, povezanost sa terorizmom vidljiva je u pogledu uzroka i posljedica ovog fenomena. Štete koje nastaju po privredu zemlje i životnu sredinu tokom i nakon izvršenja terorističkih akata imaju direktan uticaj na ekonomsku stabilnost i bezbjednost. Sa druge strane, ekonomske prijetnje bezbjednosti (npr. siromaštvo) mogu se javiti kao uzrok pojave terorizma. Posljedice terorizma često zahvataju i životnu sredinu, čime se stvara veza sa sektorom ekološke bezbjednosti (Ejdus, 2012). Ovo se posebno odnosi na pojedine pojavne oblike terorizma, kao što su: nuklearni, biološki i hemijski terorizam (o kojem će biti više riječi u narednim poglavljima).

Terorizam često iz lokalnog (nacionalnog) problema prerasta u međunarodni. Pri tome, uticaj na pojedince i/ili društvene grupe je neizostavan – kršenje ljudskih prava i izazivanje straha kao proizvodi terorističkih aktivnosti usmjereni su na pojedinca kao referentni objekat bezbjednosti. Tako se terorizam proteže kroz sve nivoe studija bezbjednosti.

TERORIZAM – KLASIFIKACIJA; HEMIJSKA SREDSTVA KAO SREDSTVO IZVRŠENJA TERORISTIČKIH AKATA

Postoji veliki broj klasifikacija terorizma, tako da se ne bi moglo govoriti o jednoj jedinstvenoj klasifikaciji. Ona zavisi od kriterijuma koji mogu da budu različite prirode. Važno je naglasiti i da jedan oblik terorizma može da bude istovremeno obuhvaćen sa više od jednog kriterijuma. Tako, terorizam možemo klasifikovati prema: „nosiocima; teritoriji ispoljavanja, akteru i žrtvi terorizma; ciljevima; objektu napada; sredstvima; metodima“ (Šikman, 2009).

Jedan od kriterijuma klasifikacije terorizma jeste prema sredstvima koja se koriste za vršenje terorističkih napada. Prema sredstvima izvršenja razlikujemo:

1. „konvencionalni terorizam
2. nuklearni terorizam
3. hemijski terorizam
4. biološki terorizam“ (Šikman, 2009).

Konvencionalni terorizam je najstariji, a podrazumijeva izvršenje terorističkih akata konvencionalnim oružjem. Konvencionalno oružje podrazumijeva sve oružje koje ne svrstavamo u oružje za masovno uništenje – vatreno oružje, eksplozivna sredstva, bombe, hladno oružje itd.

Nuklearni terorizam podrazumijeva mogućnost upotrebe nuklearnog i radiološkog oružja (tzv. prljava bomba) za vršenje terorističkih akata. Pod ovom vrstom oružja podrazumijevamo oružje koje djeluje po principu korišćenja velike količine nuklearne reakcije, pri čemu se oslobađaju velike količine energije i radioaktivnih produkata u kratkom vremenskom periodu. Opasnosti koje vezujemo za nuklearni terorizam odnose se prije svega na mogućnost krađe nuklearnog oružja, proizvodnju improvizovanih radioloških naprava, širenje radioaktivnih materijala i napade na nuklearna postrojenja.

Hemijski terorizam se odnosi na upotrebu hemijskih sredstava, odnosno hemijskog oružja u terorističke svrhe. „Hemijsko oružje čine hemijske materije, poznate kao bojni otrovi, zajedno sa sredstvima koja primjenjuju“ (Šikman, 2009).

„Biološki terorizam predstavlja zloupotrebu patogenih mikroorganizama i toksina ili prijetnju upotrebom bioloških agenasa sa ciljem izazivanja bolesti i/ili smrti ljudi, životinja ili biljaka“ (Jović & Savić, 2004). Napadi mogu biti usmjereni na ljude, domaće životinje, gajene biljke i/ili životnu sredinu.

Primjena konvencionalnog oružja predstavlja najčešće sredstvo u vršenju terorističkih napada, s obzirom na to da se radi o oružju koje ima relativno široku upotrebu i da je proces njegove nabavke relativno jednostavan. Kada je u pitanju nuklearno oružje, situacija je suprotna, te usljed poteškoća sa nabavljanjem, transportom, skladištenjem i rukovanjem

ovom vrstom oružja mogućnost njegove upotrebe svodi se na minimum. Međutim, nešto je drugačija situacija kada su u pitanju hemijski i biološki agensi. Ove vrste oružja „lakše se proizvode od nuklearnog oružja; lakše se transportuju, nabavljaju i mobilni su; uspelo je da ih proizvede više od 20 nacija“ (Šikman, 2009), što ukazuje na sve veću mogućnost pojave ovih vrsta terorizma.

„Hemijska oružja su smrtonosne supstance koje je napravio čovjek i koje mogu biti upotrijebljene kao tečnosti, gasovi ili čvrste materije“ (Cirincione, Wolfsthal, & Rajkumar, 2005). Važno je naglasiti da je veliki broj toksičnih jedinjenja poznat nauci, ali da nisu sva pogodna za primjenu u terorističke svrhe. Uslovi koje je potrebno ispuniti da bi neko sredstvo bilo efikasno kao hemijsko oružje jesu: izuzetna toksičnost, relativna jednostavnost u rukovanju, otpornost na toplotu i atmosferske uslove, pogodnost za transport i dugotrajno skladištenje.

Hemijska sredstva koja se mogu upotrijebiti u terorističke svrhe možemo podijeliti na *bojne otrove*, koji su namjenski proizvedeni da bi nanijeli povrede ili oštećenja i *ostale hemikalije*, koje se koriste svakodnevno u ljudskim aktivnostima, te ih je moguće zloupotrijebiti.

„Bojni otrovi (bojni agensi) su toksična jedinjenja koja, primijenjena u terorističke svrhe, nanose povrede civilnom stanovništvu i snagama bezbjednosti i kontaminiraju životnu sredinu u kojoj se primjenjuju (Šikman, 2009).

Bojni otrovi obuhvataju:

nervne bojne agense: „ometaju rad centralnog nervnog sistema, djeluju na skeletne mišiće, te utiču na funkciju žlijezda sa spoljašnjim lučenjem, a izloženost ovim agensima može dovesti do smrtnog ishoda u samo nekoliko minuta“ (Ellison, 2008); smatraju se najotrovnijim hemijskim oružjem koje je proizveo čovjek;

krvne bojne agense: izazivaju opšte trovanje organizma i smrt tako što onemogućavaju dotok kiseonika i ćelijsko disanje;

hemijske agense koji izazivaju gušenje (zagušljivce): djeluju na respiratorni sistem (plućni edem, kašalj) i nadražuju oči i sluzokožu; „karakterise ih i tzv. latentni period (zatišje) kada se ne javljaju znaci trovanja“ (Vulević, Čurčić, & Obradović, 2016);

hemijske agense koji izazivaju plikove (plikavci/vezikanti): uništavaju tkiva sa kojima dođu u dodir – kožu i sluzokožu.

Bojni otrovi i druga hemijska sredstva koriste se na način da izvrše hemijsku kontaminaciju. „Hemijska kontaminacija podrazumijeva prisustvo hemijskih agenasa u vidu kapljica, para, dimova ili gasova u opasnim koncentracijama na određenom području, vazduhu, stanovništvu, hrani i vodi, ili u određenom zatvorenom prostoru“ (Šikman, 2009). Dakle, kontaminacija djeluje neposredno – u momentu i na mjestu upotrebe hemijskih agenasa i posredno – nakon napada usljed boravka na kontaminiranom području i može biti usmjerena na ljude, vazduh, vodu i hranu i/ili životnu sredinu. S tim u vezi, kao potencijalne mete napada terorista hemijskim otrovima navode se: zatvoreni prostori, ventilacioni sistemi objekata, avioni, poljoprivredna zemljišta, zemljište oko izvora pitke vode, vodovodni sistemi ili njihovi dijelovi itd. (Hrvač & Stupar, 2024).

KONTROLA HEMIJSKOG NAORUŽANJA

U Ženevi je, 1925. godine, potpisan Protokol o zabrani korišćenja u ratu gasova zagušljivaca, otrovnih ili drugih gasova, kao i bakterioloških metoda rata. Iako se Protokol odnosi na zabranu upotrebe ovih sredstava u svrhe ratovanja, predstavlja veoma važan korak u regulisanju upotrebe hemijskih i bioloških oružja. Ova materija detaljnije je regulisana donošenjem Konvencije o zabrani razvoja, proizvodnje i skladištenja bakteriološkog (biološkog) i toksičnog oružja i o njegovom uništavanju, iz 1972. godine, potpisanoj u Londonu, Moskvi i Vašingtonu.

U cilju eliminisanja hemijskog oružja kao jedne od kategorija oružja za masovno unište-

nje, 1993. godine donesen je globalni sporazum o kontroli hemijskog oružja – Konvencija o zabrani proizvodnje, usavršavanja, korišćenja i stvaranja zaliha hemijskog oružja i njegovom uništavanju¹ (tzv. Konvencija o hemijskom oružju). Iste godine, sa radom je počela Organizacija za zabranu hemijskog oružja, kao izvršno tijelo ove Konvencije.

Konvencija se sastoji od preambule, 24 poglavlja i 3 aneksa, kroz koje su regulisana pitanja vezana za hemijsko oružje i postrojenja za njegovu proizvodnju, opšte obaveze država potpisnica, nacionalne mjere za sprovođenje Konvencije, mjere pomoći i zaštite, sankcije, rješavanje sporova, te pitanja vezana za pristupanje, potpisivanje, ratifikaciju i stupanje na snagu Konvencije, kao i pitanja vezana za funkcionisanje Organizacije za zabranu hemijskog oružja.

Određeno je da se pod hemijskim oružjem podrazumijevaju: toksične hemikalije i njihovi prekursori, municija i druga sredstva dizajnirana da izazovu smrt ili drugu štetu, te sva oprema namijenjena za upotrebu te municije i sredstava. Odredbe Konvencije odnose se i na sva postrojenja i objekte za proizvodnju hemijskog oružja. Sve države potpisnice obavezuju se da: nikada ni pod kojim uslovima neće razvijati, proizvoditi, skladištiti ili koristiti hemijsko oružje; učestvovati u bilo kakvim vojnim pripremama za upotrebu hemijskog oružja; da će uništiti hemijsko oružje i sve pogone i postrojenja za njegovu proizvodnju koje posjeduje ili koja se nalaze na teritoriji koja je pod njenom jurisdikcijom; te da neće koristiti sredstva za kontrolu nereda kao metod ratovanja.

U cilju ostvarivanja ciljeva i zadataka Konvencije, osniva se Organizacija za zabranu hemijskog oružja sa sjedištem u Hagu, čije su članice sve države potpisnice Konvencije. Sastoji se od: Konferencije država članica, Izvršnog savjeta i Tehničkog sekretarijata.

Aneksom o hemijskim supstancama utvrđena su uputstva za formiranje lista hemijskih supstanci, tj. raspoređivanje hemijskih supstanci na Listu 1, 2 ili 3. Hemijske supstance raspoređuju se na osnovu njihove primarne namjene i rizika za predmet i cilj Konvencije.

S obzirom na to da su gotovo sve države svijeta članice Konvencije o hemijskom oružju, njezina adekvatna implementacija i sprovođenje njezinih odredaba i ciljeva umnogome smanjuju rizik od zloupotrebe hemijskih supstanci u terorističke ili neke druge svrhe.

Bosna i Hercegovina je članica ovog sporazuma, te je u skladu sa Konvencijom donesen Zakon o implementaciji konvencije o zabrani proizvodnje, usavršavanja, korišćenja i stvaranja zaliha hemijskog oružja i njegovom uništavanju. U skladu s tim, nadzor nad uvozom, izvozom i tranzitom hemikalija na koje se odnosi Konvencija vrši Uprava za indirektno oporezivanje BiH, Ministarstvo bezbjednosti BiH, u saradnji sa entitetskim ministarstvima unutrašnjih poslova i Policijom Brčko Distrikta BiH. Nadzor vrši i Ministarstvo civilnih poslova BiH u saradnji sa entitetskim inspektorima zdravlja. Sve ove institucije i organi djeluju u okviru svoje nadležnosti, uz obavezu međusobne saradnje.

U Republici Srpskoj, na snazi su Zakon o prevozu opasnih materija i Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama, kojima je detaljnije regulisana ova oblast, te promet i tranzit opasnih materija.

Zakonom o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama regulisana je radiološko-hemijsko-bioloska zaštita u Republici Srpskoj i stavljena u nadležnost Republičke uprave civilne zaštite Republike Srpske. „RHB zaštita obuhvata mjere i postupke koji se organizuju i sprovode radi sprečavanja, ublažavanja i otklanjanja posljedica od RHB dejstava na stanovništvo, životinjski i biljni svijet i materijalna dobra u vanrednim situacijama, ublažavanje i otklanjanje posljedica tehnoloških havarija i drugih nesreća od RHB agensa“². Zakon je, takođe, odredio da u slučaju kontaminiranosti stanovništva, živog svijeta i materijalnih dobara većih razmjera RHB dekontaminacija se organizuje i vrši u saradnji sa specijalizovanim i vatrogasnim organizacijama. Tijela i hitne službe nadležne da reaguju

1 Dostupno na: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CWC/CWC_en.pdf

2 Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama (Službeni glasnik RS, broj: 121/12); član 79.

u postupku prvog odgovora nakon oslobađanja HBRN agenasa namjerno ili nenamjerno (akcidentalno) su: policija, medicinske službe, profesionalna vatrogasna jedinica i Civilna zaštita (HBRN tim).

Na nivou Bosne i Hercegovine, 2016. godine donesen je Standardni operativni postupak (SOP) za timove hemijsko-biološko-radiološko-nuklearne zaštite (HBRN tim). Strukturu od dva HBRN tima prvog odgovora u BiH čine: HBRN tim Republike Srpske (koji čini 10 pripadnika i 10 pripadnika rezervnog sastava), smješten u Banjoj Luci, i HBRN tim Federacije BiH (10 pripadnika) smješten u Sarajevu. Pored specijalizovanih HBRN timova Civilne zaštite, od 2018. godine RHB opremu i sredstva posjeduje i Vatrogasna brigada Banja Luka. Oprema je namijenjena pripadnicima tima tzv. prvog odgovora, koji čini deset pripadnika vatrogasne jedinice Banja Luka, obučenih za upotrebu opreme i sredstava ove vrste (Hrvač & Stupar, 2024).

Građani, takođe, mogu olakšati postupanje nadležni institucija nakon nastupanja ovakve vrste opasnosti i izuzetno su značajne smjernice dostupne na sajtu Republičke uprave civilne zaštite, gdje je stanovništvu dostupno uputstvo za postupanje u slučaju nesreće sa opasnim materijama. Uputstvo sadrži mjere koje je potrebno preduzeti prije, u toku i nakon nesreće ili napada. A one se odnose na: „praćenje instrukcija službi za hitne situacije, postupanje sa ventilacionim sistemima, izolacijom i drugim otvorima u prostorima u kojima se nalaze, načine zaštite tijela i izolacije u prostora u kojem se nalaze, zabranu konzumacije hrane ili vode koja nije odobrena od strane nadležnih institucija...” Praćenje ovih uputa i smjernica umnogome bi olakšalo postupanje nadležnih institucija, te rasteretilo medicinski sistem, što je od izuzetne važnosti za preduzimanje daljih koraka i ublažavanje nastalih i potencijalnih posljedica.

REAGOVANJE, IDENTIFIKACIJA I SREDSTVA ZAŠTITE

Prvi korak u reagovanju na opasnosti koje sa sobom nosi primjena hemijskih sredstava u terorističke svrhe jeste samo prepoznavanje posljedica koje mogu nastati neposredno nakon primjene ovakvih oružja. „Nervni agensi koji mogu ući u tijelo preko kontaminirane hrane, vode, vazduha ili preko kože, prouzrokuju nekontrolisano izbacivanje tjelesnih tečnosti iz otvora na tijelu, spazam mišića i smrt. Krvni agensi, koji se apsorbuju udisanjem i prenose po tijelu disanjem, prouzrokuju smrtonosna oštećenja djelujući enzimno na tijelo. Hemijski agensi koji izazivaju gušenje napadaju pluća i onemogućavaju disanje žrtava, dok hemijski agensi koji izazivaju plikove, stvaraju opekotine svih stepeni na koži žrtava“ (Šikman, 2009).

Nakon samog prepoznavanja da se radi o napadu hemijskim sredstvima, slijedi prvi odgovor neposredno nakon samog napada. „Pružanje pomoći u prvih nekoliko minuta nakon izlaganja hemijskim toksičnim agensima, uključujući davanje antidota, doslovno znači razliku između života i smrti. Pošto se ova vrsta pomoći sprovodi neposredno na mjestu događaja, u tzv. crvenoj zoni, neophodna je upotreba lične zaštitne opreme“ (Romano, Lukey, & Salem, 2008). Najvažniji zadatak lica koja sprovode aktivnosti u ovoj fazi jeste da oni sami ne postanu žrtve.

Nekontrolisane posljedice koje sa sobom nosi upotreba hemijskih sredstava u terorističke svrhe stavljaju u prvi plan važnost brze identifikacije i reakcije na ovakve napade. Zato je naglašena hitna identifikacija izloženih i neizloženih nakon napada. „Identifikacijom izloženih olakšava se odgovarajući medicinski tretman, dok se identifikacijom neizloženih izbjegava nepotreban psihološki stres i smanjuje opterećenost medicinskog sistema“ (Romano, Lukey, & Salem, 2008). Nakon toga se pristupa daljim medicinskim i političkim akcijama.

Lična zaštitna oprema uključuje: hemijska zaštitna odijela, kombinezone, rukavice, čizme, maske, dozimetre, komplete za dekontaminaciju. „Zaštitne čizme trebaju biti izra-

đene od vinila ili odgovarajućeg gumenog materijala koji je otporan na hemikalije. Zaštitne rukavice nose se u dva ili tri sloja, tako da unutrašnji obično čini pamučna rukavica, a spoljašnji zaštitna rukavica izrađena od butil-kaučuka ili halogenovane butil-gume. Kada je u pitanju zaštita za oči, ona obuhvata klasične naočare, optičke umetke za respirator i kontaktna sočiva. Pored zaštitnih odijela i kombinezona, po potrebi koriste se teške, potpuno nepropusne zaštitne kecelje od butil-gume, dugih rukava i koje pokrivaju bilo koji dio tijela koji bi mogao biti izložen tečnosti“ (Romano, Lukey, & Salem, 2008).

Sljedeći korak jeste preduzimanje mjera medicinske prirode. One obuhvataju laboratorijske analize prisustva hemijskih agenasa kod ljudi (analizom krvi i/ili urina) i u životnoj sredini, te proces trijaže pacijenata.

Nakon prepoznavanja da se radi o napadu hemijskim agensima, tzv. prvog odgovora na napadnutom području, zbrinjavanja ugroženih ovakvim napadom, te sprovođenja medicinskih mjera i eventualno evakuacije, ukoliko je ona moguća, slijede mjere koje se odnose na ublažavanje i otklanjanje posljedica koje su nastupile. Ovo su mjere koje sprovodi država u cilju dekontaminacije i otklanjanja drugih posljedica koje su nastupile po životnu sredinu, privredu i ekonomiju zemlje.

ZAKLJUČAK

Hemijski terorizam predstavlja jedan od najopasnijih i najdestruktivnijih oblika savremenog terorizma, sa potencijalom da izazove nesagledive posljedice na više nivoa društvenog života. Upotreba hemijskih supstanci kao sredstava terora dovodi u direktnu opasnost zdravlje i živote ljudi, često ostavljajući dugoročne ili trajne posljedice. Izloženost toksičnim agensima može rezultirati teškim trovanjima, hroničnim oboljenjima, pa čak i smrtnim ishodima, pri čemu često stradaju nedužni civili, uključujući djecu, starije osobe i druge osjetljive grupe.

Osim direktnog uticaja na ljudsko zdravlje, hemijski napadi uzrokuju trajna oštećenja životne sredine. Kontaminacija zemljišta, vode i vazduha može onemogućiti normalan život i rad u pogođenim područjima tokom dužeg vremenskog perioda. Biljni i životinjski svijet takođe biva ugrožen, što može dovesti do narušavanja ekološke ravnoteže i nestanka pojedinih vrsta u lokalnim ekosistemima. Strah, panika i neizvjesnost koji prate hemijske napade imaju snažan psihološki uticaj na stanovništvo. Posljedice mogu uključivati posttraumatski stresni poremećaj, anksioznost, depresiju i druge oblike mentalnih tegoba, koje dodatno otežavaju proces oporavka i vraćanja u normalan život. Pored humanitarnih i ekoloških posljedica, hemijski terorizam ozbiljno pogađa privredu zemlje. Evakuacija stanovništva, prekid proizvodnje, uništavanje infrastrukture i visoki troškovi sanacije dovode do velikih ekonomskih gubitaka. Države su primorane da izdvoje ogromna sredstva za dekontaminaciju, liječenje pogođenih, kao i za obezbjeđivanje bezbjednosti i sprečavanje sličnih incidenata u budućnosti.

Svi ovi faktori ukazuju na to da hemijski terorizam nije samo bezbjednosno već i javno-zdravstveno, ekološko i ekonomsko pitanje od najvećeg značaja. Upravo zato je neophodno da se ovoj temi pristupi ozbiljno, kroz detaljno promišljanje, interdisciplinarnu analizu i međunarodnu saradnju. Prevencija, efikasno reagovanje i adekvatno sankcionisanje ovakvih djela moraju biti prioriteti svakog odgovornog društva.

LITERATURA

- Cirincione, J., Wolfsthal, J. B., & Rajkumar, M. (2005). *Deadly Arsenals: nuclear, biological and chemical threats*. Washington: Carnegie Endowment for International Peace.
- Ejdus, F. (2012). *Međunarodna bezbednost: teorije, sektori i nivoi*. Beograd: Službeni glasnik i Beogradski centar za bezbednosnu politiku.
- Hrvač, M., & Stupar, D. (2024). Hemijski terorizam - sistem zaštite u Republici Srpskoj. *Zbornik radova IV međunarodni naučni skup "Savremeni izazovi i prijetnje bezbjednosti"* (стр. 591–600). Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci Fakultet bezbjednosnih nauka.
- Jović, R., & Savić, A. (2004). *Bioterorizam, biološki rat, biološko oružje*. Beograd: Institut za političke studije.
- Romano, J. A., Lukey, B. J., & Salem, H. (2008). *Chemical Warfare Agents: Chemistry, Pharmacology, Toxicology and Therapeutics*. Boca Roton: Taylor & Francis Group.
- Šikman, M. (2009). *Terorizam*. Banja Luka: Fakultet za bezbjednost i zaštitu.
- Simeunović, D. (2009). *Terorizam*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Tučić, B. (2023). *Globalna bezbjednost i svijet koji se mijenja: koncept, akteri, izazovi, rizici i prijetnje*. Banja Luka: Fakultet bezbjednosnih nauka.
- Vulević, B., Ćurčić, R., & Obradović, V. (2016). Strategijski koncept upravljanja odbranom od hemijskog, biološkog, radiološkog i nuklearnog oružja. *Vojno delo*, 7, 269–277.
- Zirojević Fatić, M. (2014). *Terorizam - međunarodni pogled*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Živaljević, D., & Jugović, A. (2014). Terorizam kao bezbednosni problem i društvena devijacija. *Nauka, bezbednost, policija*.
- Ellison, H. D. (2008). *Handbook of Chemical and Biological Warfare Agents*. Boca Raton: Taylor & Francis Group.
- Zakon o zaštiti i spasavanju u vanrednim situacijama; Službeni glasnik Republike Srpske; broj: 121/12.
- Konvencija o zabrani proizvodnje, usavršavanja, korišćenja i stvaranja zaliha hemijskog oružja i njegovom uništavanju; dostupno na: https://www.opcw.org/sites/default/files/documents/CWC/CWC_en.pdf.
- Standardni operativni postupak (SOP) za timove hemijsko-biološko-radiološko-nuklearne zaštite; 2016.
- Zvanični veb-sajt Republičke uprave civilne zaštite: <https://ruczrs.org/>.

TERRORISM – CHEMICAL TERRORISM AND CHEMICAL WEAPONS CONTROL

Authors: LUKA KRSTIĆ, Milica Hrvač, Željka Piljagić

Email: lukakrstic857@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Predrag Ćeranić

Faculty of Security Studies, University of Banja Luka

Introduction: Chemical terrorism represents one of the most dangerous and most destructive forms of modern terrorism, with the potential to cause unforeseeable consequences on multiple levels of social life. This connotation emphasizes the growing need for its analysis, as well as the analysis of methods for its prevention and suppression, both globally and nationally.

Aim: The aim of this paper is to provide basic information on the concept of terrorism itself, its classification, and sectoral positioning. Furthermore, the paper aims to highlight the importance of combating and preventing this phenomenon, as well as the control of chemical weapons.

Materials and Methods: The materials and methods used for the preparation of this paper include a review of existing literature and scientific papers, as well as an analysis of legal documents: the Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on Their Destruction, the Law on the Transport of Dangerous Goods, the Law on Protection and Rescue in Emergency Situations, and the Standard Operating Procedure (SOP) for Chemical-Biological-Radiological-Nuclear (CBRN) Protection Teams.

Results: The result of this paper is the analysis of the theoretical definition of terrorism, analysis of the aforementioned Convention, as well as the way in which the Convention has been implemented in the legal system of Bosnia and Herzegovina.

Conclusion: The possibility of using chemical weapons for terrorist purposes presents a real threat, which justifies the need for a more detailed analysis. Chemical terrorism carries unforeseeable consequences for human health, the environment, and the country's economy, which requires adequate public awareness, trained security services, and proper legal regulation of this issue, as well as the implementation of international conventions that govern it.

Keywords: terrorism; chemical terrorism; chemical weapons; protection system

DIGITALNO NASILJE NAD DJECOM: IZAZOVI I POSLJEDICE U BOSNI I HERCEGOVINI

Autor: MAGDALENA GLIGIĆ

e-mail: magdalena.gligic@student.fpn.unibl.org

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Razvoj interneta i digitalnih tehnologija značajno je promijenio svakodnevicu djece, naročito onih predškolskog i adolescentnog uzrasta, otvarajući im nebrojene mogućnosti za obrazovanje, komunikaciju i zabavu. S druge strane, digitalno okruženje donosi i nove izazove, među kojima se nasilje putem interneta (engl. cyber violence) sve češće prepoznaje kao ozbiljan problem, posebno u Bosni i Hercegovini. Ovaj oblik nasilja, često prikriven i teško uočljiv, može imati dugotrajne psihološke, emocionalne i socijalne posljedice po razvoj djeteta. U savremenim okolnostima, neophodno je uspostaviti sveobuhvatan i koordinisan sistem zaštite djece – kroz aktivnu ulogu roditelja i obrazovnih ustanova, jačanje svijesti i digitalnih vještina kod djece, te prilagođavanje zakonodavnog okvira brzom razvoju digitalnih tehnologija.

Cilj: Cilj rada je istražiti izazove nasilja putem interneta nad djecom, analizirati njegove posljedice te predstaviti mjere zaštite, s naglaskom na ulogu roditelja, obrazovnih institucija i zakonodavnog okvira u prevenciji i zaštiti djece u digitalnom okruženju.

Materijal i metode: Studija je zasnovana na sistematskom pregledu relevantne literature, zvanichnih i statističkih podataka o digitalnim rizicima za djecu. Primijenjene su deskriptivne i analitičke metode za procjenu situacije i predloge odgovarajućih rješenja.

Rezultati: Djeca u Bosni i Hercegovini provode značajno vrijeme na internetu i društvenim mrežama (social media), što ih čini posebno ranjivima na oblike nasilja putem interneta, uključujući: digitalno nasilje (digital violence), seksualno ucjenjivanje putem interneta (sextortion), prividno prijateljstvo s ciljem zloupotrebe (grooming) i izloženost neprimjerenom sadržaju (inappropriate content). Nedovoljna digitalna pismenost roditelja i ograničena kontrola dodatno povećavaju rizik. Efektivna primjena zakonskih i institucionalnih mjera značajno smanjuje učestalost i posledice takvog nasilja.

Zaključak: Sigurno digitalno okruženje zahtijeva edukaciju djece i roditelja, aktivnu ulogu obrazovnih institucija i jačanje zakonodavnog okvira. Implementacija preventivnih mjera doprinosi zaštiti djece i omogućava im optimalan razvoj u digitalnom dobu (digital age).

Ključne riječi: nasilje putem interneta, djeca, digitalne opasnosti, zaštita djece, roditeljska kontrola, zakonodavni okvir.

UVOD

U savremenom društvu, digitalno okruženje postalo je sastavni dio svakodnevnog života djece i adolescenata. Internet, društvene mreže, internet igre i komunikacione platforme pružaju brojne mogućnosti za učenje, kreativno izražavanje i socijalnu povezanost. Ipak, uz sve prednosti koje digitalni svijet nudi, sve je prisutnija pojava digitalnog nasilja (eng. digital violence) – složenog i višedimenzionalnog fenomena koji ozbiljno prijeti bezbjednosti, privatnosti i emocionalnoj stabilnosti djece.

Sve prisutnije učešće djece u digitalnom okruženju, u kombinaciji s njihovom prirodnom radoznalošću i nedovoljno razvijenim životnim iskustvom, čini ih izuzetno ranjivom populacijom u kontekstu savremenih digitalnih rizika. Posmatrajući razvojne faze, mogu se uopšteno izdvojiti tri uzrasne grupe: djeca mlađeg školskog uzrasta (6–10 godina), kod koje dominira pasivno korišćenje sadržaja; preteens i rana adolescencija (11–14 godina), kada počinje aktivno uključivanje u digitalnu komunikaciju; te stariji adolescenti (15–18 godina), izloženi kompleksnim i često prikrivenim oblicima digitalnog nasilja. Ovakvo razgraničenje omogućava bolje razumijevanje specifičnih rizika i razvoj ciljano usmjerenih mjera prevencije (Kowalski & Limber, 2021).

Mlađa djeca su češće izložena neprimjerenim sadržajima i neadekvatnim kontaktima u digitalnom okruženju. Nasuprot tome, adolescenti su podložniji ozbiljnijim oblicima digitalnog nasilja (eng. digital violence), kao što su vršnjačko zlostavljanje putem interneta (eng. cyberbullying), digitalna ucjena (eng. sextortion) i manipulacija s ciljem seksualne eksploatacije (eng. grooming). Digitalno okruženje odlikuju anonimnost korisnika, brzo širenje sadržaja, što nasilnicima omogućava da ostanu neprimijećeni, dok žrtve često ostaju bez odgovarajuće podrške (Machimbarrena i dr., 2023). Ključni faktori rizika uključuju ranu izloženost internetu, nedostatak znanja o digitalnoj sigurnosti, nisku digitalnu pismenost roditelja, kao i nedovoljno kritičko sagledavanje neprovjerenih internetskih sadržaja. Djeca i adolescenti nerijetko nemaju razvijene vještine samostalne zaštite, što ih čini podložnima manipulaciji i uspostavljanju neprimjerenih odnosa s nepoznatim osobama.

Oblici digitalnog nasilja su raznovrsni, a njihove posljedice višestruke – od pojave anksioznosti i depresije, preko smanjenog samopouzdanja i izolacije, do narušavanja školskog uspjeha i poremećenih odnosa s vršnjacima. Prepoznavanje znakova izloženosti nasilju – poput povlačenja, izbjegavanja škole ili promjena u ponašanju – predstavlja prvi korak u pružanju adekvatne podrške (Elsaesser i dr., 2017).

Uloga roditelja, nastavnika i stručnih radnika u prevenciji digitalnog nasilja je ključna. Autoritativni stil roditeljstva, otvorena komunikacija i dosljedno praćenje digitalnih aktivnosti djece pokazali su se kao zaštitni faktori koji doprinose izgradnji otpornosti i razvojno zdravog odnosa prema digitalnom prostoru (Livingstone & Byrne, 2018). Školske institucije imaju dvostruku ulogu – edukativnu i preventivnu – kroz integraciju digitalne pismenosti u nastavni program, sprovođenje radionica i izgradnju kritičkog mišljenja kod učenika.

Pravni okvir Bosne i Hercegovine nominalno prati međunarodne standarde zaštite djece u digitalnom prostoru, ali praktična primjena i dalje zaostaje u odnosu na izazove koje donosi dinamičan tehnološki razvoj. Unapređenje zakonskih rješenja, osnaživanje roditelja i edukacija stručnih kadrova predstavljaju neophodne korake ka stvaranju sigurnijeg digitalnog okruženja.

S obzirom na sve raniju i intenzivniju upotrebu tehnologije među djecom i adolescentima, naročito u lokalnim kontekstima sa ograničenim institucionalnim kapacitetima, nužno je pristupiti ovoj problematici sistemski – kroz identifikaciju faktora rizika, razumijevanje posljedica digitalnog nasilja po mentalno i socijalno zdravlje, te razvoj održivih, koordinisanih mehanizama prevencije i intervencije.

PRISUSTVO DJECE U DIGITALNOM PROSTORU I RIZIČNI FAKTORI

Digitalni svijet postaje sastavni i nezaobilazni dio svakodnevnog života djece, omogućavajući im pristup ogromnom broju informacija, informativnih sadržaja i platformi za socijalnu interakciju. Ovaj neograničeni pristup pruža djeci nove mogućnosti za učenje i razvoj, ali istovremeno nosi i značajne rizike koji proizlaze iz nedovoljno kontrolisanog i nadziranog korištenja digitalnih tehnologija (Byrne i dr., 2016; Smahel i dr., 2020). Razvoj

informativnih i komunikativnih tehnologija (IKT) stvara kompleksan digitalni ekosistem u kojem djeca provode velik dio svog slobodnog vremena, često bez adekvatne zaštite i smjernica odraslih (Livingstone i dr., 2011).

Posebno je važno razumjeti da su djeca kao korisnici interneta izuzetno ranjiva na različite oblike digitalnog nasilja (cyber violence). Ovaj termin obuhvata širok spektar neprihvatljivih ponašanja, uključujući psihološko maltretiranje, prijetnje, ucjene, seksualnu eksploataciju, širenje lažnih informacija, izrugivanje i isključivanje iz digitalnih zajednica. Kod mlađe djece (do 12 godina) posebno se ističu rizici povezani s ranim kontaktom s digitalnim uređajima i sadržajima koje ne razumiju u potpunosti, dok su adolescenti (13–18 godina) mnogo češće izloženi vršnjačkom nasilju, sextortion-u i različitim vrstama socijalnog pritiska na mreži (Livingstone i dr., 2011).

U kontekstu Bosne i Hercegovine, porast broja djece korisnika interneta dodatno naglašava potrebu za efikasnom zaštitom ove ranjive populacije. Trećinu svih korisnika interneta danas čine djeca. Prema podacima Međunarodne unije za telekomunikacije (International Telecommunication Union – ITU), svako treće dijete na globalnom nivou koristi internet (ITU, 2024), dok UNICEF procjenjuje da je čak 71% mladih već aktivno na mreži (UNICEF, 2024). Istovremeno, predviđa se da će se u narednih pet godina procenat djece koja koriste internet udvostručiti. Djeca su trajno i dosljedno prisutna u digitalnom prostoru, pri čemu internet snažno utiče na oblikovanje njihove svakodnevne, identiteta i načina razumijevanja svijeta. Ovo potvrđuje i izvještaj EU Kids Online iz 2020. godine, prema kojem više od 80% djece u Evropi svakodnevno koristi internet, a značajan broj njih izjavljuje da su već doživjeli neki oblik online rizika (Smahel i dr., 2020). S druge strane, značajan broj djece još uvijek nema pristup internetu u svom domu, što predstavlja jedan od ključnih pokazatelja postojanja i produbljivanja digitalnog jaza (UNICEF, 2024).

Rani ulazak djece u digitalni prostor, praćen nedostatkom sistemske edukacije o sigurnosti na internetu i ograničenom digitalnom pismenošću roditelja i staratelja, značajno povećava rizik od različitih oblika nasilja nad djecom u online okruženju. Anonimnost i mogućnost kreiranja lažnih identiteta u cyber prostoru (digitalnom prostoru, cyberspace) omogućavaju zlonamjernim akterima da slobodno pristupaju djeci, plasirajući im neprimjerene sadržaje ili pokušavajući uspostaviti nedozvoljene kontakte. Prema izvještaju Međunarodne unije za telekomunikacije (International Telecommunication Union – ITU), u 2024. godini globalno je više od 5,5 milijardi ljudi online, što čini približno 68% svjetske populacije (ITU, 2024). Posebno zabrinjava podatak da čak 79% mladih uzrasta od 15 do 24 godine redovno koristi internet, čime se potvrđuje dominantna prisutnost djece i adolescenata u digitalnom prostoru.

Djeca koja aktivno učestvuju u interakcijama na društvenim mrežama, online igrama i chat platformama, izložena su povećanom riziku od digitalnog vršnjačkog nasilja (cyberbullying), seksualne eksploatacije i raznih oblika manipulacije, što zahtijeva poseban oprez i zaštitne mehanizme. Istovremeno, izvještaj UNICEF-a za 2024. godinu upozorava da digitalni jaz ostaje značajan problem: dok u zemljama s visokim prihodima pristup internetu ima više od 95% populacije, u zemljama s niskim prihodima taj procenat ne prelazi 26% (UNICEF, 2024). Ova nejednakost dodatno pogoršava položaj djece koja nemaju ravnopravan pristup informacijama, digitalnoj edukaciji i bezbjednosnim resursima, čime se povećava rizik od isključenosti i dodatne ranjivosti u digitalnom okruženju.

Istraživanja pokazuju da djeca u uzrastu od devet do šesnaest godina provode znatan dio svog vremena na internetu, pri čemu više od 60% njih koristi digitalne uređaje svakodnevno, što značajno povećava izloženost rizicima. Novija istraživanja ukazuju i da je pandemija COVID-19 dodatno ubrzala digitalizaciju dječijeg života, provodeći više vremena na internetu, ali i rizike od zloupotreba (UNICEF, 2021). Stoga je prevencija digitalnog nasilja nad djecom višeslojni proces koji podrazumijeva edukaciju djece o pravilnom i sigurnom korištenju interneta, kontinuirani nadzor i podršku roditelja, kao

i regulaciju digitalnog sadržaja i platformi (Livingstone i dr., 2011).

Posebna pažnja mora biti posvećena razvoju digitalne pismenosti kako djece tako i njihovih roditelja i nastavnika, jer samo kroz razumijevanje digitalnog okruženja moguće je pravovremeno prepoznati i spriječiti pojavu nasilja i zloupotreba. Takođe, neophodno je unaprijediti pravne i institucionalne mehanizme zaštite djece u digitalnom prostoru, uključujući brzu reakciju nadležnih organa i dostupnost adekvatne psihosocijalne podrške žrtvama (Smahel i dr., 2020).

Uzimajući u obzir sve navedeno, kreiranje sigurnijeg digitalnog okruženja za djecu predstavlja prioritet kako bi se omogućilo korištenje interneta kao resursa za obrazovanje, komunikaciju i kreativni razvoj, bez izlaganja opasnim i štetnim sadržajima i situacijama. Efikasna zaštita djece od digitalnog nasilja zahtijeva zajednički napor porodice, obrazovnih institucija, zakonodavnih tijela i pružalaca digitalnih usluga (Kokkinos, Antoniadou & Markos, 2014).

Kanali izloženosti i rizici digitalnog nasilja nad djecom

Digitalno nasilje (digital violence) predstavlja sve prisutniji oblik zlostavljanja među djecom, a realizuje se putem različitih digitalnih kanala i platformi. Prema Kuzmanoviću i saradnicima (2016: 19), najčešći kanali za vršenje digitalnog nasilja uključuju:

1. Društvene mreže i platforme za dijeljenje video-sadržaja (npr. Facebook, Google+, MySpace, Twitter, Omegle, YouTube, Instagram, Flickr, Snapchat i dr.);
2. SMS poruke i telefonske pozive;
3. Instant poruke i tekstualne poruke (npr. WhatsApp, Skype, Viber i dr.);
4. Slikovne poruke i video-materijale;
5. Pričaonice ili sobe za chatovanje;
6. Blogove i forume;
7. Online video-igre.

Digitalno nasilje se razlikuje od tradicionalnog nasilja „licem u lice“ u dva ključna aspekta. Prvo, za njegovo vršenje potrebni su pristup digitalnim medijima i namjera za agresivnim ponašanjem, bez uticaja fizičke snage. Drugo, ono je trajno — za razliku od nasilja „licem u lice“, ostaje dostupno žrtvi i u odsustvu počinioca (Smahel, Blinka & Ledabyl 2020).

Kod mlađe djece, koja tek počinju koristiti digitalne tehnologije i nemaju razvijene kritičke sposobnosti i emocionalnu zrelost, izloženost internetu nosi posebne rizike. Ona lako prihvataju sadržaje kao istinite, oponašaju nasilna ponašanja i mogu razviti toleranciju prema digitalnom zlostavljanju. Adolescenti su pak podložniji vršnjačkim pritiscima, ucjenama i seksualnoj eksploataciji, što zahtijeva specifične mjere zaštite. Djeca često nisu svjesna posljedica dijeljenja ličnih podataka, otkrivanja informacija strancima ili učestvovanja u neprovjerenim online interakcijama. Anonimnost, lažni profili i nedostatak efikasnih sigurnosnih mehanizama na platformama dodatno povećavaju rizik od manipulacije i zloupotrebe (Smahel, Blinka & Ledabyl 2020).

Zbog potrebe za prihvatanjem i socijalnim kontaktom, naročito mlađa djeca komuniciraju s nepoznatim osobama putem aplikacija koje nisu prilagođene njihovom uzrastu. U tom kontekstu, roditelji, nastavnici i stručnjaci imaju ključnu ulogu u stvaranju sigurnog digitalnog okruženja kroz redovne razgovore, upoznavanje s rizicima i razvijanje odgovornog ponašanja. Važno je osnažiti digitalne kompetencije odraslih radi pravovremenog prepoznavanja znakova digitalnog nasilja (UNICEF, 2021).

S obzirom na ubrzan razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija, neophodno je uspostaviti regulatorne mehanizme i tehničke barijere koje će spriječiti pristup djece

neprimjerenim sadržajima. Time se doprinosi prevenciji nasilja i zdravom digitalnom razvoju djeteta, usmjerenom ka obrazovanju, kreativnosti i sigurnoj socijalizaciji.

Oblici i manifestacije digitalnog nasilja

Digitalno nasilje nad djecom je složen fenomen koji obuhvata različite štetne aktivnosti u digitalnom prostoru, direktno pogađajući njihovo psihološko, emocionalno i socijalno blagostanje. Oblici poput digitalnog vršnjačkog maltretiranja uključuju ponovljene uvrede, omalovažavanje, širenje lažnih informacija i eksploataciju ličnih podataka, što može izazvati nesigurnost, depresiju, anksioznost, pa čak i suicidalne misli (Livingstone, Stoilova & Nardagiri 2021).

U Bosni i Hercegovini, početkom 2024. godine, internet koristi oko 83,4% stanovništva, a djeca od najranijeg doba provode sve više vremena na mreži, često bez odgovarajućeg nadzora (DataReportal, 2024). Zvanični podaci ukazuju na to da djeca već sa šest godina koriste društvene mreže i aplikacije, čime se povećava njihova izloženost digitalnim rizicima. Zajedničko istraživanje CRA i UNICEF-a u BiH iz 2024. godine ukazuje na to da je više od 50% djece iskusilo neprijatna ili uznemirujuća iskustva na internetu, dok više od 85% njih nikada nije razgovaralo s odraslima o tim iskustvima. Poražavajući je i podatak da svaki drugi ispitanik mlađi od 11 godina već ima profil na nekoj društvenoj mreži (CRA i UNICEF, 2024)¹.

Posebno opasni su slučajevi gdje odrasle osobe koriste lažne profile da steknu povjerenje djece s ciljem seksualne eksploatacije. Ova manipulacija često počinje bezazleno, ali se postepeno pojačava, otežavajući identifikaciju počinitelaca.

Ucjena eksplicitnim sadržajem (eng. sextortion) sve je češći oblik nasilja, gdje su djeca prisiljena na slanje eksplicitnih fotografija ili video-snimaka pod prijetnjom njihovog objavljivanja, što donosi ozbiljne emocionalne i pravne posljedice.

Pored toga, često dolazi do ugrožavanja privatnosti i krađe digitalnog identiteta jer djeca ne poznaju dovoljno načine zaštite ličnih podataka i sigurnosne postavke platformi. Posljedice ovoga mogu biti neovlašteni pristupi i psihosocijalni problemi (Livingstone & Stoilova, 2021).

Internet nasilje i vršnjačko digitalno maltretiranje su danas svakodnevica — djeca su izložena vrijeđanju, isključivanju i javnom ponižavanju na društvenim mrežama, chat aplikacijama i online igrima, što rezultira narušenim samopouzdanjem i socijalnom izolacijom. Anonimnost interneta dodatno otežava pronalazak počinioca (European Commission, 2023).

Takođe, djeca su izložena i neprimjerenim sadržajima — nasilnim, pornografskim, manipulativnim — kao i lažnim profilima i marketinškim trikovima, što može negativno uticati na njihovo poimanje međuljudskih odnosa i društvenih normi.

Prekomjerna upotreba interneta vodi ka digitalnoj zavisnosti, smanjenju fizičke aktivnosti, zanemarivanju školskih obaveza i narušavanju socijalnih odnosa u stvarnom životu (European Commission, 2023).

Sve ove manifestacije digitalnog nasilja imaju ozbiljan uticaj na psihološki, socijalni i obrazovni razvoj djece, naglašavajući potrebu za hitnim uspostavljanjem preventivnih i zaštitnih mjera na svim nivoima.

1 CRA & UNICEF (2024). Istraživanje o digitalnim navikama i sigurnosti djece u BiH. Regulatorna agencija za komunikacije i UNICEF BiH. Preuzeto sa: <https://www.unicef.org/bih/>

Rani znakovi digitalnog nasilja kod djece

Rano prepoznavanje znakova digitalnog nasilja ključno je za pravovremenu intervenciju i zaštitu djece i adolescenata. Važno je napomenuti da u predškolskom uzrastu stručnjaci i vaspitači sve češće ističu potrebu ograničavanja upotrebe digitalnih tehnologija i interneta, preporučujući roditeljima da mlađa djeca uopšte ne koriste internet, ili da ga koriste u strogo kontrolisanim uslovima, kako bi se sačuvalo njihovo emocionalno i kognitivno zdravlje (American Academy of Pediatrics, 2016). Ovakav pristup doprinosi prevenciji ranih oblika izloženosti potencijalnim rizicima digitalnog nasilja.

Kod mlađe djece, rani znakovi izloženosti nasilju u digitalnom prostoru manifestuju se kroz promjene u ponašanju i emocionalnom stanju. Na primjer, dijete može pokazivati uznemirenost ili anksioznost tokom ili nakon korišćenja interneta, smanjenu želju za korišćenjem digitalnih uređaja iz straha ili izbjegavanja neprijatnih iskustava, ili prekomjernu uključenost u internet kao način bjekstva od stvarnosti. Često djeca postaju izrazito oprezna u vezi sa svojim digitalnim aktivnostima — mijenjaju lozinke, brišu poruke ili skrivaju aktivnosti od roditelja. Takođe, dijete koje je izloženo prijetnjama na internetu može potpuno izbjegavati korišćenje popularnih platformi i zatvarati profile (Livingstone i dr., 2021; Moreno i dr., 2020).

Emocionalni i socijalni uticaji digitalnog nasilja kod mlađe djece uključuju povlačenje iz društvenih aktivnosti, povećanu razdražljivost, osjećaj usamljenosti, smanjenje samopouzdanja i osjećaj bespomoćnosti. Česta su i fizička ispoljavanja stresa kao što su glavobolje, bolovi u stomaku, poremećaji sna i promjene u apetitu. Izostajanje iz škole ili izbjegavanje vršnjačkih druženja može biti prvi alarm da dijete prolazi kroz teškoće povezane s digitalnim nasiljem (Livingstone i dr., 2021).

Kod adolescenata, znakovi digitalnog nasilja mogu biti suptilniji, ali i opasniji po psihološko stanje. Tinejdžeri često kriju svoja iskustva, dramatično mijenjaju raspoloženje nakon korišćenja interneta, izbjegavaju razgovore o digitalnim aktivnostima i pokazuju znakove anksioznosti, depresije ili niskog samopoštovanja. U adolescenciji se često javljaju i problemi sa školskim uspjehom, pad motivacije i koncentracije, kao i socijalna izolacija. Smith i saradnici (2022) ističu da je kod tinejdžera ključno obratiti pažnju na nagle promjene u ponašanju, povećanu zatvorenost, kao i na izražavanje osjećaja bespomoćnosti i beznađe — sve to mogu biti indikatori da su izloženi digitalnom nasilju (Smith i dr., 2022).

Otvoreni dijalog sa djecom i adolescentima o bezbjednom korišćenju interneta i potencijalnim rizicima digitalnog svijeta ključan je za izgradnju povjerenja i omogućavanje pravovremenih reakcija. Roditelji, nastavnici i stručnjaci treba da budu osposobljeni i informisani o alatima i tehnikama za prepoznavanje i reagovanje na ove znakove. Osnježivanje odraslih kroz stalno usavršavanje digitalnih vještina omogućava efikasniju zaštitu i podršku djeci i mladima (Moreno i dr., 2020).

Sve navedeno ukazuje na to da rano prepoznavanje znakova digitalnog nasilja nije samo prevencija negativnih psiholoških i socijalnih posljedica, već i temelj za izgradnju sigurnijeg i zdravijeg digitalnog okruženja za najmlađe korisnike interneta.

Uloge u digitalnom nasilju djece

Digitalno nasilje predstavlja sve ozbiljniji izazov u savremenom društvu, naročito kada su u pitanju djeca i adolescenti koji se sve ranije i intenzivnije uključuju u digitalno okruženje. Razumijevanje dinamike ovog oblika nasilja zahtijeva uvid u različite uloge koje mladi zauzimaju — nasilnik, žrtva i tzv. nasilnik – žrtva — što u velikoj mjeri određuje kako će se situacija razvijati i koliko će štetne posljedice biti po pojedinca. Kako ističe Staksrud (2022), ove uloge u digitalnom nasilju često nisu statične već se međusobno prepliću i transformišu u skladu s kontekstom, emocionalnim razvojem djeteta i podrškom koju

ono ima u stvarnom životu (digital roles) (Staksrud, 2022).

U predškolskom uzrastu sve veća digitalizacija života djece ogleda se kroz učestalo korišćenje pametnih uređaja za gledanje animiranih sadržaja, slušanje pjesmica i igranje igrica. Vaspitači i roditelji često zanemaruju činjenicu da brojni sadržaji nisu prilagođeni kognitivnom i emocionalnom razvoju djece tog uzrasta. Djeca oponašaju ono što vide — agresivne scene, nepristojne izraze, stereotipna ponašanja — nesvjesna razlika između prihvatljivog i neprihvatljivog (modelling behaviour). Reklame sa neprimjerenim vizualima i porukama dodatno pojačavaju konfuziju, dok pasivno izlaganje ekranima umanjuje razvoj kritičkog mišljenja i emocionalne samoregulacije.

U školskom i naročito adolescentnom periodu, djeca postaju aktivniji učesnici u digitalnom okruženju. Njihova komunikacija prelazi u privatne poruke, grupne četove i društvene mreže, gdje se sve češće susreću s oblicima nasilja kao što su ismijavanje, ponižavanje, isključivanje iz digitalnih zajednica, ucjenjivanje, širenje neprovjerenih informacija i seksualno uznemiravanje (cyberbullying). Prema istraživanju Kuzmanovića i saradnika (2016), broj djece koja se izjašnjavaju kao žrtve digitalnog nasilja daleko prevazilazi broj onih koji se identifikuju kao nasilnici. Istraživanje je pokazalo da je 20,6% adolescenata bilo izloženo nasilju, dok je svega 4,4% priznalo da su bili počiniooci, a 5,4% se našlo u ulozi nasilnik – žrtva (Kuzmanović i dr., 2016).

Ova treća kategorija posebno je značajna jer se djeca, nakon što dožive nasilje, nerijetko i sama okreću istom obrascu ponašanja kako bi povratila osjećaj kontrole i moći. Takva djeca najčešće imaju manjak podrške u stvarnom životu, narušene porodične odnose i nisku emocionalnu pismenost, što ih čini ranjivima i sklonim agresiji prema drugima (victim–offender overlap) (Smith i dr., 2021).

Uloga nasilnika u digitalnom okruženju nije homogena i može poprimiti različite oblike. Umjesto zastarjelih kategorizacija, savremeni autori opisuju tipologije nasilničkog ponašanja na osnovu motivacije, načina komunikacije i odnosa prema žrtvi. Nasilnici često iskorištavaju anonimnost i tehničke mogućnosti platformi kako bi javno ponizili vršnjake, objavili kompromitujuće sadržaje ili izvršili pritisak putem manipulacije. U adolescenciji je posebno prisutan oblik tzv. emocionalnog nasilja — korišćenje osjećaja krivice, stida ili prijetnji kako bi se kontrolisalo ponašanje druge osobe (emotional coercion).

Pored nasilnika i žrtve, značajnu ulogu imaju i posmatrači. Djeca i adolescenti koji svjedoče digitalnom nasilju često ostaju pasivni iz straha da ne postanu sljedeća meta, zbog nedostatka znanja kako da reaguju ili iz uvjerenja da je riječ o „šali”. No, njihova pasivnost može biti tihi pristanak i ohrabrenje nasilniku. S druge strane, empatični posmatrači koji prepoznaju neprihvatljivo ponašanje i odluče se za podršku žrtvi čine ključnu razliku. Kako navode Livingstone i dr. (2023), ohrabriranje pozitivnih intervencija posmatrača može imati direktan efekat na smanjenje učestalosti nasilja u digitalnom okruženju (bystander intervention) (Livingstone i dr., 2023).

Osim toga, dinamičnost digitalnog prostora — njegovu dostupnost 24/7, mogućnost brzog dijeljenja sadržaja i zadržavanja tragova nasilja — čini ovaj oblik nasilja posebno štetnim. Djeca i adolescenti često nemaju kapacitet da se nose sa posljedicama digitalnog nasilja, pa se ono može manifestovati kroz povlačenje, depresivne simptome, pad školskog uspjeha ili čak autodestruktivna ponašanja.

Zbog svega navedenog, jasno razumijevanje uloga u digitalnom nasilju i njihovo prepoznavanje u različitim uzrastima od presudnog su značaja za uspješnu prevenciju. Redovno informisanje roditelja, nastavnika i stručnjaka mora biti usmjerena ne samo na tehničke aspekte zaštite već i na razvijanje emocionalne pismenosti, medijske svijesti i otvorenog dijaloga sa djecom.

Posljedice digitalnog nasilja

Digitalno nasilje nad djecom i adolescentima ostavlja složene i duboke posljedice koje se reflektuju na njihov emocionalni, psihološki, socijalni, obrazovni i fizički razvoj. Iako se svi uzrasti mogu suočiti sa sličnim oblicima rizika u digitalnom okruženju, način na koji se te posljedice ispoljavaju zavisi od doba djeteta, stepena njegove digitalne uključenosti, kao i prisustva podrške iz neposrednog okruženja.

Kod djece predškolskog i mlađeg školskog uzrasta posljedice digitalnog nasilja često su prikrivene i manifestuju se kroz promjene u ponašanju i emocionalnu nestabilnost. Djeca u ovoj razvojnoj fazi nemaju razvijene kognitivne i jezičke kapacitete da verbalizuju ono što doživljavaju na internetu. Zbog toga prvi znaci mogu biti učestale epizode tuge, anksioznosti, promjene raspoloženja, povlačenje iz svakodnevnih aktivnosti i regresivne reakcije, poput ponovnog mokrenja u krevetu, odbijanja da idu u vrtić ili školu, te iznenadna potreba za bliskošću s roditeljima. Učestale su i fizičke manifestacije – glavobolje, bolovi u stomaku, problemi sa snom i promjene apetita – koje odrasli često pogrešno tumače kao znak bolesti, iako su zapravo rezultat emocionalnog stresa izazvanog digitalnim sadržajem².

Pored toga, mlađa djeca mogu biti izložena neprimjerenim reklamama, nasilnim igrama ili komunikaciji s nepoznatim osobama putem aplikacija koje im nisu prilagođene. Nedovoljna medijska pismenost i odsustvo nadzora dovode do toga da dijete ne može prepoznati rizičnu situaciju niti zatražiti pomoć. Istraživanje UNICEF-a u Bosni i Hercegovini iz 2024. godine pokazuje da je više od polovine djece mlađe od 11 godina imalo aktivne profile na društvenim mrežama, uprkos preporukama da takav pristup bude ograničen (UNICEF BiH, 2024). Ovo ukazuje na sve veću izloženost najmlađih korisnika internetu bez adekvatne zaštite i kontrole.

Adolescenti, s druge strane, češće se suočavaju s kompleksnijim oblicima digitalnog nasilja. U ovom uzrastu, nasilje putem društvenih mreža, aplikacija za dopisivanje i online igrice često uključuje uvrede, isključivanje iz digitalnih zajednica, širenje lažnih informacija, snimaka ili fotografija bez saglasnosti, kao i seksualno ucjenjivanje (sextortion) i digitalno proganjanje. Potreba za prihvatanjem i identitetsko oblikovanje koje obilježava adolescenciju čini ih izrazito osjetljivim na ovakve oblike nasilja, a reakcije su često burne i ozbiljne. Tinejdžeri mogu razviti osjećaj stida, bespomoćnosti, depresivne simptome, a u težim slučajevima čak i suicidalne misli. Strah od osude i gubitka socijalnog statusa dodatno otežava njihovu spremnost da zatraže pomoć (Kuzmanović, Popadić & Pavlović, 2016).

Socijalne posljedice digitalnog nasilja ogledaju se kroz povlačenje iz vršnjačkih odnosa, pad samopouzdanja i narušavanje međuljudskih veza. U školskom kontekstu, posljedice uključuju smanjenu koncentraciju, pad motivacije i uspjeha, kao i učestalo izostajanje s nastave.

Fizičke posljedice nisu zanemarljive ni kod djece ni kod adolescenata. Stalne tenzije izazvane digitalnim pritiscima i maltretiranjem izazivaju hronični stres, nesanicu, umor i somatske tegobe. Takođe, postoji ozbiljna opasnost od krađe identiteta i zloupotrebe ličnih podataka, s obzirom na to da većina djece i mladih ne posjeduje adekvatna znanja o digitalnoj bezbjednosti (UNICEF & ITU, 2024).

Digitalno nasilje ostavlja dugotrajne posljedice koje se mogu protezati i u odraslo doba ako izostane pravovremena intervencija. Djeca i adolescenti kojima nije pružena emocionalna podrška i pomoć mogu razviti trajne probleme u odnosima, teškoće u samopouzda-

2 Na ove simptome posebno upozoravaju savremene studije o uticaju digitalnog nasilja na djecu ranog uzrasta, uključujući i istraživanja sprovedena u okviru projekta „Zaštita djece u digitalnom okruženju“ (UNICEF, 2024).

nju i osjećaju sigurnosti. Zbog toga je od ključne važnosti da odrasli – roditelji, nastavnici, vaspitači i stručnjaci – razviju svijest o oblicima i posljedicama digitalnog nasilja, te djeluju preventivno i odgovorno, s obzirom na razvojne specifičnosti djece različitih uzrasta.

STRATEGIJE ZAŠTITE PRIVATNOSTI I SIGURNOSTI DJECE NA INTERNETU

U današnjem digitalnom dobu zaštita privatnosti i bezbjednosti djece i mladih zahtijeva pažljivo osmišljen i višeslojan pristup. Evropska inicijativa „Better Internet for Kids (BIK+)“ iz 2022. godine snažno ističe tri osnovna stuba: bezbjedno digitalno iskustvo, osnaživanje mladih kroz razvoj digitalnih vještina i aktivno uključivanje djece u kreiranje sigurnog internet okruženja³. Ovaj sveobuhvatni pristup jasno pokazuje da zaštita prava djece na mreži mora biti trajna i kontinuirana aktivnost, a ne samo povremena reakcija.

Ključno je da djeca i mladi shvate šta znači imati kontrolu nad sopstvenim ličnim podacima, kome ih i u kojoj mjeri žele otkriti. Uloga roditelja, nastavnika i vaspitača u ovom procesu je nezamjenjiva — oni moraju biti vodiči i primjeri odgovornog ponašanja u digitalnom svijetu. Prema izvještaju UNICEF-a Bosne i Hercegovine za 2024. godinu, čak 93 % djece uzrasta od 7 do 18 godina koristi pametne telefone, ali svega oko 70% njih je prošlo edukaciju o bezbjednom korištenju interneta⁴. Ovi podaci ukazuju na ozbiljan izazov: veliki broj djece izložen je rizicima bez adekvatne pripreme i zaštite.

Tehničke mjere zaštite, kao što su podešavanja privatnosti na društvenim mrežama, ograničavanje pristupa neprimjerenim sadržajima i mogućnost blokiranja nepoželjnih korisnika, predstavljaju neophodne korake u stvaranju sigurnijeg digitalnog okruženja. Evropske smjernice za zaštitu djece na internetu naglašavaju važnost ovih mjera kao standarda koje svaka platforma treba da poštuje⁵.

Roditeljska kontrola i nadzor digitalnih aktivnosti postaju efikasniji zahvaljujući savremenim aplikacijama kao što su Google Family Link, Qustodio ili Kaspersky Safe Kids, koje omogućavaju praćenje vremena provedenog na uređaju, kontrolu pristupa sadržajima i nadzor online komunikacije. Međutim, novija istraživanja upozoravaju da ovi alati ne smiju predstavljati dodatni rizik po privatnost djece, već da moraju biti pažljivo birani i korišteni⁶.

Pored tehničkih rješenja, društvena podrška je od presudnog značaja. Škole, nevladine organizacije i relevantne institucije treba da kontinuirano rade na blagovremenom informisanju, osnaživanju djece i roditelja, te na kreiranju pristupačnih servisa za prijavljivanje neprijatnih i opasnih digitalnih sadržaja. U Bosni i Hercegovini postoje pozitivni primjeri takvih projekata u Republici Srpskoj i Brčko Distriktu, usmjereni na prevenciju digitalnih rizika i zaštitu djece⁷.

Zakonska regulativa mora ići ukorak sa tehnološkim razvojem, postavljajući jasne obaveze pred digitalne platforme — od verifikacije starosnog doba korisnika, preko transparentnosti algoritama, do sankcija za kršenje prava na privatnost. Evropski zakon o digitalnim uslugama (Digital Services Act) pruža jasan model i smjernice koje bi i domaće

3 European Commission. (2022). Better Internet for Kids (BIK+) Strategy. Preuzeto sa: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI%282022%29733663

4 UNICEF Bosnia and Herzegovina. (2024). Izvještaj o pristupu i sigurnosti djece na internetu. Preuzeto sa <https://www.unicef.org/bih/en/press-releases/93-children-bosnia-and-herzegovina-have-access-smartphones>

5 European Commission. (2023). EU Guidelines for the Protection of Minors Online. Preuzeto sa: <https://school-education.ec.europa.eu/en/discover/news/new-eu-guidelines-protection-minors>

6 Privacy International. (2025). Surveillance Disguised as Protection: Evaluating Parental Control Apps. Preuzeto sa: <https://arxiv.org/abs/2504.16087>

7 BLSP RS/BD. (2023). Projekat Legalne socijalizacije i prevencije maloljetničke delinkvencije. Interni izvještaj.

zakonodavstvo trebalo da prati⁸.

Sveobuhvatna zaštita djece u digitalnom svijetu može se ostvariti samo kroz sinergiju tehnoloških, edukativnih i zakonskih mjera, uz prilagođavanje specifičnostima različitih razvojnih faza djece i omladine. Samo na taj način možemo osigurati da digitalno okruženje bude sigurno mjesto za rast, razvoj i slobodno izražavanje, bez straha od zloupotrebe ili nasilja.

PODIZANJE SVIJEŠTI DJECE O DIGITALNOM NASILJU

Razvijanje znanja i vještina kod djece i mladih o digitalnom nasilju predstavlja ključni segment njihove zaštite i osnaživanja u savremenom digitalnom okruženju. Tehničke mjere, poput roditeljskih kontrola, samo su jedan element zaštite; jednako važni su informisanje, podizanje svijesti i izgradnja digitalne otpornosti kod djece i mladih. Ovaj proces obuhvata ne samo učenike već i roditelje, staratelje i nastavnike, kako bi se stvorio sistem podrške koji omogućava prepoznavanje i pravovremeno reagovanje na slučajeve digitalnog nasilja.

U Bosni i Hercegovini, uključujući Republiku Srpsku, proces informisanja i osnaživanja realizuje se kroz školske programe, radionice, online kurseve i kampanje podizanja svijesti. Škole organizuju predavanja i interaktivne radionice o cyberbullyingu, vršnjačkom nasilju i sigurnom korištenju interneta. Programi su prilagođeni različitim uzrastima, s naglaskom na praktičnu primjenu znanja: učenici uče kako prepoznati nasilničko ponašanje, reagovati na neprihvatljive situacije i zaštititi sebe i druge.

Porukom „Ne zatvarajmo oči! Zaštitimo djecu na internetu“, kompanija m:tel je zajedno sa UNICEF-om u BiH i Plavim telefonom započela aktivnosti u okviru društveno odgovornih kampanja čiji je cilj podizanje svijesti o bezbjednosti djece i mladih u online okruženju, kao i važnosti uključivanja roditelja u svakodnevne probleme s kojima se ova populacija susreće na internetu. Kampanja nudi informativne sadržaje, vodiče i radionice za roditelje i nastavnike, omogućavajući im da bolje razumiju digitalne izazove s kojima se djeca suočavaju.

Povećana upotreba interneta i društvenih mreža dovela je do rasta količine neprihvatljivog sadržaja koji djeca i mladi samostalno kreiraju i dijele, što može imati ozbiljne posljedice, uključujući seksualno iznudaivanje i prinudu. Kreiranje i dijeljenje ovakvog sadržaja, često kroz aplikacije za razmjenu poruka i društvene mreže, naglašava potrebu za kontinuiranim aktivnostima podizanja svijesti i razvijanja vještina sigurnog digitalnog ponašanja.

Zloupotreba djece putem informacijskih i komunikacijskih tehnologija predstavlja globalni problem i jedan od raširenijih oblika seksualnog zlostavljanja djece i maloljetnika u savremenom društvu. Na inicijativu AMBER Alert Europe, nevladine organizacije i službenici za sprovođenje zakona iz 28 zemalja pokrenuli su kampanju prevencije pod motom „RAZMISLITE PRIJE NEGO PODIJELITE“. U BiH, Centar za sigurni Internet, Ministarstvo sigurnosti, policijske agencije i Federalno ministarstvo obrazovanja podržali su realizaciju ovog jednogodišnjeg programa, osiguravajući intenzivnu saradnju u podizanju svijesti djece, mladih, roditelja i stručnjaka o mogućnostima suzbijanja digitalnog nasilja.

Osim formalnih obrazovnih programa, građanima je dostupna besplatna SOS linija Centra za sigurni Internet (080022323), putem koje se može prijaviti nasilje nad djecom u digitalnom okruženju, ili putem e-maila podrska@sigurnodijete.ba. Ove inicijative omogućavaju brzu reakciju i pružaju podršku žrtvama, čime se smanjuju negativne posljedice

8 European Commission. (2023). Digital Services Act – Protecting Minors Online. Preuzeto sa: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/digital-and-information-society_en

digitalnog nasilja i jača osjećaj sigurnosti kod djece i mladih.

Dodatno, saradnja sa nevladinim organizacijama i IKT kompanijama omogućava kreiranje interaktivnih alata i multimedijalnih resursa za djecu i mlade. Online igre, video-materijali i edukativne platforme razvijaju digitalnu pismenost, osnažujući učenike da postanu aktivni i odgovorni korisnici interneta. Posebno je naglašena potreba za razumijevanjem prava djece i mladih, uključujući mogućnost prijavljivanja nasilja i traženja pomoći u slučajevima vršnjačkog ili cyber nasilja.

Uloga roditelja i zajednice u edukaciji o digitalnom nasilju ostaje presudna. Roditelji se kroz radionice i edukativne materijale upoznaju sa rizicima digitalnog okruženja, strategijama zaštite djece i načinima komunikacije o osjetljivim temama. Dvosmjerna komunikacija između škole, porodice i relevantnih institucija omogućava brzu identifikaciju problema i pružanje podrške žrtvama digitalnog nasilja, čime se razvija osjećaj sigurnosti i povjerenja kod djece.

Kroz kontinuirane aktivnosti usmjerene na informisanje i osnaživanje, kao i kroz društveno odgovorne kampanje, mladi u BiH stiču znanja i vještine neophodne za bezbjedno korištenje interneta, razvijanje otpornosti i kritičkog mišljenja. Uključivanjem digitalne pismenosti, medijske pismenosti i svijesti o dječijim pravima u nastavni proces i širu društvenu praksu, gradi se sigurnije i podržavajuće okruženje za rast i razvoj djece i mladih u savremenom digitalnom okruženju.

PREPORUKE ZA UNAPREĐENJE ZAŠTITE DJECE OD DIGITALNOG NASILJA

Efikasna zaštita djece od digitalnog nasilja zahtijeva sveobuhvatan pristup koji uključuje razvoj pravnog okvira, strateških programa i jačanje kapaciteta svih aktera u vaspitanju i obrazovanju. U tom kontekstu, neophodno je unaprijediti protokole postupanja u slučaju nasilja u školama, kako bi se uključile specifične procedure za digitalno nasilje, omogućavajući pravovremenu i adekvatnu reakciju. Takođe, važno je uspostaviti sveobuhvatan državni program prevencije koji podrazumijeva kontinuirane aktivnosti usmjerene na informisanje, podizanje svijesti, izgradnju kapaciteta i sistemski monitoring nasilničkog ponašanja u digitalnom okruženju. Zakonska regulativa treba pratiti savremene izazove interneta, pružajući jasne mehanizme zaštite i sankcionisanja.

Posebnu pažnju potrebno je posvetiti mlađoj djeci, budući da se ona često prvi put susreću s digitalnim okruženjem bez dovoljno razvijenih vještina kritičkog sagledavanja sadržaja. U njihovom slučaju, zaštita mora obuhvatiti programe prilagođene uzrastu, koji razvijaju osnovne vještine sigurnog korištenja interneta i prepoznavanja neprimjerenih sadržaja. Od ključnog značaja je uključivanje roditelja kroz praktične vodiče i smjernice, uz jasno definisana pravila za korištenje digitalnih uređaja. Aktivnosti poput igara, radionica i interaktivnih priča o sigurnom ponašanju na internetu predstavljaju efikasan način da mlađa djeca razviju kritičko mišljenje i emocionalnu otpornost.

Profesionalci u školama treba da budu osposobljeni kroz specijalizovane programe koji obuhvataju digitalne medije i digitalnu pismenost, s posebnim fokusom na prepoznavanje i reagovanje na digitalno nasilje. Važno je raditi kako sa žrtvama tako i sa počiniocima nasilja, razvijajući kompetencije za konstruktivne intervencije i rehabilitaciju. Smjernice za postupanje u slučaju nasilja treba prilagoditi specifičnostima digitalnog okruženja, pri čemu je izgradnja odnosa povjerenja sa djecom od ključne važnosti. Takav pristup omogućava slobodno prijavljivanje problema i pruža prostor za otvoren dijalog, pri čemu se kod mlađih uzrasta posebno koriste metode razvijanja pozitivnih afirmacija i aktivne komunikacije prilagođene njihovom nivou razvoja.

Uvođenje ovih mjera stvara temelje za sigurnije digitalno okruženje, osnažuje profesionalce u školama i jača kapacitete zajednice u prepoznavanju, prevenciji i reagovanju

na digitalno nasilje. Na taj način, zaštita djece postaje integralni dio odgovornog pristupa savremenom obrazovanju i vaspitanju.

PРАВНА ЗАШТИТА ДЈЕЦЕ ОД DIGITALNOG NASILJA U BOSNI I HERCEGOVINI

Digitalno nasilje predstavlja sve prisutniji oblik ugrožavanja djece i mladih u digitalnom okruženju, uključujući uznemiravanje, prijetnje, širenje privatnih sadržaja, online maltretiranje, te seksualnu eksploataciju. S obzirom na ubrzani razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija i sve veći uticaj interneta u svakodnevnom životu, Bosna i Hercegovina je razvila pravni okvir koji omogućava zaštitu djece i mladih u digitalnom prostoru. Međutim, izazovi ostaju, jer digitalno nasilje često nadilazi granice tradicionalnih pravnih kategorija (Vujović, 2021).

Krivični zakoni BiH⁹ sadrže odredbe koje se mogu primijeniti na slučajeve cyber nasilja. Iako se ovaj fenomen ne definiše eksplicitno, krivična djela kao što su prijetnje, uznemiravanje, zloupotreba ličnih podataka i napadi na informacione sisteme omogućavaju procesuiranje počinilaca u digitalnom okruženju. Posebnu pažnju privlače odredbe koje se odnose na dječiju pornografiju i iskorištavanje djece u pornografske svrhe, uključujući snimanje, distribuciju, posjedovanje ili navođenje djece i maloljetnika na učestvovanje u takvim sadržajima, čime se pruža pravni osnov za zaštitu najranjivijih korisnika interneta.

Zaštita ličnih podataka i privatnosti dodatno je osigurana Zakonom o zaštiti ličnih podataka BiH¹⁰, koji reguliše obradu i čuvanje podataka građana, uključujući i informacije o djeci. Ove odredbe omogućavaju kontrolu nad ličnim informacijama, fotografijama i video-materijalima, te smanjuju rizik od zloupotrebe u digitalnom prostoru. Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu¹¹ pruža dodatni okvir za zaštitu djece, posebno u kontekstu distribucije neprikladnog sadržaja ili elektronskih prijetnji, iako je primarno usmjeren na regulisanje elektronskih transakcija.

Bosna i Hercegovina je potpisnica brojnih međunarodnih konvencija koje doprinose zaštiti djece i mladih od digitalnog nasilja. Evropska konvencija o ljudskim pravima garantuje pravo na privatnost i zaštitu ličnih podataka¹², dok Konvencija o pravima djeteta¹³ i njeni protokoli osiguravaju zaštitu djece od svih oblika nasilja i eksploatacije. Budimpeštanska konvencija o sajber kriminalu dodatno pruža međunarodni okvir za procesuiranje kibernetičkog kriminala (cybercrime)¹⁴. Ovi standardi omogućavaju harmonizaciju domaćeg zakonodavstva sa praksom drugih zemalja i pružaju smjernice za preventivne i represivne mjere.

Ipak, izazovi u domaćem zakonodavstvu ostaju, prvenstveno zbog nedostatka sistemskih preventivnih programa i edukacija za stručnjake koji rade sa djecom. Postoji potreba za razvijanjem edukativnih sadržaja i protokola koji bi omogućili prepoznavanje i adekvatno reagovanje na cyber nasilje, kako kod žrtava tako i kod počinilaca. Edukacija i

9 Krivični zakoni („Službeni glasnik BiH“, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 i 35/18).

10 Zakon o zaštiti ličnih podataka BiH („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, br. 12/2025 od: 28. 2. 2025)

11 Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu („Sl. glasnik BiH“, br. 88/07).

12 Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Narodne novine – Međunarodni ugovori br. 18/97., 6/99. – proć. tekst, 8/99 – ispr., 14/02., 1/06. i 13/17).

13 Ujedinjene nacije (1989). Konvencija o pravima djeteta. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>

14 Konvencija o sajber kriminalu European Treaty Series – No. 185, Budimpešta, 2001, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802fa401>

profesionalno usavršavanje zaposlenih u školama, centrima za socijalni rad i drugim institucijama koje dolaze u kontakt sa djecom, kao i jačanje digitalnih kompetencija, predstavljaju ključne korake ka efikasnoj zaštiti djece u digitalnom prostoru.

Zakonski okvir Bosne i Hercegovine, iako značajan, zahtijeva kontinuiranu nadogradnju i prilagođavanje novim oblicima digitalnog nasilja. Implementacija preventivnih mjera, edukacija i koordinacija između različitih nivoa vlasti ključni su za efikasnu zaštitu djece i mladih u cyber prostoru.

ZAKLJUČAK

Savremeno digitalno okruženje postalo je sastavni i nezaobilazni dio života djece i mladih, pružajući im brojne mogućnosti za obrazovanje, socijalnu interakciju i kreativno izražavanje. Međutim, uz sve prednosti koje digitalna tehnologija donosi, neraskidivo je povezano i sa nizom rizika koji posebno ugrožavaju najmlađe korisnike. Posebna pažnja mora se posvetiti djeci predškolskog uzrasta, kojima je preporučljivo ograničiti upotrebu digitalnih uređaja i osigurati adekvatan nadzor, kako bi se spriječili negativni uticaji na njihov cjelokupni razvoj.

Kod djece školskog i adolescentnog doba prisutni su složeniji izazovi digitalnog nasilja, zloupotrebe ličnih podataka, izloženosti neprimjerenim sadržajima i online prijetnjama. Karakteristično za digitalno nasilje jeste njegova anonimnost, brzina širenja i široka publika, što dodatno povećava ranjivost djece i složenost prevencije. Posljedice koje ovakvi negativni događaji ostavljaju ogledaju se u psihološkim, emocionalnim, socijalnim i obrazovnim teškoćama, koje zahtijevaju pravovremene i sveobuhvatne mjere zaštite.

Zaštita djece u digitalnom prostoru zahtijeva multidimenzionalan pristup, prilagođen specifičnostima uzrasta. Dok je kod najmlađih neophodno postaviti jasna ograničenja i nadzor, kod starije djece i mladih ključna je edukacija i razvoj svijesti o odgovornom korištenju digitalnih tehnologija, uz istovremenu primjenu savremenih sigurnosnih mjera.

Roditelji, škole i društvo kao cjelina nose odgovornost za sigurnost djece u digitalnom svijetu. Roditeljska uloga podrazumijeva aktivno uključivanje, otvorenu komunikaciju i stalno praćenje digitalnih aktivnosti djece, dok obrazovne ustanove moraju kroz integrisane programe i interaktivne radionice kontinuirano razvijati digitalnu pismenost i kritičko mišljenje. Time se djecu osposobljava da prepoznaju rizike i odgovorno upravljaju svojim digitalnim identitetom.

Efikasna zaštita privatnosti i sigurnosti u digitalnom okruženju počiva na primjeni konkretnih strategija: ograničavanju dijeljenja ličnih podataka, podešavanju vidljivosti sadržaja, opreznom prihvatanju kontakata i stalnoj edukaciji odraslih o savremenim prijetnjama. Sinergijsko djelovanje roditelja, obrazovnih institucija i nadležnih društvenih aktera ključno je za stvaranje sigurnog i zaštićenog digitalnog prostora za djecu.

Pravni okvir mora pratiti brzi tehnološki razvoj i nove oblike digitalnog nasilja. Zakonske regulative i mjere predostrožnosti neophodno je kontinuirano ažurirati i unapređivati, kako bi bili efikasni u zaštiti prava djece i njihovoj bezbjednosti u digitalnom dobu. Jasni propisi, u kombinaciji sa preventivnim programima i edukacijom stručnjaka, predstavljaju neophodnu osnovu za stvaranje sigurnog i pravno zaštićenog digitalnog okruženja.

Potrebno je uspostaviti koordinisani i trajni sistem prevencije digitalnog nasilja, unaprijediti školske protokole i kontinuirano razvijati digitalne kompetencije kod djece i odraslih. Samo zajedničkim i usklađenim djelovanjem porodice, škole, institucija i društva moguće je izgraditi digitalni prostor koji je istovremeno siguran, podržavajući i podsticajan za zdrav razvoj djece i mladih.

Digitalno nasilje predstavlja složen fenomen sa višestrukim posljedicama, čiju efikasnu prevenciju i zaštitu može osigurati jedino sveobuhvatan pristup koji uključuje pravnu

regulativu, kontinuirano jačanje digitalnih vještina i svijesti, podršku porodici i školi, te stalno prilagođavanje i nadzor digitalnog okruženja. Izgradnjom takvog integrisanog sistema, društvo može garantovati sigurnost i dobrobit djece u svijetu digitalnih tehnologija, stvarajući čvrstu osnovu za njihov siguran i uspješan razvoj.

LITERATURA

- American Academy of Pediatrics (2016). Media and Young Minds. Pediatrics.
- BLSP RS/BD. (2023). Projekat Legalne socijalizacije i prevencije maloljetničke delinkvencije. Interni izvještaj.
- Byrne, J., Kardefelt-Winther, D., & Livingstone, S. (2016). Understanding digital risks for children and young people. *Journal of Child and Adolescent Protection*, 12(3), 213-227.
- CRA & UNICEF. (2024). Istraživanje o digitalnim navikama i sigurnosti djece u BiH. Regulatorna agencija za komunikacije i UNICEF BiH. Preuzeto sa: <https://www.unicef.org/bih/>
- Elsaesser, C., Russell, B., Ohannessian, C. M., & Patton, D. (2017). Parenting in a digital age: A review of parents' role in preventing adolescent cyberbullying. *Aggression and Violent Behavior*, 35, 62-72. <https://doi.org/10.1016/j.avb.2017.06.004>
- European Commission. (2022). Better Internet for Kids (BIK+) Strategy. Preuzeto sa: https://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document/EPRS_BRI%282022%29733663
- European Commission. (2023). Digital Services Act – Protecting Minors Online. Preuzeto sa: https://commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/rights-child/digital-and-information-society_en
- European Commission. (2023). EU Guidelines for the Protection of Minors Online. Preuzeto sa: <https://school-education.ec.europa.eu/en/discover/news/new-eu-guidelines-protection-minors>
- Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda (Narodne novine – Međunarodni ugovori br. 18/97., 6/99. – proć. tekst, 8/99 – ispr., 14/02., 1/06. i 13/17).
- International Telecommunication Union – I TU (2024). Global connectivity report 2024. International Telecommunication Union.
- Kokkinos, C. M., Antoniadou, N., & Markos, A. (2014). Cyber-bullying: An investigation of the psychological profile of university student participants. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 35(3), 2042014. <https://doi.org/10.1016/j.appdev.2014.04.001>
- Konvencija o sajber kriminalu European Treaty Series – No. 185, Budimpešta, 2001, <https://rm.coe.int/Co-ERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016802fa401>
- Kowalski, R. M., & Limber, S. P. (2021). Electronic bullying among middle school students: Implications for school intervention. *School Psychology Review*, 50(1), 1-15. <https://doi.org/10.1080/2372966X.2020.1862623>
- Krivićni zakoni („Službeni glasnik BiH“, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 32/07, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15 I 35/18).
- Kuzmanović, D., i dr, (2016). Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje, Beograd: Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije i Pedagoško društvo Srbije
- Kuzmanović, D., Popadić, D., & Pavlović, Z. (2016). Digitalno nasilje među djecom i mladima: Izvještaj o istraživanju. UNICEF.
- Livingstone, S., & Byrne, J. (2018). Promoting children's internet safety in Europe: Recommendations for policy. *Journal of Children and Media*, 12(1), 1-9. <https://doi.org/10.1080/17482798.2018.1428620>
- Livingstone, S., Davidson, J., Bryce, J., & Gekoski, A. (2023). Children's experiences of online harm and resilience. EU Kids Online.
- Livingstone, S., Haddon, L., Görzig, A., & Ólafsson, K., (2011). Risks and safety on the internet: The perspective of European children. LSE, London: EU Kids Online.
- Livingstone, S., Stoilova, M., & Nandagiri, R. (2021). Children's online experiences in a digital age: Risks, opportunities and measures. EU Kids Online.
- Machimbarrena, J. M., Garaigordobil, M., González-Cabrera, J., & Ortega-Barón, J. (2023). Cybervictimization and psychological adjustment in adolescence: A systematic review. *Computers in Human Behavior*, 141, 107638. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107638>
- Moreno, M. A., Ton, A., Selkie, E., & Evans, Y. (2020). Secret society 123: Understanding the language of self-harm on Instagram. *Journal of Adolescent Health*.

- Privacy International. (2025). Surveillance Disguised as Protection: Evaluating Parental Control Apps. Preuzeto sa: <https://arxiv.org/abs/2504.16087>
- Smahel, D., Blinka, L., & Ledabyl, O. (2020). EU Kids Online 2020: Survey Results from 19 Countries. EU Kids Online, London School of Economics and Political Science.
- Smith, P. K., Mahdavi, J., Carvalho, M., Fisher, S., Russell, S., & Tippett, N. (2021). Cyberbullying: its nature and impact in secondary school pupils. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*.
- Smith, P., Jones, L., & Williams, K. (2022). Indicators of Cyberbullying in Adolescents: Psychological and Behavioral Signs. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*.
- Staksrud, E. (2022). *Children in the Digital Environment*. Routledge.
- Ujedinjene nacije. (1989). Konvencija o pravima djeteta. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-rights-child>
- UNICEF (2021). The State of the World's Children 2021: On My Mind – Promoting, protecting and caring for children's mental health. UNICEF.
- UNICEF (2024). The State of the World's Children 2024: For Every Child, Every Right in the Digital Age. UNICEF.
- UNICEF Bosnia and Herzegovina. (2024). Izvještaj o pristupu i sigurnosti djece na internetu. Preuzeto sa <https://www.unicef.org/bih/en/press-releases/93-children-bosnia-and-herzegovina-have-access-smart-phones>
- UNICEF Bosnia and Herzegovina. (2024). Izvještaj o pristupu i sigurnosti djece na internetu. Preuzeto sa <https://www.unicef.org/bih/en/press-releases/93-children-bosnia-and-herzegovina-have-access-smart-phones>
- Vujović, S. (2021). Cyber violence against children: Legal and social approaches. *International Journal of Law and Information Technology*, 29(1), 67-84.
- Zakon o elektronskom pravnom i poslovnom prometu („Sl. glasnik BiH“, br. 88/07)
- Zakon o zaštiti ličnih podataka BiH („Službeni glasnik Bosne i Hercegovine“, br. 12/2025 od: 28.02.2025)

CYBER VIOLENCE AGAINST CHILDREN: CHALLENGES AND CONSEQUENCES IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Author: MAGDALENA GLIGIĆ

Email: magdalena.gligic@student.fpn.unibl.org

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: The development of the Internet and digital technologies has significantly changed the everyday life of children, especially those of preschool and adolescent age, opening countless opportunities for education, communication, and entertainment. On the other hand, the digital environment also brings new challenges, among which cyber violence is increasingly recognized as a serious problem, especially in Bosnia and Herzegovina. This form of violence, often hidden and difficult to detect, can have long-term psychological, emotional, and social consequences for the child's development. In modern circumstances, it is necessary to establish a comprehensive and coordinated child protection system through the active role of parents and educational institutions, strengthening awareness and digital skills in children, and adapting the legislative framework to the rapid development of digital technologies.

Aim: The aim of the paper is to investigate the challenges posed by violence against children via the Internet, analyze its consequences, and present protection measures, with an emphasis on the role of parents, educational institutions, and the legislative framework in the prevention and protection of children in the digital environment.

Materials and Methods: The study is based on a systematic review of relevant literature, official reports from competent institutions, and statistical data on digital risks for children. Descriptive and analytical methods were applied to assess the situation and propose appropriate solutions.

Results: Children in Bosnia and Herzegovina spend a significant amount of time on the Internet and social media, which makes them particularly vulnerable to forms of cyber violence, including digital violence, sextortion, grooming, and exposure to inappropriate content. Insufficient digital literacy of parents and limited control further increase the risk. Effective application of legal and institutional measures significantly reduces the frequency and consequences of such violence.

Conclusion: A safe digital environment requires educating children and parents, the active involvement of educational institutions, and strengthening the legislative framework. The implementation of preventive measures contributes to the protection of children and enables them to develop optimally in the digital age.

Keywords: internet violence; children; digital dangers; child protection; parental control; legislative framework

PRIMENA EKONOMSKE ANALIZE U TUMAČENJU POJEDINIH ODREDBI ZAKONA O ZAŠTITI KONKURENCIJE REPUBLIKE SRBIJE

Autor: MARIJANA MARJANOVIĆ

e-mail: marijanamarjanovic98@gmail.com

Mentor: prof. dr Ljubica Nikolić

Pravni fakultet Univerziteta u Nišu

Uvod: Rad analizira ključne institute srpskog prava konkurencije, uključujući zloupotrebu dominantnog položaja, restriktivne sporazume i koncentracije učesnika na tržištu, s fokusom na pravni okvir i ekonomske efekte.

Cilj: Cilj rada je da prikaže mehanizme zaštite konkurencije u Srbiji, identifikuje oblike povreda konkurencije i proceni njihove posledice po tržišnu efikasnost i potrošače.

Materijal i metode: Analiza je zasnovana na Zakonu o zaštiti konkurencije, relevantnim odlukama Komisije za zaštitu konkurencije, sudskoj praksi i pravno-ekonomskoj literaturi. Primenjeni su normativno-analitički, komparativni i ekonomsko-pravni pristup, uz studije slučaja i teorijsku analizu tržišnih efekata.

Rezultati: Rad pokazuje da restriktivni sporazumi, kao što su dogovori o cenama ili podeli tržišta, ograničavaju tržišnu dinamiku i inovacije. Zloupotreba dominantnog položaja može dovesti do ekskluzivnih i eksploatacionih efekata, ograničavajući konkurenciju i povećavajući cene. Kontrola koncentracija omogućava Komisiji da spreči nastanak dominantnih subjekata ili koordinativnih efekata koji narušavaju konkurenciju. Istovremeno, koncentracije ponekad dovode do ekonomskih koristi, kao što su ekonomija obima i veća proizvodna efikasnost.

Zaključak: Efikasna primena prava konkurencije zahteva balans između zabrane povreda i podsticanja tržišne efikasnosti. Kombinacija pravnih i ekonomskih analiza omogućava bolje razumevanje efekata povreda konkurencije i doprinosi očuvanju zdravog tržišnog okruženja.

Ključne reči: ekonomski efekti, restriktivni sporazumi, zloupotreba dominantnog položaja, koncentracije, konkurencija.

UVOD

U savremenom društvu zaštita konkurencije predstavlja osnovni stub tržišnih ekonomija jer podstiče efikasno funkcionisanje tržišta, zaštitu potrošača, inovacije, bolji kvalitet proizvoda i usluga, kao i viši životni standard. Uloga konkurencije postaje naročito značajna u zemljama sa tranzicionim ekonomijama, poput Republike Srbije, gde proces tržišne liberalizacije zahteva postojanje efikasnih pravnih i institucionalnih mehanizama za očuvanje i unapređenje konkurentskog poretka.

Konkurencija (lat. *Concurentia* – suparništvo, takmičenje) jeste međusobno nadmetanje učesnika na tržištu (Begović, Pavić, Popović, 2019: 11). Odredbama člana 3 st. 1 Zakona o zaštiti konkurencije istaknuto je da učesnici na tržištu mogu biti „sva pravna i fizička lica koja neposredno ili posredno, stalno, povremeno ili jednokratno učestvuju u prometu robe, odnosno usluga, nezavisno od njihovog pravnog statusa, oblika svojine ili državljanstva, odnosno državne pripadnosti.“ Nadmetanje učesnika na tržištu postoji i na strani ponude – gde se na relevantnom tržištu međusobno nadmeću proizvođači, ali

i na strani tražnje – kao međusobno nadmetanje kupaca na relevantnom tržištu. Ipak, konkurencija koja postoji na strani tražnje, tj. među kupcima roba i usluga, nema veći ekonomski značaj. S druge strane, konkurencija koja postoji na strani ponude ima veliki ekonomski značaj jer predstavlja osnovni pokretač tržišnog razvoja, te ćemo se u ovom radu fokusirati na efekte konkurencije koja postoji na strani ponude.

Samo nadmetanje učesnika na tržištu možemo posmatrati kao tržišnu utakmicu koja dovodi do stvaranja konkurentskog pritiska (Nikolić, Mojašević, 2023: 29). Konkurentski pritisak pokreće ekonomsku efikasnost, alokativnu efikasnost, dinamičku efikasnost i proizvodnu efikasnost, ali i odvaja uspešne učesnike na tržištu od neuspešnih. Pojednostavljeno, konkurencija podstiče napredak, privredni rast, rast životnog standarda i doprinosi ukupnom društvenom blagostanju (Begović et al., 2019: 11). Prema tome, jača konkurencija dovodi do stvaranja jačeg konkurentskog pritiska, a samim tim i do višeg nivoa društvenog blagostanja (Nikolić, Mojašević, 2023: 29).

Američki biznismen Dejvid Sarnof (David Sarnoff) smatrao je da „konkurencija izvlači najbolje iz proizvoda i najgore iz ljudi“, čime je želeo da ukaže na potrebu države da interveniše na tržištu kroz donošenje i primenu propisa (Cucić, 2024: 11–12). Naime, poput sportskih utakmica, i tržišne utakmice moraju se odvijati pod određenim pravilima. U takvom kontekstu, važeći Zakon o zaštiti konkurencije Republike Srbije¹ ima ključnu ulogu u definisanju pravila ponašanja privrednih subjekata, ograničavanju nelojalnih praksi i stvaranju uslova za održivo tržišno takmičenje. Begović i Pavić ističu da zakoni o zaštiti konkurencije spadaju među one zakone koje mnoge zemlje opravdano smatraju ključnim za obezbeđivanje adekvatnog poslovnog okruženja, a time i za stvaranje preduslova za društveno blagostanje i privredni rast, pa je naročito važno osigurati njihovu efikasnu i doslednu primenu kako bi se ostvarili željeni ciljevi u pogledu zaštite konkurencije (Begović, Pavić, 2010: 35). Nadzor nad primenom propisa kojima se štiti konkurencija poveren je Komisiji za zaštitu konkurencije (KZK). Reč je o nezavisnoj i samostalnoj organizaciji koja ima status pravnog lica i vrši javna ovlašćenja.

Primena Zakona o zaštiti konkurencije nosi sa sobom niz ekonomskih efekata, koji mogu biti pozitivni ili negativni, u zavisnosti od načina na koji se zakon sprovodi i prilagođava specifičnostima domaće privrede. S obzirom na to da Srbija već duži niz godina razvija tržišnu ekonomiju u procesu približavanja Evropskoj uniji, analiza ekonomskih posledica određenih odredbi ovog zakona dobija na značaju. Proučavanje njegovih efekata omogućava ne samo ocenu efikasnosti postojećeg zakonodavstva već i pružanje uvida u način na koji pravila o zaštiti konkurencije oblikuju ponašanje tržišnih aktera, doprinosi privrednom rastu, zaštiti potrošača i poboljšanju životnog standarda.

Međutim, pored pravnog regulisanja zaštite konkurencije, država preduzima i druge aktivnosti u cilju zaštite konkurencije, te govorimo o antimonopoloskoj politici (eng. *anti-trust policy*), to jest politici zaštite konkurencije (eng. *competition policy*), kao širem skupu aktivnosti u odnosu na pravo konkurencije. Često se ističe da antimonopolska politika predstavlja mešavinu zakona, ekonomije i administrativnih akcija čiji je cilj sprovođenje političkih odluka koje favorizuju konkurenciju (Gerber, 1984: 1). Politika zaštite konkurencije u Republici Srbiji zasniva se na primeni pravila o restriktivnim sporazumima, zloupotrebi dominantnog položaja i kontroli koncentracija, kao i na zastupanju i promovisanju značaja konkurencije u javnim politikama (eng. *competition advocacy*).

Prema jednoj ekonomskoj analizi, efikasna primena politike zaštite konkurencije ima pozitivne efekte na ekonomski razvoj zemalja u tranziciji i rast BDP-a (Milošević, Trifunović i Papović Markopoulos, 2018: 160). Ipak, nemaju sve aktivnosti države podjednako povoljan uticaj na očuvanje i podsticanje konkurencije. Na primer, politika državne pomoći može negativno uticati na jednakost učesnika na tržištu ukoliko se ne sprovodi adekvatno

1 Zakon o zaštiti konkurencije – ZZK, *Službeni glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

i pod kontrolom. Tipičan oblik državne pomoći predstavljaju subvencije dodeljene pojedinim privrednim subjektima, kojima se pruža povlašćeni položaj u odnosu na subjekte koji takvu podršku nisu dobili. Zbog toga je od ključnog značaja uspostavljanje efektivnih i transparentnih mehanizama kontrole državne pomoći.

Komisija za kontrolu državne pomoći (KKDP) zadužena je za nadzor nad ovim pitanjem u Republici Srbiji. Ipak, smatramo da njena efikasnost nije zadovoljavajuća. Prema dostupnim podacima iz avgusta 2025. godine, poslednji objavljeni izveštaj Komisije datira iz 2023. godine, iako je KKDP dužna da izveštaj o radu za prethodnu godinu podnese Narodnoj skupštini i objavi na svom sajtu do marta tekuće godine. Dakle, na sajtu KKDP nedostaje izveštaj za 2024. godinu, što ukazuje na problem nedostatka transparentnosti u kontroli državne pomoći.

Evropska komisija, u Godišnjem izveštaju o napretku Srbije za 2024. godinu, posebno ističe da se pravila kontrole državne pomoći ne primenjuju dosledno, naročito u slučajevima dodele državne pomoći stranim investitorima i državnim preduzećima, što je povezano sa postojanjem snažnog političkog pritiska. Takođe, navodi se da se državna pomoć stranim investitorima često dodeljuje bez prethodnog odobrenja KKDP. Ovo je posebno značajno sa aspekta zaštite konkurencije, jer su u pitanju značajni iznosi koji mogu imati direktan uticaj na tržišnu dinamiku i fer uslove nadmetanja.²

Politika zaštite konkurencije i dodeljivanje državne pomoći neraskidivo su povezani. Naime, ukoliko država dodeljuje državnu pomoć određenim privrednim subjektima, vodeći se političkim i interesnim razlozima, privredni subjekt kome je državna pomoć dodeljena stavlja se u povlašćeni položaj u odnosu na ostale učesnike na tržištu koji takvu pomoć nisu dobili te samim tim ne postoje fer uslovi za odigravanje tržišne utakmice. Učesnik na tržištu koji je dobio državnu pomoć nije motivisan da ulaže sredstva u inovacije i poboljšanje svojih proizvoda i usluga te istovremeno slabi i konkurentski pritisak. Slabljenje konkurentskog pritiska dovodi do smanjenja ekonomske efikasnosti i niže stope privrednog rasta. Na kraju, sve ovo za posledicu ima niži životni standard i izostanak društvenog blagostanja.

Naime, osnovni uslovi za postojanje tržišne efikasnosti jesu slobodno tržište i zaštita privatne svojine, iako država i dalje značajno utiče na ekonomske aktivnosti kroz različite oblike intervencionizma (Nikolić, 2019: 152). Istraživanja pokazuju da zemlje sa visokim indeksom ekonomskih sloboda, u kojima je tržište relativno oslobođeno regulative, privatna svojina adekvatno zaštićena, a korupcija svedena na minimum, ostvaruju veći privredni rast i viši životni standard. Tako su 2024. godine ekonomski najslobodnije zemlje, poput Singapura, Švajcarske, Irske i Tajvana, istovremeno i među ekonomski najrazvijenijima, dok zemlje poput Severne Koreje, Kube i Venecuele zauzimaju dno lestvice, sa veoma niskim životnim standardom.³ U ovakvim sistemima, uloga države svodi se na stvaranje uslova za slobodnu i fer tržišnu utakmicu (Gerber, 1984: 50). Prema istom indeksu, Republika Srbija je 2024. godine rangirana na 60. mestu, što ukazuje na potrebu za daljim institucionalnim i ekonomskim reformama.

Dakle, dobro postavljen normativni okvir predstavlja neophodan, ali ne i dovoljan uslov za zaštitu konkurencije. Potrebno je obezbediti efikasnu i doslednu primenu propisa, uz nadzor koji obavljaju nezavisne, slobodne i samostalne institucije koje odlikuje transparentnost u radu.

U ovom radu se bavimo ekonomskom analizom pojedinih odredbi Zakona o zaštiti konkurencije u Republici Srbiji. Fokus je na razumevanju njihovih ekonomskih efekata,

2 Evropska komisija, *Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona*, Brisel, 2024. Dostupno na: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/2024/izvestaj_24.pdf, pristupljeno: 10. 8. 2025. godine.

3 The Heritage Foundation, *2024 Index of Economic Freedom*. Dostupno na: <https://www.heritage.org/index/>, pristupljeno: 21. 8. 2025. godine.

pre svega u kontekstu suzbijanja kartela, zabranjenih sporazuma, sprečavanja zloupotrebe dominantnog položaja i nedozvoljenih koncentracija učesnika na tržištu. Cilj rada jeste analiza ekonomskih efekata pojedinih odredbi ovog zakona na tržišnu efikasnost, ponašanje učesnika na tržištu, dobrobit potrošača i poboljšanje životnog standarda. Pored toga, rad se bavi identifikacijom potencijalnih nedostataka u zakonskim rešenjima i predlaganjem mera za njihovo unapređenje.

PRAVNO-EKONOMSKI ZNAČAJ KONKURENCIJE

Pravni značaj konkurencije ogleda se u stvaranju adekvatnog normativnog okvira za zaštitu konkurencije. Naime, pravo konkurencije, kao posebna grana prava, ima za predmet izučavanje pravnih normi koje uređuju zaštitu konkurencije. Pravo konkurencije izvorno se naziva antimonopolsko pravo (eng. *Antitrust Law*), čiji naziv potiče od suzbijanja monopola, kao najstarijeg oblika povrede konkurencije (Nikolić, Mojašević, 2023: 257). Na razvoj prava konkurencije značajno utiče ekonomska analiza, ali i razvoj veštačke inteligencije, tako što doprinose efikasnijem otkrivanju povreda konkurencije (Cao, 2022: 156).

Zaštita konkurencije u srpskom pravnom sistemu zajemčena je odredbama važećeg Ustava, koji članom 84 st. 2 propisuje zabranu akata i radnji kojima se, suprotno zakonu, ograničava slobodna konkurencija, stvaranjem ili zloupotrebom monopolskog ili dominantnog položaja. Konkretizacija ovog načela izvršena je odredbama važećeg Zakona o zaštiti konkurencije iz 2009. godine, kojim su definisana najznačajnija materijalnopravna i procesnopravna pravila u ovoj oblasti i uspostavljeni institucionalni mehanizmi za zaštitu konkurencije. U pogledu prostornog važenja, Zakon o zaštiti konkurencije se primenjuje na sve akte i radnje učinjene kako na teritoriji Republike Srbije tako i van teritorije Republike Srbije, koji utiču ili mogu da utiču na konkurenciju na teritoriji Republike Srbije (čl. 2 ZZK). Međutim, važno je napomenuti da se odredbe ovog zakona ne primenjuju na regulisanje konkurencije u radnom odnosu, između poslodavca i zaposlenog, niti na radne odnose koji se uređuju kolektivnim ugovorom koji zaključuju poslodavci i sindikalna udruženja (čl. 4 ZZK). Pored Zakona o zaštiti konkurencije, kao osnovnog i najvažnijeg propisa u ovoj oblasti, zaštita konkurencije regulisana je i odredbama drugih zakona, poput Zakona o elektronskim komunikacijama⁴, Zakona o javnom informisanju i medijima⁵, Zakona o elektronskim medijima⁶ i drugim, kao i velikim brojem podzakonskih akata kojima se razrađuju i konkretizuju zakonske odredbe.

Ekonomske značaj konkurencije ogleda se u tome što konkurentski pritisak podstiče ekonomsku efikasnost i pokreće privredni rast. Dakle, konkurencija utiče na dinamičku efikasnost tako što postiže proizvodnju boljih i kvalitetnijih proizvoda; utiče na alokativnu efikasnost, podsticanjem proizvodnje onih proizvoda koji su potrebni i u količini koja je potrebna; takođe, utiče i na proizvodnu efikasnost, s obzirom na to da podstiče proizvodnju uz niže troškove po jedinici proizvoda (Nikolić, Mojašević, 2023: 29–30). Međutim, konkurencija ima i selektivnu funkciju, koja se ogleda u razdvajanju uspešnih učesnika na tržištu od neuspešnih (Nikolić, Mojašević, 2023: 29–30). Naime, selektivna funkcija konkurencije nagrađuje uspešne učesnike na tržištu, ali istovremeno, na posredan način, dovodi i do prestanka postojanja onih učesnika na tržištu koji nisu uspešni. Na primer, ukoliko se na tržištu telekomunikacionih usluga nadmeću operateri A i B, pri čemu operater A uvodi povoljne pakete koji uključuju neograničene pozive, brži internet i

4 Zakon o elektronskim komunikacijama, *Sl. glasnik RS*, br. 44/2010, 60/2013 – odluka US, 62/2014, 95/2018 – dr. zakon i 35/2023 – dr. zakon.

5 Zakon o javnom informisanju i medijima, *Sl. glasnik RS*, br. 92/2023.

6 Zakon o elektronskim medijima, *Sl. glasnik RS*, br. 92/2023.

dodatne usluge, poput besplatnog interneta za društvene mreže, uz adekvatnu korisničku podršku i široku pokrivenost; dok operater B ima skuplje pakete sa ograničenim uslugama, manjim stepenom pokrivenosti i lošijom korisničkom podrškom, vremenom će operater A privući više korisnika i imati veći profit. S druge strane, operater B imaće manji profit i biće prinuđen da unapredi svoje poslovanje ukoliko želi da opstane na tržištu. Međutim, ukoliko operater B u tome ne uspe, biće prinuđen da se povuče sa tržišta.

Dakle, konkurencija dovodi do povećanja stope privrednog rasta i poboljšanja životnog standarda te samim tim države sa razvijenom konkurencijom imaju i viši životni standard od država u kojima konkurencija nije razvijena.

POJAM I OBLICI POVREDA KONKURENCIJE U PRAVNOM I EKONOMSKOM KONTEKSTU

Pravo konkurencije ima cilj zaštite konkurencije, što postiže preventivnim i korektivnim mehanizmima. Kada je reč o preventivnom, tj. *ex ante* delovanju, zaštita konkurencije ostvaruje se sprečavanjem povreda konkurencije i stvaranjem uslova za ravnopravno i pošteno tržišno nadmetanje. S druge strane, ukoliko je povreda konkurencije već nastala, do izražaja dolazi korektivno delovanje (*ex post*), čija se suština ogleda u sankcionisanju radnji to jest akata koji su doveli do povrede konkurencije (Nikolić, Mojašević, 2023: 257).

Savremene države nastoje da uspostave ravnotežu između slobode tržišta i zaštite javnog interesa. Sa ekonomskog aspekta, ovaj dvostruki pristup predstavlja balans između stvaranja okruženja koje podstiče konkurentsku igru i sankcionisanja ponašanja koja narušavaju pravilan rad tržišta. Preventivna funkcija obezbeđuje da tržište deluje kao efikasan mehanizam za alokaciju resursa, dok korektivna funkcija interveniše u slučaju tržišnih nepravilnosti, smanjujući gubitke za potrošače i društvo u celini. Takvim modelom jača se poverenje učesnika na tržištu i povećava ekonomska efikasnost.

Prema odredbama člana 9 Zakona o zaštiti konkurencije, pod pojmom „povrede konkurencije“ podrazumevaju se „akti ili radnje učesnika na tržištu koje za cilj ili posledicu imaju ili mogu da imaju značajno ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje konkurencije.“ Ekonomska teorija, za razliku od pravne, najčešće upotrebljava pojam „narušavanje konkurencije“, koji ima uže značenje u odnosu na pojam „povrede konkurencije“ (Nikolić, Mojašević, 2023: 257). Takođe, pojam „povrede konkurencije“ ne treba poistovećivati sa nelojalnom konkurencijom.⁷

Kao osnovni oblici povreda konkurencije u srpskom pravu prepoznati su restriktivni sporazumi i zloupotrebe dominantnog položaja. Pored toga, koncentracije učesnika na tržištu podležu kontroli od strane Komisije za zaštitu konkurencije, ali se ne smatraju povredama u smislu odredaba ZZK, osim u slučajevima kada se sprovede bez obavezne prijave, odnosno bez pribavljanja odobrenja. Takođe, u pogledu strukture, koncentracije učesnika na tržištu uređene su u posebnoj glavi (glavi 3. ZZK) upravo zato što ne predstavljaju uvek povrede konkurencije već jedino u slučajevima kada se sprovede bez obavezne prijave, to jest bez pribavljanja odobrenja, dok su restriktivni sporazumi i zloupotreba dominantnog položaja definisani u okviru glave 2. ZZK, koja je posvećena povredama konkurencije.

7 Nelojalna konkurencija reglisana je odredbama čl. 41 st. 1 tač. 1 Zakona o trgovini i predstavlja radnje trgovca ili pružaoca usluge koje su usmerene protiv drugog trgovca, pružaoca usluge, odnosno konkurenta, kojima se krše kodeksi poslovnog morala i dobri poslovni običaji i prouzrokuje, odnosno može se prouzrokovati, šteta drugom trgovcu, odnosno pružaocu usluge, poput iznošenja neistinitih i uvredljivih tvrdnji o drugom trgovcu ili pružaocu usluge.

RESTRIKTIVNI SPORAZUMI: PREPREKA ILI PODSTICAJ KONKURENCIJI?

Restriktivni sporazumi predstavljaju dogovore između učesnika na tržištu, koji mogu imati oblik ugovora, pojedinih ugovornih odredbi, izričitih ili prećutnih dogovora, usaglašene prakse ili odluka udruženja učesnika na tržištu, kako to srpski zakonodavac *exempli causa* navodi. Njihov cilj ili posledica jeste značajno ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje konkurencije na teritoriji Republike Srbije. Reč je o zabranjenim i ništavim sporazumima, izuzev u zakonom predviđenim slučajevima (čl. 10 ZZK).

Da bi određeni sporazum bio ocenjen kao restriktivan, neophodno je jasno utvrditi razloge koji upućuju na takvu ocenu. Prema tome, u odluci kojom se sporazum proglašava restriktivnim i zabranjenim zbog omogućavanja razmene poslovnih informacija između konkurenata, moraju biti sadržani jasni i obrazloženi razlozi za takvu odluku.⁸ U oceni se primenjuje tzv. test efekta (eng. *effects test*) (Frieze, Grobenski, Graf von Schulenburg, 2005: 1493–1502).

Restriktivni sporazumi dele se na:

1. Horizontalne – zaključuju se između učesnika na tržištu koji se nalaze na istom nivou lanca proizvodnje, odnosno prometa roba i usluga;
2. Vertikalne – zaključuju se između učesnika na tržištu koji se nalaze na različitim nivoima lanca proizvodnje, odnosno prometa roba i usluga (Nikolić, Mojašević, 2023: 258–259).

Praktičan značaj ove podele naročito dolazi do izražaja pri određivanju tzv. sporazuma manjeg značaja.

Ekonomski efekti horizontalnih restriktivnih sporazuma

Horizontalni restriktivni sporazumi uglavnom imaju cilj koordinacije poslovanja kroz ograničavanje konkurencije, što može dovesti do povećanja cena, smanjenja proizvodnje ili inovacija, a posledično i do narušavanja dobrobiti potrošača. Najčešći oblik horizontalnih restriktivnih sporazuma jesu karteli, tj. kartelski sporazumi koje zaključuju učesnici na tržištu sa ciljem prestanka međusobnog nadmetanja i usaglašavanja bitnih elemenata poslovanja (Nikolić, Mojašević, 2023: 259).

Karteli se mogu formirati i *de facto*, na osnovu usaglašene prakse koja se ogleda u faktičkom ponašanju privrednih subjekata, pri čemu oni poručuju konkurentima da ih više ne smatraju rivalima (Whish, 2001: 105). U suštini, karteli predstavljaju kooperativne oligopole (Begović, Labus, Jovanović, 2013: 264).

Karteli mogu biti usmereni na: dogovaranje cena i drugih uslova trgovine; ograničavanje i kontrolu proizvodnje, tržišta, tehničkog razvoja ili investicija; stvaranje nejednakih tržišnih uslova; nameštanje ponuda u javnim nabavkama (eng. *bid rigging*) i druge zabranjene aktivnosti koje učesnike dovode u povoljniji položaj u odnosu na konkurente.

Sa ekonomskog stanovišta, karteli generišu alokativnu, proizvodnu i dinamičku neefikasnost, pa njihovo sankcionisanje postaje nužno. Takođe, izazivaju i rasipanje ekonomske rente i stvaraju dodatne transakcione troškove (Begović et al., 2019: 54).

Njihovo otkrivanje i dokazivanje, međutim, veoma je složeno zbog njihove tajne prirode i sofisticiranih metoda prikrivanja. Učesnici se oslanjaju na neformalnu komunikaciju, sastanke na neutralnim lokacijama i kodirane poruke. Dodatnu prepreku predstavlja strah učesnika od visokih novčanih kazni, krivične i prekršajne odgovornosti, kao i od gubitka poslovne reputacije, što smanjuje spremnost privrednih subjekata da dobrovoljno otkriju svoje učešće u zabranjenim sporazumima. Upravo zato pravni sistemi uvode posebne

⁸ Videti: Presuda Upravnog suda, 16 U. 1165/12 od 5. 4. 2012. godine. Dostupno na: <https://pn2.propisi.net/Home/ShowDocument/?di=rp82822&dt=rp&dl=26349>, pristupljeno: 25. 8. 2025. godine.

mehanizme podsticanja na prijavljivanje, među kojima se ističe pokajnički program (eng. *leniency program*). Jedino ako su visoke kazne izvesne, učesnici imaju racionalan podstrek da prijave kartel i iskoriste beneficije pokajničkog programa (Ellis, Wilson, 2001: 3). Pokajnički program ima dvostruku funkciju: represivnu i preventivnu. On potencijalne učesnike odvraća od zaključivanja novih zabranjenih sporazuma (eng. *deterrent effect*), dok postojećim učesnicima nudi motiv da prijave dogovor pre drugih, prema logici zatvoreničke dileme (eng. *prisoner's dilemma*) iz teorije igara (eng. *game theory*), u kojoj svaki učesnik ima racionalan motiv da prekine dogovor pre nego što bude izdan od strane drugog. Teorija igara predviđa da će, ukoliko postoji samo jedna mogućnost za potpuno oslobođenje od kazne, svaki učesnik biti motivisan da što pre prijavi kartel, jer drugi učesnik može dobiti povlašćeni status (Rakić, 2014: 244–247). Ekonomskom analizom može se pokazati da se učesnici kartela nalaze u situaciji sličnoj „zatvoreničkoj dilemi“ iz teorije igara – svaki učesnik ima racionalan interes da prijavi postojanje kartela pre drugih i na taj način ostvari pogodnosti u vidu oslobađanja ili umanjenja kazne. U praksi Republike Srbije, međutim, pokajnički program i dalje nema značajnu primenu, što se delimično objašnjava nedovoljnom svesti privrednih subjekata o njegovim koristima, ali i ograničenim kapacitetima Komisije za zaštitu konkurencije da obezbedi potpunu poverljivost i efikasnost postupka.

Pored toga, globalna dimenzija poslovanja često čini kartelske sporazume transnacionalnim, što dodatno komplikuje njihovo otkrivanje. Različiti standardi dokazivanja i razlike u nacionalnim zakonodavstvima nameću potrebu za međunarodnom saradnjom i harmonizacijom procedura. Kako bi odgovorila na ove izazove, Komisija za zaštitu konkurencije Srbije u poslednje vreme ulaže u razvoj digitalnih forenzičkih alata, koji omogućavaju prikupljanje i analizu elektronskih dokaza. Posebno je značajna donacija forenzičkog softvera u okviru projekta „Podrška EU unutrašnjem tržištu Srbije“ (IPA III), što predstavlja važan korak ka jačanju institucionalnih kapaciteta i unapređenju istraga kartela u digitalnom okruženju.⁹

Kako je reč o zabranjenim i pravno ništavim sporazumima, propisane su i odgovarajuće sankcije za ovakvo ponašanje. Naime, Zakon o zaštiti konkurencije predviđa mere zaštite konkurencije (čl. 68 ZZK), tj. novčane kazne koje Komisija za zaštitu konkurencije izriče sa ciljem da se sankcioniše povreda i preduprede buduće povrede. Njihov pravni efekat upućuje na represivni karakter i približava ih sankcijama iz krivičnog prava. Ipak, deo teorije opravdano ukazuje na to da termin „mera zaštite konkurencije“ nije sasvim adekvatan, jer se njome ne postiže zaštita kao prevencija, već se sankcioniše već nastala povreda, uz eventualnu prevenciju budućih (Danković Stepanović, 2012: 579). Mera zaštite konkurencije izriče se u novčanom iznosu koji može iznositi najviše 10% od ukupnog godišnjeg prihoda učesnika na tržištu, ostvarenog u Srbiji. Rok za plaćanje je između tri meseca i jedne godine od prijema rešenja. Zakonodavac predviđa i kriterijume za određivanje visine mere zaštite konkurencije te ističe da će se voditi računa o nameri, težini, posledicama i trajanju utvrđene povrede konkurencije (čl. 57 st. 2 ZZK). Posebnom uredbom predviđeni su i bliži kriterijumi za utvrđivanje visine sankcije.¹⁰

Sa stanovišta ekonomske analize prava, ove mere imaju ključnu ulogu u prevenciji povreda konkurencije. Primarna funkcija novčanih kazni jeste da ubede učesnike na tržištu da potencijalna dobit od povrede konkurencije neće biti veća od troškova kazne, čime se postiže efikasno odvracanje (Becker, 1968: 195). U tom smislu, kazna deluje kao „cena“ rizičnog ponašanja, i, ako je dovoljno visoka, racionalni privredni subjekti će proceniti da se povreda konkurencije ne isplati. Međutim, model kazni zasnovan na procentu

9 Više o tome: <https://kzk.gov.rs/potpisan-ugovor-o-donaciji-novog-fore>, pristupljeno: 31. 8. 2025. godine.

10 Videti: Uredba o kriterijumima za određivanje visine iznosa koji se plaća na osnovu mere zaštite konkurencije i procesnog penala, načinu i rokovima njihovog plaćanja i uslovima za određivanje tih mera, *Sl. glasnik RS*, br. 50/2010.

ukupnog prihoda učesnika može dovesti do disproporcionalnosti jer kazne mogu biti preterano visoke za manje povrede ili nedovoljne za veće, što smanjuje njihovu ekonomsku efikasnost (Posner, 1973: 34). Pored toga, ekonomska analiza ukazuje na mogućnost „prelivanja troškova” kazni na potrošače kroz povećanje cena, što može dovesti do neželjenih društvenih efekata.

Takođe, zaključivanje restriktivnih sporazuma sankcionisano je i sa krivičnopravnog aspekta, te je odredbama člana 229 st. 1 Krivičnog zakonika¹¹ predviđena zatvorska kazna u rasponu od šest meseci do pet godina, kao i novčana kazna, ukoliko neko lice u određenom privrednom subjektu zaključi restriktivni sporazum koji nije izuzet od zabrane u smislu odredbi Zakona o zaštiti konkurencije, a kojim sporazumom se određuju cene, ograničava proizvodnja ili prodaja, odnosno vrši podela tržišta.

Dakle, mere zaštite konkurencije i krivičnopravne sankcije imaju iste ciljeve: specijalnu prevenciju, koja se ogleda u odvraćanju lica od nedopuštenog delovanja u budućnosti, ali i generalnu prevenciju, koja se ogleda u odvraćanju ostalih da delaju na nedozvoljene načine.

Očekivana vrednost sankcije, koja predstavlja iznos zaprećene kazne korigovan verovatnoćom da će ista biti primenjena, motiviše učesnike na tržištu da svoje ponašanje prilagode društvenoj stvarnosti i da, ukoliko dođe do sklapanja kartelskog sporazuma, svoj sporazum drže u tajnosti (Begović et al., 2019: 11). Takođe, sa ekonomskog aspekta, novčana sankcija predstavlja najefikasniji oblik sankcionisanja nedozvoljenih ponašanja, imajući u vidu neznatne transakcione troškove koje nosi sa sobom, uz istovremeno umanjeno blagostanja koje sankcionisano lice uživa i povećanje sveukupnog društvenog blagostanja (Begović, Jovanović, Radulović, 2012: 154).

Ukoliko pođemo od Piguovog (Arthur Cecil Pigou) shvatanja, prema kojem novčanu sankciju posmatramo kao jedan od vidova oporezivanja lica koje se nedozvoljeno ponaša, očekivana vrednost sankcije treba da bude jednaka eksternim troškovima koje nedozvoljeno ponašanje proizvodi (Begović et al., 2012: 154). U tom smislu, propisivanje visine novčane sankcije (mere zaštite konkurencije) u maksimalnom iznosu od 10% od ukupnog godišnjeg prihoda ostvarenog na teritoriji Republike Srbije, prema našem mišljenju, predstavlja adekvatno zakonsko rešenje. Naime, na osnovu ovakvog rešenja, subjektu se oduzima samo deo bogatstva koji je stekao u toku jedne godine pa se njegova egzistencija ne dovodi u pitanje. S druge strane, ukoliko je u toku godine ostvario visok profit, taj deo novca koji je njemu oduzet i prelazi u državni budžet biće viši, pa se povećava ukupno društveno blagostanje. Takođe, sankcionisano lice se odvraća od nedozvoljenog ponašanja u budućnosti, ali se odvraćaju i druga lica.

Kada je reč o praktičnim aspektima sankcionisanja, prema dostupnim podacima, Komisija za zaštitu konkurencije u 2024. godini samo u jednom slučaju je utvrdila postojanje povrede konkurencije i izrekla meru zaštite konkurencije učesnicima restriktivnog sporazuma.¹² Naime, Komisija je utvrdila da je nekoliko društava koja se bave nabavkom birotehničke opreme (štampači, skeneri i slično), sklopilo restriktivni sporazum čiji je cilj značajno ograničavanje i narušavanje konkurencije na relevantnim tržištima nabavki na teritoriji Republike Srbije i podelilo tržište snabdevanja prema naručiocima tako što su razmenjivala informacije o podnošenju ponuda u postupcima javnih i privatnih nabavki birotehničke opreme i potrošnog materijala čije tehničke specifikacije i karakteristike odgovaraju birotehničkoj opremi proizvođača „Konica Minolta“, pa je društvima koja su sklopila ovakav sporazum izrekla kazne od nekoliko miliona dinara, pri čemu je najviša kazna u iznosu od 27.788.681,00 dinara izrečena privrednom društvu „Konica Minolta“.

11 Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 – ispr., 107/2005 – ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024.

12 Više o tome: Komisija za zaštitu konkurencije, *Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2024. godinu*, Beograd, 2025. Dostupno na: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/izvesta-ji/14_saziv/02-357_25.pdf, pristupljeno: 1. 9. 2025. godine.

Jedini oslobođen od mere zaštite konkurencije bio je privredni subjekat Društvo za proizvodnju, promet i usluge „Birotehnika Export-Import“ d. o. o. Beograd, koji je i prijavio postojanje spornog sporazuma.¹³ Ovaj primer ilustruje kako pokajnički program može podstaći učesnike restriktivnih sporazuma na dobrovoljno otkrivanje ilegalnih aktivnosti, što u ekonomskom smislu može značajno smanjiti troškove otkrivanja i dokazivanja povreda konkurencije. Omogućavanje sniženja kazni ili imuniteta prvom prijavljenom subjektu služi kao stimulans za razbijanje kartela i smanjenje njihovih negativnih efekata na tržišnu efikasnost.

Međutim, iako su horizontalni sporazumi najčešće štetni, postoje situacije kada oni donose ekonomske koristi, poput unapređenja efikasnosti ili podsticanja inovacija. Komisija za zaštitu konkurencije može izuzeti određene sporazume ako pozitivni efekti prevazilaze restriktivne posledice. Ovo se često primenjuje na sporazume o istraživanju i razvoju. Zakonom o zaštiti konkurencije predviđeno je pojedinačno izuzeće od zabrane (čl. 12 ZZK), izuzeće od zabrane po kategorijama sporazuma (čl. 13 ZZK), kao i sporazumi manjeg značaja (čl. 14 ZZK).

Na primer, Komisija za zaštitu konkurencije donela je rešenje o izuzeću od zabrane restriktivnog sporazuma zaključenog između „Telenora“ i „Telekoma“ povodom ugovora o pružanju Ethernet Bitstream usluga na period od sedam godina, tj. do 21. 4. 2028. godine. U konkretnom slučaju, Komisija je procenila da se predmetnim sporazumom doprinosi povećanju raznovrsnosti ponude i izbora za potrošače, što podstiče cenovnu konkurenciju na maloprodajnom tržištu usluga elektronskih komunikacija na fiksnoj lokaciji.¹⁴ Važno je napomenuti da pojedinačno izuzeće ne može trajati duže od osam godina.

Takođe, treba napomenuti da je jedno od pitanja koje Komisija za zaštitu konkurencije uzima u obzir prilikom odlučivanja o izuzeću određenog sporazuma i pitanje relevantnog tržišta (čl. 6 ZZK). Na primer, prilikom odlučivanja po zahtevu za izuzeće restriktivnog sporazuma zaključenog između Industrije mleka i mlečnih proizvoda „Imlek“ i „Meggle Srbija“ d. o. o. Kragujevac, Komisija je odredila relevantno tržište kao tržište proizvodnje mleka i mlečnih proizvoda na teritoriji Republike Srbije.¹⁵ Dakle, postoji relevantno tržište proizvoda i usluga, kao skup robe, tj. usluga koje potrošači i drugi korisnici smatraju zamenljivim u pogledu njihovog svojstva, uobičajene namene i cene; kao i relevantno geografsko tržište, tj. „teritorija na kojoj učesnici na tržištu učestvuju u ponudi ili potražnji i na kojoj postoje isti ili slični uslovi konkurencije, a koji se bitno razlikuju od uslova konkurencije na susednim teritorijama“. Prema tome, za postojanje relevantnog tržišta proizvoda i usluga neophodno je i postojanje konkurentskog pritiska koji osećaju učesnici na tržištu, dok je za postojanje relevantnog geografskog tržišta ključna visina transportnih troškova – ukoliko su transportni troškovi viši, relevantno geografsko tržište je manje (Begović et al., 2019: 82).

Dakle, konkurenti mogu da ostvare saradnju kroz sporazume koji mogu obuhvatiti zajedničko ulaganje, ali zajedničko ulaganje nije neophodan uslov za postojanje horizontalnog sporazuma. Takođe, cilj sporazuma može biti zajedničko istraživanje i razvoj ili zajednička proizvodnja. Međutim, zajednička karakteristika ovih sporazuma jeste da su

13 Videti: Komisija za zaštitu konkurencije, Rešenje br. 4/0-02-435/2024-09 Veza: 4/0-02-43/2022 4/0-01-427/2018 4/0-02-97/2021 od 12. 7. 2024. godine, Beograd. Dostupno na: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2024/09/Resenje-Original-Mikops-Birolinija-BiroPrintSistemi-DiktiLine-Birodeveloping-Konica-Minolta-2024.pdf>, pristupljeno: 1. 9. 2025. godine.

14 Videti: Komisija za zaštitu konkurencije, Rešenje broj: 4/0-02-210/2021-21 od 21. 4. 2021. godine, Beograd. Dostupno na: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2021/10/Telekom-Telenor-EB.pdf>, pristupljeno: 2. 9. 2025. godine.

15 Videti: Komisija za zaštitu konkurencije, Rešenje broj: 4/0-03-745/2018-6 od 31. 10. 2018. godine, Beograd. Dostupno na: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2018/11/Imlek-Meggle.pdf>, pristupljeno: 2. 9. 2025. godine.

svi oni motivisani ekonomijom obima, što dovodi do povećanja proizvodne efikasnosti i nižih troškova proizvodnje po jedinici proizvoda (Begović et al., 2019: 82).

Vertikalni restriktivni sporazumi: pravna regulativa i tržišni uticaj

Vertikalni restriktivni sporazumi predstavljaju dogovore između preduzeća koja se nalaze na različitim nivoima proizvodnog ili distributivnog lanca. Reč je o sporazumima koje mogu zaključiti proizvođači, distributeri i drugi posrednici, a njihov cilj je da regulišu uslove prodaje, distribucije ili nabavke proizvoda i usluga (Nikolić, Mojašević, 2023: 259). Ovi sporazumi mogu uključivati različite oblike restrikcija, kao što su određivanje cena, teret za distribuciju, ograničavanje tržišta ili ekskluzivnost. Iako vertikalni sporazumi mogu imati koristi, poput poboljšanja efikasnosti i smanjenja troškova, u nekim slučajevima mogu dovesti do smanjenja konkurencije i povećanja cena za krajnje korisnike. Na primer, ukoliko se sporazumom uvode cenovna ograničenja, takav sporazum može sprečiti konkurenciju među distributerima, što može dovesti do viših cena za potrošače. Zatim, u slučaju sporazuma o ekskluzivnoj distribuciji, proizvođači mogu dogovoriti ekskluzivne ugovore sa distributerima, čime se smanjuje konkurencija među distributerima i ograničava pristup tržištu za druge konkurente. Osim toga, moguća je i geografska podela tržišta, kao i ograničavanje količine proizvoda koja se može prodati ili distribuirati, što može smanjiti konkurenciju i ograničiti dostupnost proizvoda na tržištu.

Vertikalni sporazumi mogu imati i pozitivne i negativne efekte na tržište. S jedne strane, mogu doprineti većoj efikasnosti u distribuciji, smanjenju troškova i boljoj koordinaciji između proizvođača i distributera. Na primer, dogovori o ceni mogu omogućiti proizvođačima da održe standarde kvaliteta ili obezbede efikasniji lanac snabdevanja. Međutim, postoje određeni sporazumi koji dovode do veoma štetnih i teških ograničenja, bez ikakvih pozitivnih efekata (eng. *hard-core restrictions*), pa je veoma važno blagovremeno ih otkriti i suzbiti (Ristić, Popović, Begović, 2021: 72). Na primer, ako distributeri ne mogu slobodno određivati cene, može doći do smanjenja konkurencije među njima, što može imati negativne efekte na krajnje potrošače.

U srpskom pravu vertikalni restriktivni sporazumi su dozvoljeni ukoliko ne dovode do značajnog smanjenja konkurencije na tržištu. Na primer, sporazumi koji donose značajnu ekonomsku efikasnost ili koji omogućavaju bolju distribuciju i pristup tržištu mogu biti izuzeti od zabrane.

Komisija za zaštitu konkurencije donela je 2018. godine Rešenje kojim je na period od tri godine izuzela od zabrane Ekskluzivni ugovor o distribuciji za Srbiju i Crnu Goru, zaključen između privrednih društava „Delta DMD“ d. o. o. Beograd i „DMD Delta“ d. o. o. sa sedištem u Crnoj Gori, sa jedne strane, i „Diageo brands B. V.“ sa sedištem u Holandiji; „R & A Bailey & Co“ sa sedištem u Irskoj; „Diageo Scotland Limited“ sa sedištem u Škotskoj i „Diageo North America Inc“ sa sedištem u SAD, sa druge strane. Ovaj ugovor zaključen je povodom distribucije uvoznih alkoholnih pića koja su predmet Ugovora (votka, viski, džin, rum i liker) na teritoriji Republike Srbije.¹⁶ Komisija je izuzela ovaj ugovor na period od tri godine, što znači da je procenila da ugovor ne izaziva značajno smanjenje konkurencije na tržištu. Ovakav period omogućava Komisiji da prati efekte sporazuma na tržište i da, ukoliko se pokaže da ugovor dovodi do negativnih efekata po konkurenciju, interveniše i donese odgovarajuće mere. Da bi se odobrilo izuzeće, Komisija mora da oceni da li sporazum donosi ekonomske koristi koje prevazilaze moguće negativne efekte po konkurenciju. U ovom slučaju, koristi mogu uključivati povećanje

16 Videti: Komisija za zaštitu konkurencije, Rešenje broj: 4/0-03-498/2018-18 od 21. 10. 2018. godine, Beograd. Dostupno na: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2018/12/31.10.2018.-498-DeltaDMD-Diageo.pdf>, pristupljeno: 3. 9. 2025. godine.

efikasnosti distribucije i povećanje konkurentnosti proizvoda. Međutim, ekskluzivnost može smanjiti konkurenciju među distributerima, jer samo jedan distributer ima pravo da prodaje proizvode na određenoj teritoriji, što može dovesti do povećanja cena ili smanjenja dostupnosti proizvoda za potrošače. Takođe, ovaj ugovor ima međunarodnu dimenziju i može imati uticaj na šire tržište, a ne samo na nacionalnu ekonomiju.

PRAVNO-EKONOMSKA ANALIZA ZLOUPOTREBE DOMINANTNOG POLOŽAJA U REPUBLICI SRBIJI

Prema odredbama čl. 15 ZZK, „dominantan položaj ima učesnik na tržištu koji, zbog svoje tržišne snage, može da posluje na relevantnom tržištu u značajnoj meri nezavisno u odnosu na stvarne ili potencijalne konkurente, kupce, dobavljače ili potrošače“. Utvrđivanje tržišne snage, kao osnovnog kriterijuma za postojanje dominantnog položaja, vrši se na osnovu niza ekonomskih i strukturnih pokazatelja, među kojima su: struktura relevantnog tržišta, tržišni udeo (naročito ako prelazi 40%), prisustvo stvarnih i potencijalnih konkurenata, finansijska i ekonomska snaga, stepen vertikalne integrisanosti, pristup tržištima snabdevanja i distribucije, prepreke za ulazak drugih učesnika na tržište, snaga kupaca, tehnološke prednosti i prava intelektualne svojine. Teret dokazivanja postojanja dominantnog položaja leži na Komisiji, koja je dužna da oceni sve relevantne okolnosti konkretnog slučaja. Važno je napomenuti da može postojati i kolektivna dominacija, ukoliko između dva ili više učesnika na tržištu, koji su međusobno pravno nezavisni, postoji ekonomska povezanost tako da na relevantnom tržištu nastupaju zajednički ili deluju kao jedan učesnik.

U pravnoj terminologiji upotrebljava se termin „dominantni položaj“, dok je termin „monopol“ svojstven ekonomskoj struci (Begović et al., 2019: 87). Međutim, ovi pojmovi nisu istovetni jer postojanje monopola znači da na tržištu postoji samo jedan učesnik i da on nema konkurenciju, dok postojanje dominantnog položaja ne isključuje postojanje drugih učesnika na tržištu.

Postojanje dominantnog položaja *per se* nije ni problematično niti je kažnjivo. Međutim, zloupotrebljavanje ovakvog položaja na tržištu jeste zabranjeno i kažnjivo te predstavlja oblik povrede konkurencije. Odredbama čl. 16 Zakona o zaštiti konkurenciji predviđeno je da se dominantni položaj zloupotrebljava ukoliko učesnik na tržištu:

- 1) neposredno ili posredno nameće nepravične kupovne ili prodajne cene ili druge nepravične uslove poslovanja;
- 2) ograničava proizvodnju, tržište ili tehnički razvoj;
- 3) primenjuje nejednake uslove poslovanja na iste poslove sa različitim učesnicima na tržištu, te takvim delovanjem pojedine učesnike na tržištu dovodi u nepovoljniji položaj u odnosu na konkurente;
- 4) uslovljava zaključenja ugovora prihvatanjem dodatnih obaveza koje po svojoj prirodi ili prema trgovačkim običajima nisu u vezi sa predmetom ugovora.

Zloupotreba dominantnog položaja na tržištu može biti usmerena ka konkurentima (ekskluziona zloupotreba) ili ka kupcima (eksploataciona zloupotreba).

Tipičan primer ekskluzione zloupotrebe, čiji je cilj istiskivanje konkurenata sa tržišta, jeste postojanje ekskluzivnih ugovora. Na primer, Komisija za zaštitu konkurencije utvrdila je da su Preduzeće za trgovinu i usluge „Eki transfers“ d. o. o. Beograd i Preduzeće za posredovanje, konsalting i usluge „Tenfore“ d. o. o. Beograd „zloupotrebili dominantan položaj na relevantnom tržištu prekograničnog brzog transfera novca između fizičkih lica, bez otvaranja računa, na teritoriji Republike Srbije, ugovaranjem ograničenja u ugovorima

o saradnji zaključenim sa 24 poslovne banke, sa mogućnošću automatskog produženja, koji čine mrežu ugovora o podzastupstvu, i to: odredaba o obavezama u pogledu 'lojalnosti', odnosno 'ekskluzivnosti', kako za vreme trajanja tako i nakon isteka ili u slučaju raskida ugovora koje su zaključila oba preduzeća i odredaba kojima se utvrđuje obaveza plaćanja određenog novčanog iznosa na ime kaznenih penala u slučaju kršenja 'obaveze u pogledu lojalnosti' u toku trajanja, nakon isteka ili u slučaju raskida, ugovora, u ugovorima koje je zaključilo Preduzeće za trgovinu i usluge, 'Eki transfers' d. o. o. čime su sprečili i ograničili konkurenciju, odnosno ograničili tržište i tehnički razvoj na štetu potrošača¹⁷.

Takođe, namerno obaranje cena proizvoda ili usluga (predatorne cene) može biti usmereno ka istiskivanju konkurencije sa tržišta. U slučaju da konkurenti odgovore novim snižavanjem cene, nastaje „rat cenama“, koji će dobiti onaj učesnik na tržištu koji može da iznese gubitke koji u ovakvim situacijama neminovno nastaju (Nikolić, Mojašević, 2023: 160–161). Pored toga, postojanje povlašćenih cena za određene ciljne grupe kupaca, poput nižih cena autobuskih karti za studente ili penzionere, predstavlja jedan od oblika tzv. cenovne diskriminacije (Kindleberger, 1953: 142).

S druge strane, eksploatacione zloupotrebe usmerene su ka kupcima i najčešće se manifestuju nametanjem previsokih cena proizvoda ili usluga ili primenom nejednakih uslova poslovanja. Na primer, Komisija za zaštitu konkurencije je utvrdila da je „Niš-ekspres“ d. o. o. Niš zloupotrebio dominantan položaj na relevantnom tržištu pružanja usluge izlaska na peron autobuske stanice na teritoriji grada Niša jer je u utvrđenom periodu naplaćivao različite cene za istu staničnu uslugu u vezi sa voznom kartom, tako što je pravio razliku u ceni na osnovu dužine relacije putovanja iskazane u kilometrima, kao i zato što je naplaćivao različite cene licima koja su platila staničnu uslugu u vezi sa voznom kartom i kupcima peronske karte tako što je kupcima peronske karte istu naplaćivao u utvrđenom iznosu.¹⁸

Zloupotreba dominantnog položaja na tržištu može imati značajne ekonomske posledice koje se manifestuju kroz negativan uticaj na konkurenciju, potrošače i ukupnu efikasnost tržišta. Učesnici na tržištu koji zloupotrebljavaju svoj dominantni položaj često koriste svoju tržišnu moć kako bi ograničili konkurenciju, što može dovesti do ozbiljnih ekonomskih deformacija.

Prakse zloupotrebe dominantnog položaja često stvaraju dodatne barijere za ulazak novih učesnika na tržište. Na primer, predatorske cene ili ekskluzivni ugovori sa dobavljačima mogu obeshrabrili potencijalne konkurente da uđu na tržište, čime se dodatno učvršćuje dominacija jedne kompanije. Zloupotreba dominantnog položaja narušava alokaciju resursa na tržištu. Umesto da resursi budu usmereni ka najefikasnijim kompanijama, dominantne kompanije koriste svoju tržišnu moć kako bi zadržala svoju poziciju, često na štetu ukupne tržišne efikasnosti. Dugoročno, zloupotreba dominantnog položaja može dovesti do destabilizacije tržišta. Smanjenje konkurencije i inovacija, zajedno sa povećanjem cena, može narušiti poverenje potrošača i investitora u tržište. Ovo ima negativan uticaj na ekonomsku stabilnost i rast.

Efikasna primena konkurencijskog prava, zajedno sa ekonomskom analizom, ključna je za suzbijanje ovih negativnih efekata i očuvanje zdravog i dinamičnog tržišnog okruženja.

17 Videti: Komisija za zaštitu konkurencije, Rešenje broj: 5/0-02-10/10-1 Veza: 5/0-02-227/09 od 12. 1. 2010. godine, Beograd. Dostupno na: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-EKI-Transfers-12.01.2010.pdf>, pristupljeno: 3. 9. 2025. godine.

18 Komisija za zaštitu konkurencije, Rešenje broj: 5/0-02-107/2021-20 Veza: 5/0-02-290/2020, 5/0-02-02/2019, 5/0-02-08/2018, 5/0-02-724/2017 od 24. 12. 2021. godine, Beograd. Dostupno na: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2022/02/Resenje-2021-Nis-ekspres.pdf>, pristupljeno: 3. 9. 2025. godine.

KONTROLA KONCENTRACIJA U REPUBLICI SRBIJI

Koncentracija učesnika na tržištu najčešće nastaje kao rezultat statusnih promena u okviru privrednih društava, i to u slučaju spajanja, odnosno pripajanja; zajedničkog ulaganja; matičnog i zavisnog društva, odnosno kontrole nad društvom na drugi način (čl. 17 st. 1 ZZK). Međutim, nije svako sticanje kontrole nad društvom koncentracija. Na primer, kada stečajni upravnik stekne kontrolu nad učesnikom na tržištu, ne smatra se da je nastala koncentracija (čl. 18 ZZK).

Kada je reč o vrstama koncentracija, razlikuju se tri oblika:

1. horizontalne koncentracije – koncentracija koja postoji među učesnicima na tržištu koji se nalaze na istom nivou lanca proizvodnje;
2. vertikalne koncentracije – koncentracija koja postoji među učesnicima na tržištu koji se nalaze na različitim nivoima lanca proizvodnje;
3. konglomerativne koncentracije – koncentracija koja postoji među učesnicima koji posluju na različitim tržištima (Nikolić, Mojašević, 2023: 261).

U načelu, koncentracije učesnika na tržištu su dozvoljene. Međutim, koncentracije nisu dozvoljene ukoliko bi došlo do značajnog ograničenja, narušavanja ili sprečavanja konkurenciju na tržištu Republike Srbije ili delu tržišta, a posebno ukoliko bi to ograničavanje, narušavanje ili sprečavanje bilo rezultat stvaranja ili jačanja dominantnog položaja (čl. 19 st. 1 ZZK). Prilikom ocenjivanja dozvoljenosti koncentracije, Komisija za zaštitu konkurencije drži se određenih kriterijuma, poput strukture relevantnog tržišta, nivoa konkurentnosti učesnika u koncentraciji, mogućnosti izbora dobavljača i korisnika, trendova ponude i tražnje relevantne robe odnosno usluga i drugih (čl. 19 st. 2 ZZK).

U srpskom pravnom sistemu prihvaćen je sistem prethodne (*ex ante*) kontrole koncentracija, koji prihvata i većina pravnih sistema u Evropi. Prema važećem zakonodavstvu, u Srbiji je uspostavljena *ex ante* kontrola koncentracija, što znači da se prijava koncentracije podnosi Komisiji za zaštitu konkurencije pre njenog sprovođenja, i to u roku od 15 dana od dana izvršenja prve od sledećih radnji: zaključenja sporazuma ili ugovora; objavljivanja javnog poziva, odnosno ponude ili zatvaranja javne; sticanja kontrole (čl. 63 st. 1 ZZK). Takođe, Komisija može i po službenoj dužnosti da sprovede postupak ispitivanja koncentracije ukoliko utvrdi da zajednički tržišni udeo učesnika u koncentraciji na tržištu Republike Srbije iznosi najmanje 40%, kao i ukoliko postoji osnovana pretpostavka da se koncentracija ne smatra dozvoljenom u smislu odredaba člana 19. ZZK (čl. 62 st. 1 tač. 1 ZZK). Međutim, postupak prethodne kontrole koncentracija ima svoje nedostatke koji se ogledaju u nemogućnosti pouzdanog utvrđivanja efekata koji će koncentracija proizvesti na tržištu.

Ekonomska analiza koncentracija ukazuje na to da spajanja i preuzimanja mogu dovesti do dobitka kroz sinergije i veće efikasnosti. Na primer, spajanjem dva privredna društva nastaje novo privredno društvo koje u određenim slučajevima može imati i dominantan položaj na tržištu. Ipak, novoosnovano privredno društvo može imati i niže prosečne troškove po jedinici proizvoda (ekonomija obima) ili niže prosečne troškove usled proizvodnje različitih proizvoda (ekonomija opsega), što dovodi do veće proizvodne efikasnosti, a samim tim i do povećanja nivoa društvenog blagostanja (Nikolić, Mojašević, 2023: 262). Međutim, koncentracije mogu dovesti i do negativnih efekata kao što su smanjenje konkurencije i povećanje cena, pa Komisiji za zaštitu konkurencije stoji na raspolaganju mogućnost izricanja mere dekoncentracije u zakonom propisanim slučajevima (čl. 67 ZZK). Kada je reč o negativnim ekonomskim efektima koncentracija, razlikuju se unilateralni i koordinativni efekti (Begović et al. 2019: 97). Kontrola koncentracija kao preventivna mera ima cilj da balansira ove efekte, sprečavajući transakcije koje bi dovele

do monopolističkih položaja i tržišnih zloupotreba.

Unilateralni efekti predstavljaju jednu od ključnih posledica koncentracija na tržišno takmičenje, posebno u slučajevima horizontalnih koncentracija, kada se spajaju preduzeća koja posluju na istom relevantnom tržištu. Ovi efekti nastaju kada koncentracija omogućava novonastalom subjektu da poveća cene, smanji kvalitet proizvoda ili usluga, ili ograniči inovacije bez oslanjanja na koordinaciju sa drugim tržišnim učesnicima. Kako je već istaknuto, stvaranje koncentracija može dovesti do toga da određeni učesnik na tržištu stekne dominantan položaj. Stvaranje ili jačanje dominantnog položaja na tržištu dovodi do stvaranja unilateralnog efekta (Begović et al. 2019: 97). Kada se dva bliska konkurenta spoje, eliminiše se međusobni pritisak na cene. Ovo omogućava novom subjektu da poveća cene, jer potrošači nemaju druge opcije koje bi im pružale sličnu vrednost. Koncentracija može dovesti do povećanja tržišnog učešća novonastalog subjekta, što mu omogućava da nameće nepovoljnije uslove potrošačima ili dobavljačima, jer postaje dominantan igrač na tržištu. Uklanjanjem konkurencije, smanjuje se pritisak na preduzeća da inoviraju i poboljšavaju proizvode ili usluge, što može negativno uticati na dugoročnu efikasnost tržišta.

Pri oceni unilateralnih efekata, regulatorna tela koriste različite analitičke alate i metode, uključujući analizu relevantnog tržišta, kvantitativne modele, poput simulacija efekata spajanja na cene i potrošačko ponašanje, indikatore tržišne koncentracije, itd. Unilateralni efekti su posebno izraženi u sektorima sa visokom koncentracijom i niskom diferencijacijom proizvoda, kao što su maloprodaja ili telekomunikacije. Značaj unilateralnog efekta ogleda se u tome što isti predstavlja pokazatelj da određeni učesnik ima na tržištu veliku moć koju može zloupotrebiti. Takođe, unilateralni efekat može postojati i u slučaju uspostavljanja kontrole nad krucijalnim inputom (Begović et al. 2019: 97). Unilateralni efekti predstavljaju ključni element analize koncentracija, jer direktno utiču na konkurenciju i blagostanje potrošača. Efikasna procena i upravljanje ovim efektima osiguravaju balans između ekonomske efikasnosti i zaštite tržišnog takmičenja.

Jedna od posledica stvaranja koncentracija jeste i smanjenje broja učesnika na tržištu, što otvara prostor za formiranje kartela. Koordinisane aktivnosti ostalih učesnika na tržištu koji su ostali izvan koncentracije dovode do stvaranja koordinativnog efekta (Begović et al. 2019: 97). Koordinativni efekti predstavljaju potencijalne negativne posledice koncentracija koje se javljaju kada preostali učesnici na tržištu postanu sposobni i voljni da međusobno koordiniraju svoje poslovne strategije, poput određivanja cena, podele tržišta ili ograničavanja proizvodnje. Ovi efekti su posebno značajni u oligopolskim strukturama, gde mali broj učesnika ima značajan uticaj na tržišne uslove. Koordinativni efekti se javljaju kada koncentracija stvori uslove koji olakšavaju postizanje implicitnog dogovora, praćenje i kontrolu ponašanja konkurencije ili sankcionisanje odstupanja.

Koordinativni efekti su česti u sektorima sa oligopolskom strukturom i visokom transparentnošću, kao što su energetika i avio-industrija. Kako bi se smanjio rizik od koordinativnih efekata, regulatorna tela mogu nametnuti uslove za odobrenje koncentracije, odbiti koncentraciju ili povećati transparentnost tržišta za regulatore. Koordinativni efekti predstavljaju značajan izazov u kontroli koncentracija, jer mogu ozbiljno narušiti tržišno takmičenje i dovesti do povećanja cena ili smanjenja kvaliteta za potrošače. Efikasna regulacija i procena ovih efekata ključni su za očuvanje zdravog tržišnog okruženja.

ZAKLJUČAK

Konkurencija predstavlja osnovni mehanizam koji podstiče efikasnost, inovacije i razvoj tržišta. Njen ekonomski značaj ogleda se u stvaranju povoljnih uslova za potrošače, dok pravni značaj proizilazi iz neophodnosti regulisanja tržišnih odnosa kako bi se sprečile zloupotrebe i obezbedila pravičnost. Analiza je pokazala da restriktivni sporazumi, zloup-

potreba dominantnog položaja i koncentracije imaju različite mehanizme delovanja i ekonomske posledice. Dok restriktivni sporazumi, poput kartela, direktno narušavaju tržišnu dinamiku i povećavaju cene, zloupotreba dominantnog položaja ograničava konkurenciju kroz isključivanje manjih učesnika sa tržišta. Koncentracije, s druge strane, mogu imati i pozitivne i negativne efekte, u zavisnosti od načina na koji se kontrolišu.

Naime, karteli kao najteži oblik restriktivnih sporazuma pokazuju značajnu štetnost po tržište, ali je njihovo otkrivanje i sankcionisanje izazovno zbog zatvorene prirode ovih sporazuma. U radu su izdvojeni primeri iz prakse Komisije za zaštitu konkurencije, koji ilustruju efikasnost i ograničenja postojećih mehanizama. Zloupotreba dominantnog položaja, kao oblik povrede konkurencije, ima duboke ekonomske posledice, uključujući povećanje cena, smanjenje izbora za potrošače i smanjenu konkurenciju. U radu su analizirani pravni okviri i ekonomski efekti ove prakse, uz preporuke za unapređenje regulatornih mehanizama. Na kraju, kontrola koncentracija u Republici Srbiji ima ključnu ulogu u sprečavanju stvaranja monopola i očuvanju tržišne ravnopravnosti. Unilateralni i koordinativni efekti koncentracija analizirani su kroz prizmu njihovog uticaja na tržišnu strukturu, cene i inovacije.

Ovaj rad ukazuje na značajnu ulogu konkurencije u razvoju tržišta i ekonomije u celini, ali i na potrebu za daljim unapređenjem pravnog i institucionalnog okvira u Republici Srbiji. Mišljenja smo da je neophodno unapređenje kapaciteta Komisije za zaštitu konkurencije u oblasti otkrivanja i sankcionisanja kartela, jačanje ekonomske analize u postupcima procene zloupotrebe dominantnog položaja, kao i razvoj transparentnijih i efikasnijih procedura za kontrolu koncentracija.

IZVORI I LITERATURA

- Begović, B., Pavić, V., Popović, D. (2019). *Uvod u pravo konkurencije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Begović, B., Labus, M., Jovanović, A. (2013). *Ekonomija za pravnike*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Begović, B., Jovanović, A., Radulović, B. (2012). *Ekonomska analiza prava*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Begović, B., Pavić, V. (2010). *Šta je to konkurencija i kako se štiti?*. Beograd: Centar za liberalno-demokratske studije.
- Becker, G. S. (1968). Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, Vol. 76, No. 2, p. 169/217. Preuzeto sa: <https://www.nber.org/system/files/chapters/c3625/c3625.pdf>.
- Cao, S. (2022). Economic analysis in Antitrust law: An automated approach applied to us appellate courts. *Stanford Computational Antitrust*, Vol. 11/2022, p. 155-176. Preuzeto sa: <https://law.stanford.edu/wp-content/uploads/2022/10/cao.pdf>.
- Cucić, V. (2024). *Postupak zaštite konkurencije u Srbiji*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Ellis, C. J., Wilson, W. W. (2001.) *What Doesn't Kill us Makes us Stronger: An Analysis of Corporate Leniency Policy*. Oregon: University of Oregon. Preuzeto sa: https://www.researchgate.net/publication/2498536_What_Doesn't_Kill_us_Makes_us_Stronger_An_Analysis_of_Corporate_Leniency_Policy.
- Friese, S., Grobowski, Z., Graf von Schulenburg, J. M. (2005). Fusionskontrolle bei Unternehmenszusammenschlüssen im europäischen Versicherungssektor, *VersicherungsRecht*, Vol. 31/2005, p. 1493-1502.
- Gerber, D. J. (1984). Antitrust Law and Economic Analysis: The Swedish Approach, *Hastings International and Comparative Law Review*, 1-1-1984, Vol. 8, p. 1-39. Preuzeto sa: https://repository.uclawsf.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1157&context=hastings_international_comparative_law_review.
- Kindleberger, C. P. (1953). *International Economics*, Homewood: Irwin. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1373971900103798>.
- Nikolić, Lj., Mojašević, A. (2023). *Ekonomija za pravnike*, Niš: Medinvest.
- Posner, R. A. (1973). *Economic Analysis of Law*. Boston: Little Brown and Company.
- Rakić, I. (2014). Pokajnički program i odgovornost za štetu zbog povrede prava konkurencije. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, br. 2/2014, str. 244-260. Preuzeto sa: <https://anali.rs/xml/201-/2014c/2014-2c/>

[Anali_2014-2a_244-260.pdf](#).

Ristić, B., Popović, D., Begović, B. (2021). *Glosarijum prava konkurencije*. Beograd: Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu.

Stepanović Danković, S. (2012). Izricanje mere zaštite konkurencije konsekvantno (prethodno) utvrđenoj povredi. *Pravo i privreda*, br. 7–9/2012, str. 576–595. Preuzeto sa: https://pravoiprivreda.rs/xml/2012-2012c/2012-3c/PiP_2012-7-9-35.pdf.

Whish, R. (2001). *Competition Law*. Oxford: Butterworths.

Popis ostale istraživačke građe

Evropska komisija. (2024). *Saopštenje Komisije upućeno Evropskom parlamentu, Savetu, Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona*. Brisel. Preuzeto sa: https://www.mei.gov.rs/upload/documents/eu_dokumenta/2024/izvestaj_24.pdf.

Komisija za zaštitu konkurencije. (2025). *Izveštaj o radu Komisije za zaštitu konkurencije za 2024. godinu*. Beograd. Preuzeto sa: http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/izvestaji/14_saziv/02-357_25.pdf.

Komisija za zaštitu konkurencije RS. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/potpisan-ugovor-o-donaciji-novog-fore>. Krivični zakonik, *Sl. glasnik RS*, br. 85/2005, 88/2005 - ispr., 107/2005 - ispr., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016, 35/2019 i 94/2024.

Presuda Upravnog suda, 16 U. 1165/12 od 5. 4. 2012. godine. Preuzeto sa <https://pn2.propisi.net/Home/ShowDocument/?di=rp82822&dt=rp&dl=26349>.

Rešenje Komisije za zaštitu konkurencije RS broj: 4/0-02-435/2024-09 od 12. 7. 2024. godine. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2024/09/Resenje-Original-Mikops-Birolinija-BiroPrintSistemi-DiktiLine-Birodeveloping-KonicaMinolta-2024.pdf>.

Rešenje Komisije za zaštitu konkurencije broj: 5/0-02-107/2021-20 Veza: 5/0-02-290/2020, 5/0-02-02/2019, 5/0-02-08/2018, 5/0-02-724/2017 od 24. 12. 2021. godine. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2021/10/Telekom-Telenor-EB.pdf>.

Rešenje Komisije za zaštitu konkurencije RS broj: 4/0-02-210/2021-21 od 21. 4. 2021. godine. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2018/11/Imlek-Meggle.pdf>.

Rešenje Komisije za zaštitu konkurencije RS broj: 4/0-03-745/2018-6 od 31. 10. 2018. godine. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2018/12/31.10.2018.-498-DeltaDMDDiageo.pdf>.

Rešenje Komisije za zaštitu konkurencije RS broj: 4/0-03-498/2018-18 od 21. 10. 2018. godine. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2012/03/Resenje-EKI-Transfers-12.01.2010.pdf>.

Rešenje Komisije za zaštitu konkurencije broj: 5/0-02-10/10-1 Veza: 5/0-02-227/09 od 12. 1. 2010. godine. Preuzeto sa: <https://kzk.gov.rs/kzk/wp-content/uploads/2022/02/Resenje-2021-Nis-ekspres.pdf>.

The Heritage Foundation. *2024 Index of Economic Freedom*. Preuzeto sa: <https://www.heritage.org/index/>.

Uredba o kriterijumima za određivanje visine iznosa koji se plaća na osnovu mere zaštite konkurencije i procesnog penala, načinu i rokovima njihovog plaćanja i uslovima za određivanje tih mera, *Sl. glasnik RS*, br. 50/2010.

Ustav Republike Srbije, *Sl. glasnik RS*, br. 98/2006 i 105/2021.

Zakon o elektronskim komunikacijama, *Sl. glasnik RS*, br. 44/2010, 60/2013 – odluka US, 62/2014, 95/2018 – dr. zakon i 35/2023 – dr. zakon

Zakon o elektronskim medijima, *Sl. glasnik RS*, br. 92/2023.

Zakon o javnom informisanju i medijima, *Sl. glasnik RS*, br. 92/2023.

Zakon o kontroli državne pomoći, *Sl. glasnik RS*, br. 73/2019.

Zakon o zaštiti konkurencije, *Sl. glasnik RS*, br. 51/2009 i 95/2013.

APPLICATION OF ECONOMIC ANALYSIS IN INTERPRETING CERTAIN PROVISIONS OF THE LAW ON PROTECTION OF COMPETITION OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Author: MARIJANA MARJANOVIĆ

Email: marijanamarjanovic98@gmail.com

Mentor: Full Prof. Ljubica Nikolić

Faculty of Law, University of Niš

Introduction: The paper analyzes key institutes of Serbian competition law, including abuse of dominant position, restrictive agreements, and concentrations of market participants, with a focus on the legal framework and economic effects.

Aim: The aim of the paper is to present the mechanisms of competition protection in Serbia, identify forms of competition violations, and assess their impact on market efficiency and consumers.

Materials and Methods: The analysis is based on the Law on Protection of Competition, relevant decisions of the Commission for the Protection of Competition, case law, and law-and-economics literature. Normative-analytical, comparative, and law-and-economics approaches were applied, along with case studies and theoretical analysis of market effects.

Results: The paper demonstrates that restrictive agreements, such as price-fixing or market-sharing arrangements, limit market dynamics and innovation. Abuse of dominant position can lead to exclusionary and exploitative effects, restricting competition and raising prices. Control of concentrations allows the Commission to prevent the emergence of dominant entities or coordinated effects that undermine competition. At the same time, concentrations can sometimes produce economic benefits, such as economies of scale and increased production efficiency.

Conclusion: Effective application of competition law requires a balance between prohibiting violations and promoting market efficiency. The combination of legal and economic analyses enables a better understanding of the effects of competition violations and contributes to the preservation of a healthy market environment.

Keywords: economic effects; restrictive agreements; abuse of dominant position; concentrations; competition

ELEKTRONSKO PLAĆANJE U DIGITALNOJ EKONOMIJI I PRAVNI ASPEKTI ZAŠTITE POTROŠAČA U BOSNI I HERCEGOVINI

Autor: MARKO GAJIĆ, Boris Đukić

e-mail: marko.gajic@student.ef.unibl.org, boris.djukic@student.pf.unibl.org

Mentor: prof. dr Ljubiša Mičić

Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Elektronsko plaćanje je brzo rastuća oblast savremenog platnog prometa, zasnovana na tehnologijama poput tokenizacije, višefaktorske autentifikacije i enkripcije, koje obezbjeđuju sigurnost transakcija. Istovremeno, pravna regulativa (EU direktive i domaći zakoni) omogućava zaštitu potrošača od zloupotreba, a u radu iznosimo zaključke o razvoju elektronskog plaćanja na našem tržištu.

Cilj: Cilj ovog rada je da s jedne strane identifikuje ključne sigurnosne tehnologije koje omogućavaju bezbjedno izvršavanje digitalnih transakcija, dok sa druge strane sagledava pravni okvir i efikasnost važeće regulative.

Materijali i metode: Autori su prilikom izrade rada koristili kombinaciju kvalitativnih i komparativnih metoda istraživanja. Analiza konkretnih platformi obuhvaćena je studijom slučaja (PayPal). Materijali obuhvataju stručnu literaturu iz oblasti poslovne informatike, finansija i prava, te važeće zakonske propise i evropske direktive.

Rezultati: Istraživanje je pokazalo da elektronsko plaćanje nudi značajne prednosti u pogledu brzine i dostupnosti transakcija, ali i da nosi rizike vezane za sigurnost podataka i moguće zloupotrebe. Analiza zakonskog okvira ukazuje na to da PSD2 i GDPR pružaju širok spektar mehanizama za zaštitu potrošača, dok domaći zakoni u regionu često kasne u implementaciji. Sa tehničke strane, savremene platforme primjenjuju napredne sigurnosne mjere poput enkripcije i višefaktorske autentifikacije, što značajno smanjuje rizik od prevara. Analiza platforme PayPal pokazuje da globalni servisi imaju razvijenije mehanizme zaštite i transparentnije politike, dok lokalne banke tek djelimično prate ove standarde.

Zaključak: Elektronsko plaćanje predstavlja temelj digitalne ekonomije, ali njegova održivost zavisi od sinergije između pravne regulative i tehnoloških rješenja. Analiza je pokazala da globalne platforme prednjače u primjeni sigurnosnih tehnologija i transparentnih pravila, dok lokalni sistemi zahtijevaju dodatna ulaganja i usklađivanje sa međunarodnim standardima.

Ključne riječi: elektronsko plaćanje, digitalna ekonomija, zaštita potrošača, poslovna informatika, pravna regulativa.

UVOD

Fuzija informacionih tehnologija i tradicionalne ekonomije, pod nazivom digitalna ekonomija, omogućila je transformaciju tradicionalnih ekonomskih aktivnosti u automatizovane procese koji se zasnivaju na digitalnim tehnologijama. Digitalna ekonomija podrazumijeva aktivnosti poput e-trgovine, digitalnog marketinga, implementacije interneta stvari (IoT), računarstva u oblaku (*Cloud computing*) te je označena kao jedan od pokretača inovacija, povećanja produktivnosti i globalnog ekonomskog rasta (Xia, 2024).

Razvoj digitalne ekonomije, praćen evolucijom i napretkom informacionih tehnologija,

čiji je razvoj ubrzan posljednjih godina, učinio je digitalnu ekonomiju snažnom pokretačkom silom ekonomskog rasta i razvoja koja vodi globalnu ekonomiju ka digitalizaciji.

Digitalna ekonomija ima značajne uticaje na različite ekonomske, društvene i kulturne sfere, uključujući promjene u načinu na koji ljudi rade i međusobno komuniciraju, podstičući fleksibilnije i udaljeno (remote) obavljanje poslova, kao i povećanu globalnu povezanost. Takođe, digitalna ekonomija je uticala na obrazovanje, zdravlje, zabavu i druge sektore.

Komponenta digitalne ekonomije na koju će se ovaj rad fokusirati jeste elektronsko plaćanje, kao i zaštita potrošača pomoću sigurnosnih tehnologija i pravnih instrumenata. Razvoj tehnologije uslovio je virtuelizaciju procesa plaćanja uvođenjem elektronskih sistema plaćanja koji su razlikuju od tradicionalnih sistema po digitalizovanim sredstvima plaćanja i automatizovanoj obradi transakcija. U sistemima elektronskog plaćanja mogu se izdvojiti tri ključne uloge: kupac, prodavac i procesor plaćanja. Kupac inicira proces plaćanja i bira metod plaćanja (na primjer, PayPal, Visa kartica, plaćanje pouzećem). Prodavac na svom veb-sajtu može omogućiti više metoda plaćanja, od kojih kupac bira koju metodu će koristiti. Procesor plaćanja je posrednik preko kojeg se omogućava prodavcima da u trgovini putem interneta naplaćuju platnim karticama. Jedan od najpoznatijih globalnih procesora plaćanja je PayPal, o kojem će biti više riječi u nastavku rada (Radenković, 2015).

Kao što nalaže IMRAD metodologija, čitaoci ovog rada će na početku biti upoznati sa osnovnim pojmovima i ciljem ovog rada.

METODE I MATERIJALI

Za potrebe ovog rada korišteni su različiti izvori i metodološki pristupi, kako bi se obezbijedila interdisciplinarna analiza elektronskog plaćanja i zaštite potrošača u digitalnoj ekonomiji. Materijal obuhvata stručnu literaturu iz oblasti poslovne informatike, digitalne ekonomije i prava, sa naglaskom na sigurnosne tehnologije u elektronskom plaćanju, pravni okvir zaštite potrošača i aktuelne izazove u praksi. U analizu su uključeni domaći i međunarodni naučni radovi, kao i relevantna zakonska i regulatorna dokumenta.

Poseban značaj u ovom radu ima sekundarno istraživanje (Hassan, 2020), koje je analiziralo veliku bazu objavljenih naučnih i stručnih radova o elektronskom poslovanju. Cilj tog istraživanja bio je da se identifikuju ključni problemi koji koče širu primjenu i razvoj elektronskog poslovanja na globalnom nivou. Rezultati pokazuju da među najveće izazove spadaju: sigurnost i privatnost, jer korisnici često izražavaju bojazan da će njihovi lični i finansijski podaci biti zloupotrijebljeni; nedostatak povjerenja u elektronske servise, posebno kod novih i manjih pružalaca usluga; pravna i regulatorna ograničenja, budući da postoji značajna neusklađenost zakona među državama; zatim tehničke barijere, poput nepouzdanosti sistema i složenih procedura; kao i korisničko iskustvo, koje često nije dovoljno jednostavno i transparentno za krajnje potrošače. Ovi nalazi poslužili su kao teorijska osnova za dalje razmatranje teme i okvir za analizu studije slučaja.

Sa pravnog aspekta, u radu su analizirani zakoni Bosne i Hercegovine koji se odnose na zaštitu potrošača, elektronsku trgovinu i platne usluge. Pored domaćih propisa, razmatrane su i relevantne direktive Evropske unije, među kojima posebno mjesto zauzimaju Direktiva o pravima potrošača i Direktiva o platnim uslugama (PSD2), koje postavljaju standarde sigurnosti i transparentnosti u oblasti elektronskih transakcija. Uključivanjem ovih dokumenata omogućeno je poređenje domaćeg zakonodavstva sa evropskim okvirom, kao i identifikacija oblasti u kojima su potrebna dodatna usklađivanja.

Metodološki okvir rada zasnovan je na više pristupa, pri čemu je deskriptivno-analitička metoda korištena za pregled, sistematizaciju i interpretaciju stručne literature i zakonskih propisa, komparativna metoda omogućila je poređenje različitih regulatornih i tehnoloških

rješenja, sa posebnim fokusom na razlike između domaćeg i evropskog zakonodavstva, ali i između globalnih i lokalnih platnih platformi. Studija slučaja primijenjena je kroz analizu platforme **PayPal**, koja je odabrana zbog svoje globalne raširenosti i visokog nivoa povjerenja među korisnicima. Analiza PayPal-a obuhvatila je pregled njegovih sigurnosnih tehnologija (enkripcija podataka, tokenizacija, višefaktorska autentifikacija), procedura zaštite korisnika (refundacije, rješavanje sporova), kao i politike usklađenosti sa pravnim okvirima Evropske unije i drugih jurisdikcija. Na ovaj način PayPal je poslužio kao praktičan primjer kako se u praksi mogu implementirati mehanizmi zaštite potrošača, ali i kao referenca za poređenje sa lokalnim rješenjima.

Kombinovanjem pravnog i informatičkog pristupa obezbijeđen je integrisan okvir istraživanja. Takav pristup omogućava sagledavanje elektronskog plaćanja i zaštite potrošača iz dvije komplementarne perspektive: pravne, koja garantuje institucionalnu sigurnost i povjerenje, i informatičke, koja pruža tehničku osnovu za pouzdanost i sigurnost transakcija. Interdisciplinarna metodologija korištena u ovom radu osigurava ne samo teorijski doprinos već i praktične implikacije za unapređenje elektronskog plaćanja u digitalnoj ekonomiji.

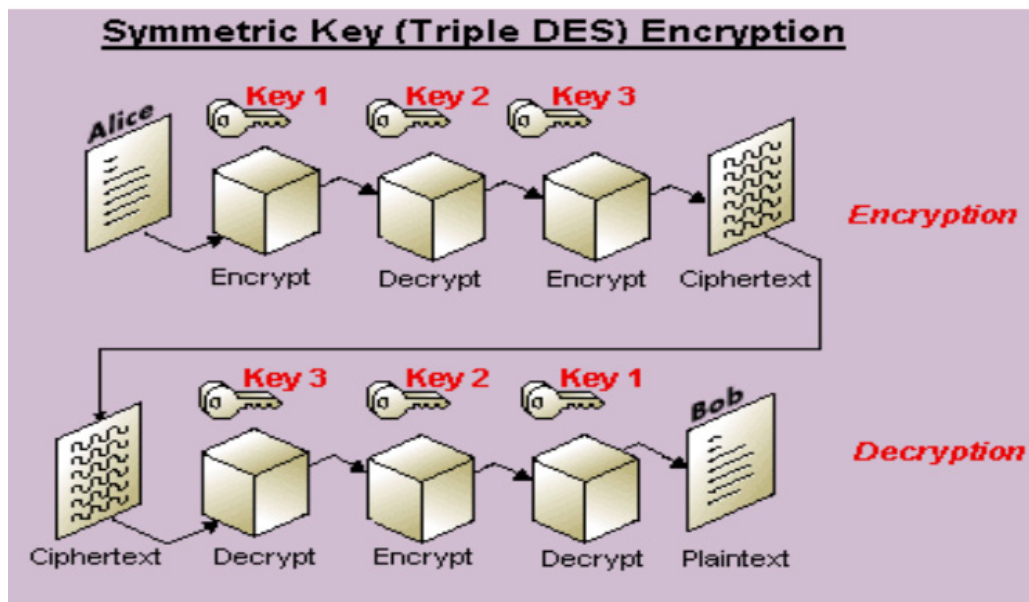
REZULTATI

Analiza pregleda literature o elektronskom poslovanju, koja je obuhvatila više od 130 naučnih i stručnih radova u periodu od 2010. do 2020. godine, pokazala je da su najčešći izazovi vezani za sigurnost, povjerenje korisnika i pravnu regulaciju. Autori posebno naglašavaju da se prepreke razvoju elektronskog poslovanja u najvećoj mjeri odnose na zaštitu ličnih i finansijskih podataka, rizik od zloupotreba identiteta, te nedostatak povjerenja potrošača u pouzdanost digitalnih platformi. Identifikovano je i da su od ključne važnosti tehnički zahtjevi poput: povjerljivosti podataka, integriteta transakcija, autentifikacije korisnika, autorizacije pristupa, neraskidivosti transakcije i dostupnosti sistema. Svi ovi elementi čine temelj sigurnog elektronskog plaćanja i direktno utiču na nivo spremnosti potrošača da koriste digitalne kanale.

Kako bi se prevazišli ovi izazovi i izgradilo povjerenje korisnika, u praksi su razvijeni različiti sigurnosni mehanizmi i tehnologije koje obezbjeđuju zaštitu transakcija u elektronskom plaćanju. U nastavku rada, pažnja će biti posvećena najznačajnijim sigurnosnim tehnologijama.

Osnovu sigurnosti kod elektronskih transakcija predstavlja sigurnosni protokol SET (Secure Electronic Transaction), koji koristi kriptografiju kako bi obezbijedio povjerljivost podataka, garantovao integritet plaćanja i omogućio autentifikaciju identiteta. Secure Electronic Transaction (SET) uključuje tri strane: vlasnika kreditne ili debitne kartice, trgovca i banku kao platni prolaz (payment gateway). Vlasnik kreditne ili debitne kartice dijeli informacije o porudžbini sa trgovcem putem veb-sajta trgovca, ali ne i sa bankom (platnim prolazom). Međutim, vlasnik kreditne ili debitne kartice dijeli informacije o plaćanju sa platnim prolazom (bankom), ali ne i sa trgovcem. U okviru Secure Electronic Transaction (SET) protokola koriste se različiti algoritmi za enkripciju, kao što su DES (Data Encryption Standard) i RSA algoritam. Data Encryption Standard (DES) je algoritam sa ključem dužine 56 bita, koji se koristi za enkripciju onlajn transakcija (Dijesh, 2020).

Ova tehnika enkripcije nije bila dovoljno bezbjedna te se može vrlo lako probiti sa modernim softverima. Sa razvojem tehnologije razvijale su se i tehnike enkripcije, pa je tako nastala višestruka enkripcija. Višestruka enkripcija je tehnika za unapređenje bezbjednosti podataka tako što se proces enkripcije izvodi više puta koristeći isti ili različite tipove enkripcionih ključeva. Višestruka enkripcija povećava složenost zaštite podataka na takav način da uljez ili neovlašćeni korisnik ne može dekriptovati podatke, čak i ako

Slika 1. Proces enkripcije. Izvor: Autor

su mu poznati neki enkripcijski ključevi (Gupta, 2011).

Višefaktorska autentifikacija (MFA) je sigurnosna tehnika koji zahtijeva od korisnika da pruže dva ili više nezavisna akreditiva kako bi potvrdili svoj identitet prije nego što dobiju pristup digitalnim sistemima. Kako sajber prijetnje rastu, a tradicionalne lozinke postaju ranjive, višefaktorska autentifikacija se danas široko koristi u elektronskom bankarstvu, korporativnim sistemima, IoT uređajima i ličnim nalogima, kako bi se obezbijedila jača zaštita od neovlašćenog pristupa.

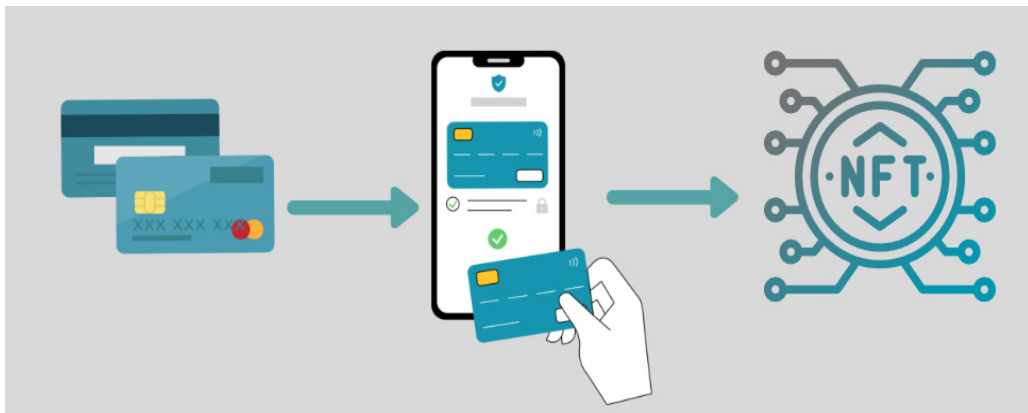

Slika 2. Proces višefaktorske autentifikacije. Izvor: Autor

Prvi faktor obuhvata nešto što korisnik zna, kao što su lozinka, PIN kod ili sigurnosno pitanje. Drugi faktor podrazumijeva mobilni telefon, karticu ili jednokratnu lozinku, odnosno nešto što korisnik posjeduje. Treći faktor višefaktorske autentifikacije su biometrijski podaci poput otiska prsta ili prepoznavanja lica, ono što korisnik jeste (Ometov, 2018).

Tokenizacija plaćanja je proces u kojem se podaci sa platne kartice ne čuvaju kod trgovca, već se zamjenjuju nasumičnim tokenom, nizom znakova iste dužine kao i broj kartice. Originalni podaci se sigurno skladište u posebnom „digitalnom trezoru“ (token vault), dok se za transakciju koristi samo token. Na ovaj način, trgovac nikada nema pristup stvarnim podacima kartice, već vidi samo token koji služi za obradu plaćanja kroz banke i kartične mreže. Kada korisnik sljedeći put kupuje kod istog trgovca, dovoljno je da koristi token, što omogućava brzo plaćanje, dok pravi podaci ostaju zaštićeni. Trgovci

tako zadržavaju povjerenje kupaca, čuvaju reputaciju i ostaju u skladu sa PCI-DSS standardom (Payment Card Industry Data Security Standard). Tokenizacija tako podiže nivo bezbjednosti, jer čak i ako token bude presretnut, on nema vrijednost van svog sistema i ne može otkriti originalne podatke kartice (How Does Payment Tokenization Work?, 2021).

Slika 3. Ilustracija tokenizacije. Izvor: Autor

ZAKONSKA REGULATIVA

Tendencija porasta broja transakcija zaključenih u elektronskoj formi zahtijeva promptnu reakciju državnog zakonodavstva, kako bi interesi potrošača bili zaštićeni i kako bi se onemogućilo fraudolozno ponašanje pružaoca usluga, čiji je cilj zloupotreba pravnih praznina za sticanje koristi. Bosna i Hercegovina i Republika Srpska u su značajnoj mjeri ispratile evropske tokove u pogledu regulisanja ove materije, te mnoge odredbe evropskih direktiva inkorporisale u svoje zakone – Zakon o zaštiti potrošača Bosne i Hercegovine, Zakon o unutrašnjem platnom prometu Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine, Zakon o elektronskom novcu Republike Srpske te Zakon o međunarodnim naknadama za platne kartice, kao i kroz interne propise Centralne banke Bosne i Hercegovine.

Zakon o zaštiti potrošača BiH (Službeni glasnik BiH br. 25/2006 i 88/2015) prvi put uvodi pojmove elektronskog instrumenta plaćanja (u daljem tekstu EIP) kao i elektronskog novca (u daljem tekstu e-novac), te reguliše uslove za njihovo izdavanje, obaveze izdavaoca u pogledu zaštite korisnika, ovlaštenja korisnika i ostale aspekte neophodne za nesmetano odvijanje elektronskog platnog prometa. Članom 70. zakonodavac je definisao elektronske instrumente plaćanja kao instrumente plaćanja na daljinu koji korisniku i vlasniku omogućavaju pristup finansijskim sredstvima na njihovom računu kod neke finansijske institucije, radi obavljanja prenosa novčane vrijednosti (transakcije), prilikom čega se redovno traži identifikacioni broj i/ili sličan dokaz identiteta. Detaljniju definiciju elektronskog novca možemo naći u članu 2. stav 1. tačka 1. Zakona o elektronskom novcu RS (Službeni glasnik Republike Srpske, br. 1/24): elektronski novac označava elektronski (uključujući magnetno) pohranjenu novčanu vrijednost koja čini novčano potraživanje prema izdavaocu tog novca, a izdata je nakon prijema novčanih sredstava radi izvršavanja platnih transakcija i prihvata je fizičko ili pravno lice koje nije izdavalac tog novca, u skladu sa propisom kojim se uređuju elektronski novac, izdavaoci elektronskog novca i nadzor nad njima u Republici Srpskoj, pri čemu elektronski novac ne uključuje digitalni zapis valute koju nije izdala i za čiju vrijednost ne garantuje centralna banka, niti drugi organ javnog sektora i koja nema pravni status novca ili valute.

Zakonom o zaštiti potrošača zabranjuje se izdavaocu EIP da otkriva podatke o kori-

sniku. Odgovor na pitanje ko može biti izdavalac nalazimo u Zakonu o unutrašnjem platnom prometu RS (Službeni glasnik Republike Srpske br. 52/2012, 92/2012 – ispr., 58/2019, 38/2022 i 63/2024), koji u članu 4. stav 1. kaže da su ovlašćene organizacije za obavljanje poslova platnog prometa u smislu ovog zakona banke sa sjedištem u Republici Srpskoj, filijale banaka iz Federacije Bosne i Hercegovine i Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine koje imaju dozvolu Agencije za bankarstvo Republike Srpske i drugi subjekti koji obavljaju poslove platnog prometa za ovlašćene organizacije u skladu sa ovim zakonom.

Takođe, Zakon o zaštiti potrošača predviđa obavezu zaključenja ugovora između pružalaca usluga, odnosno ovlašćenih organizacija za vršenje poslova platnog prometa. Na ovaj način zakonodavac apostrofira značaj ovih ugovora za platni promet uopšte i nedostatak forme sankcioniše ništavošću, te na taj način vrši pritisak na ekonomski jaču stranu da postupi savjesno, a na slabiju da detaljno razmotri svoja prava i obaveze koje nastaju iz ovog ugovora. Iako se u najvećem broju slučajeva radi o ugovorima po pristupu na koji korisnik nema velikog uticaja u pogledu bitnih odredaba ugovora, oni ipak moraju biti usklađeni sa prinudnim propisima, javnim poretком i dobrim običajima, čime se jamči pravna zaštita korisnika.

Dalje, u članu 72. Zakona o zaštiti potrošača normirana je obaveza izdavaoca EIP da uputi vlasnika o mjerama koje treba da preduzme u cilju sopstvene zaštite. Ovaj član služi kao osnov za detaljnije uređenje ovog pitanja ugovorom i opštim uslovima, naročito u slučajevima kada izdavalac ne odgovara za štetu. Ukoliko bi vlasnik EIP na istom zabilježio identifikacioni broj ili neku drugu šifru, postupio bi protivno članu 74, koji ovakve postupke izričito zabranjuje, te snosio odgovornost za štetu. Analogno ovoj odredbi, član 75. štiti izdavaoca u slučaju da korisnik ne prijavi gubitak EIP u razumnom roku te postupi sa grubom nepažnjom. Odgovornost izdavaoca u ovom slučaju je isključena za gubitak u iznosu do 300 KM, što je u skladu sa evropskim propisima, o čemu će biti riječi u daljem toku izlaganja. Korisnik nije odgovoran ako je EIP upotrijebljen bez njegovog prisustva ili bez njegove identifikacione kartice. Primjena povjerljive šifre ili drugog identifikacionog sredstva nije dovoljna za njegovu odgovornost. Za troškove nakon prijave gubitka EIP odgovara izdavalac, budući da mu je članom 78. dato ovlaštenje da, čak i ukoliko se korisnik grubo i prevarantski ponaša, ograniči dalje korištenje EIP.

Neophodno je, u cilju razumijevanja ovih zakonskih tokova, napraviti kratak osvrt na najznačajnije pravne akte Evropske unije vezane za ovu, a to su Direktiva 2007/64, u praksi poznatija pod skraćenicom PSD 1.

Direktiva PSD 1 je jedan od prvih dokumenata koji opširno uređuju ovu materiju i predstavlja pravnu nadogradnju tržišne regulative uspostavljene ranijim direktivama EU donesenim krajem prošlog vijeka. Podudarnost ove direktive se našim zakonodavstvom u pogledu EIP je gotovo stopostotna. Neki od primjera za to bili bi sljedeći:

- član 54. PSD 1 propisuje neophodnost saglasnosti platioca za transakciju i moguće povlačenje iste, što je preuzeto u našem pravu
- član 55. PSD 1 ovlašćuje izdavaoca da blokira sredstva zbog sumnjivih transfera pod istim uslovima kao i u prethodno citiranom članu 78. Zakona o zaštiti potrošača
- član 56. PSD 1 preuzet je u članu 75. Zakona o zaštiti potrošača a tiče se obaveze korisnika da bez odlaganja prijavi izdavaocu gubitak sredstva plaćanja
- obaveze iz Člana 57. PSD1 koje se tiču zabrane izdavaocu da otkriva trećim licima podatke o korisniku podudarne su sa obavezama iz člana 76. Zakona o zaštiti potrošača
- članom 61. PSD1 propisuju se uslovi za odgovornost izdavaoca i granični iznos kao u članu 75. Zakona o zaštiti potrošača, s tim da je za evropske okvire taj iznos 150 EUR, što je približni novčani ekvivalent iznosu od 300 KM koji je propisan našim zakonom.

Pored pobrojanih sličnosti, uporednom analizom može se utvrditi još mnogo poklapanja, ali za potrebe ovog rada nije svrsishodno nabrajati sve. Jasno se vidi iz upoređivanja da naše zakonodavstvo prati razvoj prava EU.

Drugi značajan akt, koji se javlja kao nastavak prvog, jeste Direktiva 2015/2366, poznatija kao PSD2. Ona pobliže reguliše materiju i usklađuje je sa modernim tokovima. Kao i sa PSD 1, postoje značajna poklapanja naših propisa sa PSD 2, a neki od njih su:

- Član 52. PSD 2 koji obavezuje izdavaoca da uputi korisnika u zaštitne mjere preuzet je u članu 72. Zakona o zaštiti potrošača
- Član 64. PSD 2 koji se tiče autorizacije preuzet je u internim propisima ovlaštenih izdavalaca
- Član 68. PSD 2 se nadovezuje na Član 55. PSD 1 i preuzet je u našem pravu kao što je već bilo riječi

Takođe značajna odredba jeste odredba člana 72. PSD 2, koja u slučaju kada korisnik tvrdi da je do transakcije došlo bez njegovog odobrenja, a izdavalac tvrdi da jeste, teret dokazivanja da je transakcija autorizovana prebacuje na izdavaoca. Članom 97. PSD 2 regulisana je autentifikacija, pristup putem interneta, blokiranje sumnjivih transakcija i pristup sa sumnjive udaljenosti, o čemu je već bilo riječi u dijelu izlaganja koji se bavi ovim pitanjima.

ANALIZA STUDIJE SLUČAJA

Studija slučaja **PayPal** dodatno potvrđuje da su povjerenje i sigurnost ključni faktori uspjeha digitalnih platnih servisa. PayPal je razvio poslovni model zasnovan na **transparentnosti, sigurnosti i jednostavnosti upotrebe**, čime je uspio da privuče stotine miliona korisnika širom svijeta. Analiza pokazuje nekoliko važnih rezultata:

- **Demokratizacija finansijskih usluga:** PayPal je omogućio pristup digitalnim plaćanjima potrošačima i malim biznisima koji ranije nisu imali priliku da koriste tradicionalne bankarske kanale. Ovaj model doprinio je uključivanju šire populacije u digitalnu ekonomiju, posebno u zemljama u razvoju.
- **Povećanje povjerenja korisnika:** Istraživanja pokazuju da je vjerovatnoća da korisnik završi kupovinu za 57% veća ukoliko je dostupan PayPal kao opcija plaćanja. Ova činjenica proizlazi iz percepcije da PayPal nudi bolju zaštitu od prevara i jednostavniji proces povrata novca u slučaju spora.
- **Sigurnosni mehanizmi:** PayPal primjenjuje napredne tehnologije poput enkripcije, tokenizacije i višefaktorske autentifikacije, čime smanjuje rizik od krađe podataka i neovlaštenog pristupa. Osim tehničkih rješenja, kompanija ulaže i u sofisticirane algoritme za detekciju prevara i pranja novca.
- **Regulatorna saradnja:** PayPal aktivno sarađuje sa regulatornim tijelima u različitim državama, gradeći svoj kredibilitet kao pouzdan i odgovoran pružalac usluga. Poseban akcenat stavlja na usklađenost sa propisima o sprečavanju pranja novca (AML) i finansiranja terorizma, što dodatno učvršćuje povjerenje korisnika i partnera.
- **Globalna ekspanzija i konkurentnost:** kroz akvizicije (npr. kupovina GoPay-a u Kini) i strateška partnerstva, PayPal je proširio svoje prisustvo na ključnim tržištima i ojačao svoj položaj globalnog lidera u elektronskim plaćanjima. Ovakva strategija istovremeno je podigla standarde zaštite potrošača na globalnom nivou.

Ukupno posmatrano, rezultati analize pokazuju da uspješnost elektronskog plaćanja zavisi od kombinacije tehnoloških inovacija, regulatornog okvira i povjerenja potrošača. Dok regulativa postavlja minimalne standarde zaštite, praksa pokazuje da kompanije poput PayPal-a, koje ulažu dodatne napore u sigurnost i korisničku zaštitu, postižu daleko viši stepen prihvatanja i dugoročnu konkurentsku prednost (Porter, 2021).

DISKUSIJA

Dobijeni rezultati ukazuju na to da je razvoj elektronskog plaćanja neraskidivo povezan sa pitanjem sigurnosti i povjerenja potrošača. Literatura potvrđuje da su sigurnost i privatnost podataka, povjerenje korisnika, regulatorne praznine i tehničke barijere najveći izazovi elektronskog poslovanja. Iako pravni okvir pruža institucionalne garancije, on sam po sebi nije dovoljan da bi potrošači imali potpuno povjerenje u digitalne transakcije. Ključnu ulogu imaju informatičke tehnologije, koje kroz mehanizme poput enkripcije, tokenizacije i višefaktorske autentifikacije direktno utiču na bezbjednost i korisničko iskustvo.

Analiza zakonskih akata pokazala je da je naša zemlja uspostavila pravičan balans između interesa izdavaoca EIP i e-novca i interesa korisnika, te na taj način omogućila pravnu sigurnost koja doprinosi sve učestalijem opredjeljenju građana za elektronske vidove plaćanja. Bosna i Hercegovina, uprkos tome što na mnogim poljima zaostaje za Evropskom unijom, u pogledu zaštite potrošača i sigurnosti elektronskih transakcija u potpunosti ju je ispratila i na taj način postala dio jedinstvenog evropskog elektronskog tržišta, što je bilo i očekivano s obzirom na njenu obavezu proisteklu iz Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju da uskladi svoje zakone sa komunitarnim tekovinama.

Studija slučaja PayPal pokazuje kako kombinacija naprednih tehnoloških rješenja i jasnih pravila zaštite korisnika može stvoriti globalno prepoznat i pouzdan servis. PayPal je uspješno izgradio poslovni model u kojem je sigurnost postavljena kao prioritet, što se direktno odrazilo na povjerenje potrošača i na ekonomsku uspješnost platforme. Njegov primjer potvrđuje da tehničke inovacije moraju biti praćene i pravnom sigurnošću – tek tada potrošači razvijaju dovoljno povjerenja da zaista prihvate digitalne servise.

ZAKLJUČAK

Elektronsko plaćanje predstavlja jedan od ključnih stubova digitalne ekonomije, jer omogućava brže, jednostavnije i dostupnije finansijske transakcije u globalnom okruženju. Međutim, rezultati pokazuju da je njegovo uspješno funkcionisanje uslovljeno rješavanjem brojnih izazova, prije svega onih koji se odnose na sigurnost podataka, povjerenje potrošača i usklađenost sa pravnim okvirima.

Zaključci koje možemo izvući iz ovakve analize mogu se sažeti u nekoliko rečenica. Prvi i najbitniji jeste da se Bosna i Hercegovina implementacijom i inkorporisanjem normi EU u svoje zakonodavstvo izjednačila sa standardima zaštite potrošača koji postoje na evropskom tržištu. Takođe, kada se pored zakona uzmu u obzir i podzakonski propisi, kao i opšti akti izdavaoca (najčešće banaka, ali i platformi poput PayPal-a), vidi se velik stepen podudaranja. Ovakve tendencije su prirodna posljedica univerzalnosti današnjeg tržišta i potrebe svih tržišnih takmičara da budu konkurentni, pod jednakim uslovima, svuda.

Studija slučaja PayPal-a pokazala je da je kombinacija naprednih tehnoloških rješenja i jasnih pravnih mehanizama zaštite potrošača ključ za uspjeh na globalnom tržištu. Kroz enkripciju, tokenizaciju, višefaktorsku autentifikaciju i efikasne sisteme detekcije prevara, PayPal je uspio da izgradi visok stepen povjerenja korisnika, što se direktno odražava na njegovu konkurentnost i globalni rast.

Na osnovu sprovedene analize može se zaključiti da budućnost elektronskog plaćanja u BiH i regionu zavisi od paralelnog razvoja sigurnosnih tehnologija i regulatornog okvira. Preporučuje se još jača harmonizacija domaćih zakona sa evropskim standardima, ulaganje u savremena informatička rešenja i kontinuirana edukacija potrošača o sigurnoj upotrebi digitalnih servisa. Samo sinergija poslovne informatike i prava može stvoriti dovoljno sigurno i transparentno okruženje koje će omogućiti dalji rast elektronskog plaćanja i izgradnju povjerenja u digitalnu ekonomiju.

Pristup za koji su se autori odlučili prilikom pisanja ovog rada za svrhu ima pružanje mogućnosti čitaocu da kroz analizu pravne regulative i aktuelnih trendova u digitalnoj ekonomiji razumije odnos između normativnog i stvarnog, te da na taj način percipira nove trendove u platnom prometu i svakodnevnom životu. Iako pravo uvijek zaostaje jedan korak za stvarnim potrebama društva, naročito u vremenu tehnoloških inovacija i ubrzanog napretka u kome živimo, brze reakcije zakonodavaca u pogledu normiranja novih pojava pokazuju koliki značaj digitalna ekonomija ima u savremenom društvu.

LITERATURA

- Dijeh, P., Babu, S., & Vijayalakshmi, Y. (2020). Enhancement of e-commerce security through asymmetric key algorithm. *Computer Communications*, 153, 125–134. <https://doi.org/10.1016/j.comcom.2020.01.033>
- Gupta, H., & Sharma, V. (2011). Role of multiple encryption in secure electronic transaction. *International Journal of Network Security & Its Applications*, 3(6), 89–96. <https://doi.org/10.5121/IJNSA.2011.3606>
- Hassan, M., Shukur, Z., Hasan, M., & Al-Khaleefa, A. (2020). A review on electronic payments security. *Symmetry*, 12(8), 1344. <https://doi.org/10.3390/sym12081344>
- How does payment tokenization work? (2021, April 17). *M2P Blog*. <https://m2pfintech.com/blog/how-does-payment-tokenization-work>
- Ometov, A., Bezzateev, S., Mäkitalo, N., Andreev, S., Mikkonen, T., & Koucheryavy, Y. (2018). Multi-factor authentication: A survey. *Cryptography*, 2(1), 1. <https://doi.org/10.3390/cryptography2010001>
- Porter, M., Kramer, M., & Lobb, A. (2021). *PayPal: The next chapter*. Harvard Business School. <https://shared-value.org.au/wp-content/uploads/2023/07/HBR-Case-Study-PayPal-The-Next-Chapter.pdf>
- Radenković, B., Despotović-Zrakić, M., Bogdanović, Z., Barać, D., & Labus, A. (2015). *Elektronsko poslovanje*. Fakultet organizacionih nauka. <https://www.elab.fon.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2015/07/Elektronsko-poslovanje.pdf>
- Xia, L., Baghaie, S., & Sajadi, M. (2023). The digital economy: Challenges and opportunities in the new era of technology and electronic communications. *Ain Shams Engineering Journal*. <https://doi.org/10.1016/j.asej.2023.102411>.

ELECTRONIC PAYMENT IN DIGITAL ECONOMY AND LEGAL ASPECTS OF CONSUMER PROTECTION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Authors: MARKO GAJIĆ, Boris Đukić

Email: marko.gajic@student.ef.unibl.org

Mentor: Assist. Prof. Ljubiša Mičić

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Faculty of Law, University of Banja Luka

Introduction: Electronic payment is a rapidly growing field of modern financial transactions, relying on technologies such as tokenization, multi-factor authentication, and encryption to ensure security. At the same time, legal regulations (EU directives and national laws) provide consumer protection against misuse, while this paper presents conclusions on the development of electronic payments in the local market.

Aim: The aim of this paper is, on the one hand, to identify key security technologies that enable the safe execution of digital transactions, and on the other hand, to examine the legal framework and the effectiveness of existing regulations.

Materials and Methods: In preparing this paper, the authors used a combination of qualitative and comparative research methods. The analysis of specific platforms is illustrated through a case study (PayPal). The materials include professional literature in the fields of business informatics, finance, and law, as well as applicable legal regulations and European directives.

Results: The research has shown that electronic payments offer significant advantages in terms of transaction speed and availability, but also carry risks related to data security and potential misuse. The analysis of the legal framework indicates that PSD2 and GDPR provide a wide range of mechanisms for consumer protection, while domestic laws in the region often lag in their implementation. From a technical perspective, modern platforms apply advanced security measures such as encryption and multi-factor authentication, which significantly reduce the risk of fraud. The analysis of the PayPal platform shows that global services have more developed protection mechanisms and more transparent policies, while local banks only partially comply with these standards.

Conclusion: Electronic payment is the foundation of the digital economy, but its sustainability depends on the synergy between legal regulation and technological solutions. The analysis has shown that global platforms lead in applying security technologies and transparent rules, while local systems require additional investments and alignment with international standards.

Keywords: electronic payment; digital economy; consumer protection; business informatics; legal regulation

DIGITALNI POLITIČKI FORUM: TEME I STILOVI PREDIZBORNIH OBJAVA NA TIKTOKU

Autor: MIA MRKAIC

e-mail: mrkaic.mia@icloud.com

Mentor: prof. dr Vuk Vučetić

Katedra za novinarstvo i politikologiju

Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu

Uvod: TikTok postaje sve važnija platforma za političku komunikaciju danas, posebno među mladima. Na ovoj mreži nije nepoznat slučaj da se politika miješa sa zabavom i popularnim trendovima, a političari svoje poruke prilagođavaju logici medija i očekivanjima publike. Ovo je primjer kako se politika medijatizuje.

Cilj: Cilj istraživanja bio je prvo provjeriti koliko su Donald Tramp i Kamala Haris prisutni i popularni na TikToku tokom kampanje 2024. godine, zatim filtrirati stilove i formate njihovih objava i, na kraju, istražiti koje teme dominiraju i kakav je angažman publike.

Materijal i metode: Analizirano je ukupno 116 TikTok objava, po 58 od svakog. Metodologija se zasniva na kombinaciji kvantitativne analize sadržaja, od čega kvantitet prati broj pregleda, komentara i lajkova, kako bismo vidjeli popularnost objava. Kvalitativno smo gledali stil i način komuniciranja, te teme sadržaja. Na taj način smo mogli povezati reakcije publike sa stilom i temom objava.

Rezultati: Oba kandidata su se prilagodila TikTok logici, ali na različite načine. Tramp je birao objave koje brzo privlače pažnju i pokazuju njegov prepoznatljiv imidž. Haris je više eksperimentisala s trendovima i formatima, stvarajući raznovrsniji sadržaj i konstantno prisustvo. Trampove objave su izazvale intenzivne reakcije u kratkom vremenu, dok je Haris postizala širi angažman kroz raznovrsne i kontinuirane objave.

Zaključak: Političari balansiraju između informisanja i zabave, a mlađa publika se više angažuje na interaktivne i kreativne objave. Ipak, dugoročno je pitanje koliko ovakvi formati pomažu ljudima da kritički sagledaju politiku, jer zabavni sadržaji često dominiraju nad dubljom analizom.

Ključne riječi: TikTok, politička komunikacija, medijatizacija, politainment, predsjednički izbori.

UVOD

Doba 21. vijeka je vrijeme u kom društvene mreže predstavljaju osnovu komunikacije između pojedinaca i ključni fenomen današnjice. U svom korijenu imaju aktivnu ulogu u socijalizaciji pojedinaca, služeći kao alat, međutim, sve širim razvijanjem pretvaraju se u oružje manipulacije u različitim oblicima. Kao glavni način direktne komunikacije sa građanima, savremeni političari najčešće koriste digitalne platforme / društvene mreže. Među tim platformama najinteresantniji za mlađu publiku je TikTok, i zbog te činjenice se posebno ističe kao najpopularniji zbog suštinski drugačijeg pristupa od drugih mreža. Svojom pojavom, 2016. godine, nastavio je funkcionalni model prethodnih aplikacija, *Musically-ja* i *Vine-a*, plesnih izazova i humorističnih sadržaja. Danas TikTok ima više od milijardu aktivnih korisnika mjesečno (Statist, 2024), što ga čini posebno značajnim za političare, iako je, prema istraživanjima centra za istraživanje Pew (McClain, Ander-

son & Gelles-Watnick, 2024), pretežno korišćen u svrhe zabave. S obzirom na činjenicu da mlade generacije sve manje prate televiziju ili štampu (Jenkins, Ford & Green, 2013), društvene mreže postaju ključni kanal za njihovo političko informisanje. Baumgartner i Morris (2009) pokazuju da mladi društvene mreže vide i kao prostor socijalne interakcije, ali i kao izvor političkih informacija. To znači da društvene mreže postaju nova sfera političke socijalizacije.

TikTok, posmatran sa aspekta medijatzacije politike, takođe čini zanimljivu platformu. Ovaj pojam označava proces u kojem mediji ne samo da prenose političke poruke nego ih i oblikuju prema sopstvenoj logici (Strömbäck, 2008; Esser & Strömbäck, 2014). Ključno pitanje na koje medijatzacija politike nastoji pružiti odgovor jeste: „Da li bi se politički akteri ponašali drugačije da mediji ne postoje?“. Naime, bez masovnih medija i digitalnih platformi došlo bi do potpune transformacije političke komunikacije. Politički akteri bili bi primorani da se oslanjaju na neposrednu komunikaciju sa biračima (licem u lice), događaje u lokalnoj zajednici i javna okupljanja. S tim u vezi, vidljivost političkih aktera drastično bi se smanjila, a time i potencijalni uticaj na oblikovanje javnog mnjenja (Vučetić, 2023). Dakle, u ovom slučaju, ukoliko političari žele da se prilagode stilu i ritmu određenih društvenih mreža da bi to okrenuli u svoju korist, to kod TikToka zahtijeva specifičan pristup, imajući u vidu specifične uslove koje ga prate. To znači da političari na TikToku moraju balansirati između informativnog i zabavnog sadržaja, jer publika očekuje formu koja je bliska kulturi same platforme (Chadwick, 2013). Još jedna važna stvar je to što TikTok omogućava dvosmjernu komunikaciju, za razliku od televizije ili novina. Ovdje publika odmah reaguje kroz komentare, lajkove i dijeljenja, a to političkim akterima daje mogućnost da svoje poruke ekspeditivno prilagođavaju na osnovu reakcije publike (Strömbäck & Esser, 2014). Međutim, ovo često vodi ka fenomenu tzv. *politainment*, gdje se politika sve više miješa sa zabavom (Street, 2011; Van Zoonen, 2005). Nieland termin *politainment* definiše kao „mješavinu politike i zabave“, kao i „političke pojedince, teme i procese, zapetljane sa kulturom zabave“. To uključuje dva procesa: (1) političku zabavu – gdje industrija zabave eksploatiše političke teme u različite zabavne formate; i (2) zabavnu politiku – gdje politički akteri koriste svoju slavu da bi poboljšali svoj imidž i promovisali određena pitanja putem društvenih mreža (Nieland, 2008). Takav pristup može povećati angažman mladih, ali i dovesti do banalizacije politike, jer se složene teme često svode na kratke i „zabavne“ formate u svrhu većeg angažmana (Mazzoleni & Schulz, 1999; Esser, 2013).

Da ovakvi iskazi ne predstavljaju samo teoriju, pokazuju i konkretna istraživanja. Na primjer, analiza predsjedničkih izbora u Peruu (Cogitiopress, 2023) pokazala je da su kandidati koristili TikTok za širenje poruka, ali su uglavnom ostali pri tradicionalnom *top-down* pristupu, bez mnogo uključivanja publike. U Sjedinjenim Američkim Državama tokom predsjedničkih izbora 2024. godine istraživanja (Harvard Kennedy School Misinformation Review, 2025) pokazala su da su političari koristili humor i trendove, ali i teme poput imigracije i izborne krađe, pri čemu su republikanski videi privlačili više pregleda, a demokratski više komentara i dijeljenja.

Ono što je zanimljivo u analizi ovog rada jeste da su oba glavna kandidata u SAD, Donald Tramp i Kamala Haris, po prvi put napravili naloge na TikToku. Time su jasno dali do znanja da TikTok nije sporedan politički kanal nego čak i važan dio predizborne kampanje. Njihove objave pokazuju različite stilove komunikacije, od klasičnih političkih obraćanja do sadržaja prilagođenih trendovima i logici platforme. Na osnovu ovoga može se definisati problem istraživanja koji se odnosi na to što ne postoji dovoljno informacija i saznanja o tome kakav je karakter, stil i forma političkih poruka na TikToku, to jest nije dovoljno poznato na koji način političari koriste popularne TikTok trendove i formate da bi privukli pažnju publike.

Prema tome, predmet istraživanja u ovom radu jeste analiza TikTok objava Donalda

Trampa, kandidata Republikanske partije, i Kamale Haris, kandidatkinje Demokratske partije, tokom predizborne kampanje za predsjedničke izbore 2024. Posebno će biti analizirano: sadržaj i teme objava, stil komuniciranja i način korišćenja karakterističnih TikTok elemenata (muzike, vizuelnih efekata, trendova i humora). Cilj istraživanja je da se identifikuje kakav je karakter TikTok objava ovih kandidata i u kojoj mjeri se prilagođavaju trenutnim hitovima društvenih mreža. U svrhu ovog rada, tri istraživačka pitanja na koja tražimo odgovor su:

1. Koliki je kvantitativni angažman publike (lajkovi, komentari, dijeljenja, pregledi) na objavama?
2. U kojoj mjeri političari koriste TikTok specifičnosti – trendove, muziku, humor – da bi se približili mladima?
3. Koje teme dominiraju u objavama Donalda Trampa i Kamale Haris tokom kampanje?

MATERIJAL I METODE

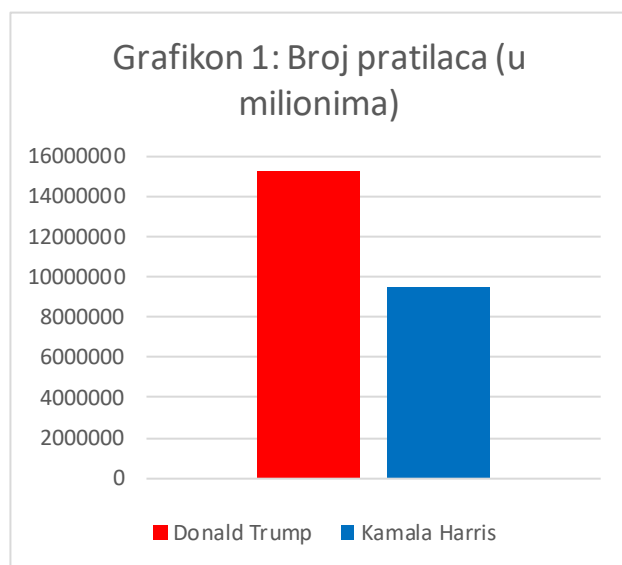
Ovo istraživanje zasnovano je na kombinaciji kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja TikTok objava predsjedničkih kandidata u Sjedinjenim Američkim Državama 2024. godine. Kvantitativna analiza bila je fokusirana na mjerenje angažmana publike kroz broj lajkova, komentara i pregleda, što omogućava objektivnan uvid u to koliko svaka objava privlači pažnju i interakciju korisnika. Kvalitativna analiza omogućila nam je dublje razumijevanje tematskog okvira i samog sadržaja i stila objava. Na ovaj način bilo je moguće dobiti sveobuhvatniji uvid u političke komunikacije na TikToku.

Za potrebe ovog rada, uzorak istraživanja činile su objave sa zvaničnih TikTok naloga Donalda Trampa i Kamale Haris. Prvobitni plan bio je analiziranje po 100 objava svakog kandidata, ali je prilikom prikupljanja podataka utvrđeno da Trump nije imao dovoljan broj sadržaja na svom profilu u prvobitno određenom okviru. Na njegovom nalogu pronađeno je ukupno 58 objava, pa je, radi objektivnosti i uporedivosti, uzet isti broj objava i sa profila Kamale Haris, iako je ona imala znatno više od dostupnog materijala, čak 228. Iako uzorak od 58 objava po kandidatu nije obiman, on ipak pruža validan uvid u osnovne obrasce i trendove političke komunikacije na ovoj mreži.

Istraživanje je sprovedeno kroz tri nivoa analize. Prvi nivo odnosio se na bilježenje kvantitativnih pokazatelja angažmana publike, to jest na praćenje popularnosti objava, broj lajkova i komentara, da bi nam u konačnici pokazao u kojoj mjeri je određena objava privukla pažnju i izazvala reakcije publike. Ovaj nivo može ukazivati ne samo na popularnost političara već i na atraktivnost samog sadržaja. Drugi nivo istraživanja odnosio se na stil i formu objava, odnosno na to u kojoj mjeri su političari koristili specifične elemente TikToka. Analizirani su klasični politički govori koji zadržavaju tradicionalan format, zatim objave koje se oslanjaju na trendove poput popularne muzike, meme-ova i humorističnih elemenata, te objave koje se ne uklapaju ni u jednu od ove dvije kategorije, kao što su kolaži, animacije ili snimci događaja. Sortiranjem po ovoj osnovi bilježena je učestalost političara po stilu. Posljednji, treći nivo analize, obuhvatao je identifikaciju i klasifikaciju dominantnih tema u objavama. Posebna pažnja posvećena je međunarodnoj i domaćoj politici, društvenim i ekonomskim pitanjima, ali su bilježene i druge teme koje su se pojavljivale tokom analize, a koje su bitne za sliku konačnih rezultata. Na taj način dobijen je uvid u to na šta su kandidati stavljali naglasak u predizbornoj kampanji i kako su te teme prilagođavali korisnicima na TikToku.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Donald Tramp američki je političar, biznismen i medijska ličnost. Prije nego što je ušao u politiku, bio je poznat po vođenju *Trump Organisation* i reality show-u *The Apprentice*. Godine 2016. izabran je za 45. predsjednika, a već 2024. i za 47. predsjednika SAD. Tramp je poznat po vrlo direktnom, provokativnom i često populističkom pristupu medijima. Njegove poruke su jednostavne, jasne su i lako pamtljive, s fokusom na mobilizaciju svojih pristalica. Često koristi kontroverzne izjave kako bi privukao pažnju i stvorio viralne trenutke u medijima i na društvenim mrežama (Enli, 2017; Ott, 2017). Posebno je poznat po *Twitter*-u (danas *X*), gdje se obraća biračima direktno, bez posredovanja medija, dok se na *TikToku* i *Instagram*-u pojavljivao kasnije i irelevantnije. Njegov medijski nastup više stavlja akcenat na viralnost, provokaciju i jačanje ličnog brenda nego na estetiku i logiku same platforme (Boukes & Vliegthart, 2020). Iako su njegove teme kontroverzne, ipak je široko prihvaćen od strane medijskih i *showbizz* ličnosti.

Kamala Haris je američka političarka i pravnica. Prije nego što je postala potpredsjednica SAD 2021. godine, bila je senatorka Kalifornije od 2017. do 2021. i državna tužiteljka Kalifornije od 2011. do 2017. godine. Iako je javnost nepovoljno prihvatila Haris kao potpredsjednicu, nakon povlačenja kandidature Džozefa Bajdena za reizbor, slika u javnosti joj se poboljšala. Poznata je po profesionalnom, kontrolisanom i inkluzivnom pristupu medijima. Njene poruke su smislene i jasno oblikovane, često naglašavaju zajedništvo, građanska prava i progresivne teme. Aktivna je na digitalnim platformama poput

Twitter-a, *Instagram*-a i *TikTok*-a, gdje koristi vizuelne i dinamične formate kako bi uključila mlađu publiku. Haris pokazuje visoku svestranost u različitim medijskim kanalima, kombinujući profesionalnu produkciju, infografike, video-zapise i humor, čime povećava angažman i osigurava da njene poruke dopru do šire publike (Smith, 2022; Jhohnson, 2023). Njen nastup je dobar primjer kako političari mogu koristiti digitalne trendove za izgradnju političkog identiteta i povezivanja s publikom (Smith, 2022).

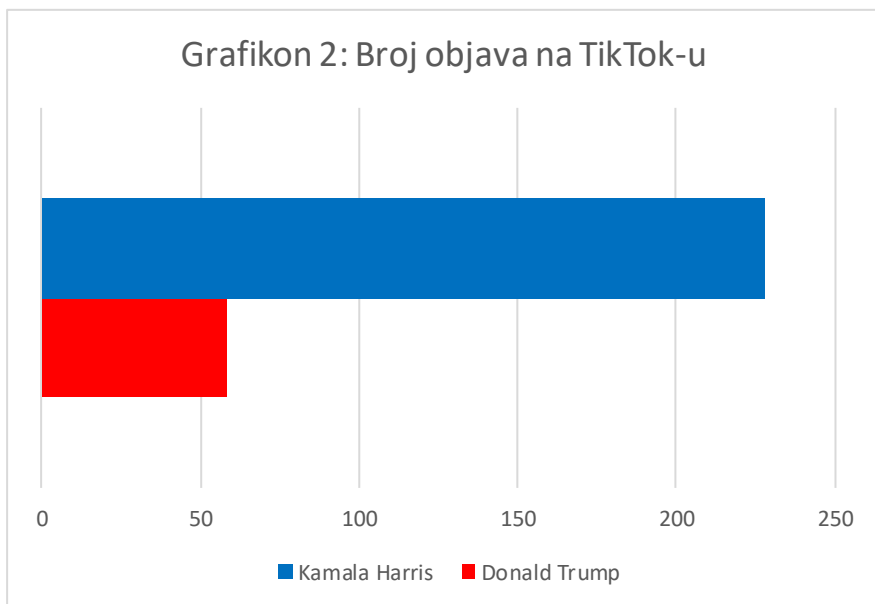
Aktivnosti predsjedničkih kandidata na *TikTok*-u 2024. godine.

Tokom predizborne kampanje u SAD 2024. godine prisustvo kandidata na platformi *TikTok* pokazuje značajnu divergenciju u taktici digitalne komunikacije. Donald Tramp je svoj *TikTok* nalog otvorio tek u junu 2024. godine, dok je njegov protivkandidat, Kamala Haris, nalog otvorila nešto kasnije, u julu 2024. godine. Tramp je do dana izbora skupio 15,2 miliona pratilaca, dok je Haris dostigla 9,4 miliona (Grafikon 1). Ovi podaci sugerišu različite pristupe korištenju platforme. S jedne strane, relativno mali broj Trampovih objava u kombinaciji s velikim brojem pratilaca može ukazivati na strategiju oslonjenu na već postojeću popularnost i prepoznatljivost ličnog brenda, pri čemu *TikTok* nije prepoznat

kao ključni kanal komunikacije. S druge strane, veći broj Harisinih objava, uprkos manjem broju pratilaca, upućuje na neprekidno prisustvo i visok nivo adaptivnosti šablona platforme, uključujući kontinuirano objavljivanje i angažman s publikom.

Analiza objava na TikTok-u pokazuje značajne razlike u pristupu saradnje u virtuelnom okruženju. Donald Tramp je do dana izbora objavio ukupno 58 videa, dok je Kamala Haris objavila znatno više, ukupno 228 (Grafikon 2). Ova razlika sugerise da Tramp TikTok ne prepoznaje kao ključan kanal komunikacije ili da nije dovoljno spreman da se prilagodi specifičnostima i dinamici komunikacionog djelovanja.

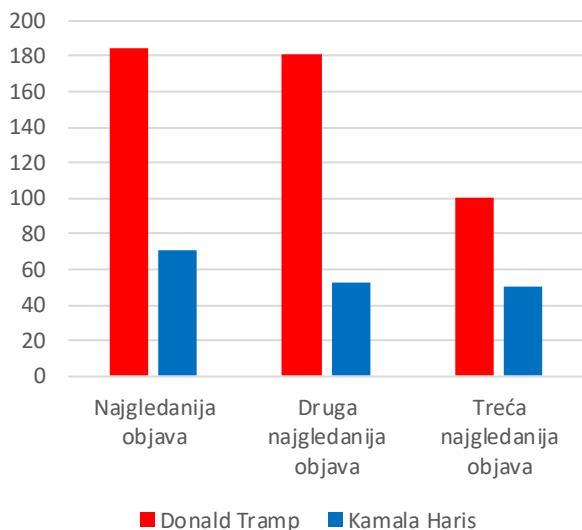
Dodatno interesantno za ovaj rad jeste da, nakon izbora, Tramp nije objavio nijednu novu objavu na TikTok profilu, dok je Haris nastavila koristiti platformu, što ukazuje na povjerenje prema ovom načinu djelovanja koje je Kamala Haris stekla iskustvom TikToka. Ovako postavljena analiza ukazuje nam na različite načine građenja online povjerenja, pri čemu Haris demonstrira dugoročnu strategiju angažovanja publike, dok Tramp koristi platformu primarno u kontekstu izborne kampanje.

Evaluacija najgledanijih TikTok videa kandidata pruža dodatne uvide u karakteristike njihove publike. Tri najgledanija Trampova videa ostvarila su više od 460 miliona pregleda, dok tri najgledanija Harisina videa imaju nešto više od 175 miliona pregleda (Grafikon 3). Ova razlika ukazuje na to da Tramp, uprkos manjoj ukupnoj aktivnosti na platformi, uspijeva generisati visok doseg i prikupiti širu publiku, što može biti posljedica njegove već postojeće prepoznatljivosti i statusa javne ličnosti.

Procjena prema načinu interakcije pokazuje slične trendove. Tramp je za svoja tri najgledanija videa prikupio 659 hiljada komentara, dok je Haris za svoja tri najgledanija dobila svega 305,1 hiljada komentara (Grafikon 4). Nasuprot tome, broj lajkova je nešto veći kod Harisinih videa – tri najgledanija video-zapisa prikupila su nešto više od 22 miliona lajkova, dok su najgledaniji Trampova videi imali oko 21 milion lajkova (Grafikon 5). Ovi rezultati ukazuju na važan fenomen u digitalnoj političkoj komunikaciji. Površinska interakcija (lajkovi) ne mora nužno odražavati stvarnu političku podršku. Veći broj lajkova kod videa Kamale Haris ne prati proporcionalno broj pregleda ili komentara, što sugerise da popularnost sadržaja i aktivno političko angažovanje publike nisu preslikani pojmovi. Trampovi videi, iako sa nešto manje lajkova, ostvaruju veći doseg i interakciju kroz komentare, što implicira angažman publike koji ide izvan pasivnog lajkovanja.

Grafikon 3: Najgledanije objave na TikTok

Ovi nalazi dodatno potvrđuju da strategija digitalnog uključivanja ne treba da bude mjerena isključivo brojem lajkova već i ukupnim dosegom, interakcijama i potencijalom za oblikovanje javnog mnjenja.

Forma i stil objava

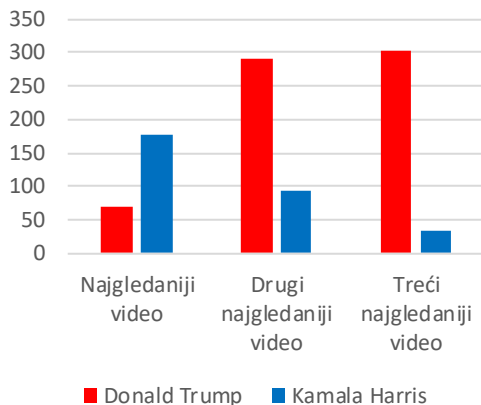
Analiza stila i forme objava kandidata na TikTok pokazuje značajne razlike u pristupu sadržaju. Najčešće objave oba subjekta predstavljene su u formatu neutralnog videa, koji ne sadrži klasični politički govor niti elemente TikTok trendova, pri čemu 60,34% Trampovih i 41,38% Harisinih objava pripada ovom tipu (Grafikon 6). Ovaj podatak ukazuje na preferencu upotrebe neutralnog, informativnog ili

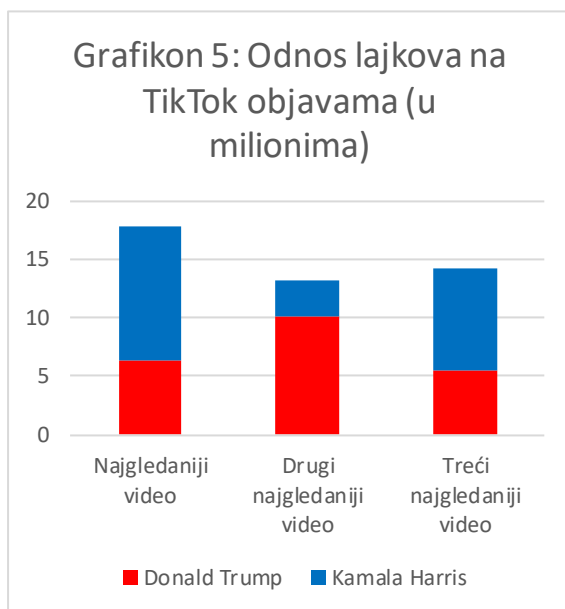
standardizovanog video-formata, što može reflektovati oprez u kreiranju sadržaja koji bi mogao polarizovati publiku.

Sljedeći najčešći stil objava kod oba kandidata jeste klasični politički govor, sa 25,86% objava kod Trampa i 24,14% kod Haris (Grafikon 6). Ova sličnost pokazuje da oba kandidata i dalje poštuju standardni oblik političke komunikacije unutar digitalnog okvira, čime pokušavaju prenijeti jasnu političku poruku ili stav.

Najveće odstupanje u pristupu primjetno je u stilu tipičnog TikTok videa, gdje Tramp ima samo 8,62% objava ovakvog tipa, dok je kod Haris ova kategorija zastupljena u gotovo 40% slučajeva (Grafikon 6). Takav pristup ukazuje na svjesno prilagođavanje modelu ponašanja platforme i očekivanjima mladog, digitalno angažovanog auditorijuma. Razlikujemo različite strategije digitalnog komuniciranja: Haris nastoji poboljšati interaktivnost i privlačnost svojih objava kroz medijski atraktivne forme, dok Tramp više kombinuje klasični politički govor uz povremeno improvizovanje kroz trend. Posljedica ovakvih strategija je da Haris na TikTok gradi sadržaj koji je u potpunosti usklađen s očekivanjima platforme i mlađe publike, dok Tramp održava kontinuitet svog ustaljenog političkog imidža, ali ga povremeno dopunjuje modernim digitalnim elementima, kako bi bio „u toku“.

Grafikon 4: Broj komentara najgledanijih videa (u hiljadama)

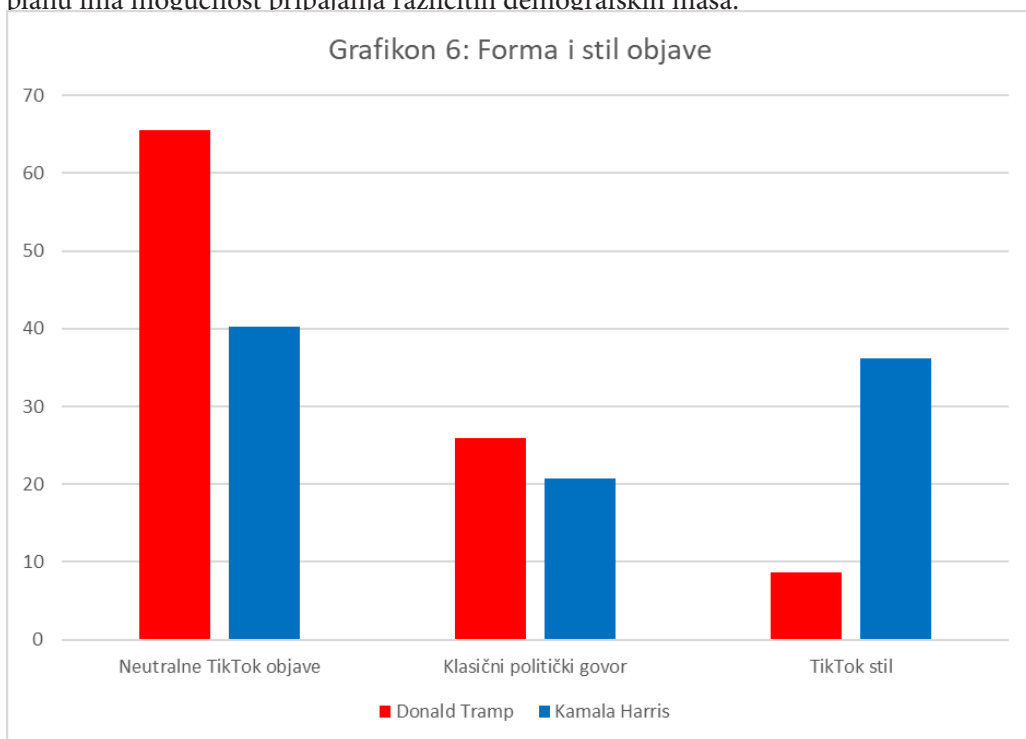

Tematska zastupljenost

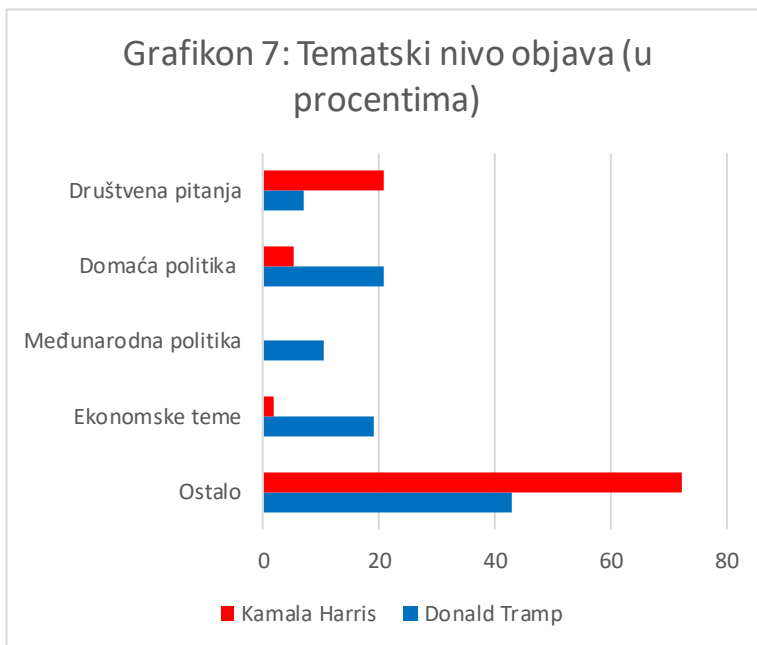
Analiza objava Donalda Trampa i Kamale Haris na TikToku tokom izborne kampanje otkriva primjetne razlike u tematskom fokusu. Objave Donalda Trampa karakteriše relativno ravnomjerna zastupljenost ključnih političkih tema, pri čemu najveći udio zauzimaju teme domaće politike (20,69%) i ekonomska pitanja (18,97%) (Grafikon 7). Ovaj raspored ukazuje na strategiju koja kombinuje konvencionalno političko komuniciranje s naglaskom na ekonomske aspekte, što je u skladu sa onim na šta se Tramp inače fokusira, tj. na poslovni sektor i ekonomski razvoj kao centralne tačke njegove kampanje. Međunarodna politika prisutna je u 10,34% objava, što

sugeriše održavanje vidljivosti i u sferi spoljne politike, dok društvena pitanja čine relativno mali dio sadržaja (6,9%), što može ukazivati na manji prioritet angažovanja na socijalnim temama.

Preostali dio objava svrstava se u kategoriju „Drugo“ (43,1%), koja oslikava sve one nepolitičke i neutralnije sadržaje, koji omogućavaju širenje i održavanje opšteg interesa bez striktno tematske specijalizacije (Grafikon 7). Ukupno, Trampova logika na TikToku pokazuje balans između klasičnih političkih tema i sadržaja šire privlačnosti, a to na širem planu ima mogućnost pripaivanja različitih demografskih masa.

Suprotno tome, objave Kamale Haris fokusirane su pretežno na društvena pitanja, koja čine 20,69% njenog sadržaja, dok su teme domaće politike (5,17%) i ekonomska pitanja (1,72%) minimalno zastupljene. Međunarodna politika potpuno izostaje (0%), što implicira da Haris koristi platformu prvenstveno za obraćanje digitalnoj publici kroz teme socijalnog i društvenog značaja. Nešto ovakvog rezultata može reflektovati

pokušaj uspostavljanja bližeg kontakta s mladom, progresivnijom publikom i mobilizacije birača koji su osjetljivi na socijalne i kulturne aspekte politike (Grafik 4).

Preostali sadržaji njene komunikacije spadaju u kategoriju „Drugo“ i čine 72,41% objava, što ukazuje na visok udio nepolitičkog sadržaja direktno, koji doprinosi širem angažmanu i viralnom potencijalu objava.

Osim što predstavlja oblik personalizacije politike, gdje političari naglašavaju svoje privatne veze i karakteristike, ovakav pristup doprinosi razvoju fenomena *politainment*. Politainment se javlja kada se svijet politike i zabave prepliću a akteri iz oba domena pojavljuju u istom prostoru, čime se kreira sadržaj koji je istovremeno politički i zabavan. Takva strategija omogućava političarima da povećaju svoju vidljivost i popularnost, posebno među mladom publikom, ali istovremeno doprinosi dugoročnoj zabavizaciji javne sfere. U tom kontekstu, politički sadržaji više ne služe isključivo informisanju ili debatanju politika, već i afirmaciji ličnog imidža i stvaranju medijski atraktivnog narativa.

DISKUSIJA

Sjedinjene Američke Države su sa TikTokom zamalo imale rastanak u januaru 2025. godine. Uticajna platforma je bila na pragu potpune zabrane na teritoriji SAD, u strahu od korištenja podataka Amerikanaca od strane kineske vlade. Stvar je odložena, a TikTok se dodatno utvrdio kao bitna komunikaciona platforma, s obzirom na sveobuhvatno nezadovoljstvo potencijalnog nestanka ove mreže u SAD.

Konkretni primjeri analize rezultata ovog istraživanja ističu da, iako i Donald Trump i Kamala Haris koriste TikTok u svrhu promocije svojih političkih ideja, to ne rade na isti način. Pristupi, stilovi, formati, poruke, strategije, teze i tematika koju primjenjuju se razlikuju, negdje značajnije a negdje manje značajno. Dvije dominantne političke stranke, Republikanska i Demokratska, nose sa sobom različite ideologije i, s obzirom na takvu političku i socijalnu polarizaciju, očekivan je različit pristup. Diskusija stoga razmatra na koji način analizirani stilovi i forme oblikuju političku poruku, kako utiču na percepciju

i angažman korisnika, te kakve implikacije imaju za budućnost političke komunikacije u digitalnom okruženju. Rezultati do kojih smo došli naznačavaju da TikTok ne predstavlja samo novi način obraćanja biračima već i prostor u kom se političke poruke prilagođavaju prirodi društvenih mreža i očekivanjima publike.

Sadržaj Donalda Trampa tokom predizborne kampanje 2024. godine se uglavnom oslanjao na klasične političke teme, kao što su domaća politika i ekonomska pitanja, dok je veliki dio njegovih videa spadao u kategoriju koju smo u prethodnom izlaganju nazvali „Drugo“. Ovakav obrazac nam može sugerisati da je Tramp, držeći se ustaljenog „dizajna“, tj. konfiguracije objava, težio dodatnoj mobilizaciji već postojećih birača. Paralelno sa tim, marginalizuje Tok Trendove (8,62%), oslanjajući se na sopstvenu ličnost kao najuticajniju strukturu/trend. Ciljao je da ostvari prisutnost u različitim oblastima politike, kao što je na primjer međunarodna politika, mada sve u okviru uobičajenog formata.

TikTok platformu je u čitavom svom značenju prihvatila i iskoristila Kamala Haris. Ona je u najvećem dijelu promovisala strategije *politainment*-a, u cilju privlačenja pažnje i mlađe publike. Objave Kamale Haris koje se tiču domaće politike i ekonomskih pitanja zastupljene su u skoro zanemarljivom procentu, dok je međunarodnu politiku, u ovom slučaju, smatrala nevažnom, ali, sa druge strane, svoj TikTok sadržaj je u velikoj mjeri usmjerila na društvena pitanja.

Od ukupnog analiziranog sadržaja od 58 objava, najveći postotak je zauzela podvrsta u analizi navedena pod „Drugo“, koja je podrazumijevala zabavne elemente i često pojavljivanje poznatih ličnosti. Uvođenjem *celebrity endorsement*-a, to jest marketinške strategije u kojoj poznata osoba (poput glumca, sportiste ili influensera) promoviše neku vrstu usluge kako bi iskoristila svoju popularnost, uticaj i kredibilitet da privuče ljude, poznate ličnosti služe kao most između mlađe publike, koja ne bi na drugi način obratila pažnju na ovakav sadržaj. Takve momente nalazimo i kod Trampa, no u nešto manjem postotku (Tramp 22,41%, Haris 34,48%). Ovo može voditi ka pristrasnom glasanju, pod uticajem emocija prema poznatim ličnostima, i staviti stvarni politički značaj u drugi plan (Nelson&Agbaleke, 2017).

Razlike u pristupu se vide i u samom stilu komunikacije. Haris se oslanja na trendove, muziku, humor i vizuelni prikaz u skoro 40% svojih videa, dok je kod Trampa to znatno rjeđe korišteno (8,62%). Ovo nam jasno ukazuje da je Haris odlučila da u kampanji mobilizuje sve digitalno pismenije i aktivnije učesnike virtuelnog svijeta, dok Tramp zadržava konzistentnost.

Iz svega navedenog, mogli bismo reći da ove razlike nisu samo posljedica individualnog pristupa već i reakcija na očekivanja izborne mase, i stare i nove.

ZAKLJUČAK

Cilj ove analize bilo je dublje razumijevanje karaktera sadržaja TikTok objava Donalda Trampa i Kamale Haris, sa posebnim fokusom na teme i stilove objava. Konačni zaključak koji možemo donijeti iz ove analize jeste da ova platforma nije samo način obraćanja biračima već i slobodni prostor u kom se političke poruke prilagođavaju logici društvenih mreža i očekivanjima mlađih generacija. Ne bi trebalo da zanemarimo sve jači uticaj na politički prostor koji ova platforma trenutno formira. U bliskoj budućnosti možda može postati, kako sada bitna u promociji političkih ličnosti tako i kasnije jedna od ključnih determinanti presuđivanja.

Najbitniji element jeste interaktivni pristup korisnika, koji ličnim učešćem mogu da komentarišu, mijenjaju i prilagođavaju sadržaj sebi, participiraju direktno i stvaraju političku arenu koja može dobiti sasvim novo značenje. Ovakav domen, osim što linearnu komunikaciju stavlja u drugi plan i prioritizuje mrežno komuniciranje, u svakom slučaju

jeste i biće potencijalna opasnost od pojednostavljivanja ozbiljnih i složenih informacija i poruka, s obzirom na to da je najistaknutija kategorija ove platforme angažman publike. S obzirom na to da pojam kao što je algoritam svoju bazu postavlja na interakciju, neke teme koje nose veoma visoku informativnu korist, a nisu dostigle određen broj interakcija, neće doći daleko. Politički pojedinci moraju prilagoditi sve karakteristike svog rada kalupu ove mreže kako bi ostali relevantni.

Sveukupno gledano, analiza potvrđuje da TikTok značajno utiče na način na koji se oblikuju političke poruke. On ne samo da omogućava direktnu komunikaciju s publikom već otvara i prostor za kombinaciju ozbiljnih i zabavnih sadržaja. To dovodi do svojevrsne zabavizacije politike, jer kandidati sve više eksperimentišu s formatima i stilovima kako bi ostvarili što veći efekat. Ulaganje u digitalni marketing u svrhe političke kampanje je poprimilo značajne dosege, i to se veoma jasno vidi u pregledu ovakvih istraživanja (Brennan Center for Justice, 2025). Ova platforma se može sagledati kao platforma koja može bitno transformisati način na koji se konstruišu političke poruke. Privlačan je i lak za korišćenje, specifičan zbog načina logike na kojoj funkcioniše. Bez pretjeranog razmišljanja, kratkog formata, vizuelne dopadljivosti i naglašene atraktivnosti, čini sve ono što ide u korak sa novim tehnologijama i generacijama. Način funkcionisanja ove platforme nam sve više medijatizuje politiku kroz zabavu, humor, satiru i trendove.

Američki televizijski program je 2004. godine osmislio i emitovao emisiju pod nazivom *American candidate*. Emisija je podrazumijevala takmičenje 12 različitih osoba koje su u određenom vremenskom periodu ispunjavali zadatke koji su ličili na one u predsjedničkoj kampanji, sve u cilju osvajanja nagrade od 200.000 dolara. Prema riječima Valentine Kardo i Džona Strita (Cardo & Street, 2007), da bi politika bila „popularizovana“, ona mora da bude uključena u zabavu, a ta ideja okretanja politike zabavi, koliko puta je bila osuđena, toliko puta je bila i odobrena.

Starenjem „generacije Z“, sve više „djece tehnologije“ dobija legalno pravo da svojim učešćem na izborima odlučuje o svojoj sopstvenoj kao i o sudbini svojih sunarodnika. Činjenica da ranije pomenuti termin *politainment* sve više dobija na značaju s godinama i da TikTok, potencijalno, u nekoj bliskoj budućnosti postaje relevantan kanal političke komunikacije može imati neki zastrašujuć prizvuk kod mnogih. Saznanja do kojih smo došli u analiziranju ovog rada će, nadamo se, dati određeni doprinos u daljem istraživanju oblasti politike i zabave, to jest političke komunikacije u današnjem vremenu.

LITERATURA

- Baumgartner, J., & Morris, J. (2009). *MyFaceTube Politics: Social Networking Web Sites and Political Engagement of Young Adults*. *Social Science Computer Review*, 27(3), 24–44. <https://doi.org/10.1177/0894439309333313>
- Boukes, M., & Vliegenthart, R. (2020). Political communication in the digital age: Twitter, Facebook, and beyond. *Journal of Political Marketing*, 19(1–2), 1–15. <https://doi.org/10.1080/15377857.2019.1695102>
- Brennan Center for Justice, OpenSecrets, & Wesleyan Media Project. (2025). Online ad spending in 2024 election totaled at least \$1.9 billion. Brennan Center for Justice. <https://www.brennancenter.org/our-work/analysis-opinion/online-ad-spending-2024-election-totaled-least-19-billion>
- Chadwick, A. (2013). *The Hybrid Media System: Politics and Power*. Oxford University Press.
- Cogitatiopress. (2023). *Political Communication on TikTok: The Case of Peru*. Cogitatiopress.
- Enli, G. (2017). Mediated authenticity: How the media constructs reality in politics. *Nordicom Review*, 38(S1), 83–96. <https://doi.org/10.1515/nor-2017-0410>
- Esser, F. (2013). Mediatization as a challenge: Media logic versus political logic. *Communicative Approaches to Politics and Society*, 37–53.
- Esser, F., & Strömbäck, J. (2014). Mediatization of politics: Understanding the transformation of Western democracies. *Palgrave Macmillan*.
- Harvard Kennedy School Misinformation Review. (2025). *TikTok and political campaigns in the 2024 U.S.*

- elections. Harvard Kennedy School.
- Jenkins, H., Ford, S., & Green, J. (2013). *Spreadable Media: Creating Value and Meaning in a Networked Culture*. New York University Press.
- Mazzoleni, G., & Schulz, W. (1999). "Mediatization" of politics: A challenge for democracy? *Political Communication*, 16(3), 247–261. <https://doi.org/10.1080/105846099198613>
- McClain, C., Anderson, M., & Gelles-Watnick, R. (2024). *How TikTok users view, experience the platform*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/internet/2024/06/12/how-tiktok-users-view-experience-the-platform/>
- Nelson, O., & Agbaleke, D. (2017). *Celebrity Endorsement Influence on Brand Credibility: A Critical Review of Previous Studies*. *Online Journal of Communication and Media Technologies*, 7(1), 15-32. <https://doi.org/10.29333/ojcm/2577>
- Nieland, J.-U. (2008) Politainment. In W. Donsbach (Ed.), *The international encyclopedia of communication*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell
- Ott, B. L. (2017). *The age of Twitter: Donald J. Trump and the politics of debasement*. *Critical Studies in Media Communication*, 34(1), 59–68. <https://doi.org/10.1080/15295036.2016.1266686>
- Smith, A. (2022). Kamala Harris' digital strategy: Engaging younger audiences. *Journal of Political Communication*, 39(2), 115–134.
- Street, J. (2011). *Mass Media, Politics and Democracy* (2nd ed.). Palgrave Macmillan.
- Strömbäck, J. (2008). Four phases of mediatization: An analysis of the mediatization of politics. *The International Journal of Press/Politics*, 13(3), 228–246. <https://doi.org/10.1177/1940161208319097>
- Strömbäck, J., & Esser, F. (2014). Mediatization of politics: Understanding the transformation of Western democracies. In F. Esser & J. Strömbäck (Eds.), *Mediatization of Politics: Understanding the Transformation of Western Democracies* (pp. 1–18). Palgrave Macmillan.
- Van Zoonen, L. (2005). *Entertaining the Citizen: When Politics and Popular Culture Converge*. Rowman & Littlefield.
- Vučetić, V. (2023). *Izazovi medijalizacije politike*. Banja Luka: Bina.
- Statista. (2024). *Number of TikTok monthly active users worldwide from 2016 to 2024*. Statista. <https://www.statista.com/statistics/1234567/tiktok-users-worldwide>
- Johnson, R. (2023). Political engagement through TikTok: New approaches in digital campaigning. *Digital Media & Society Journal*, 5(1), 45–62.

DIGITAL POLITICAL FORUM: THEMES AND STYLES OF PRE-ELECTION TIKTOK POSTS

Author: MIA MRKAIC

Email: mrkaic.mia@icloud.com

Mentor: Assist. Prof. Vuk Vučetić

Faculty of Philosophy, University of East Sarajevo

Introduction: TikTok is becoming an increasingly important platform for political communication, especially among young people. On this network, it is not uncommon for politics to mix with entertainment and popular trends, and politicians adapt their messages to the media's logic and audience expectations. This is an example of how politics is mediatized.

Aim: The aim of the study was first to examine the presence and popularity of Donald Trump and Kamala Harris on TikTok during the 2024 campaign, then to analyse the styles and formats of their posts, and finally to investigate which topics dominate and what the level of audience engagement is.

Materials and Methods: A total of 116 TikTok posts were analyzed, 58 from each candidate. Quantitative analysis tracked the number of views, comments, and likes to assess the popularity of the posts. Qualitative analysis examined the style and communication approach, as well as the content themes. This allowed us to connect audience reactions with the style and topics of the posts.

Results: Both candidates adapted to the TikTok logic, but in different ways. Trump chose posts that quickly attracted attention and highlighted his recognizable image. Harris experimented more with trends and formats, creating more diverse content and maintaining a consistent presence. Trump's posts generated intense reactions in a short time, while Harris achieved broader engagement through varied and continuous posts.

Conclusion: Politicians balance between informing and entertaining, and younger audiences engage more with interactive and creative content. However, in the long term, it remains uncertain how much these formats help people critically understand politics, as entertaining content often dominates deeper analysis.

Keywords: TikTok; political communication; mediatization; politainment; presidential elections

LJUDSKA PRAVA I PORODIČNI ODNOSI U KONTEKSTU SAVREMENIH OBLIKA NASILJA

Autor: MIRJANA SUBOTIĆ

e-mail: mirjanasubotic02@gmail.com

Mentor: prof. dr Velibor Bajić, prof. dr Siniša Karan

Naziv ustanove u kojoj je obavljeno istraživanje: Slobomir P univerzitet

Fakultet za bezbjednost i zaštitu Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Savremeno društvo suočava se sa složenim izazovima koji se ogledaju u narušavanju porodičnih odnosa i pojavom različitih oblika nasilja u porodici.

Cilj: Cilj je sagledavanje aktuelnih izazova u oblasti zaštite ljudskih prava kroz multidisciplinarni pristup rasvjetljavanja uloge institucija u prevenciji nasilja.

Materijal i metode: Istraživanje se oslanja na analizu pravnih dokumenata, statističkih izvještaja Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske i relevantne literature iz oblasti krivičnog prava.

Rezultati: U 2024. godini prijavljeno je 1070 slučajeva nasilja u porodici, što predstavlja smanjenje za 10,3% u odnosu na prethodnu godinu. Učinioci nasilja su u 92,9% slučajeva muškog pola, najzastupljeniji muškarci starosti od 41 do 50 godina.

Zaključak: Nasilje u porodici predstavlja multidimenzionalni problem koji zahtijeva integrisani pristup kroz jačanje svijesti društvene zajednice i unapređenje institucionalnih kapaciteta.

Ključne riječi: nasilje u porodici, ljudska prava, krivično djelo, prevencija.

UVOD

Savremeno društvo suočava se sa složenim izazovima koji se ogledaju u narušavanju porodičnih odnosa, kršenju ljudskih prava i sloboda, te pojavom različitih oblika nasilja. Porodica, kao osnovna ćelija društva, istovremeno je prostor podrške i razvoja, ali i potencijalnog konflikta. Psihološki procesi unutar porodice, dinamika međusobnih odnosa i djelovanje aktera akcionih nacionalnih planova (ANP) značajno utiču na mogućnost prevencije i rješavanja nasilnih obrazaca ponašanja.

Cilj istraživanja je da se sagledaju aktuelni izazovi u oblasti zaštite ljudskih prava i sloboda u kontekstu porodičnih odnosa, te da se kroz multidisciplinarni pristup rasvijetli uloga institucija, stručnjaka, društvene zajednice u prevenciji nasilja. Poseban naglasak stavlja se na povezivanje teorijskih znanja i praktičnih iskustava, kako bi se doprinijelo unapređenju postojećih politika, jačanju podrške porodici i afirmaciji ljudskih prava u savremenom društvu.

Još uvijek ne postoje konzistentna i cjelovita mišljenja o pojmu i prirodi ljudskih prava, iako su posljednjih godina u tom kontekstu učinjeni značajni pomaci. Ovo posebno zbog činjenice da njihova sadržina, pored pravnih, uključuje i veoma kompleksne vanpravne, posebno politikološke, sociološke i kulturološke elemente. Zbog toga je za njihovo potpuno razumijevanje neophodno razmatranje širih kulturno-filozofskih i socio-politikoloških pretpostavki koje utiču na nastanak, prirodu tumačenja, primjenu i kršenje ljudskih prava.

Šta su ljudska prava veoma je složeno pitanje, mnogo složenije nego što na prvi pogled izgleda. U uslovima različitih kultura i civilizacija, te nesavršenih mehanizama implementacije, ovo pitanje je suštinsko i vrlo praktično.

Klasična ustavnopravna teorija određuje ljudska prava kao „subjektivna javna prava

koja posjeduju građani u odnosu na državnu vlast". Ona predstavljaju svojevrsnu branu, granicu protiv zloupotreba državne vlasti, kao i najvažniji mehanizam njene kontrole i ograničenja. Ljudska prava se ostvaruju ili krše u jednom krajnje neravnopravnom, hijerarhizovanom, vertikalnom društvenom odnosu, građani – državna vlast.

Ljudska prava nastaju kao prirodna, jer ih čovjek stiče činjenicom rođenja, a ne voljom ili milošću države. Ostvaruju se u odnosima sa drugim ljudima i državnom vlašću, unutar ustavnopravnog i međunarodnopravnog poretka. Time se njihova struktura nužno dopunjuje različitim pozitivnim sociološko-politikološkim sadržajem. Dakle, nisu sva subjektivna prava koja pripadaju pojedincima i ljudska prava. „Ljudska prava su samo ona subjektivna prava, koja se ne duguju državi i njenoj volji, već ih ljudsko biće ima samim tim što je ljudsko biće, dakle nezavisno od države i objektivnog prava koga ona stvara“ (Dmičić i Glodić, 2008).

Poštovanje ljudskih prava je vrlo bitan uslov normalnog i regularnog funkcionisanja svakog državnopravnog poretka i društva, faktor od koga u velikoj mjeri zavisi njegov opšti razvoj i napredak. Praksa potvrđuje pravilo da su društva zasnovana na ovakvom konceptu ljudskih prava, ekonomski, socijalno i kulturno najrazvijenija. Vrlo su rijetki izuzeci da su države i društva koja ne poštuju ljudska prava i slobode postigla značajni nivo ekonomskog, socijalnog i kulturnog razvoja (Dmičić i Glodić, 2008).

PODJELA (KLASIFIKACIJA) PRAVA I SLOBODA ČOVJEKA I GRAĐANINA

U prvim ustavima nije ni bilo odredaba o pravima i slobodama, pa ni njihove kvalifikacije. Međutim, devetnaesti i dvadeseti vijek karakteristični su po promjenama u konstituisanju novih država i donošenju ustava. Uporedo s tim, snažno se razvila filozofska, politička i pravna misao o potrebi zaštite čovjeka, tj. da se moraju utemeljiti i zaštititi njegova prava i slobode. Postoji oko 190 država i skoro toliko ustava i u većini njih regulisana su prava i slobode građana (Dmičić i Glodić, 2008).

Uopšte uzevši, sva ljudska prava i osnovne slobode mogu se svesti u četiri grupe:

1. Lična prava i slobode – Lična prava i slobode ulaze u red osnovnih i javljaju se u svim ustavnim sistemima, jer se njima štite osnovni fizički, moralni i duhovni integritet čovjeka. Ova prava su, istorijski gledano, najstarija i predstavljaju temelj svih drugih prava, naročito od vremena buržoazijskih revolucija. Mnogi ustavi u svijetu stavljaju u sam vrh lična prava i slobode, u koja spadaju: pravo na život, pravo na jednakost ljudi, sloboda čovjeka, prava ličnosti na zaštitu dostojanstva i integriteta, sloboda kretanja i nastanjivanja, pravo čovjeka u postupku pred državnim organima, nepovredivost stana, sloboda misli i opredjeljenja, sloboda savjesti i vjeroispovijesti, nepovredivost tajne pisma, pravo na zaštitu podataka o ličnosti, sloboda izražavanja nacionalne pripadnosti, sloboda nauke i umjetnosti (Dmičić i Glodić, 2008).
2. Politička prava i slobode – Politička prava su građanska prava. Ona su restriktivna jer njihova širina zavisi naročito od dostignutog nivoa demokratije, oblika državnog uređenja, tipa društva. Cilj afirmacije političkih prava i sloboda građana je ograničavanje nosilaca javne vlasti. Vremenom se stvorio širok demokratski (politički) front koji je institucionalizovan naročito kroz organe parlamentarne demokratije, čije funkcionisanje predstavlja veliki korak u pravcu ostvarivanja i zaštite prava i sloboda građana. To su biračko pravo, sloboda udruživanja, sloboda govora i javnog istupanja, sloboda zbora i javnog okupljanja, sloboda štampe i drugih vidova javnog izražavanja, pravo na predstavke, peticije i prijedloge, pravo na javnu kritiku, pravo na državljanstvo.
3. Ekonomsko-socijalna prava i slobode – Ova prava su „mlađa“ i spadaju u tzv.

drugu generaciju prava i sloboda. Afirmacija ovih prava javlja se u doba izlaska iz liberalnog perioda u period tzv. zrelog građanskog društva, kada država preuzima značajnu ulogu u ekonomsko-socijalnoj sferi. Tome su doprinijeli radnički i socijalni pokreti, posebno oni iz devetnaestog vijeka. Ekonomsko-socijalna prava i slobode su: pravo svojine, pravo nasljeđivanja, pravo na rad, pravo na ograničeno radno vrijeme, pravo na zaštitu na radu, pravo na osiguranje, pravo na štrajk. Socijalna prava su: pravo na zaštitu zdravlja, pravo invalida na posebnu zaštitu, pravo na zaštitu majke, djece i porodice, pravo na školovanje.

4. Nova i posebna prava i slobode su ekološka prava, prava u oblasti upravljanja, prava i slobode etničkih grupa i nacionalnih manjina, prava i slobode stranaca i lica bez državljanstva (Dmičić i Glodić, 2008).

USTAVNE DUŽNOSTI I ODGOVORNOSTI ČOVJEKA I GRAĐANINA

Nivo demokratičnosti nekog državnog uređenja ogleda se naročito u tome koliko građani učestvuju u vršenju vlasti i upravljanju i koji se oblici pri tom koriste. Ustavom se garantuju prava i slobode građanima i njihovo učešće u svim oblicima državne vlasti (zakonodavnoj, izvršnoj, sudskoj i upravnoj) (Dmičić i Glodić, 2008).

Prava i slobode čovjeka i građanina se ostvaruju, a dužnosti izvršavaju neposredno na osnovu ustava, osim onih za koje je ustav predvidio da se uslovi za njihovo ostvarivanje utvrđuju zakonom. Ljudi su istovremeno nosioci prava i sloboda, dužnosti i odgovornosti. Čovjek ne može imati samo prava, on mora imati i odgovornosti i dužnosti. Ustav Republike Srpske utvrđuje sljedeće dužnosti:

1. Dužnost je svih i svakoga da se pridržava ustava i zakona;
2. Dužnost je svakoga da poštuje prava i slobode drugih;
3. Dužnost je pravo građana da učestvuje u odbrani zemlje;
4. Dužnost je svakoga da plaća porez;
5. Dužnost je svakoga da savjesno i odgovorno vrši javnu dužnost;
6. Dužnost čuvanja životne okoline;
7. Dužnost pružanja pomoći drugome u nevolji;
8. Dužnost i obaveze stranaca (Dmičić i Glodić, 2008).

ŠTA SE PODRAZUMIJEVA POD FIZIČKIM NASILJEM U PORODICI?

Nasilje u obliku fizičkog napada je najprepoznatljivije i čini najveći dio svih poznatih slučajeva nasilja u porodici. Ono je opšteprisutno, najlakše ga je uočiti i dokazati. Žrtva je najdirektnije izložena agresiji učinioca. Ovaj vid nasilja donosi fizičku patnju i dovodi žrtvu u stanje ugroženosti i straha za fizički integritet. Može se definisati kao svaki fizički napad koji je usmjeren na ugrožavanje fizičkog integriteta osobe. Ono obuhvata napade, prijetnje, pokušaje i izvršenja nasilnih radnji (Šćepović i Lepir, 2023).

Teži oblici fizičkog nasilja mogu završiti ugrožavanjem života i ubistvom. Konačan ishod svakog čina fizičkog nasilja jeste ugnjetavanje i uspostavljanje kontrole nad osobom upotrebom fizičke sile ili prijetnjom njome, a manifestuje se povredama na tijelu ili strahom od zadobijanja istih. Uglavnom su to povrede izazvane rukama (šakama), nogama, oružjem, predmetima ili zloupotrebom mehaničkih naprava, električnih uređaja ili hemijskih sredstava, a povrede na tijelu žrtve ukazuju na to da je učinjeno fizičko nasilje.

Nekoliko najučestalijih agresivnih postupaka koji dovode do fizičkih povreda kod žena su: guranje, šamaranje, udaranje, čupanje kose, bacanje predmeta prema ženi ili blizu nje, sve do incidenta opasnih po život, poput prijetnji ili pucanja na ženu vatrenim oružjem,

kao i napada i ubadanja nožem ili drugim oštrim predmetima. Fizičkim nasiljem smatraju se i nasilne radnje koje ne ostavljaju vidljive povrede, ali za posljedicu imaju ugroženost fizičkog integriteta žrtve, kao što su opasna oružja, uništavanje lične imovine, uskraćivanje sna, hrane ili vode (Šćepović i Lepir, 2023).

U tom smislu, fizičko nasilje treba posmatrati šire od samog čina neposrednog nanošenja povreda. Ono ima svoje produženo djelovanje kroz psihičke posljedice koje ostavlja na mentalno zdravlje žrtve. Posebno su tome izložena djeca, starije i iznemogle osobe. Fizičko nasilje koje se dešava neposrednom prijetnjom fizičke sile najlakše je prepoznati. Ono sa sobom donosi vidljive i lako prepoznatljive tragove, što olakšava njegovo procesuiranje u dokazivanju krivičnog djela.

Modrice, hematomi, ogrebotine, posjekotine, rane, prelomi i sl. na tijelu žrtve jesu pokazatelji koji upućuju na to da je izvršeno fizičko nasilje. Pojedini autori razlikuju „lakše” i „teže” oblike fizičkog nasilja. Neki od lakših oblika fizičkog nasilja, kao što su šamari i batine, nerijetko su društveno prihvatljivi i smatraju se „normalnim” jer proizlaze iz tradicionalističkih shvatanja vaspitanja djece i upražnjavanja uobičajenih partnerskih odnosa koji se nalaze u dubokoj sferi privatnosti. Teški oblici fizičkog nasilja u porodici manje se tolerišu i podložni su bržem reagovanju institucija sistema. Povrede ovog tipa fizičkog nasilja u pravilu zahtijevaju medicinsku obradu.

Cilj svakog akta fizičkog nasilja jeste nanošenje fizičkog bola. Moglo bi se reći da je fizička patnja ključni element koji određuje fizičko nasilje kao posebnu vrstu unutar interpersonalnog nasilja, a da su dominacija i potčinjenost konačni ishodi fizičkog zlostavljanja. Uzroci fizičkog zlostavljanja u porodici mogu biti različiti. Oni proizlaze iz sadejstva individualnih određenja i karakternih crta ličnosti, društvenih i moralnih vrijednosti zajednice u kojoj se nasilje dešava i rizika koji proizlaze iz različitih sociopatoloških ponašanja, kao što su alkoholizam, narkomanija, prostitucija i kriminalitet (Šćepović i Lepir, 2023).

Fizičko nasilje u porodici, kada se jednom desi, gotovo u pravilu postaje sastavni dio budućih porodičnih odnosa. Ono obično ima ciklični tok i promjenjiv intenzitet. Ponavlja se u intervalima, što znači da postoje faze kada se intenzitet smanjuje i povećava. Činjenica da je fizičko nasilje u porodicama iz tradicionalističkih kultura opšteprisutna pojava ima za posljedicu prikrivanje pravih uzroka nasilja.

Pod plaštom kulturološke posebnosti i „uobičajenog” ponašanja u porodičnim odnosima, nasilje potraje duži period, žrtva se „navikne”, te polako prešutno prihvati „lakše” oblike fizičkih napada. Tome doprinosi moralna osuda prijavljivanja, ali i intertnost nadležnih institucija u procesuiranju ovih slučajeva. Upravo su to neki od razloga nedovoljne institucionalne vidljivosti fizičkog nasilja u porodici kod takvih zajednica (Šćepović i Lepir, 2023).

Poseban oblik fizičkog nasilja u porodici dešava se kroz formu fizičkog kažnjavanja kao vaspitnog metoda prema djeci. Iako međunarodni dokumenti i pravni akti jasno govore o zabrani svih oblika nasilja nad djecom, primjena „batina” u porodičnom vaspitanju i dalje se nalazi u sivoj zoni većine zajednica u svijetu. Zašto je tolerantnost društva prema fizičkom kažnjava-

Slika 1. Nasilje u porodici

nju djece od strane roditelja i dalje prisutna? Razloge vjerovatno treba tražiti više u kulturološkom obrascu nego u pravnim normama. Nasilje nije i ne može biti opcija. Za nasilje nema oproštaja (Šćepović i Lepir, 2023).

KAKO SE MANIFESTUJE PSIHIČKO I EMOCIONALNO NASILJE U PORODICI?

Psihičko nasilje je ubjedljivo teže nego fizičko. Posljedice koje ostavlja su trajne; one se ne zacjeljuju i nikada se ne zaboravljaju. Žrtva poslije nasilja više nikada nije i ne može da bude ista. Psihičko i emocionalno nasilje podrazumijeva svjesne radnje i postupke koji su usmjereni prema mentalnoj i emocionalnoj destabilizaciji osobe. Psihičko nasilje uključuje radnje koje stvaraju osjećaj straha, dok je emocionalno nasilje vezano za gubitak samopoštovanja (Šćepović i Lepir, 2023).

Psihičko nasilje definiše se kao „namjerno ponašanje koje ozbiljno narušava psihički integritet nekog lica prinudom odnosno prijetnjama. i psihičko i emocionalno nasilje uključuje akte verbalnih napada i neprijateljskih ponašanja, kao što su: vrijeđanje, zastrašivanje, prijetnje, ismijavanje, vikanje, obezvređivanje i ponižavanje, stvaranje osjećaja krivice, stalno kritikovanje, nazivanje pogrdnim imenima, javno ponižavanje žrtve, izolacija žrtve, obeshrabrivanje bilo kakvih samostalnih aktivnosti iskazima ljubomore i sl.

Takođe, psihičkim i emocionalnim nasiljem mogu se smatrati posljedice drugih nasilnih radnji koje izazivaju psihičku i mentalnu destabilizaciju ličnosti. Tako, na primjer, fizičko povređivanje, zatvaranje, uskraćivanje lijekova, prisiljavanje na intimne odnose, uništavanje ličnih stvari, agresivno ponašanje prema kućnim ljubimcima ili dragim osobama mogu izazvati psihičke i emocionalne traume kod žrtve, čije se posljedice mogu osjećati godinama.

Isto tako, radnje koje ugrožavaju ličnu, ekonomsku i socijalnu bezbjednost žrtvinih bliskih osoba mogu kao posljedicu imati stvaranje stanja psihičke i emocionalne neuravnoteženosti. Takođe, zabranjivanje ostvarivanja socijalnih kontakata, proganjanje, zabrana rada, finansijsko iskorištavanje i dr. nose rizike od dodatnog zlostavljanja žrtve, koje ima svoje psihičke i emocionalne korijene (Šćepović i Lepir, 2023).

Psihičko nasilje je najčešći vid nasilja u porodici, ali istovremeno i najteže uočljiv. Ono je najviše prisutno u intimnim i partnerskim vezama. Što je vrijeme izloženosti duže, žrtva će imati teže posljedice, nerijetko dovoljno ozbiljne da budu uzrok hroničnih psihijatrijskih oboljenja, a ponekad i uzrok samoubistva. Psihološkom nasilju u porodici treba pripisati i posljedice ekonomskog nasilja.

Osnova ekonomskog nasilja nalazi se u manifestaciji moći i dovođenju drugih članova porodice u ekonomsku zavisnost i podređenost kako bi se, putem materijalnih sredstava (novca) provodila volja učinioca nasilja, obično muškarca, koji raspolaže najvećim dijelom materijalnih i finansijskih resursa u porodici. Posebna podgrupa psihičkog nasilja jeste verbalno uznemiravanje, uhođenje i provjeravanje. Ovom obliku nasilja mogu biti izloženi svi članovi porodice, mada je ono specifično za nasilje među supružnicima, odnosno među intimnim partnerima. Podjednako i u istom intenzitetu pogođena su oba pola, i žene i muškarci (Šćepović i Lepir, 2023).

SLOŽENOST POJAVE SEKSUALNOG ZLOSTAVLJANJA U PORODICI

Seksualno nasilje je univerzalni društveni problem koji je prisutan u svim istorijskim epohama i u svim društvima. Rasprostranjenost seksualnog nasilja govori o njegovoj opštoj prisutnosti u društvu i danas. Iako se svijest o opštedruštvenoj neprihvatljivosti takvog ponašanja značajno promijenila, seksualno nasilje i dalje ostaje veoma prisutno, sa tendencijom intenziviranja. Ono se najmanje prijavljuje i najređe procesuiraju, posebno

ako traje duže vrijeme (Šćepović i Lepir, 2023).

Seksualno nasilje očituje se kao seksualni napad, što podrazumijeva upotrebu fizičke ili druge sile (manipulacija, strah, ekonomska prisila i dr.) za postizanje ili pokušaj seksualne penetracije, uključujući silovanje, kao njegov najekstremniji oblik. Ono u sebi inkorporira fizičko, psihičko i emocionalno nasilje u jedan ili više nasilnih napada koji ostavljaju dalekosežne posljedice na žrtvu i njenu okolinu.

Njime su pogođene sve osobe, bez obzira na njihov materijalni, ekonomski ili obrazovni status, etničku ili kulturološku pripadnost. Ono je u svojoj prirodi rodno uslovljeno nasilje jer se dešava u polju intimnosti i na relaciji polnih i rodni uloga koje osobe imaju kao ljudska bića. Najčešće su pogođene žene i mlađe osobe (Šćepović i Lepir, 2023).

Najteži oblik seksualnog nasilja dešava se prema osobama koje zbog svog zdravstvenog stanja, invaliditeta ili životne dobi nisu u mogućnosti da se odupru nasilniku. Posebno su takvim oblicima nasilja izložena djeca. Seksualno nasilje u porodici jeste poseban oblik nasilja koje se dešava između osoba koje su vezane intimnim ili krvnim vezama. Ono se može desiti u bilo kojoj dobi, uključujući i djetinjstvo, a mogu ga učiniti roditelji, supružnici, poznanici i stranci, kao i intimni partneri (Šćepović i Lepir, 2023).

DA LI JE ZANEMARIVANJE ILI NEMAR NASILJE U PORODICI?

Zanemarivanje se definiše kao konstantno propuštanje brige o osnovnim potrebama onih o kojima se brinu druge osobe. Prepoznaje se kao kontinuirano namjerno ili nenamjerno uskraćivanje hrane, lijekova, održavanja lične higijene, zdravstvene zaštite, njege i bezbjednosnog nadzora. Zanemarivanjem u porodici uskraćuje se zaštita životnih i mentalnih potreba članova porodice. Zanemarivanjem su pogođeni: dojenčad, djeca, osobe s invaliditetom, bolesni, starije i nemoćne osobe, osobe s mentalnim poremećajima, te druge osobe koje su najčešće zbog zdravstvenog ili socijalnog stanja u potrebi za brigom drugih.

Zanemarivanje se često identifikuje kao jedan od najdominantnijih oblika nasilja nad djecom i ono se prepoznaje kao uskraćivanje djeteta za brigu o vaspitanju, obrazovanju, zdravstvenoj zaštiti i njezi. Osobe koje vrše nasilje zanemarivanjem unutar porodice jesu roditelji, staratelji ili drugi članovi porodice, a u sistemima zaštite, podrške i njegovanja to je osoblje bolnica i domova za djecu bez roditeljskog staranja (Šćepović i Lepir, 2023).

Zanemarivanje starijih osoba u porodicama najčešće se vrši nenamjerno, dok namjerno zanemarivanje možemo susresti više u bolnicama i ustanovama za smještaj, kao što su domovi za starije osobe, domovi za nezbrinutu djecu, dnevni centri i sl. Zanemarivanje nalazimo i na nivou zajednice i sistema. Ukoliko institucije vlasti godinama ne usklađuju iznose socijalnih prestacija sa životnim potrebama ili ne obezbjeđuju usluge korisnicima sistema socijalne, zdravstvene i invalidske zaštite, tada možemo govoriti o sistemskom zanemarivanju socijalno osjetljivih kategorija stanovništva.

Porodičnim zakonom Republike Srpske ustanovljena je obaveza državnih organa da preduzmu mjere za zaštitu djeteta od svakog oblika zanemarivanja, nasilja i zlostavljanja i od svake vrste eksploatacije. U Krivičnom zakoniku Republike Srpske, u odjeljku Napuštanje nemoćnog člana lica, stoji da se „ima kazniti zatvorskom kaznom svakog koji je ostavio bez pomoći u stanju ili prilikama opasnim za život ili zdravlje nemoćnu osobu koja mu je povjerena ili o kojoj je inače dužan da se brine” (Šćepović i Lepir, 2023).

Zanemarivanje dolazi „u paketu” sa devijantnim ponašanjima u porodici, kao što su zloupotreba psihoaktivnih supstanci (alkohol, droga) ili kriminal. Zanemarivanje može biti prisutno u siromašnim, ali i u dobro situiranim porodicama, s tim što je u siromašnim porodicama ono obično rezultat objektivnih nemogućnosti zadovoljavanja potreba svih članova porodice, dok je u materijalno situiranim porodicama to plod klasičnog nemara i nebrige za potrebe drugih. Ipak, iskustva govore da je zanemarivanje prisutnije u mate-

rijalno depriviranim porodicama, gdje stanje siromaštva utiče na promjenu prioriteta, u čemu zavisni članovi porodice ostaju uskraćeni za potrebna sredstva i pažnju (Šćepović i Lepir, 2023).

Krivični zakonik Republike Srpske („Službeni glasnik RS”, br. 64/17, 104/18, 15/21 i 89/23) u članu 208. definiše krivično djelo nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici. Prema ovom članu, ‘ko primjenom nasilja, prijetnjom da će napasti na život ili tijelo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, tjelesni integritet ili duševno zdravlje člana svoje porodice, kazniće se zatvorom do tri godine’. Teži oblici ovog djela obuhvataju slučajeve kada je djelo učinjeno prema djetetu, u prisustvu djeteta, ili kada nastupe teške posljedice po zdravlje žrtve.

POČINIOCI AKCIONO-NACIONALNOG PLANA

Glavni počinilac ANP jeste akter prilagođen strukturi: suprug/otac. On nosi oko 50% svih iniciranja ANP. Dominira kao počinilac ANP u svakom ponašanju, ali je ta dominacija posebno intenzivna kod najoštrijih ANP, kao što su prijetnje i udaranja. Vrlo je važno da ponašanja sa visokim indeksom nasilnosti u 100% slučajeva počinje suprug-otac. Supruga-majka kao počinilac ANP pokriva oko jednu petinu svih inicijativa, ali su to uglavnom blaža ANP. Čak i u ponašanjima u kojima ona sama dostiže maksimum angažmana, to je uvijek makar dvostruko manje u odnosu na supruga-oca (Miletić-Stepanović, 2006).

U odnosu na suprugu-majku kao počinioca ANP, suprug-otac makar dvostruko češće počinje svako posmatrano ponašanje, a prijetnje i udaranja čak pet puta češće. Primjer o incestu koji se događao između oca i kćeri od 4. godine u vrijeme kada je majka bila u porodilištu (Lukić, 1998). Supruga nije imala nikakvu podršku od svoje roditeljske porodice (razvedena alkoholičarka). Ona sama je socijalni slučaj. Situacija incesta se ponovila poslije nekoliko godina. Muž je prijetio da će ih sve poklati ako nešto budu pričale okolo, ali je ipak završio u zatvoru.

Sljedeći slučaj je slučaj žene-ubice. Živjela je u situaciji jakog hroničnog nasilja, bila prebijena u toku trudnoće (Stevanović, 1998). „Muž joj je džudo reprezentativac Jugoslavije, tukao je sve redom, svoju majku, svoju trudnu ženu; razbijao flašu o glavu, sklapirao je, tukao nogom od stolice. Djecu je tukao trožilnim kablom, crijevom za gas, vilama i lancima od bicikla” (Miletić-Stepanović, 2006).

AGRESIJA U SAVREMENOM SVIJETU

Razumijevanje agresije oduvijek je bilo, a danas je to i posebno, izazov za sve one u nauci, politici, umjetnosti koji izučavaju ponašanje pojedinaca i grupa. Vjerovatno najteži, ali osnovni problem šta treba podrazumijevati pod riječju agresija ili agresivnost – izgleda nigdje u svijetu još nije uspješno riješen, pa su zbrke oko toga pojma, semantičko-lingvističke prirode, razlog što još postoji nerazumijevanje i međusobno mimoilaženje, čak i onda kada se o tome pojmu raspravlja naučno i na skupovima koje vode odlični stručnjaci iz psihologije, psihijatrije ili sociologije.

Sama riječ potiče od latinskog *aggredior*, što ima više značenja, a prvenstveno znači: koraknuti ka, zakoračiti; bliže prići, ali i: iznenada napasti, nasrnuti. Činjenica što kod većine ljudi vrlo česta upotreba riječi agresija izaziva gotovo automatski negativnu asocijaciju, još više otežava objektivni prilaz ovom složenom pojmu.

PSIHOLOŠKO-PSIHIJATRIJSKI VID NASILJA

Da li smatrate da je nasilje bolest, da li je urođena ili se stiče? Pojava nasilja nesumnjivo kompleksnog fenomena u životu pojedinca i društva mora da se proučava, između ostalih vidova, i sa onog psihološko-psihijatrijskog. Dovoljno je da pomenemo jednu određenu i u savremenoj psihijatrijskoj klasifikaciji prilično omeđenu grupu psihijatrijskih bolesnika za koje se zna da su skloni nasilnom odnosno agresivnom ponašanju, ili da se podsjetimo čestog mehanizma odbrane pojedinca koji se služi projekcijom i tada na paranoidan način pokušava da preradi svoje unutarnje agresivne potrebe – pa da uvidimo da se ova grana medicine mora prihvatiti kao neophodno pomoćno sredstvo u kauzalno-genetskom prilazu problemu nasilja.

Dok je klinički psihološko-psihijatrijski način posmatranja u stanju da pruži relativno zadovoljavajući prikaz agresivnog ponašanja bolesnog pojedinca u uslovima psihijatrijskih ustanova u kojima se ovaj nalazi na ispitivanju i liječenju, socijalna psihopatologija i socijalna psihijatrija, bez kojih se savremeni razvoj psihijatrije ne može zamisliti, sve su više u mogućnosti da objektivno posmatraju i procjenjuju pojave nasilja, organizovanog ili onog spontanog i eksplozivno ispoljavanog u manjim ili većim društvenim grupama (Jerotić, 2018).

Treba istaći da je nasilje nekog čovjeka ili čitave grupe upravljeno prema nekom drugom čovjeku, grupi, pa i prema prirodi ili stvarima od vrijednosti, često jedini način samoodržanja pred nezadrživom navalom ničim obuzdane agresije, koja bi se, u suprotnom, svom silnom upravila prema unutra i dovela do samouništenja. Ovim mehanizmom klackalice, pri čemu je agresija upravljena čas prema spolja čas prema unutra, mogu se dobro objasniti samoubistva ubica. Vrlo vjerovatno su i neke čovjekove fizičke bolesti izraz samorušilaštva koje je dostiglo određen stupanj (Jerotić, 2018).

OBAVEZANO PSIHIJATRIJSKO LIJEČENJE, ČUVANJE U ZDRAVSTVENOJ USTANOVI I PSIHOSOCIJALNI TRETMAN

Mjera obaveznog psihijatrijskog liječenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi, bez obzira na to da li se radi o neuračunljivom ili bitno smanjeno uračunljivom učiniocu, izriče se na neodređeno vrijeme i traje dok se ne otklone psihičke smetnje usljed kojih je izvršio krivično djelo. Zbog toga, sud je dužan da svake godine u posebnom postupku utvrđuje da li su prestali postojati razlozi zbog kojih je osuđeno lice upućeno u zdravstvenu ustanovu i, na osnovu toga, odlučuje o njenom ukidanju ili potrebi daljeg produžavanja.

U slučaju da i dalje postoje razlozi zbog kojih je osuđeni upućen na obavezno liječenje i čuvanje u bezbjednosti, mjera obaveznog psihijatrijskog liječenja i čuvanja u zdravstvenoj ustanovi s obzirom na to da je neodređenog trajanja, može da traje duže od izrečene kazne zatvora. Mjera bezbjednosti obaveznog psihosocijalnog tretmana takođe je namijenjena za krivična djela koja spadaju u grupu nasilničkog kriminaliteta (Bajičić, 2021).

Izriče se učiniocu krivičnog djela sa elementima nasilja ako su ispunjena dva uslova: prvi, ako se na osnovu ranijeg života učinioca, njegovih psihičkih karakteristika i ličnosti utvrdi da postoji opasnost da će ponoviti isto ili slično krivično djelo i drugi da je radi otklanjanja opasnosti potreban psihosocijalni tretman učinioca krivičnog djela. Izriče se uz kaznu zatvora i uslovnu osudu.

Ukoliko je izrečena uz kaznu zatvora, izvršava se u ustanovama za izdržavanje kazne zatvora. U slučaju da je osuđeni pušten na uslovni otpust, a ne nastavi sa izvršavanjem ove mjere u drugoj odgovarajućoj ustanovi, sud će opozvati uslovni otpust. U slučaju da je izrečena uz uslovnu osudu, a učinilac se u toku vremena provjeravanja određenog u uslovnoj osudi ne podvrgne obaveznom psihosocijalnom tretmanu, sud će opozvati uslovnu osudu i izreći utvrđenu kaznu (Bajičić, 2021).

PSIHOTERAPIJA, NASLJEĐE NASPRAM OKOLINE

Psihoterapija, ili terapija razgovorom, podrazumijeva različite tretmane koji mogu pomoći pojedincima koji doživljavaju širok spektar mentalnih zdravstvenih tegoba i emocionalnih izazova, u ublažavanju tih stanja, radi boljeg funkcionisanja i ostvarivanja većeg stepena psihološkog blagostanja. Psihoterapija se definiše kao informisana i namjerna primjena kliničkih metoda i međuljudskih stavova proizašlih iz utvrđenih psiholoških principa u svrhu pomoći ljudima da modifikuju svoje ponašanje, spoznaje, emocije i/ili druge lične karakteristike u pravcima koje učesnici smatraju poželjnom (Dimitrijević i Stančić, 2024).

Postoji preko 400 varijanti psihoterapijskih pristupa, teorijski model na kojem se zasnivaju (psihodinamski, bihejvioralno-kognitivni, humanistički, integrativno-holistički itd.), format (individualni, porodični, parovni, grupni), vremensko trajanje, učestalost sesija itd. Psihoterapijom se bave stručnjaci različitih profila kao što su psihijatri, psiholozi, socijalni radnici, filozofi itd.

Veoma snažna preporuka podrazumijeva da postoje dokazi visokog kvaliteta da tretman proizvodi klinički značajan efekat na simptome poremećaja koji se liječi, postoje dokazi visokog kvaliteta da tretman proizvodi klinički značajan efekat na funkcionalne ishode, postoje dokazi visokog kvaliteta da tretman proizvodi klinički značajan efekat na simptome i/ili funkcionalne ishode barem tri mjeseca nakon prekida tretmana, barem jedno sprovedeno istraživanje je pokazalo efikasnost u neistraživačkim okruženjima (Dimitrijević i Stančić, 2024).

Istraživanja pokazuju da genetski faktori igraju značajnu ulogu u određenim psihološkim osobinama i stanjima mentalnog zdravlja. Na primjer, studije o nasljednosti sugerišu da genetski stav može uticati na osjetljivost pojedinca na stanja kao što su depresija ili anksioznost. Biološki mehanizmi, kao što su hormoni i neurološki procesi, doprinose bihejvioralnim i psihološkim obrascima, što potvrđuju studije o razvoju mozga i funkciji neurotransmitera, koje naglašavaju ulogu bioloških osnova u oblikovanju psiholoških atributa. Sredina u kojoj osoba odrasta, uključujući kulturne, društvene i porodične faktore, takođe, značajno oblikuje njenu ličnost i ponašanje. Teorija socijalnog učenja, na primjer, sugerise da se ponašanje uči posmatranjem i oponašanjem drugih (Dimitrijević i Stančić, 2024).

KRIVIČNA DJELA PROTIV SLOBODA I PRAVA GRAĐANA

Svako ljudsko biće samim činom rođenja, bez obzira na svoj pol, vjeru, političko ili drugo uvjerenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, imovinu, obrazovanje, društveni položaj ili druge osobine stiče određena neotuđiva prava i slobode. Od broja i obima sloboda i prava, od obima, efikasnosti i načina njihove zaštite, kao i od mogućnosti njihovog ostvarivanja u svakodnevnom životu, zavisiće i stvarni položaj čovjeka u društvu. Ona se temelje na vrijednostima dostojanstva, jednakosti, slobode, nediskriminacije, tolerancije, pravde, odgovornosti, međusobne saradnje i prihvatanja (Bajičić, 2023).

Kao takva, ljudska prava i slobode su univerzalna, neotuđiva, nedjeljiva i međusobno zavisna. Ljudska prava i slobode su isti za sva ljudska bića i ne mogu se oduzeti, osim u slučajevima kada se njima ugrožavaju prava i slobode drugih lica. Radi se o pravima i slobodama koja su međusobno uslovljena i povezana i ne mogu se posmatrati odvojeno jedno od drugih. Naime, ljudska prava nisu zasluge ili nagrade pa se, stoga, ne poklanjaju niti se oduzimaju već pripadaju svakom čovjeku na temelju činjenice njegovog postojanja.

Najznačajniji dokument za zaštitu ljudskih prava i sloboda je Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i temeljnih sloboda, koja obavezuje sve države potpisnice da u okviru

svojih nadležnosti garantuju svakom građaninu prava i slobode određene u konvenciji. Osnovni zadatak svake savremene države je da kroz propisivanje zakona uredi i obezbijedi zaštitu ljudskih prava i sloboda. Jedan od načina njihove zaštite je i krivičnopravna zaštita (Bajičić, 2023).

Krivična djela protiv sloboda i prava građanina sadržana u ovoj glavi su: povreda ravnopravnosti građana, povrede prava upotrebe jezika i pisma, prinuda, otmica, protivpravno lišenje slobode, proganjanje, trgovina ljudima, trgovina djecom, udruživanje radi vršenja krivičnih djela trgovine ljudima i djecom, onemogućavanje povratka izbjeglih i raseljenih lica, zlostavljanje, mučenje i drugo neljudsko i ponižavajuće postupanje, ugrožavanje bezbjednosti, narušavanje nepovredivosti stana, protivzakonito pretresanje, povreda tajnosti pisma i drugih pošiljki, neovlašćeno prisluškivanje i tonsko snimanje, neovlašćeno fotografisanje itd.

KRIVIČNA DJELA PROTIV BRAKA I PORODICE

Brak i porodica predstavljaju područje društvenog života sa vrlo osjetljivim i emotivnim vezama koje postoje između izvršioca i pasivnog subjekta. Krivično pravo kao ultima ratio, tj. krajnje sredstvo, svoju primjenu u oblasti bračnih i porodičnih odnosa ima samo u slučaju da se radi o teškom kršenju i ugrožavanju bračnih i porodičnih prava. Radi se o dobrima koja su značajna za funkcionisanje ne samo svakog pojedinca već i društva u cjelini, zbog čega je krivičnopravna intervencija u cilju krivičnopravne zaštite ovih dobara ne samo opravdana već i neophodna.

Brak i porodica su stub svakog društva i predstavljaju zajednicu ljudi koja se zasniva na određenim vrijednostima kao što su ljubav, osjećanja, povjerenje, srodstvo i slično. Kao takvi, brak i porodica predstavljaju značajna i važna dobra koja se štite na više načina. Društveni mehanizmi zaštite braka i porodice mogu biti pravni i vanpravni. Vanpravni mehanizmi zaštite ostvaruju se kroz bračna i porodična savjetovališta, razne fondove, centar za socijalnu zaštitu i dr.

Od pravnih mehanizama najznačajnije je porodično pravo, koje zaštitu pruža kroz Porodični zakon, kojim se uređuju porodično-pravni odnosi između bračnih supružnika, roditelja i djece, usvojioca i usvojenika, staraoca i šticeinika i odnosi između srodnika u bračnoj, vanbračnoj ili usvojeničkoj porodici, te postupci nadležnih organa u vezi s porodičnim odnosima i starateljstvom.

Zbog činjenice da se radi o društvenim dobrima koja spadaju u strogo privatnu sferu svakog pojedinca i koja proizvode određena pravna dejstva koja prevazilaze interese bračnih drugova i porodičnih zajednica, krivičnopravna zaštita je opravdana samo u slučaju da se na drugi način ne može postići njihova zaštita. Naime, bračni i porodični odnosi imaju opštedruštveni značaj iz kojih nastaju i razvijaju se brojni pravni odnosi koji nalažu i opravdavaju krivičnopravnu intervenciju.

Brak je zakonom uređena zajednica života žene i muškarca i zasniva se na slobodnoj odluci muškarca i žene da zaključe brak, na ravnopravnosti bračnih supružnika, međusobnom poštovanju i uzajamnom pomaganju. Krivičnopravna zaštita braka opravdana je u slučajevima da dolazi do ograničavanja ili oduzimanja sloboda među bračnim supružnicima, kao i u slučaju pravne valjanosti zaključenja braka.

Porodica je životna zajednica roditelja i djece i drugih srodnika i krivičnopravna zaštita se ograničava na zaštitu maloljetnih članova porodice, kao i onih članova porodice prema kojima se vrše teške povrede njihovih osnovnih prava. Veći broj krivičnih djela protiv braka i porodice su blanketnog karaktera i imaju karakter *delicta propria*, jer se kao izvršilac javlja lice sa određenim posebnim ličnim svojstvom ili odnosom.

Objekat zaštite su određena prava i slobode čovjeka u bračnoj ili porodičnoj zajednici.

Polazeći od osnovne funkcije krivičnog prava, koja podrazumijeva zaštitu osnovnih ljudskih prava i sloboda, kao i zaštitu osnovnih vrijednosti i opštih dobara koja su u funkciji ostvarivanja osnovnih prava i sloboda, može se reći da su krivičnopravnom zaštitom obuhvaćeni brak i porodica koji predstavljaju važnu vrijednost, odnosno opšte dobro svakog čovjeka.

Brak i porodica predstavljaju vrijednosti i dobra koja su značajna za funkcionisanje ne samo svakog pojedinca već i društva u cjelini, zbog čega je krivičnopravna intervencija u cilju krivičnopravne zaštite ovih dobara ne samo opravdana već i neophodna. Krivičnopravna zaštita braka i porodice usmjerena je na zaštitu onih prava i sloboda čovjeka koja se ostvaruju ili zadovoljavaju u okviru bračne ili vanbračne zajednice.

Brak i porodica su stub svakog društva i predstavljaju zajednicu ljudi koja se zasniva na određenim vrijednostima kao što su ljubav, osjećanja, povjerenje, srodstvo i slično. Kao takvi, brak i porodica predstavljaju značajna i važna dobra koja se štite na više načina. Zaštita se odnosi na različite oblike nasilnog ugrožavanja bračnih i porodičnih odnosa koji se štetno odražavaju na prava i slobode onih koji žive u takvim odnosima.

To su pravo na zakonit brak, sloboda odlučivanja u vezi sa zaključenjem braka, pravo vršenja roditeljskog prava, pravo na lični mir i spokoj, pravo na zdrav rast i razvoj i slično. Predmet krivičnopravne zaštite bračnog odnosa su prava čovjeka koja se manifestuje u punovažnosti i valjanosti sklapanja braka, njegovom dejstvu i prestanku, slobodi odlučivanja stupanja u bračni odnos i slično.

Zaštita se pruža kršenju principa monogamnosti braka i svakom obliku prevarnog postupanja prilikom sklapanja braka. Krivičnopravna zaštita prava čovjeka u okviru porodičnih odnosa ostvaruje se kroz regulisanje odnosa roditelja i djece, roditelja međusobno, starateljstva, izdržavanja, imovinskih odnosa i slično. Radi se o zaštiti samo određenih egzistencijalnih prava i suštinskih odnosa između pojedinih članova porodice.

Objekat radnje su bračni supružnici, roditelji, djeca i maloljetna lica koja su ujedno i pasivni subjekti. Potrebno je napomenuti da su isti objekti radnje obuhvaćeni i u drugim glavama posebnog dijela kao što su krivična djela protiv života i tijela, protiv prava i sloboda, protiv polnog integriteta i seksualnog zlostavljanja i iskorišćavanja djeteta. Zbog specifičnosti koje proizilaze iz posebnih svojstava izvršioca, načina izvršenja i posljedice, opravdano je postojanje krivičnih djela protiv braka i porodice.

Radnja izvršenja postavljena je različito u zavisnosti da li se radi o krivičnim djelima protiv braka ili krivičnim djelima protiv porodice. Kod krivičnih djela protiv braka radnja izvršenja manifestuje se u radnjama kojima se zaključuje ili omogućava brak koji je prema zakonskim rješenjima zabranjen ili se dozvoljava vanbračna zajednica sa djetetom. Kod nekih oblika krivičnih djela protiv braka, kao radnja izvršenja se javlja prinuda, odnosno sila i prijetnja.

Kod krivičnih djela protiv porodice, radnja izvršenja se manifestuje u narušavanju i promjeni porodičnog stanja i povređivanju i ugrožavanju njenih članova. Radnja izvršenja se, u zavisnosti od oblika krivičnog djela protiv porodice, gdje se kao pasivni subjekt javlja dijete, sastoji u protivpravnom zadržavanju ili oduzimanju djeteta, u njegovom zapuštanju, zlostavljanju, napuštanju ili povredi njegove privatnosti, kao i u izbjegavanju davanja zakonom određenog davanja.

Kod nekih oblika, kao radnja izvršenja se javlja povreda i kršenje porodičnog stanja i porodičnih obaveza. Takođe, kao radnja izvršenja se pojavljuje i nasilje prema članu porodice koje se manifestuje u primjeni sile i prijetnje. S obzirom na radnju izvršenja kojom se povređuju norme drugih zakona, a ne krivičnog prava, uočljivo je da većina krivičnih djela iz ove glave ima blanketni karakter.

Izvršilac može biti svako lice, međutim, kod većeg broja krivičnih djela protiv braka i porodice, kao izvršilac se javlja lice sa posebnim ličnim svojstvima ili ličnim odnosom. Radi se o krivičnim djelima *delicta propria*, gdje izvršilac može biti samo lice sa određenim

svojstvom ili određenim odnosom prema pasivnom subjektu. S obzirom na to, kao izvršioci javljaju se službena lica ovlaštena za zaključivanje i raskidanje braka, bračni supružnici, članovi porodice ili porodične zajednice i bliski srodnici.

Posljedica kod određenog broja krivičnih djela se ne utvrđuje, jer se radi o formalnim ili djelatnosnim krivičnim djelima, koji u svom biću ne sadrže posljedicu, dok je kod jednog broja posljedica konkretna i sastoji se u povredi ili ugrožavanju bračne ili porodične zajednice i njenih članova. U zavisnosti od oblika krivičnog djela, posljedica se manifestuje u zabranjenoj i nedozvoljenoj bračnoj zajednici, promjeni porodičnog stanja djeteta, narušavanju njegovog razvoja, privatnosti i bezbjednosti. Takođe, kao posljedica javlja se povreda i ugrožavanje života, tjelesnog integriteta i spokojsva, kako djeteta tako i drugog člana porodice.

Oblik krivice kod krivičnih djela protiv braka i porodice je umišljaj, kako direktni tako i eventualni. Pored toga, kod pojedinih oblika ovih krivičnih djela, pored umišljaja, kod izvršioca je potrebno i postojanje svijesti o odlučujućim činjenicama koje se nalaze u biću krivičnog djela. To je svijest o zabranjenosti ili ništavnosti braka koji se sklapa, svijest o uzrastu pasivnog subjekta u vrijeme preduzimanja radnje izvršenja i svijest o protivpravnosti radnje izvršenja.

Krivična djela protiv braka i porodice su: dvobračnost, omogućavanje zaključenja nedozvoljenog braka, prinudno zaključenje braka, vanbračna zajednica sa djetetom, oduzimanje djeteta, promjena porodičnog stanja, zapuštanje i zlostavljanje djeteta, napuštanje djeteta, povreda privatnosti djeteta, nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, kršenje porodičnih obaveza, izbjegavanje davanja izdržavanja i rodoskrvljenje.

NASILJE U PORODICI ILI PORODIČNOJ ZAJEDNICI

Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici je krivično djelo koje se odnosi na svaki član fizičkog, seksualnog, psihičkog ili ekonomskog nasilja, koji se desi u porodici ili porodičnoj zajednici, ili između bivših ili sadašnjih supružnika ili partnera, bez obzira na to da li izvršilac dijeli ili je dijelio isto prebivalište kao i žrtva.

Članom porodice ili porodične zajednice, u smislu ovog krivičnog djela, smatraju se supružnici ili bivši supružnici i njihova djeca i djeca svakog od njih, vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri, njihova djeca ili djeca svakog od njih, srodnici po tazbini zaključno do drugog stepena, bez obzira na činjenicu da je bračna zajednica prestala, roditelji sadašnjih i bivših bračnih i vanbračnih partnera, srodnici iz potpunog usvojenja u prvoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj zaključno sa četvrtim stepenom, kao i srodnici iz nepotpunog usvojenja, lica koja vezuje odnos starateljstva, lica koja žive ili su živjela u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo, lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto, iako nikada nisu živjela u istom porodičnom domaćinstvu, te lica koja su međusobno bila ili su još u emotivnoj ili intimnoj vezi, nezavisno od toga da li izvršilac dijeli ili je dijelio domaćinstvo sa žrtvom.

Krivično djelo ima osnovni, tri teža i lakši oblik. Osnovni oblik se sastoji u primjeni nasilja, prijetnjom da će se napasti na život ili tijelo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem kojima se ugrožava spokojsvo, tjelesni integritet ili duševno zdravlje člana svoje porodice ili porodične zajednice. Ovo krivično djelo predstavlja izuzetno ozbiljan problem koji je prešao dug put od načina prepoznavanja, kao privatnog problema same porodice, do ozbiljnog društvenog problema i kršenja osnovnih ljudskih prava.

Radi se o društveno negativnoj pojavi koja se javlja u svakom društvu, unutar porodice ili partnerskih odnosa, bez obzira na dob, pol, klasu, obrazovanje, vjersku pripadnost ili političko opredjeljenje. To je krivično djelo koje obuhvata ona ponašanja kojima jedan član porodice ugrožava tjelesni integritet, mentalno zdravlje ili spokojsvo drugog člana

porodice. Ono se, takođe, može odrediti i po tome ko su bile žrtve nasilja, što se najjednostavnije karakteriše kao: nasilje među partnerima, nasilje nad starijim osobama, članovima porodice i nasilje nad djecom u porodici.

Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici je višeslojan pojam koji u krajnjoj instanci podrazumijeva zloupotrebu moći i povjerenja u porodičnim odnosima, s ciljem uspostavljanja kontrole nad njima. Objekat zaštite je pravo čovjeka na fizički ili psihički integritet kao člana porodice u okviru porodice ili porodične zajednice, odnosno zaštita egzistencijalnih prava i suštinskih odnosa među članovima porodice ili porodične zajednice.

Objekat radnje je čovjek kao član porodice ili porodične zajednice, koji je ujedno i pasivni subjekt. Objekat radnje, odnosno pasivni subjekt su supružnici ili bivši supružnici i njihova djeca i djeca svakog od njih, vanbračni partneri ili bivši vanbračni partneri, njihova djeca ili djeca svakog od njih, srodnici po tazbini zaključno do drugog stepena, bez obzira na činjenicu da je bračna zajednica prestala, roditelji sadašnjih i bivših bračnih i vanbračnih partnera, srodnici iz potpunog usvojenja u prvoj liniji bez ograničenja, a u pobočnoj zaključno sa četvrtim stepenom, kao i srodnici iz nepotpunog usvojenja, lica koja vezuje odnos starateljstva, lica koja žive ili su živjela u istom porodičnom domaćinstvu, bez obzira na srodstvo, lica koja imaju zajedničko dijete ili je dijete začeto, iako nikada nisu živjela u istom porodičnom domaćinstvu te lica koja su međusobno bila ili su još u emotivnoj ili intimnoj vezi, nezavisno od toga da li učinilac dijeli ili je dijelio domaćinstvo sa žrtvom.

Radnja izvršenja postavljena je alternativno i sastoji se u primjeni nasilja, kvalifikovanoj prijetnji i drskom i bezobzirnom ponašanju. Kao i samo nasilje, porodično nasilje je širok pojam koji obuhvata nasilje među partnerima, nasilje nad djecom, kao i nad starijim članovima porodice i porodične zajednice. To je nasilje koje se odvija u privatnoj sferi života, odnosno ono predstavlja sve nasilne radnje među članovima porodice koji žive zajedno. Primjena nasilja je skup ponašanja izvršioca prema pasivnom subjektu čiji je cilj kontrola nad pasivnim subjektom upotrebom sile, zastrašivanjem i manipulisanjem.

Nasilje u porodici možemo podijeliti po različitim oblicima ispoljavanja kao što su: fizičko, psihičko, seksualno i ekonomsko. Fizičko nasilje podrazumijeva korištenje dijelova tijela ili oružja radi prijetnje, kazne, dominiranja, kontrolisanja ili povređivanja člana porodice ili porodične zajednice. Može da se vrši različitim načinima i sredstvima, a za posljedicu može da ima laku i tešku tjelesnu povredu.

Psihičko nasilje se odnosi na ozbiljnu prijetnju da će biti napadnut život ili tijelo člana porodice ili porodične zajednice. Ono se sastoji u zastrašivanju, konstantnom kritikovanju, potcjenjivanju, optuživanju, emocionalnom ucjenjivanju, stvaranju nesigurnosti kod žrtve, verbalnom zlostavljanju, uznemiravanju, maltretiranju i slično. Seksualno nasilje se odnosi na svaki vid povrede polne slobode i morala, svaki vid degradiranja ili ponižavanja na seksualnoj osnovi, svaki vid prisiljavanja na seksualni odnos i silovanje. Ovu vrstu nasilja često prate fizičko i psihičko nasilje, a često se svi ti slučajevi nasilja vrše istovremeno i kao takvi su posebno ponižavajući.

Ekonomsko nasilje obuhvata uzimanje novca i vrijednih stvari, kontrolisanje zarade i primanja, zabranu članu porodice da raspolaže svojim i zajedničkim prihodima, zabranu da se zaposli i ostvari sopstvene prihode, oduzimanje sredstava za rad, nametanje obaveze stalnog podnošenja detaljnih izvještaja o trošenju novca i slično. Nasilje najčešće počinje da se manifestuje kao: a) nasilje poslije zasnivanja bračne zajednice, b) nasilje u trudnoći, i c) nasilje poslije rođenja djeteta i poslije ženinog pokušaja uspostavljanja ekonomske nezavisnosti. Radnja izvršenja prijetnjom podrazumijeva postojanje kvalifikovane prijetnje koja podrazumijeva stavljanje u izgled nekog zla licu kojem se prijeti.

Od prijetnje treba razlikovati opomenu koja je krivičnopravno irelevantna, jer kod prijetnje lice treba da doprinese na bilo koji način zlu kojim prijeti. Radnja izvršenja koja se ispoljava u drskom i bezobzirnom ponašanju podrazumijeva svako ono ponašanje izvršioca koje znatnije odstupa od uobičajenog ponašanja u porodičnim odnosima kao što

je grub i bahat odnos prema članu porodice ili porodične zajednice. Ova radnja podrazumijeva manifestaciju očito netrpeljivog odnosa izvršioca prema pasivnom subjektu. Važno je napomenuti da je radnja izvršenja određena posljedicom, odnosno da je usljed jedne od navedenih radnji došlo do ugrožavanja spokojstva, tjelesnog integriteta ili duševnog zdravlja člana svoje porodice ili porodične zajednice.

To znači da se ugrožavanje posmatra objektivno na osnovu preduzete radnje izvršenja, a ne subjektivno sa aspekta pasivnog subjekta. Između preduzetih radnji izvršenja i ugrožavanja mora postojati uzročna veza. Izvršilac krivičnog djela može biti samo lice koje je član porodice ili porodične zajednice koje primjenom nasilja, prijetnjom da će napasti na život ili tijelo, drskim ili bezobzirnim ponašanjem ugrožava spokojstvo, tjelesni integritet ili duševno zdravlje člana svoje porodice ili porodične zajednice.

Posljedica djela određena je apstraktno i sastoji se u ugrožavanju spokojstva, tjelesnog integriteta ili duševnog zdravlja člana svoje porodice ili porodične zajednice. Ugrožavanje podrazumijeva mogućnost nastupanja konkretne posljedice u vidu smrti, teške tjelesne povrede ili teškog ugrožavanja zdravlja, što predstavlja teži oblik ovog krivičnog djela ako su one nastupile. Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici ostavlja dugotrajne i teške posljedice na pasivnog subjekta.

Neke od njih su vrlo vidljive i jasne, kao što je većina tjelesnih povreda, neke su manje uočljive i često skrivene čitavim nizom drugih simptoma, kao što je slučaj sa psihičkim nasiljem. Osim toga, neke posljedice su neposredne, a neke se razvijaju s vremenom, kao što je najčešće slučaj sa psihološkim poteškoćama, pogotovo u slučajevima ponovljenog nasilja kao što je nasilje u porodici. Fizičke posljedice porodičnog nasilja uključuju tjelesne povrede i narušeno tjelesno zdravlje, uključujući razvoj hroničnih bolesti i narušeno reproduktivno zdravlje. Psihičke posljedice su, po pravilu, nevidljive i neprepoznatljive i mnogo su češće od fizičkih posljedica, iako ih nije uvijek lako povezati sa stvarnim uzrokom.

OBLIK KRIVICE PODRAZUMIJEVA POSTOJANJE UMIŠLJAJA IZVRŠIOCA

Oblik krivice podrazumijeva psihološki odnos učinioca prema djelu i posljedicu. U krivičnom pravu razlikujemo umišljaj (direktni i eventualni) i nehat. Kod krivičnog djela nasilja u porodici, učinilac najčešće postupa sa umišljajem, svjestan zabranjenosti svog ponašanja i mogućih posljedica. Postojanje umišljaja utvrđuje se na osnovu okolnosti izvršenja djela, motiva i ponašanja učinioca prije i nakon izvršenja.

Prvi teži oblik podrazumijeva postojanje kvalifikatornih okolnosti koje se odnose na sredstvo izvršenja. Ovaj oblik postoji ako je izvršilac prilikom preduzimanja radnje izvršenja koristio oružje, opasno oruđe ili drugo sredstvo pogodno da pasivnom subjektu tijelo teško povrijedi ili mu naruši zdravlje. Drugi teži oblik podrazumijeva postojanje kvalifikatornih okolnosti koje se odnose na posljedicu i posebno svojstvo pasivnog subjekta (Bajičić, 2023).

Teža posljedica se odnosi na nastupanje teške tjelesne povrede ili teškog narušavanja zdravlja pasivnog subjekta, dok se posebno svojstvo odnosi na to da je djelo učinjeno prema djetetu ili u prisustvu djeteta. U odnosu na težu posljedicu, kod izvršioca mora da postoji nehat.

Treći teži oblik takođe podrazumijeva postojanje kvalifikatornih okolnosti koje se odnose na posljedicu. Ovaj oblik postoji u slučaju da je usljed krivičnog djela nastupila smrt pasivnog subjekta, u odnosu na koju kod izvršioca mora da postoji nehat, u suprotnom bi se radilo o krivičnom djelu ubistva ili teškog ubistva (Bajičić, 2023).

Lakši oblik podrazumijeva postojanje privilegovanih okolnosti koje se odnose na radnju izvršenja. Ovaj oblik postoji u cilju obezbjeđenja izvršenja izvršene zaštitne mjere ili hitne mjere zaštite od nasilja u porodici koje je sud odredio izvršiocu na osnovu zakona.

Izvršilac djela koji prekrši izrečenu mjeru zaštite ili drugu hitnu mjeru zaštite čini ovaj oblik krivičnog djela nasilja u porodici ili porodičnoj zajednici.

Krivična sankcija propisana za osnovni oblik je novčana kazna ili kazna zatvora do tri godine. Za prvi teži oblik propisana je kazna zatvora od šest mjeseci do pet godina, za drugi teži oblik kazna zatvora od dvije do deset godina, dok je za treći teži oblik propisana kazna zatvora od tri do petnaest godina. Za posebni oblik propisana je novčana kazna i kazna zatvora do tri godine. Reagovanje je prva i glavna stavka pri pomoći sebi ili nekome drugome. Nemojte potiskivati probleme (Bajičić, 2023).

SLUČAJEVI NASILJA U PORODICI

U 2024. godini Ministarstvu je prijavljeno 1070 slučajeva nasilja u porodici (manje za 10,3%), od kojih su 946 krivična djela (manje za 8,5%) a za 124 slučaja su podneseni izvještaji OJT u skladu sa ZoZONUP (manje za 22,0%). Nasilje u porodici su počinila 1103 lica, nad 1378 žrtava (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

RB	Nasilje u porodici	2024	2023	+-%
1.	Broj slučajeva nasilja	1.070	1.193	-10,3
1.1.	Broj krivičnih djela	946	1.034	-8,5
1.2.	Ukupno podneseno izvještaja OJT u skladu sa ZoZoNUP	124	159	-22,0
2.	Broj izvršilaca nasilja	1.103	1.250	-11,8
3.	Broj žrtava nasilja	1.378	1.520	-9,3

Tabela 1. Pregled slučajeva nasilja u porodici 2024/2023.

Prema učiniocima nasilja u porodici podneseno je 938 izvještaja OJT zbog počinjenog KD Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici i 124 Izvještaja o izvršenom nasilju u porodici. Takođe, predloženo je 209 hitnih mjera zaštite, od kojih je sprovedeno 205 mjera i predloženo je 68 zaštitnih mjera od kojih je sprovedene 52 mjere (Tabela 1). Učinioci nasilja u porodici su u 92,9% slučajeva bili muškog pola. Prema starosti, najbrojniji učinioci su muška lica starosti od 41 do 50 godina (29,3%). Evidentirana su i četiri maloljetnika, koja su izvršila nasilje u porodici (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

Kao žrtve nasilja u porodici evidentirana su i djeca: do četiri godine (42), do 14 godina (125) i od 15 do 18 godina (59). Najčešći odnos izvršioca i žrtve nasilja u porodici je: suprug – supruga (31,3% od ukupnog broja žrtava), vanbračni partner – partnerka (10,6%), otac – sin (9,1%), otac – kćer (8,5%), sin – otac (7,9%), sin – majka (5,6%), te bivši partner – bivša partnerka (6,4%), i drugo. Kao posljedica nasilja u porodici, 14 lica je zadobilo teške tjelesne povrede, 496 lica je zadobilo lake tjelesne povrede, dok su ostale žrtve pretrpjele strah i uznemirenost (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

KRIVIČNA DJELA IZVRŠENA UNUTAR PORODICE

Uz već pomenuta KD Nasilje u porodici ili porodičnoj zajednici, u 2024. godini izvršena su i najteža krivična djela unutar porodice. Tokom 2024. godine u Republici Srpskoj je evidentirano ukupno devet ubistava (tri KD Teško ubistvo, četiri KD Ubistvo i dva ubistva u kojima je počinilac izvršio samoubistvo). Od ukupnog broja ubistava u 2024. godini na štetu članova porodice ili porodične zajednice (bliskih osoba) počinjeno je pet ubistava (dva KD Teško ubistvo, jedno KD Ubistvo i dva ubistva nakon kojih je izvršilac počinio samoubistvo), što predstavlja više od polovine od ukupnog broja izvršenih ubistava u Republici Srpskoj (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

Kao žrtve ubistava unutar porodice, smrtno je stradalo pet lica i dva izvršioca. Izvršena su:

- Dva KD Teško ubistvo: jedno izvršeno u Doboju, gdje je supruga uz pomoć ljubavnika ubila supruga, a drugo na području Broda, gdje je suprug lišio života suprugu;
- Jedno KD Ubistvo u Banjoj Luci, gdje je intimna partnerka lišila života partnera;
- Dva ubistva nakon čega su počinioци izvršili samoubistvo: jedno u Foči, kada je suprug ubio suprugu, i drugo u Šipovu, kada je vanbračni suprug ubio vanbračnu suprugu, te
- Jedno KD Izazivanje opšte opasnosti, gdje je otac teretnim vozilom usmrtio maloljetnog sina (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

U 2020. godini Ministarstvu je prijavljeno 1109 slučajeva nasilja u porodici, od kojih je 715 krivičnih djela, 203 prekršaja i za 191 slučaj su podneseni izvještaji OI u skladu sa ZoZONUP (više za 8,5%). Nasilje u porodici je počinilo 1158 lica, nad 1327 žrtava. Broj slučajeva nasilja je manji za 9,3% u odnosu na 2019. godinu (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

RB	Nasilje u porodici	2020.	2019.	+ - %
1.	Broj slučajeva nasilja (prekršaji i KD)	1.109	1.223	-9,3
1.1.	Broj krivičnih djela	715	465	53,8
1.2.	Broj prekršaja	203	582	-65,1
1.3.	Podneseno izvještaja OJT u skladu sa ZoZoNUP	191	176	8,5
2.	Broj izvršilaca nasilja	1.158	1.275	-9,2
3.	Broj žrtava nasilja	1.327	1.492	-11,1

Tabela 2. Pregled slučajeva nasilja u porodici 2020/2019.

Prema učiniocima nasilja u porodici podneseno je 696 izvještaja OJT zbog počinjenog KD i 203 izvještaja o izvršenom nasilju u porodici, 195 zahtjeva za pokretanje prekršajnog postupka i izdato je 12 prekršajnih naloga zbog počinjenih prekršaja. Takođe, predložene su 54 hitne mjere zaštite od kojih je sprovedeno 48 mjera 25 i predloženo je 60 zaštitnih mjera od kojih je sprovedeno 46 mjera (Tabela 2). Učinioci nasilja u porodici su u 90,2% slučajeva bili muškog pola. Prema starosti, najbrojniji učinioci su lica starosti od 41 do 50 godina (26,7%). Evidentirano je i 14 maloljetnika koji su izvršili nasilje unutar porodice (Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj, 2024).

ZAKLJUČAK

Analiza porodičnih odnosa, psiholoških procesa i uloge aktera akcionih nacionalnih planova (ANP) u prevenciji nasilja ukazuje na složenost fenomena koji nadilazi granice jedne naučne discipline. Nasilje u porodici i narušavanje ljudskih prava i sloboda ne mogu se posmatrati isključivo kroz prizmu individualnog ponašanja, već zahtijevaju integrisani pristup u kojem se povezuju pravni, psihološki, sociološki i bezbjednosni aspekti.

Porodica je centralni okvir u kojem se oblikuju vrijednosti i identitet pojedinca, ali i prostor u kojem se mogu manifestovati različiti oblici nasilja i kršenja prava. Prepoznavanje i razumijevanje tih procesa ključni su za izgradnju efikasnih mehanizama zaštite i unapređenja prava i sloboda.

Zaključuje se da je nužno dalje razvijati multidisciplinarni pristup u istraživanju i praksi, osnaživati institucije i stručnjake koji učestvuju u sprovođenju ANP-a, te jačati svijest šire društvene zajednice o značaju prevencije nasilja. Samo na taj način moguće je ostvariti suštinski napredak u zaštiti porodice, očuvanju ljudskog dostojanstva i unapređenju sloboda u savremenom društvu.

Digitalni svijet se možda poigrao sa djecom, ali šta je sa ljudima? U svijetu punom tehnologije, žudnjom za uspjehom i brzim tempom života zastanite na trenutak i osvrnite se malo oko sebe. Razmislite da li su svi i sve onako kako izgleda. Vrlo često su izloženi nasilju oni za koje najmanje smatramo da jesu.

Da li je moguće da pored toliko učestalih tema o nasilju, rekli bih istih, broj žrtava raste iz dana u dan?

LITERATURA

- Dmičić, M. i Glodić, D. (2008). *Ljudska prava i slobode*. Banja Luka: Mikroprint.
- Jovičić, D. i Karan, S. (2018). *Uvod u pravo*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka.
- Šćepović, D., & Lepir, Lj. (2023). *Nasilje u porodici*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka.
- Miletić-Stepanović, V. (2006). *Nasilje nad ženama u Srbiji na razmeđu milenijuma*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Jerotić, V. (2018). *Čovjek i njegov identitet*. Beograd: Zadužbina Vladete Jerotića.
- Bajičić, V. (2021). *Krivično pravo: Opšti dio*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka.
- Dimitrijević, S. i Stančić, S. (2024). *Psihologija – Prolegomena*. Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Bajičić, V. (2023). *Krivično pravo: Posebni dio*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet Banja Luka.
- Informacija o stanju bezbjednosti u Republici Srpskoj. (2024). Ministarstvo unutrašnjih poslova. https://mup.vladars.rs/statistike_pdf/cir/31679229.pdf

HUMAN RIGHTS AND FAMILY RELATIONS: ANP ACTORS AND VIOLENCE PREVENTION

Author: MIRJANA SUBOTIĆ

Email: mirjanasubotic02@gmail.com

Mentors: Prof. Velibor Bajičić, Prof. Siniša Karan

Faculty of Security and Protection, University of Banja Luka

Introduction: Contemporary society faces complex challenges that are reflected in the disruption of family relationships and the emergence of various forms of domestic violence.

Aim: The aim is to look at current challenges in the field of human rights protection through a multidisciplinary approach, to shed light on the role of institutions in the prevention of violence.

Materials and Methods: The research is based on the analysis of legal documents, statistical reports from the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Srpska, and relevant literature in the field of criminal law.

Results: In 2024, 1,070 cases of domestic violence were reported, which represents a decrease of 10.3% compared to the previous year. Perpetrators of violence are male in 92.9% of cases. The most represented group consists of men aged between 41 and 50.

Conclusion: Domestic violence is a multidimensional problem that requires an integrated approach through strengthening the awareness of the community and improving institutional capacities.

Keywords: domestic violence; human rights; criminal offense; prevention

INSTITUT *HABITATIO* U PORODIČNOM ZAKONU REPUBLIKE SRPSKE

Autor: MOIRA KECMAN, Dajana Piljić

e-mail: kecmannoira@gmail.com, dajanapiljic16@gmail.com

Mentor: prof. dr Mirjana Miškić

Pravni fakultet Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Rimski institut *habitatio* (pravo stanovanja) predstavlja ličnu službenost koja ovlašćuje svog titulara da u svrhu stanovanja koristi tuđu stambenu nepokretnost bez mogućnosti raspolaganja istom. Iz ugla korpusa dječijih prava ono znači pravo djeteta na porodični dom, koje je garantovano međunarodnim konvencijama, prvenstveno Konvencijom o pravima djeteta iz 1989. godine, koju je ratifikovala Bosna i Hercegovina. Porodični zakon Republike Srpske u članu 339. reguliše pravo stanovanja u porodičnom domu u korist maloljetnog djeteta i roditelja kojem je dijete povjereno na vršenje roditeljskog prava.

Cilj: Cilj rada je analiza instituta rimskog prava *habitatio* i njegov odnos sa pravom stanovanja, koje sadrži važeće pravo Republike Srpske sa akcentom na Porodični zakon. Ukazaćemo na izvorne karakteristike ovog instituta, zatim promjene koje je pretrpio usljed recepcije, kao i značaj koji ima kada se radi o procjeni standarda najboljeg interesa djeteta prilikom njegovog zbrinjavanja.

Materijal i metode: Za potrebe pisanja rada korištena je naučna literatura u vidu udžbenika, master i naučnih radova, pozitivnopravni propisi Republike Srpske i država regiona, kao i srednjovjekovni zbornici prava. Autori su upotrijebili sljedeće metode: istorijski, uporedno-pravni i normativno-dogmatski metod.

Rezultati: Analiza pokazuje značaj rimskog instituta *habitatio* i uticaj na evropskokontinentalni sistem prava, koji je, uprkos vremenu, našao svoje mjesto među unutrašnjim pozitivnopravnim aktima Republike Srpske, kao što su Porodični zakon i u međunarodnim ugovorima koji se odnose na prava djeteta.

Zaključak: Pored tri člana Porodičnog zakona Republike Srpske posvećena ovom pitanju, odgovore na pitanja koja se mogu pojaviti u postupku ustanovljavanja prava stanovanja daje sud. Tako je u ovom radu izložena kompletna slika instituta *habitatio*, počevši od njegovih korijena, rješenja modernih zakonopisaca i sudske prakse koja tumači napisane odredbe zakona.

Ključne riječi: pravo stanovanja, prava djeteta, lična službenost, Porodični zakon, Konvencija o pravima djeteta.

UVOD

Pravo stanovanja možemo posmatrati dvojako, kao stvarno pravo nad tuđoj stvari i kao dječije pravo. *Habitatio* je institut postklasičnog rimskog prava koji je označavao ličnu službenost. Evropskokontinentalni sistem prava, kojem pripada i naše pravo, temelji se na rimskom pravu, njegovim načelima i ustanovama uz određene modifikacije nastale putevima recepcije. Potvrda navedenom je pravo na porodični dom, koje je izvedeno iz prava stanovanja i koje je garantovano međunarodnim ugovorima i unutrašnjim izvorima prava.

Član 27. Konvencije o pravima djeteta iz 1989. godine glasi „roditelji ili druga odgovorna lica, zavisno od njihovih sposobnosti i materijalnih mogućnosti snose najveću

odgovornost za osiguranje životnih uslova koji su prijeko potrebni za djetetov razvoj“. Države koje su ratifikovale ovu konvenciju, među kojima je i Bosna i Hercegovina, imaju obavezu pomoći roditeljima i drugim licima odgovornim za dijete u ispunjavanju prava na životni standard djeteta u skladu sa njegovim tjelesnim, duševnim, duhovnim, moralnim i društvenim razvojem.

U Porodičnom zakonu Republike Srpske¹ unutar tri člana (338–341) uređeno je pravo na porodični dom, koje je uvedeno reformom iz 2023. godine. *Ratio legis* za uvođenje ovog prava nalazi se u zahtjevu da se djetetu obezbijedi zaštita i briga, na šta se obavezuju države članice Konvencije o pravima djeteta i obuhvata obaveze države u osiguravanju dobrobiti djeteta.² Naime, intencija zakonodavca je bila zaštita najboljeg interesa djeteta, a jedan od načina zaštite svakako predstavlja pravo na porodični dom koje uživa maloljetno lice i njegov biološki ili adoptivni roditelj koji vrši roditeljsko pravo kada zajednica života između roditelja još traje, ali je odvojena ili je prestala.

U ovom radu autori su nastojali ponuditi pragmatična rješenja za određene nedoumice u vezi sa ovim institutom, iznošenjem njegovih korijena, pozitivnopravne regulative i tumačenja nejasnih pojmova i pravnih standarda.

KORIJENI I RECEPCIJA INSTITUTA *HABITATIO*

Habitatio predstavlja ličnu službenost koja je uobličena u postklasičnom rimskom pravu. Ova lična službenost ovlašćuje svog titulara da se služi tuđom stambenom zgradom ili njenim dijelom namijenjenim za stanovanje, čuvajući sadržaj poslužne stvari. Za razliku od drugih ličnih službenosti (*usus* – pravo korištenja i *ususfructus* – pravo plodouživanja), nije prestajala sa *capitis deminutio* – gubitkom statusa njenog titulara i *non usus* – nevršenjem. Pravo besplatnog stanovanja u tuđoj kući ili stanu najčešće se ustanovljavalo u korist roba koji je vjerno služio gospodara pa ga ovaj testamentom nagrađuje slobodom i dodjeljuje mu kuću ili stan koji može koristiti sa porodicom dok je živ (Romic A. 1988. str. 215). Do Justinijana njena pravna priroda je bila sporna i poistovjećivala se sa vlasništvom. Međutim, od Justinijana se tretirala kao samostalno stvarno pravo na tuđoj stvari koje se nije moglo prenijeti na treće lice. U tom smislu i jurisprudenti su bili decidni: D.7.8.8.pr. *Ulpianus libro 17 ad Sabinum: Sed neque locabunt seorsum neque concedent habitationem sine se nec vendet usum* (Ko ima pravo korištenja kuće, ne može drugima ustupiti prostorije ili pravo da u njoj žive bez njih; takođe, ne može pravo upotrebe dati u zakup) (Stanojlović V. 2022. str. 164).

Koncept *servitutes personarum* uz neznatne izmjene je preuzet u srpsko srednjovjekovno pravo posredstvom vizantijskih pravnih izvora³ i moderno pravo donošenjem Građanskog zakonika za Knjaževstvo Srpsko (dalje: SGZ) iz 1844. godine. SGZ u paragrafu 384. predviđa da „ko ima pravo obitavanja u tuđoj kući, onaj može u kući živeti i što je za obitavanje upotrijebiti i to ne samo sobe već i kujnu, tavan, podrum, ali ne i dućane, magazine i ambare. Pravo obitavanja ne podrazumeva i pravo raspolaganja, jer to pravo pripada isključivo gospodaru zdanja“.

Postavlja se pitanje da li je u Starom Rimu ovom ličnom službenošću moglo da se koristi dijete sa jednim roditeljem. Iz dostupnih izvora nemamo pouzdan odgovor, međutim, moglo bi se zaključiti da ni tada nije bilo smetnji da habitant bude dvojni subjekt.

Zakon o osnovnim svojinsko-pravnim odnosima SFRJ iz 1980. godine nije normirao lične službenosti, ali je predvidio mogućnost njihovog postojanja.

Zakon o stambenim odnosima SRBiH u članu 20. sadrži sljedeću odredbu: „Ako se u

1 („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 17/23, 27/24, 20/25 – odluka Ustavnog suda i 61/25).

2 Član 2. Konvencije o pravima djeteta iz 1989. godine.

3 Ekloga iz 739. god., Prohiron iz 879. god., Epanagoga iz 886. god. i Vasilike iz 892. god.

slučaju razvoda braka raniji bračni supružnici koji su zajednički korisnici stanarskog prava ne sporazumiju koji će od njih ostati nosilac stanarskog prava, o tome po zahtjevu jednog od njih odlučuje nadležan sud u vanparničnom postupku vodeći računa o stambenim potrebama oba bračna druga, njihove djece i drugih lica koja zajedno sa njima stanuju, o razlozima iz kojih je brak razveden i o drugim okolnostima“.

Danas je pravo stanovanja uređeno Porodičnim zakonom Republike Srpske i posljedica je reforme iz 2023. godine. Prvobitnim Porodičnim zakonom iz 2002. godine, koji je stavljen van snage, ovaj institut nije bio regulisan i predstavlja relativnu novinu u porodičnom zakonodavstvu Republike Srpske.

UPOREDNOPRAVNI PRIKAZ

U Hrvatskoj institut porodičnog doma je smješten u okviru odredaba koje regulišu lična prava i dužnosti supružnika. Supružnici sporazumno određuju porodični dom ili stan u kome zajedno žive sa djecom nad kojom vrše roditeljsko pravo.

Prema Obiteljskom zakonu Hrvatske⁴, sud može odrediti pravo stanovanja u porodičnom domu koji je bračna stečevina (*habitatio*). Pravo traje najduže do diobe suvlasništva na nekretnini koja predstavlja porodični dom. Takođe, sud može zabraniti otuđenje ili opterećenje nepokretnosti ako bi to ugrozilo interese drugog supružnika ili maloljetnog djeteta.

Ako je dom u zajedničkoj svojini supružnika ili njihovoj bračnoj stečevini – jedan supružnik ne može istim samostalno raspolagati (npr. otuđenje, zakup, davanje u zalog), već je potrebna saglasnost drugog supružnika.

Ako je dom u svojini trećeg lica, supružnici i djeca imaju pravo stanovanja u njemu samo na osnovu ugovora (npr. zakupa). U tom slučaju, zakupac-supružnik ne može bez saglasnosti drugog supružnika otkazati ili raskinuti ugovor o zakupu (Radić D. & Pilipović D. 2024, str. 149).

Ovdje se jasno vidi ograničavanje slobode ugovaranja u korist zaštite interesa supružnika koji nije upisan kao vlasnik i u korist zajedničke maloljetne djece.

U Republici Srbiji je reformom iz 2005. godine uvedeno pravo stanovanja (lična službenost), ali nije uveden porodični dom kao poseban institut. Pravo stanovanja je lična službenost ustanovljena zakonom u korist djeteta i roditelja kojem je povjereno vršenje roditeljskog prava i koji nema uslovan stan. Ovo pravo traje do punoljetstva djeteta (Radić D. & Pilipović D. 2024, str. 148).

Kada upoređujemo rješenja Hrvatske i Srbije sa Bosnom i Hercegovinom, možemo zaključiti da je koncepcija instituta *habitatio* u Porodičnom zakonu Republike Srpske bliža hrvatskom uzoru, prije svega zato što postoji zaseban institut i pravo na porodični dom, a ne lična službenost, u vidu prava stanovanja. To dalje znači da se službenost stanovanja transformiše iz prava na tuđoj stvari na sopstveno pravo na porodični dom, koje je, prije svega, ustanovljeno u korist maloljetnog djeteta.

PORODIČNI DOM – POJAM, KARAKTERISTIKE I TITULARI

Tumačenjem odluka Evropskog suda za ljudska prava proizlazi da se pod pojmom doma u vezi člana 8. Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda podrazumijeva prostor sa kojim osoba ima trajnu i jaku povezanost, u kome je zasnovala porodičan život, a bez obzira na to da li nad tim prostorom ima pravo svojine ili je zakupac, odnosno iako u istom prostoru nezakonito (bez pravnog osnova) boravi. Nije od značaja činjenica da li se porodični dom nalazi u svojini jednog od bračnih supružnika ili maloljetnog djeteta.

4 („Narodne novine“ br. 103/15, 98/19, 47/20, 49/23).

Stoga, „dom” je faktičko stanje koje ne zahtijeva postojanje pravne osnove (Miškić M. & Bojanić N. 2025, str. 11).

Međutim, praksa domaćih sudova nudi i drugačija rješenja, u tom smislu donesena je i odluka broj U-6/01 od 31. avgusta 2001. godine, prema kojoj se stan ili dio stana ne može smatrati domom u okviru značenja iz člana 8. Evropske konvencije ukoliko je on „nezakonito korišten” ili se „lice ilegalno uselilo u njega”. Odlukom o meritumu broj AP-663/04 od 13. oktobra 2005. godine utvrđena povreda člana 8. Evropske konvencije – Dio stana na kojem je postojalo sustanarstvo, u koji se uselio apelantacin muž bez saglasnosti vlasnika stana ne može se smatrati domom u smislu člana 8. Evropske konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda.

Posljednjom reformom porodičnog zakonodavstva u Republici Srpskoj uveden je institut porodičnog doma, koji je nastao kao rezultat potrebe da se uvaži najbolji interes djeteta i urede odnosi bivših supružnika. Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Republike Srpske, u 2023. godini bilo je 5471 sklopljenih brakova, a 974 razvoda, što daje stopu razvoda od 0,9 na 1000 stanovnika.⁵

Porodični dom je definisan kao nepokretnost (kuća, stan ili stambena jedinica) u kojoj stanuju roditelji i njihova maloljetna ili usvojena djeca. Jezičkim tumačenjem moglo bi se zaključiti da usvojena djeca ne treba da budu maloljetna, međutim, smisao ove odredbe jeste da se njome obuhvate samo maloljetna djeca. Porodični dom predstavlja stan, kuću ili njen dio u kojem supružnici i njihova djeca zajednički stanuju i u pogledu kojeg imaju interes za stanovanje u slučaju prestanka braka ili zajednice života.

Pravo stanovanja je po svojoj pravnoj prirodi stvarno pravo na tuđoj stvari koje nije vezano za povlasno dobro (nepokretnost), već pripada djetetu koje ima ovlaštenje da upotrebljava stambenu nepokretnost u vlasništvu roditelja kome nije povjereno vršenje roditeljskog prava. Ova lična službenost služi za zbrinjavanje njenog tutulara, pa su neotuđivost, nenasljedivost, neprenosivost i određeno vremensko trajanje njene logične karakteristike (Milutinović LJ. 2006, str. 452).

Titulari prava stanovanja su maloljetno dijete (bračno ili vanbračno) i roditelj koji vrši roditeljsko pravo (biološki ili adoptivni), ne očuh ili maćeha. Kako opravdano ističe Panov, ipak je dijete dominantni, a drugi roditelj akcesorni subjekt (Panov S. 2016, str. 223). Ovo je vidljivo iz činjenice da usljed smrti djeteta tokom korištenja prava stanovanja prestaje i pravo roditelja koji vrši roditeljsko pravo. Dijete je izvorni nosilac prava stanovanja, jer je pravo na dom ustanovljeno u cilju egzistencijalne zaštite djeteta i u njegovom najboljem interesu. Nije isključena kumulacija subjekta, tako da na istom stanu odgovarajuće kvadrature postoji pravo stanovanja više djece istog vlasnika stana. Najbolji interes djeteta kao pravni standard sud procjenjuje u svakom konkretnom slučaju i njime se rukovodi prilikom obezbjeđenja smještaja djetetu do punoljetstva u cilju njegovog pravilnog i potpunog razvoja. Nepodnošljivi odnosi bivših supružnika ne isključuju mogućnost uspostavljanja prava stanovanja, jer najbolji interes nalaže da dijete ima ekonomski mir i stabilnost u sopstvenom domu uz roditelja kome je povjereno roditeljsko pravo. Prema tome, odnosi između bivših supružnika bi se mogli uzeti u obzir jedino prilikom eventualne odluke o ostanku vlasnika nepokretnosti u istoj nakon uspostavljanja prava stanovanja u korist djeteta i drugog roditelja koji vrši roditeljsko pravo. Dijete i roditelj koji vrši roditeljsko pravo na ovaj način imaju zakonsku zaštitu koja osigurava nesmetano korištenje nepokretnosti drugog roditelja za vrijeme trajanja prava, pri čemu nemaju pravo da istom raspolazu, da je prodaju, iznajmljuju ili na drugi način ekonomski eksploatišu (Radić D. & Pilipović D. 2024, str. 158).

Roditelj koji ne vrši roditeljsko pravo ne mora biti isključivo vlasnik nepokretnosti, već i njen suvlasnik ili zakupoprimalac. U tom smislu je donesena i odluka Ustavnog suda

5 <https://www.rzs.rs.ba>

Republike Srbije broj UŽ 9782/2012 od 30. 5. 2013. godine, prema kojoj konstituisanje prava stanovanja u korist maloljetnog djeteta i posljedično roditelja koji vrši roditeljsko pravo ne mora isključivo biti vezano za pravo svojine roditelja koji je vlasnik stana već se može zasnovati jednako i u stanu koji se koristi po osnovu zakupa.

Postavlja se pitanje da li se ovo pravo može prenijeti na treće lice i da li se može raspolagati predmetnim stambenim objektom od strane lica u čijem je interesu ustanovljeno pravo stanovanja? Habitanti imaju obavezu da postupaju po standardu dobrog domaćina i da čuvaju supstancu stvari bez mogućnosti raspolaganja istom. Ustanovljavanjem ove službenosti ograničava se u dijelu i mjeri u kojoj je konstituisano pravo svojine roditelja koji ne vrši roditeljsko pravo. Ovlaštenja iz prava svojine se cijepaju, pri čemu vlasniku ostaje ovlaštenje raspolaganja, ali se ograničava ovlaštenje korištenja. Opravdanje za ograničenje prava svojine se nalazi u pravu djeteta na dom i njegovu dobrobit. Vlasnik stana zadržava ovlaštenja raspolaganja nepokretnošću i pravo korištenja iste preko obima potrebnog za zadovoljavanje potreba tutulara lične službenosti (Milutinović. Lj. 2006, 452. i 454).

Pravo stanovanja prestaje prirodnim i pravnim putem. Prirodni put okončanja uživanja ovog prava predstavlja punoljetstvo djeteta, smrt djeteta i propast poslužne stvari. Pravni put prestanka se odnosi na situaciju kada roditelj koji vrši roditeljsko pravo i dijete steknu pravo svojine na useljivom stanu i kada naknadno nastupi raskidni uslov – „očigledna nepravda“ za roditelja na čiji je teret ustanovljeno pravo stanovanja. O pravnom standardu „očigledna nepravda“ biće više riječi u nastavku rada.

Presudom Apelacionog suda u Novom Sadu GŽ 2260/2017 od 16. 5. 2017. određeno je da je uspostavljanje prava stanovanja nezavisno od obaveze roditelja na izdržavanje djece i načina na koji se ta obaveza ispunjava. Tako alimentaciona uloga prava stanovanja nakon punoljetstva djeteta koje se redovno školuje prerasta u novčani iznos za izdržavanje uvećan za troškove stanovanja.

PRAVO NA PORODIČNI DOM U PORODIČNOM ZAKONU REPUBLIKE SRPSKE

Članovima 338–341. Porodičnog zakona Republike Srpske uređen je institut porodičnog doma. Dijete i roditelj koji vrši roditeljsko pravo imaju pravo stanovanja u stanu čiji je vlasnik drugi roditelj djeteta ako dijete i roditelj koji vrši roditeljsko pravo nemaju pravo svojine na useljivom stanu.

Zakonodavac je propisao zabranu raspolaganja bračnom supružniku (zabranu otuđenja i opterećenja) porodičnim domom koji ulazi u zajedničku imovinu bez saglasnosti drugog bračnog supružnika. Saglasnost se daje u formi notarski obrađene isprave ili sudske odluke u vanparničnom postupku kao zamjene za saglasnost koja nije data bez opravdanog razloga. Ako bi pravni posao bio zaključen bez ove saglasnosti, bio bi apsolutno ništav bez obzira na postupanje trećeg lica u dobroj vjeri. U ovom slučaju, postoji dodatna zaštita bračnog supružnika u slučaju prometovanja nekretnine bez njegovog znanja jer se ne štite interesi trećih lica bez obzira na njihovu savjesnost.

Uslovi koji moraju biti kumulativno ispunjeni da bi se moglo ostvariti pravo na porodični dom taksativno su određeni Porodičnim zakonom. Neophodno je da postoji odvojen život roditelja tokom braka, prestanak zajednice života ili razvod braka. Nepokretnost koja predstavlja porodični dom mora da bude zajednička imovina, odnosno da je u suvlasništvu roditelja ili da je u vlasništvu drugog roditelja. U Republici Srpskoj je samo 33% žena upisano u zemljišne knjige kao vlasnice (suvlasnice) nepokretnosti, a u Federaciji je taj postotak veći i iznosi 35%. Ovaj procenat nije jedinstven u ruralnim i urbanim sredinama, te je 30% upisanih žena u zemljišne knjige Republike Srpske u ruralnim sredinama a 36,5 %

žena su vlasnice nepokretnosti u urbanim sredinama.⁶ Ovi ozbiljno niski postoci ukazuju na to da žene u pravilu nisu vlasnici domova u kojima žive, a često ni druge porodične imovine. Vrlo često se muškarci (muževi) upisuju u zemljišne knjige iako se nepokretnost stiće u braku. Iako prema zakonu imaju pravo na zajedničko vlasništvo nad bračnom imovinom, ta imovina se laički identifikuje kao muževljeva.

Takođe, potrebno je da dijete i roditelj koji samostalno vrši roditeljsko pravo ili sa kojim dijete živi u slučaju zajedničkog vršenja roditeljskog prava nemaju pravo svojine, plodouživanja, upotrebe, pravo stanovanja ili pravo zaštićenog zakupa na neodređeno vrijeme uređeno posebnim propisima na nekom drugom odgovarajućem stanu. Konstituisanje ovog prava ne smije da predstavlja očiglednu nepravdu za drugog roditelja. Pravo stanovanja traje određeno vrijeme do punoljetstva najmlađeg zajedničkog ili usvojenog djeteta. Prema tome, punoljetna lica sa navršених 18 godina života i lica koja su stekla poslovnu sposobnost emancipacijom ne bi mogli ostvariti ovo pravo.

Odluku kojom je dodijeljena ova lična službenost sud je dužan dostaviti nadležnom organu radi upisa u javne evidencije o nepokretnostima i pravima na njima u formi zabilježbe radi zaštite trećih savjesnih lica prilikom akata raspolaganja povlasnim dobrom. Pravo stanovanja u porodičnom domu nije moguće isključiti dispozicijom stranaka, odricanjem od tog prava ili isključenjem putem ugovora. Sud će odrediti roditelju koji sa djetetom ostaje stanovati u porodičnom domu obavezu plaćanja režijskih troškova porodičnog doma ili obavezu plaćanja paušalnog iznosa zakupnine drugom roditelju vodeći se načelom pravičnosti.

Vrsta postupka u kome se ostvaruje pravo stanovanja je poseban postupak za zaštitu prava djeteta koji na brz, efikasan i poverljiv način i aktivnu ulogu suda doprinosi zaštititi najboljeg interesa djeteta (Ćorac. S. 2024, 557. i 558).

Zakonodavac je predvidio u članu 340. i slučaj zakupa porodičnog doma. U slučaju poremećenih odnosa bračnih supružnika, jedan od njih može pokušati da kao zakupac otkaže ugovor o zakupu kako bi oštetio drugog supružnika. Da bi se zaštitio interes djeteta i drugog supružnika, zakonopisac je uveo zabranu otkazivanja ugovora o zakupu bez saglasnosti drugog supružnika. Saglasnost može biti data u formi notarski obrađene isprave. Ako bračni supružnik bez opravdanog razloga odbije dati saglasnost za otkaz ugovora o zakupu drugom supružniku, sud će donijeti rješenje u vanparničnom postupku po prijedlogu bračnog supružnika koji nije dobio saglasnost. Ova odluka, kako to navodi Radić, biće supstitut saglasnosti roditelja. Pri odlučivanju sud je dužan da vodi računa o stambenim potrebama oba roditelja i djece koja sa njima stanuju, o imovinskim prilikama oba roditelja, te o drugim okolnostima slučaja.⁷

Druga situacija se odnosi na sudsku dodjelu pozicije zakupca na zahtjev roditelja koji samostalno vrši roditeljsko pravo ili roditelju sa kojim dijete živi u slučaju zajedničkog vršenja roditeljskog prava kada je porodični dom predmet zakupa, prilikom odvojenog života roditelja tokom braka, prestanka zajednice života ili razvoda braka.

PRAVNI STANDARD „OČIGLEDNA NEPRAVDA“

„Nemaju pravo stanovanja dijete i roditelj koji vrši roditeljsko pravo ako bi prihvatanje njihovog zahtjeva za pravo stanovanja predstavljalo očiglednu nepravdu za drugog roditelja.“⁸

6 CILAP projekat „Izgradnja kapaciteta za unapređenje zemljišne administracije i procedura u Bosni i Hercegovini“, 2013–2021. god.

7 Porodični zakon Republike Srpske („Službeni glasnik RS“, br. 17/23, 27/24, 20/25 – odluka Ustavnog suda i 61/25), član 341, stav 2.

8 Porodični zakon Republike Srpske („Službeni glasnik RS“, br. 17/23, 27/24, 20/25 – odluka Ustavnog

Pravni standard „očigledna nepravda“ sudovi restriktivno tumače. Tako je u presudi Vrhovnog suda Srbije Rev 1594/06 od 29. 10. 2006. zauzet stav da činjenica da je tuženi dobio stan na poklon od svoje majke ne predstavlja osnov za primjenu pravnog standarda „očigledna nepravda“. Pojam očigledna nepravda mogao bi obuhvatiti nepovoljno zdravstveno stanje roditelja ili situaciju kada u stanu koje je njegovo vlasništvo žive lica koje je dužan da izdržava ili sam ima neriješeno stambeno pitanje. Takođe, neki od potencijalnih primjera bi bili i situacija da u stanu živi dijete pod hendikepom i bilo bi štetno da boravi sa drugom djecom, ako se stan koristi npr. za prostituciju.

Postavlja se pitanje, ako je stan male kvadrature, čije je pravo jače, pravo vlasnika stana ili pravo habitanata? Odgovor daje načelo pravičnosti, ali i ponašanje vlasnika nepokretnosti, jer će situacija biti drugačija kada postoji njegovo neskrivljeno ponašanje od situacije kada postoji skrivljeno ponašanje, npr. u slučaju nasilja u porodici (Kovaček-Stanić, 2008, str. 350).

Konkretizacija pravnog standarda „očigledna nepravda“ nastupa u pravnoj praksi i u tom smislu praksa sudova će biti konačan odgovor koje sve situacije mogu da se podvedu pod lepezu koja se označava kao „očigledna nepravda“.

ZAKLJUČAK

Pravo stanovanja (*habitatio*) je institut rimskog prava koji je putem recepcije došao u srpsko pravo i zadržao se do danas (uz određene modifikacije) u vidu prava na porodični dom. Lična službenost korištenja tuđih stambenih prostorija u Starom Rimu podrazumijevala je zabranu raspolaganja tuđim stambenim prostorijama, ograničavajući se samo na pojam stanovanja, što je zadržano i u pozitivnom pravu. Međutim, suštinska razlika između antičke i moderne koncepcije ovog instituta se odnosi na subjekte u čiju je korist uspostavljena. Iako u antičkom periodu nije bio isključen dvojni subjekt kao habitant, u modernoj koncepciji najbolji interes djeteta kao habitanta je u centru pažnje i *ratio legis* insistiranja uvođenja prava na porodični dom u sve evropske zemlje.

Pravo na porodični dom kao relativnu novinu nalazimo u Porodičnom zakonu Republike Srpske, u članu 338. Inače je ovaj institut već prisutan u zakonodavstvima regiona, u Srbiji u vidu prava stanovanja (*habitatio*), a u Hrvatskoj kao pravo na obiteljski dom. Pravo na porodični dom je pravo koje se ustanovljava u korist roditelja koji samostalno vrši roditeljsko pravo ili roditelja sa kojim dijete živi u slučaju zajedničkog vršenja roditeljskog prava. Porodični dom⁹ je nepokretnost (kuća, stan ili druga stambena jedinica) u kojoj žive roditelji i njihova maloljetna djeca.

Bračni supružnik ne smije porodični dom koji je u zajedničkoj svojini otuđiti niti opteretiti u toku trajanja braka bez saglasnosti drugog bračnog supružnika. U ovom slučaju postoji dodatna zaštita bračnog supružnika u slučaju prometovanja nekretnine bez njegovog znanja jer se ne štite interesi trećih lica bez obzira na njihovu savjesnost.

Ovaj institut ima dejstvo i nakon razvoda braka ili prestanka zajednice života bračnih supružnika, garantujući pravo lične službenosti stanovanja supružnika staratelja i djece sve do punoljetstva najmlađeg zajedničkog ili usvojenog djeteta. Prilikom odlučivanja o pravu na porodični dom, sud u svakom pojedinačnom slučaju treba odmjeriti interes osobe kojoj prijeti gubitak prava nasuprot cilju koji se želi postići iseljenjem. Bitne okolnosti koje sud cijeni su da li se sporna nekretnina može smatrati domom i da li je pravo na dom povrijeđeno. Ukoliko je pravo na dom povrijeđeno, da li je povreda utemeljena na pravu i da li se njom postiže legitiman interes. Ako su odgovori svi potvrdni, sud na kraju cijeni da li je iseljenje nužno, odnosno da li nanosi nesrazmjernu štetu jednom bračnom supružniku.

suda i 61/25), član 339. stav 6.

9 Pojam doma u praksi Ustavnog suda BiH <https://www.ustavnisud.ba/bs/pojam-doma>.

Sud vodi računa da li je sporna nekretnina jedini dom za djecu i roditelja staratelja, odnosno da ne postoji pravo svojine, plodouživanja, službenosti stanovanja ili pravo zaštićenog zakupa. Kad sud dosudi pravo stanovanja djetetu i jednom roditelju u porodičnom domu, istovremeno će odrediti obavezu plaćanja režijskih troškova tom roditelju. Porodični dom nakon razvoda ili prestanka zajednice života može biti u suvlasništvu roditelja, posebna imovina jednog roditelja ili stan nad kojim su roditelji dugoročni zakupci. Ukoliko je porodični dom posebna imovina roditelja koji ne živi u njemu ili u suvlasništvu roditelja a roditelj koji ne živi u njemu otplaćuje kredit, onda sud može dosuditi obavezu roditelju koji ostaje u porodičnom domu sa djetetom plaćanja paušalnog iznosa zakupnine.

LITERATURA

- Ćorac, S. 2024. *Uslovi za konstituisanje prava stanovanja (habitatio) i postupak porodičnopravne zaštite*. „Usklađivanje pravnog sistema Srbije sa standardima Evropske unije“. Kragujevac.
- Kovaček-Stanić, G. 2008. *Dete u porodici sa jednim roditeljem: izdržavanje i porodični dom*. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu. Novi Sad.
- Milutinović, Lj. 2006. *Pravo stanovanja – habitatio u Porodičnom zakonu*. Zbornik radova – Novo porodično zakonodavstvo. Kragujevac.
- Miškić, M. 2025. *Zajednička imovina i nasljeđivanje u BiH*. CFLI/FCIL, Osnaživanje žena: pravo na zajedničku imovinu/nasljeđivanje i politički angažman.
- Panov, S. 2016. *Porodično pravo*. Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu. Beograd.
- Romac, A. 1988. *Rimsko pravo*. Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb.
- Radić, D., Pilipović, D. 2024. *Porodični dom u pravu Republike Srpske*. Zbornik radova „Pravne praznine i punoća prava“ Tom III. Istočno Sarajevo.
- Stanojlović, V. 2022. *Službenost upotrebe (usus) u rimskom i srpskom pravu*. Anali Pravnog fakulteta u Beogradu. Beograd.

PRAVNI IZVORI

- Porodični zakon Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“, br. 17/23,27/24, 20/25-odluka Ustavnog suda i 61/25)
- Zakon o stambenim odnosima („Službeni list SRBiH“ br. 14/84, 12/87 i 36/89)
- Obiteljski zakon Hrvatske (Narodne novine, br. 103/15, 98/19, 47/20 i 49/23)
- Porodični zakon Republike Srbije (Službeni glasnik, br. 18/05, 72/11 i 6/15)
- Zakon o osnovnim svojinskopравnim odnosima SFRJ („Službeni list SFRJ“, br. 6/80 i 36/90)
- Konvencija o pravima djeteta iz 1989.
- Odluka Ustavnog suda Republike Srbije UŽ 9782/2012 od 30. 5. 2013.
- Odluka Vrhovnog suda Srbije Rev 1594/06 od 29. 10. 2006.
- Odluka o meritumu broj AP-663/04 od 13. 10. 2005. godine
- Presuda Apelacionog suda u Novom Sadu Gž2. 260/2017 od 16. 5. 2017.

THE INSTITUTE OF HABITATIO IN THE FAMILY LAW OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

Authors: MOIRA KECMAN, Dajana Piljić

Email: kecmanmoira@gmail.com

Mentor: Assoc. Prof. Mirjana Miškić

Faculty of Law, University of Banja Luka

Introduction: The Roman institute of habitatio (the right of residence) represents a personal servitude that authorizes its holder to use another person's residential property for residential use, without the right to dispose of it. From the perspective of children's rights, it means the child's right to a family home, which is guaranteed by international conventions, primarily the Convention on the Rights of the Child, adopted in 1989, ratified by Bosnia and Herzegovina. The Family Law of the Republic of Srpska, in Article 339, regulates the right of residence in the family home in favor of the minor child and the parent entrusted with the exercise of parental rights.

Aim: The aim of the paper is to analyze the Roman law institute of habitatio and its connection with the right of residence contained in the current law of the Republic of Srpska, with special emphasis on the Family Law. We will point out the original characteristics of this institute, the changes it underwent through reception, as well as its significance in assessing the best interests of the child when providing care.

Materials and Methods: For the purpose of writing this paper, scientific literature in the form of textbooks, master's and scholarly papers, positive legal regulations of the Republic of Srpska and neighboring states, medieval legal codes, as well as numerous foreign sources, were used. The authors used the following methods: historical, comparative-legal, and normative-dogmatic methods.

Results: The analysis shows the significance of the Roman institute of habitatio, which, despite the passage of time, has found its place among the internal legal acts of the Republic of Srpska, such as the Family Law and international treaties relating to children's rights.

Conclusion: In addition to the three articles of the Family Law of the Republic of Srpska dedicated to this issue, answers to questions that may arise in the procedure of establishing the right of residence are provided by the court. Thus, this paper presents a complete picture of the institute of habitatio, starting from its origins, the solutions of modern legislators, and the judicial practice that interprets the written provisions of the law.

Keywords: right of residence; children's rights; personal servitude; Family Law; Convention on the Rights of the Child

BLAGOSTANJE MLADIH KROZ PRIZMU ODRŽIVOG RAZVOJA

Autor: NEMANJA JOSIFOV, Marko Sedlak

e-mail: nemanja.josifov@gef.bg.ac.rs, marko.sedlak@gef.bg.ac.rs

Mentor: prof. dr Dejan Šabić

Katedra za regionalnu geografiju

Geografski fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: U današnje vreme problem starenja stanovništva nameće se kao krucijalno pitanje većine evropskih, ali i svetskih država.

Cilj: Shodno tome, potrebno je veću pažnju obratiti kako na zdravstvenu i socijalnu zaštitu starijih tako i na mlađe generacije, one koje tek dolaze.

Materijal i metode: Mladi predstavljaju potencijal i razvojnu šansu svake države, te je neophodno obezbeđivanje boljih uslova života ovog kontingenta stanovništva (kroz finansijsku podršku zapošljavanju, veću socijalnu uključenost, naročito osetljivih društvenih grupa, bolju zdravstvenu zaštitu...). Postoje brojni indikatori koji prate razvoj mladog stanovništva da bi se otkrili krucijalni problemi koje je potrebno sistematski rešavati. U radu su prikazani inovativni pokazatelji koji se bave mladima i prate njihov napredak u različitim društvenim segmentima (indeks blagostanja mladih i indeks participacije mladih), iskazane pojedine kvantitativne i kvalitativne vrednosti pokazatelja, načine dobijanja podataka, ciljeve i svrhu njihovog korišćenja radi praćenja i uključivanja mladih u razne aktivnosti društvenog života.

Rezultati: Strategija za mlade u Republici Srbiji 2023–2030, Vodič kroz indeks blagostanja mladih i Monitoring izveštaj o političkoj, ekonomskoj i socijalnoj participaciji mladih 2023. ključna su dokumenta iz kojih su dobijeni rezultati ovih pokazatelja.

Zaključak: Oba pokazatelja su od krucijalnog značaja za donosiocje odluka, različite organizacije civilnog društva, a sve u svrhu napretka položaja mladih i postizanja međusektorske saradnje. Lokalne samouprave mogu bolje planirati budžetska sredstva i raspoložive resurse namenjene mladima.

Ključne riječi: obrazovanje, zdravstvo, siromaštvo, snažne institucije, Zapadni Balkan.

UVOD I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Postoje dva glavna pristupa konceptualizaciji blagostanja. Prvi pristup naglašava emocionalnu i kognitivnu procenu sopstvenog života. Drugi pristup polazi od toga da postoje određene potrebe ili kvalitete koji su neophodni za nečiji psihološki rast i razvoj. Ispunjavanje ovih potreba omogućava osobi da dostigne svoj puni potencijal (Tov, 2018). Jedan od najčešće korišćenih upitnika za procenu subjektivnog psihološkog blagostanja jeste Indeks blagostanja Svetske zdravstvene organizacije (Topp, 2015). U kontekstu blagostanja, poseban fokus je na mladom stanovništvu, jer je ono potencijal budućeg demografskog i sveukupnog razvoja društva. Starenje stanovništva je izazov sa kojim se suočava sve veći broj država u svetu. Ono je uglavnom posledica sve nižeg prirodnog priraštaja, koje je u slabo i srednje razvijenim regionima praćeno emigracijom stanovništva (Седлак и сар., 2024).

Delimični uspeh Milenijumskih razvojnih ciljeva kod zemalja u razvoju doveo je do stvaranja globalne agende, ciljeva održivog razvoja (COR) (Montiel et al., 2021). Agenda

se smatra globalnim akcionim planom za iskorenjivanje siromaštva i promociju održivog razvoja u pet oblasti: ljudi, planeta, prosperitet, mir i partnerstvo (Leal Filho, Salvia & Eustachio, 2023). COR i povezanih 17 ciljeva, 169 zadataka i 247 indikatora rezultat su sporazuma više zainteresovanih strana između zemalja, osmišljenog da promoviše održivi razvoj na globalnom nivou (Lee, Noh & Khim, 2020). Na konferenciji Ujedinjenih nacija (UN) u Njujorku, u septembru 2015. godine, usvojena je Agenda 2030 (Tsalis et al., 2020). COR su univerzalni poziv na akciju kako bi se okončalo siromaštvo, zaštitila planeta i osiguralo da svi ljudi uživaju u miru i prosperitetu (Walker, 2021). Grupisanje COR izvršeno je u pet glavnih klastera: integritet planete; obezbeđivanje materijalnih potreba; ljudi; prosperitet; i političke institucije, mir, partnerstvo (Mio, Panfilo & Blundo, 2020). Prepreke održivosti se sve više poistovećuju sa nepravednom raspodelom resursa, privatizacijom zajedničkih dobara i akumulacijom bogatstva u korist malobrojne elite (Boluk et al., 2019). Tri skandinavske zemlje (Švedska, Danska i Norveška) imaju najviši indeks ciljeva održivog razvoja, što implicira da su najbliže dostizanju COR za 2030. godinu (Bali Swain & Yang-Wallentin, 2020). Očekuje se da će Latinska Amerika i Karibi značajno povećati pristup vodi, obezbediti svima uslove za osnovno obrazovanje i redukovati stopu smrtnosti dece u mnogim zemljama. Projektovano je da će do 2030. godine Afrika ostvariti najmanji broj ciljeva održivog razvoja (Moyer & Hedden, 2020). Cilj ovog rada je identifikovanje ključnih izazova u pogledu dostizanja blagostanja, sa kojima se suočava mlado stanovništvo, sa akcentom na teritorije država na Balkanskom poluostrvu. Zadatak ovog rada je da se kroz pojedine COR identifikuju ključni izazovi u vezi sa ostvarivanjem blagostanja mladih. Odabrani su sledeći COR:

- COR 1 (Svet bez siromaštva)
- COR 3 (Dobro zdravlje)
- COR 4 (Kvalitetno obrazovanje)
- COR 5 (Rodna ravnopravnost)
- COR 8 (Dostojanstven rad i ekonomski rast)
- COR 16 (Mir, pravda i snažne institucije)
- COR 17 (Partnerstvom do ciljeva)

Kroz razmatranje svakog pojedinačnog COR, njihovih ciljeva i odabranih indikatora, analizirani su najznačajniji pokazatelji koji utiču na blagostanje mladih.

KO SU MLADI I KAKO SE ORGANIZUJU?

Omladinom (mladima) smatraju se osobe od navršenih 15 godina života do navršenih 30 godina života prema odredbama Zakona o mladima. Aktuelna Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine usvojena je 26. januara 2023. godine i njom su određeni opšti i posebni ciljevi, mere i pokazatelji efekta. Od izuzetnog je značaja utvrditi položaj i napredak mladih u raznim sferama života, poput obrazovanja, zapošljavanja, zdravlja i društvene participacije (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Važno je istaći da, prema podacima Popisa stanovništva, u Srbiji 2022. godine živi 1.047.543 stanovnika starosti od 15 do 29 godina i njihov broj se rapidno smanjuje (Republički zavod za statistiku, 2023). Zakon o mladima definiše više načela vezanih za mlade: načelo podrške mladima; načelo jednakosti i zabrane diskriminacije; načelo jednakih šansi; načelo jačanja svesti o značaju mladih i njihovoj društvenoj ulozi; načelo aktivnog učešća mladih; načelo odgovornosti i solidarnosti mladih. Organizacije koje pomažu razvoj mladih su: Savet za mlade, Pokrajinski savet i Savet za mlade jedinice

lokalne samouprave, Kancelarije za mlade i mnoge druge (Zakon o mladima, Sl. glasnik RS, br. 50/2011 i 116/2022 – dr. zakon). Na ovaj način pravi se diferencijacija o razvoju i problemima urbanih i ruralnih sredina i regiona u Srbiji, kako bi se našlo optimalno rešenje za uravnotežen regionalni razvoj.

POLOŽAJ MLADIH I NJIHOVA DRUŠTVENA PARTICIPACIJA U DRŽAVAMA ZAPADNOG BALKANA I TURSKOJ

Participacija mladih se objašnjava kao „proces uključivanja mladih u institucije i u donošenje odluka koje utiču na njihov život” (Indeks participacije mladih, Monitoring izveštaj o političkoj, ekonomskoj i socijalnoj participaciji mladih 2023). Radi praćenja uključenosti mladih u različite sfere života, 2016. godine, uveden je Indeks participacije mladih, koji prati mreža „Omladinski hab Zapadnog Balkana i Turske”, koju predvodi Fondacija „Ana i Vlade Divac” uz podršku Evropske komisije. On daje uvid u involviranost mladih u ekonomsku, političku i socijalnu sferu života. Za njegovo merenje koriste se različiti statistički podaci. Pokazatelj se izražava na godišnjem nivou, a može se vršiti komparacija sa zemljama u okruženju: Severnom Makedonijom, Albanijom i Crnom Gorom. „U poređenju sa susednim zemljama – Republikom Albanijom (9,5 u 2020. godini), Crnom Gorom (10,3 u 2020. godini), Republikom Severnom Makedonijom (9,5 u 2020. godini), Indeks participacije mladih u Srbiji je najviši (11,1 u 2020. godini)” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године). Kada se pogleda širi prostor, uočava se da su mladi na prostoru Zapadnog Balkana i Turske nedovoljno zastupljeni u politici. Omladinske strukture na nacionalnom nivou ne poseduju Crna Gora i Turska. U Albaniji se situacija poboljšala, te sada skoro sve lokalne samouprave imaju omladinske strukture u obliku lokalnih omladinskih saveta, ali su i dalje skromni njihovi kapaciteti i uloga. Korišćenje onlajn alata na nivou lokalne samouprave najbolje je na prostoru Crne Gore, dok Bosna i Hercegovina i Srbija zaostaju. Vrednost Indeksa ekonomskog učešća mladih u 2023. godini kretala se od 63 na Kosovu i Metohiji, do 78 u Crnoj Gori, a ciljane vrednost je 100. Što se uključenosti mladih u ekonomske tokove tiče, AP Kosovo i Metohija ima najvišu NEET stopu mladih (onih koji nisu zaposleni, niti u procesu obrazovanja ili obuke) od 38%, dok Srbija beleži najnižu, tj. oko 15%. To je i dalje veoma daleko od ciljane vrednosti EU, prema kojoj udeo NEET mladih do 2030. godine treba biti ispod 9%. Najviša stopa nezaposlenosti mladih je u Albaniji, Bosni i Hercegovini i Severnoj Makedoniji, oko 23%. Godine 2023. stopa nezaposlenosti mladih je porasla u Srbiji i Albaniji. Kvalitet radnog mesta takođe je pod znakom pitanja. Veliki procenat mladih je nezaposlen duže od godinu dana. Albanija je imala najveći procentualni udeo samozapošljavanja mladih, sa velikim disproporcijama u korist muškog stanovništva u 2023. godini. Društvena participacija mladih ogleda se kroz formalno i neformalno obrazovanje, dok je društveno učešće mladih prema pokazateljima slično u Srbiji, Crnoj Gori i Severnoj Makedoniji, a najgora situacija je u Albaniji i Turskoj. Nedostatak podataka o društvenom učešću mladih je limitirajući faktor preciznog uvida u situaciju na terenu. Ispod 20% mladih u regionu, za 2023. godinu, ima završeno tercijarno obrazovanje. Rizik od siromaštva je veliki, što pokazuje vrednost stope od 19,2% za 2023. godinu, za Srbiju. Slično je i u državama u okruženju. Svakako je preporuka da institucije koje su nadležne ažurnije prikupljaju podatke o mladima i da oni budu lako dostupni (Indeks participacije mladih, Monitoring izveštaj o političkoj, ekonomskoj i socijalnoj participaciji mladih 2023).

Po rezultatima Istraživanja položaja i potreba mladih u Republici Srbiji, koje je sprovedeno 2021. godine, 7,5% mladih planira da ode zastalno iz zemlje, 13,2% planira da napusti zemlju na određeno vreme, dok 60,9% uopšte ne planira da napusti zemlju. Glavni razlozi za emigraciju su potraga za adekvatnijim zaposlenjem, zatim, školovanje, pa porodica. Ono

što je u sprovedenim istraživanjima o mladima evidentno jeste da polovina mladih nije upoznata sa postojanjem Kancelarije za mlade u njihovoj lokalnoj samoupravi. Mali broj mladih su članovi nekih organizacija, a, ako i jesu, onda su uglavnom neaktivni članovi. Čak dve trećine mladih nije spremno da se angažuje u radu tela koje donosi odluke vezane za mlade, uz navođenje da ne znaju dovoljno o njihovom radu i da se angažovanjem mladih ništa ne bi promenilo. Većina mladih izrazila je stav da nije na pravi način uključena u donošenje odluka na nacionalnom, lokalnom nivou, pa i u školi (Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine). Prema godišnjem izdanju regionalnog Indeksa participacije mladih u 2023. godini, u Srbiji je bilo 18,5% mladih starosti od 15 do 29 godina nezaposleno, dok je 2022. godine nezaposleno bilo 17,1% mladih. Po ovom pokazatelju ukazano je na nedovoljnu zastupljenost mladih u političkom životu Zapadnog Balkana i Turske, isključenost iz obrazovanja i sticanja zaposlenja kod mladih, rizik od siromaštva i dugoročne nezaposlenosti, naročito za mlade žene i one koje žive na selu. Prema Osmom izdanju Indeksa participacije mladih, akcenat je na učešću mladih u politici, a naglašava se da su mladi vroma malo zastupljeni u parlamentima u regionu Zapadnog Balkana i Turske (< 5%). Indeks participacije mladih daje pregled perspektiva mladih kroz 25 indikatora participacije mladih u političkoj, ekonomskoj i društvenoj sferi. Ovaj pokazatelj je od suštinske važnosti za donosiocje odluka, prilagođen potrebama mladih. Posebna pažnja posvećena je osobama u NEET statusu. To su osobe koje nisu niti zaposlene, niti u procesu obrazovanja i obuka. Kada je reč o ekonomskom i socijalnom učešću mladih, zabrinjava podatak da je skoro svaka četvrta mlada osoba u regionu u statusu NEET osobe, naročito mlade žene između 25 i 29 godina starosti. Približno svaka peta mlada osoba u Srbiji je u riziku od siromaštva.

INDEKS BLAGOSTANJA MLADIH

Indeks blagostanja mladih se koristi da bi se pratilo sprovođenje Strategije za mlade u Republici Srbiji za period 2023–2030. i potpuno je saglasan sa njom. Razvijen je u saradnji sa Ministarstvom turizma i omladine, Populacionim fondom Ujedinjenih nacija (UNFPA) i Fondacijom „Ana i Vlade Divac”. On je u korelaciji sa Indeksom participacije mladih (Youth Participation Index) i nastao je po uzoru na njega. Indeks blagostanja mladih je specifičan po tome što mu cilj nije upoređivanje sa ostalim indeksima već da se ukaže na napredak u realizaciji pojedinih ciljeva Strategije za mlade i davanje smernica za poboljšanje onih oblasti koje su ključne i slabije razvijene (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Kako bi se dobili što precizniji kvantitativni i kvalitativni podaci za određivanje pozicije mladih u društvu, koriste se podaci raznih institucija i udruženja. Za praćenje demografskih karakteristika mladih, njihovog zapošljavanja, prihoda, socijalnog statusa, uzimaju se podaci Republičkog zavoda za statistiku. Od značaja su i podaci dobijeni od nadležnih ministarstava, npr. Ministarstvo turizma i omladine, jedinica lokalnih samouprava i javnih institucija, npr. Agencija za privredne registre, Nacionalna služba za zapošljavanje, Institut za javno zdravlje Srbije Dr Milan Jovanović Batut, kao i udruženja, npr. Nacionalna asocijacija praktičara omladinskog rada (NAPOR). Objedinjeni podaci različitih institucija daju sveobuhvatnu sliku o položaju i perspektivama mladih u Srbiji, što je od značaja za kreiranje politika za mlade. Uz zvanične i administrativne izvore, Indeks uračunava i istraživanja sprovedena radi specifičnih potreba i izazova mladih. Takođe, Ministarstvo turizma i omladine sprovodi ankete na nivou godine, o stavovima mladih, njihovim percepcijama i iskustvima u oblasti obrazovanja, zapošljavanja, zdravlja i društvene participacije. Ministarstvo turizma i omladine u cilju dobijanja relevantnih pokazatelja ostvaruje saradnju sa nevladinim organizacijama, institucijama obrazovanja, istraživačkim centrima i međunarodnim organizacijama, npr. Populacioni fond Ujedi-

njenih nacija. Kvantitativni pokazatelji dobijaju se putem baze Republičkog zavoda za statistiku, EUROSTAT-a i drugih, a kvalitativni istraživanjima koje sprovodi Ministarstvo turizma i omladine i njihovi saradnici. Tu su i nadležna ministarstva koja realizuju Strategiju i akcioni plan. Ministarstvo turizma i omladine i Savet za mlade imaju obavezu izveštavanja o napretku u sprovođenju Strategije, dok Radna grupa za sprovođenje Strategije daje na uvid izveštaj o praćenju indikatora Savetu za mlade na usvajanje. Dalje, resorna ministarstva spremaju izveštaj za Vladu. Doneti izveštaji su od presudnog značaja donosiocima odluka, naročito na lokalnom nivou. Prednost ovog koncepta je njegova fleksibilnost, tj. prilagođavanje različitim inovativnim principima. Iako se Indeks meri i na lokalnom nivou, neki podaci se mogu dobiti samo na nivou regiona, a ne za gradove i opštine, što u znatnoj meri otežava percepciju o položaju mladih u manjim jedinicama lokalne samouprave (*JLS*). Međutim, kada se to desi, podaci za ulazne pokazatelje su isti za sve gradove i opštine tog statističkog regiona.

ULAZNI INDIKATORI I DOBIJANJE INDEKSA BLAGOSTANJA MLADIH

Kada posmatramo nacionalni nivo, Indeks blagostanja mladih sastoji se od 109 indikatora na nacionalnom nivou i 98 na lokalnom, koji su grupisani u šest stubova:

- 1) Unapređen kvalitet života mladih
- 2) Standardizovan omladinski rad i neformalno obrazovanje
- 3) Funkcionalnost prostornih kapaciteta za omladinske politike
- 4) Aktivno učešće mladih u društvu
- 5) Mogućnosti i podsticaji za ekonomsko i socijalno osamostaljivanje
- 6) Dobro zdravlje, bezbedno okruženje i socijalno blagostanje mladih

Prvi stub prati realizaciju opšteg cilja Strategije, dok ostali stubovi prate realizaciju posebnih ciljeva. Stub 1 nosi najveći broj maksimalnih bodova (25), dok stubovi 2–6 nose 15 maksimalnih bodova. Takođe, razmatra se za svaki ulazni pokazatelj – da li je on zadat kroz Strategiju za mlade ili dodat na predlog Radne grupe ili istraživača. Parametri imaju trend (da li je poželjno da ima rastuće ili opadajuće vrednosti) i opis koji obuhvata: povezanost sa Strategijom za mlade; povezanost sa *COR*; detaljan opis indikatora; jedinicu mere; tip podatka; period objavljivanja; instituciju/organizaciju kao izvor podataka. Kroz Indeks se razmatraju statistički podaci (stopa rizika od siromaštva ili socijalna isključenost mladih), stavovi, položaj i potrebe mladih (udeo mladih koji se rekreativno bave sportom tokom nedelje), trendovi indikatora tj. pokazatelji rasta ili pada (broj socijalnih preduzeća koji su osnovali mladi). Stubovi su podeljeni na indikatore, koji obuhvataju različite sfere života mladih, poput zaposlenosti, učešća u obrazovnim programima, rizika od siromaštva. Vrednosti indeksa su od 0 do 100, a viši skor znači kvalitetniji život mladih u Srbiji, kao i viši stepen realizacije Strategije za mlade u Republici Srbiji. Skor Indeksa blagostanja mladih se meri u poslednjem kvartalu godine za prethodnu godinu. Indikatori imaju različite merne jedinice, tako da je neophodno sprovesti njihovu normalizaciju i svesti ih na vrednosti od 0 do 1. Najniža vrednost 0 ukazuje da nema napretka u ostvarivanju Strategije, dok vrednost 1 ističe da su ciljne vrednosti ostvarene ili prekoračene. „Dalje se suma vrednosti normalizovanih ulaznih indikatora (koji su pojedinačno ponderisani odgovarajućim težinama), preračunava u procenat ostvarenja stuba, a ovaj se množi sa maksimalnim brojem bodova koji ima stub” (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Kada se saberu bodovi po svih 6 stubova, dobija se rezultat (skor) Indeksa blagostanja mladih za godinu u kojoj se računa. „Vrednosti bliže 100 ukazuju na veći napredak ulaznih pokazatelja prema ciljanim vrednostima do 2030. godine, odnosno prema

ciljevima Strategije” (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Uz Indeks postoji i Aneks koji sadrži indikatore koji su relevantni za sprovođenje Strategije za mlade, koji se prate na godišnjem nivou, u zavisnosti od mogućnosti, s tim što ovi podaci nisu deo skora Indeksa. Tu su pokazatelji za koje se smatra da neće biti konstantno dostupni u periodu sprovođenja Strategije, ili oni koji momentalno nisu dostupni, ili koji nemaju uvek statističku značajnost. U Aneksu se mogu naći i indikatori koji se prate kroz Indeks, a ne ulaze u skor, te ne utiču na promenu metodologije, kao npr. korišćenje veštačke inteligencije. Indeks blagostanja mladih služi kako bi se pratio napredak realizacije Strategije, ali nije precizni kvantifikator. „Svi indikatori se mogu sortirati po veličini svojih normalizovanih vrednosti – kolona ‘Skor indeksa’ (po rastućoj vrednosti) i indikatori koji se nađu na vrhu predstavljaju oblasti na koje je potrebno obratiti posebnu pažnju” (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Ako su normalizovane vrednosti indikatora ispod 0,2, njihove vrednosti su obeležene crvenom bojom, kako bi se dodatno posvetila pažnja. Kada se ovako nešto dogodi, potrebno je kontaktirati sa predstavnicima omladine i donosiocima odluka, kako bi se otklonili i prevazišli postojeći problemi.

ZNAČAJ INDEKSA BLAGOSTANJA MLADIH

Namena indeksa blagostanja mladih je višestruka. On daje smernice akterima koji učestvuju u poboljšanju života mladih od lokalnog do nacionalnog nivoa. Tu svakako spadaju različita ministarstva, lokalne samouprave, organizacije civilnog društva, donatori. Indeks identifikuje ključne probleme i oblasti gde bi se moglo delovati kako bi se položaj mladih poboljšao. S obzirom na to da Indeks povezuje različite struke, ističe se njegova uloga spajanja više društvenih sfera. Razvoj omladine može se pratiti u svim statističkim regionima Srbije, osim za AP Kosovo i Metohiju, jer Republički zavod za statistiku ne raspolaže podacima za AP Kosovo i Metohiju od 1999. godine. Lokalne samouprave mogu bolje rasporediti sredstva u poboljšanje ključnih oblasti vezanih za mlade, razvijati inicijative, programe, projekte, poboljšati rad kancelarije za mlade...

U Srbiji je ovaj parametar predstavljen u decembru 2024. godine, u Sava centru. Za 2023. godinu vrednost indeksa iznosila je 29,22, što implicira da je postignuto više od četvrtine željenih promena. Baza podataka za računanje dobija se putem statističkih i administrativnih izvora i kroz godišnja istraživanja o položaju mladih. Na taj način postiže se kohezija između Republičkog zavoda za statistiku, jedinica lokalne samouprave (JLS) i organizacija za mlade. Rezultati su pokazali porast broja mladih preduzetnika i smanjene stope nezaposlenosti mladih, pad stope rizika od siromaštva i smanjenje broja mladih koji nisu u obrazovanju ni zapošljeni. Neophodna su dodatna ulaganja u poboljšanje prostornih kapaciteta i usluga za mlade, veće učešće mladih u donošenju odluka i stvaranje sigurnijeg okruženja za mlade. Kao prioritet nameće se bolja informisanost mladih o mogućnostima za učešće u donošenju odluka, poboljšanje zdravlja i pružanje veće podrške u razvoju njihovih potencijala, kao i aktivnije promovisanje podsticajnih mera stambene politike za mlade¹.

CILJEVI ODRŽIVOG RAZVOJA I MLADI

Svi ulazni pokazatelji su povezani sa COR i to sa najmanje dva, kojima doprinose direktno ili indirektno. „Sortiranjem kolona COR (primarni) i COR (sekundarni) moguće

1 <https://mto.gov.rs/vest/sr/7740/indeks-blagostanja-mladih-pokazuje-napredak-u-prvoj-godini-sprovođenja-strategije-za-mlade.php>

je kreirati uvid ili izveštaj o tome kako pokazatelji doprinose i realizaciji konkretnih COR. Svi ulazni pokazatelji povezani su sa COR (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Na teritoriji Srbije, od 2015. godine postoji Међуресорна радна група за спровођење Агенде 2030. Омладина је уско везана за сваки циљ Агенде 2030. На интернет платформи Републичког завода за статистику могуће је пратити напредак остваривања COR на простору Србије, а тренутно се прати 119 од укупно 247 индикатора. Ти индикатори су приказани као вредности за општу популацију. Уз то, постоји и публикација Републичког завода за статистику: „Не изоставити никог из развоја! Напредак у остваривању Циљева одрживог развоја међу младима у Србији”, израђена уз подршку Влада Швајцарске Конфедерације и Савезне Републике Немачке, где је приказано остваривање циљева одрживог развоја у односу на младе.

COR 1. SVET BEZ SIROMAŠTVA

U sklopu COR 1 izdvojeno je pet ciljeva:

- 1) iskoreniti ekstremno siromaštvo za sve ljude, koje se trenutno meri brojem ljudi koji žive sa manje od 1,25 dolara dnevno;
- 2) smanjiti barem za polovinu udeo muškaraca, žena i dece svih uzrasta koji žive u siromaštvu u svim njegovim dimenzijama prema nacionalnoj definiciji;
- 3) sprovesti nacionalno odgovarajuće sisteme i mere socijalne zaštite za sve, uključujući minimalne iznose, i do 2030. godine postići značajnu pokrivenost siromašnih i ranjivih društvenih slojeva;
- 4) osigurati da svi muškarci i žene, posebno siromašni i ranjivi, imaju jednaka prava na ekonomske resurse, kao i pristup osnovnim uslugama, vlasništvu i kontroli nad zemljištem i drugim oblicima imovine, nasleđivanju, prirodnim resursima, odgovarajućoj novoj tehnologiji i finansijskim uslugama, uključujući mikrofinansiranje;
- 5) izgraditi otpornost siromašnih i onih u ranjivim situacijama i smanjiti njihovu izloženost i ranjivost na ekstremne događaje povezane sa klimom i druge ekonomske, društvene i ekološke katastrofe.

U vezi sa ovim COR, kao značajni indikatori izdvojeni su: udeo stanovništva koje živi ispod nacionalne granice siromaštva, po polu i starosti i udeo muškaraca, žena i dece svih uzrasta koji žive u siromaštvu u svim njegovim dimenzijama prema nacionalnim definicijama². Uticaj dugotrajnog siromaštva (posebno država koje su prošle kroz građanske ratove), otežava razvoj istraživačke infrastrukture i mogućnost da se mladi bave naukom (Purnell, 2024).

Mlade osobe, naročito one starosti 16–24 godine, u Republici Srbiji izloženi su većim rizicima od siromaštva i socijalne isključenosti nego ukupno stanovništvo. „Stopa rizika od siromaštva ili socijalne isključenosti 2019. godine za mlade je 36,2%, dok je za ukupno stanovništvo 31,7%” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

Skoro četvrtina mladih u Republici Srbiji uzrasta od 15 do 30 godina se finansijski i stambeno osamostalilo od roditelja, više žene nego muškarci. Svega 3% stanovnika starosti 25–30 godina se stambeno osamostalilo. Razlozi su nedovoljna lična primanja, nemogućnost finansijske pomoći od strane roditelja, ali i veliki broj mladih ne želi da se odvoji od roditelja. Ono što je mladima u Srbiji neophodno za stambeno osamostaljivanje su: izgradnja neprofitnih stanova za mlade, subvencionisani krediti, izdavanje kuća – stanova

2 https://sdgs.un.org/goals/goal1#targets_and_indicators

po povoljnijim uslovima za mlade, poklon od države napuštenih kuća u ruralnim područjima, kao i posao sa dovoljno visokom platom. Treba sa druge strane i podržati mlade u ruralnim sredinama koji imaju niži stepen obrazovanja.

COR 3. DOBRO ZDRAVLJE

COR 3 (Dobro zdravlje) u fokusu ima poboljšanje zdravstvenog stanja stanovništva. U sklopu ovog cilja izdvojeno je devet ciljeva:

- 1) smanjiti globalnu stopu smrtnosti majki na manje od 70 na 100.000 živorođenih;
- 2) sprečiti smrtne slučajeve novorođenčadi i dece mlađe od 5 godina, pri čemu sve zemlje teže smanjenju neonatalne smrtnosti na najmanje 12 na 1000 živorođenih i smrtnosti dece mlađe od 5 godina na najmanje 25 na 1000 živorođenih;
- 3) okončati epidemije side, tuberkuloze, malarije i zanemarenih tropskih bolesti i boriti se protiv hepatitisa, bolesti koje se prenose vodom i drugih zaraznih bolesti;
- 4) smanjiti prevremenu smrtnost od nezaraznih bolesti za jednu trećinu kroz prevenciju i lečenje i unaprediti mentalno zdravlje i blagostanje;
- 5) jačati prevenciju i lečenje zloupotrebe supstanci, uključujući zloupotrebu narkotičnih droga i štetnu upotrebu alkohola;
- 6) prepoloviti broj smrtnih slučajeva i povreda u saobraćajnim nezgodama u svetu;
- 7) obezbediti univerzalni pristup uslugama seksualnog i reproduktivnog zdravlja, uključujući planiranje porodice, informisanje i obrazovanje, i integraciju reproduktivnog zdravlja u nacionalne strategije i programe;
- 8) postići univerzalno zdravstveno osiguranje, uključujući zaštitu od finansijskih rizika, pristup kvalitetnim osnovnim zdravstvenim uslugama i pristup bezbednim, efikasnim, kvalitetnim i pristupačnim osnovnim lekovima i vakcinama za sve;
- 9) značajno smanjiti broj smrtnih slučajeva i bolesti usled opasnih hemikalija i zagađenja i kontaminacije vazduha, vode i zemljišta.

Kao indikatori od značaja za blagostanje mladih, posebno se ističu: Indikator 3.7.1. Udeo žena reproduktivnog doba (starosti 15–49 godina) koje su zadovoljile svoju potrebu za planiranjem porodice savremenim metodama; Indikator 3.7.2. Stopa rađanja kod adolescentkinja (uzrasta 10–14 godina; uzrasta 15–19 godina) na 1000 žena u toj starosnoj grupi; Indikator 3.8.1.b Udeo stanovništva sa velikim izdacima domaćinstava za zdravstvo kao udeo u ukupnim izdacima ili prihodima domaćinstva³. Tu postoje i organizacije (npr. NCD Countdown) koje deluju u cilju smanjenja smrtnosti od 10 nezaraznih bolesti koje su najčešći uzročnici smrti u oblastima Supsaharske Afrike, Centralne Azije i Istočne Evrope (Bennett et al., 2020).

„Udeo žena uzrasta 15–49 godina (2019. godine) koje svoje potrebe za planiranjem porodice zadovoljavaju upotrebom savremenih metoda kontracepcije (indikator COR 3.7.1) iznosio je 30%, za uzrast 20–24 godine 31,8%, a za uzrast 25–29 godina svega 23,8%. Stopa rađanja kod adolescentkinja 15–19 godina na 1000 žena iz te grupe (indikator COR 3.7.2) je u periodu od 2010. godine, kada je iznosila 19,9%, opala u 2019. godini za 6,3% i iznosila je 13,6%” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

„Procenat obuhvaćenosti osnovnim zdravstvenim uslugama: prenatalna zaštita (četiri i više poseta), prema starosti majke prilikom rođenja deteta (indikator COR 3.8.1b) pokazuje da je u 2019. godini 97,6% majki uzrasta 20–34 godine obuhvaćen ovim uslugama, što je povećanje za 4,1 procentni poen u odnosu na 2014. godinu, kada je procenat majki

³ https://sdgs.un.org/goals/goal3#targets_and_indicators

ovog uzrasta bio 93,5%” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

COR 4. KVALITETNO OBRAZOVANJE

Ljudski kapital, koji obuhvata znanje, veštine i kreativnost, ključan je za razvoj inovativnih rešenja (Di Vaio, Zaffar & Chhabra, 2024). Podcilj 4.1. poziva na univerzalno srednjoškolsko obrazovanje, kao i na jednak pristup svim pojedincima za tercijarnim obrazovanjem (Thoriq & Mahmudah, 2023). Ukidanje školarina, poboljšanje lokalnog pristupa školama, povećanje broja godina obaveznog školovanja i obezbeđivanje hrane, stipendija i drugih resursa za decu u školi povećavaju učešće među ekonomski najugroženijom decom (Friedman et al., 2020). Veštine 21. veka razlikuju se od veština 20. veka, prvenstveno zbog pojave visoko sofisticiranih informacionih i komunikacionih tehnologija. Obrazovanje za razvoj zahteva transformativnu, akciono orijentisanu pedagogiju koja promoviše autonomno učenje, učešće i saradnju, rešavanje problema, interdisciplinarnost i transdisciplinarnost i povezivanje formalnog i neformalnog učenja (González-Salamanca et al., 2020). COR 4 (Kvalitetno obrazovanje) podrazumeva strategiju u izradi školskih nastavnih planova i programa, sa ciljem da ono bude primenljivo u praksi. Jake veze između univerziteta i njihovih lokalnih zajednica prepoznate su kao mogućnost za celokupni društveni razvoj (Chankseliani & McCowan, 2021).

Ciljevi su sledeći:

- 1) osigurati besplatno, pravedno i kvalitetno osnovno i srednje obrazovanje koje vodi do relevantnih i efikasnih ishoda učenja;
- 2) osigurati za sve pristup kvalitetnom razvoju, briži i predškolskom obrazovanju u ranom detinjstvu kako bi bili spremni za osnovno obrazovanje;
- 3) obezbediti jednak pristup svim ženama i muškarcima pristupačnom i kvalitetnom tehničkom, stručnom i visokom obrazovanju, uključujući univerzitetsko obrazovanje;
- 4) značajno povećati broj mladih i odraslih koji poseduju relevantne veštine, uključujući tehničke i stručne veštine, za zapošljavanje, pristojne poslove i preduzetništvo;
- 5) eliminisati rodne nejednakosti u obrazovanju i obezbediti jednak pristup svim nivoima obrazovanja i stručnog osposobljavanja za ranjive, uključujući osobe sa invaliditetom, starosedelačke narode i decu u ranjivim situacijama;
- 6) osigurati da svi mladi i značajan deo odraslih, i muškaraca i žena, postignu pismenost i matematičke sposobnosti;
- 7) osigurati da svi učenici steknu znanje i veštine potrebne za promociju održivog razvoja, uključujući, između ostalog, obrazovanje za održivi razvoj i održive načine života, ljudska prava, rodnu ravnopravnost, promociju kulture mira i nenasilja, globalno građanstvo i uvažavanje kulturne raznolikosti i doprinosa kulture održivom razvoju.

Kao indikatori od značaja za mlade u kontekstu ovog cilja izdvojeni su: Indikator 4.1.2.s Udeo dece i mladih na kraju nižeg srednjeg obrazovanja koji postižu barem minimalni nivo znanja u (1) čitanju i (2) matematici, po polu; Indikator 4.3.1. Stopa učešća mladih i odraslih u formalnom i neformalnom obrazovanju i obuci u prethodnih 12 meseci, po polu; Indikator 4.6.1. Stopa pismenosti mladih/odraslih⁴.

Istraživanja su pokazala da deca iz siromašnih porodica imaju slabije izgleda da završe srednje obrazovanje, kao i deca iz naselja koja nisu gradska, kao i devojčice. „Stopa završavanja srednjeg obrazovanja (indikator 4.1.2.s) u 2019. godini iznosila je 97,7%. Kod dece iz najsiromašnijih domaćinstava bila je 93%, a kod najbogatijih 99,5%” (Стратегија за

4 https://sdgs.un.org/goals/goal4#targets_and_indicators

младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

„Prema podacima RZS o praćenju indikatora COR 4.3.1 za 2020. godinu, u prethodnih 12 meseci stopa učešća mladih (15–24 godine) u formalnom i neformalnom obrazovanju i obukama bila je 66,9% (60,3% muškarci, a 73,9% žene) (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

Napomena je i da je udeo učenika od 15 godina koji nisu dostigli najniži fiksni nivo postignuća na PISA skali za tri osnovna školska predmeta: matematika, čitanje i nauka (indikator COR 4.6.1) u 2018. godini i dalje visok (39,7% matematika, 37,7% čitanje i 38,3% nauka). Podaci OECD-a govore da u Republici Srbiji više od trećine mladih ove životne dobi nije ostvarilo najniži nivo pismenosti u navedene tri oblasti (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

Od 2010. do 2019. godine, istraživanja beleže povećanje procentualnog udela mladog stanovništva sa visokim obrazovanjem. Povećano je interesovanje mladih za oblasti IKT (informaciono-komunikacione tehnologije), inženjerstva, proizvodnje i građevinarstva, zdravstva i socijalne zaštite. U posmatranom periodu došlo je do pada interesovanja mladih za poslovanje, administraciju i pravo, obrazovanje i društvene nauke, novinarstvo i informisanje (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

COR 5. RODNA RAVNOPRAVNOST

Progres u dostizanju rodne ravnopravnosti (COR 5) je spor u svetu, zbog velikih jazova između muškaraca i žena u različitim formama ekonomske participacije (Filho et al., 2023). Na to utiču strukturne nejednakosti kao rezultat istorijske marginalizacije (npr. na osnovu geografije, kasta ili etničke pripadnosti), i društvene norme oko rada (Roy et al., 2022). Diskriminacija žena na poslu i dalje je rasprostranjena širom sveta (Castro Núñez, Bandeira & Santero-Sánchez, 2020). Neophodno je obezbeđivanje punog i efikasnog učešća žena i jednakih mogućnosti za liderstvo na svim nivoima odlučivanja u političkom, ekonomskom i javnom životu (Anderson et al., 2022). Predviđene kvote i drugi propisi utiču na to da je veći broj žena u predstavničkim telima i organima vlasti na svim nivoima u odnosu na svetski prosek u Evropi i Severnoj Americi (Burkhard, 2022).

Ciljevi u vezi sa ovim COR su:

- 1) ukinuti sve oblike diskriminacije nad svim ženama i devojčicama svuda;
- 2) eliminisati sve oblike nasilja nad svim ženama i devojčicama u javnoj i privatnoj sferi, uključujući trgovinu ljudima i seksualnu i druge vrste eksploatacije;
- 3) eliminisati sve štetne prakse, kao što su dečji, rani i prisilni brakovi i sakaćenje ženskih genitalija;
- 4) priznati i ceniti neplaćenu negu i kućni rad kroz pružanje javnih usluga, infrastrukture i politika socijalne zaštite i promociju zajedničke odgovornosti unutar domaćinstva i porodice, kako je nacionalno prikladno;
- 5) obezbediti puno i efikasno učešće žena i jednake mogućnosti za liderstvo na svim nivoima odlučivanja u političkom, ekonomskom i javnom životu;
- 6) obezbediti univerzalni pristup seksualnom i reproduktivnom zdravlju i reproduktivnim pravima, kako je dogovoreno u skladu sa Programom akcije Međunarodne konferencije o stanovništvu i razvoju i Pekinškom platformom za akciju i zaključnim dokumentima njihovih konferencija za pregled.

U okviru ovog cilja, izdvajaju se sledeći indikatori: Indikator 5.3.1. Udeo žena starosti 20–24 godine koje su bile u braku ili u zajednici pre 15. i pre 18. godine; Indikator 5.2.1.

Udeo žena i devojčica uzrasta 15 godina i više koje su ikada bile u partnerstvu, a koje su bile izložene fizičkom, seksualnom ili psihološkom nasilju od strane sadašnjeg ili bivšeg intimnog partnera u prethodnih 12 meseci, prema obliku nasilja i starosti; Indikator 5.2.2. Udeo žena i devojčica uzrasta 15 godina i više koje su bile žrtve seksualnog nasilja od strane osoba koje nisu intimni partner u prethodnih 12 meseci, prema starosti i mestu događaja; Indikator 5.4.1. Udeo vremena provedenog na neplaćenim kućnim i poslovima brige o drugima, po polu, starosti i lokaciji; Indikator 5.6.1. Udeo žena starosti 15–49 godina koje same donose informisane odluke u vezi sa seksualnim odnosima, upotrebom kontracepcije i zaštitom reproduktivnog zdravlja⁵.

„U 2019. godini povećan je udeo žena 20–24 godine koje su prvi put stupile u brak ili vanbračnu zajednicu pre 15. i pre 18. godine (indikator COR 5.3.1), u odnosu na 2010. i 2014. godinu. Pre 15. godine u brak je stupilo 1,2% žena, a pre 18. godine 5,5%. Stupanje u brak ili vanbračnu zajednicu žena pre punoletstva utiče i na rano napuštanje obrazovanja. Udeo žena i devojaka starosti 18 do 74 godine koje jesu ili koje su bile izložene fizičkom, seksualnom ili psihološkom nasilju od strane sadašnjeg ili bivšeg intimnog partnera tokom proteklih 12 meseci (indikator COR 5.2.1.) je 7,4% kod žena uzrasta 18–29 godina, dok je u ukupnom posmatranom uzrastu taj procenat 9,2%. Sa druge strane, udeo žena i devojaka starosti od 18 do 74 godine koje su bile izložene seksualnom nasilju od strane osoba koje nisu bile njihov intimni partner tokom proteklih 12 meseci (indikator COR 5.2.2.) pokazuje da su ovoj vrsti nasilja više izložene mlade žene od 18 do 29 godina (1,4%), u odnosu na ukupno posmatranu populaciju, gde je taj procenat 0,5%. Merenje indikatora koji se odnosi na udeo vremena koje se provodi u vršenju neplaćenih poslova u domaćinstvu i brizi o drugima (indikator COR 5.4.1.) realizovano u 2015. godini pokazuje da mlade žene (15–24 godine) provode u neplaćenim poslovima održavanja domaćinstva i brige o porodici manje vremena nego žene uzrasta 25–44 godine, ali gotovo dvostruko više nego mladi muškarci istog uzrasta. Udeo žena od 15 do 49 godina koje samostalno donose odluke zasnovane na informacijama o seksualnim odnosima, upotrebi kontracepcije i brizi za reproduktivno zdravlje (indikator COR 5.6.1.) jedan je od pokazatelja ostvarenosti ljudskih prava. Podaci iz 2019. godine pokazuju da svega 83,2% žena uzrasta od 20 do 24 godine i 84,2% žena uzrasta od 25 do 29 godina samostalno donose ove odluke” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

COR 8. DOSTOJANSTVEN RAD I EKONOMSKI RAST

Iz perspektive sociologije, predmet istraživanja su globalna i lokalna implementacija COR 8, njegovo prilagođavanje različitim geografskim kontekstima, akteri koji učestvuju u njegovoj realizaciji i uslovi rada širom sveta (Klimczuk et al., 2024). U fokusu realizacije ovog cilja, prepoznati su značaj mentorstva u raznim granama (Ebekozi et al., 2024) i rad sa skraćenim radnim vremenom (Burkhard, 2022).

Ciljevi su sledeći:

- 1) održati ekonomski rast po glavi stanovnika u skladu sa nacionalnim okolnostima, a posebno rast bruto domaćeg proizvoda od najmanje 7% godišnje u najmanje razvijenim zemljama;
- 2) postići viši nivo ekonomske produktivnosti kroz diverzifikaciju, tehnološku nadogradnju i inovacije, uključujući i fokus na sektore sa visokom dodatom vrednošću i radno intenzivne sektore;
- 3) promovisati politike orijentisane ka razvoju koje podržavaju produktivne aktivnosti,

5 https://sdgs.un.org/goals/goal5#targets_and_indicators

stvaranje dostojanstvenih radnih mesta, preduzetništvo, kreativnost i inovacije, i podsticati formalizaciju i rast mikro, malih i srednjih preduzeća, uključujući i pristup finansijskim uslugama;

4) postepeno poboljšati, do 2030. godine, globalnu efikasnost resursa u potrošnji i proizvodnji i nastojati da se ekonomski rast odvoji od degradacije životne sredine, u skladu sa Desetogodišnjim okvirom programa o održivoj potrošnji i proizvodnji, uz vodeću ulogu razvijenih zemalja;

5) postići punu i produktivnu zaposlenost i dostojanstven rad za sve žene i muškarce, uključujući mlade i osobe sa invaliditetom, i jednaku platu za rad jednake vrednosti;

6) značajno smanjiti udeo mladih koji nisu zaposleni, ne obrazuju se ili se ne obučavaju;

7) preduzeti hitne i efikasne mere za iskorenjivanje prisilnog rada, okončanje modernog ropstva i trgovine ljudima. Obezbediti zabranu i eliminaciju najgorih oblika dečjeg rada, uključujući regrutovanje i korišćenje dece vojnika, i do 2025. godine okončati dečji rad u svim njegovim oblicima;

8) zaštititi radna prava i promovisati bezbedno i sigurno radno okruženje za sve radnike, uključujući radnike migrante, posebno žene migrante i one sa zaposlenjem na određeno vreme;

9) osmisлити i sprovesti politike za promociju održivog turizma koji stvara radna mesta i promoviše lokalnu kulturu i proizvode;

10) ojačati kapacitete domaćih finansijskih institucija da podstaknu i prošire pristup bankarskim, osiguravajućim i finansijskim uslugama za sve.

Indikatori u vezi sa mladim stanovništvom su sledeći: Indikator 8.6.1. Udeo mladih (uzrasta 15–24 godine) koji nisu u sistemu obrazovanja, zaposlenja ili obuke; Indikator 8.3.1 Udeo neformalne zaposlenosti u ukupnoj zaposlenosti, po sektoru i polu; Indikator 8.5.1. Prosečna satnica zaposlenih žena i muškaraca, po zanimanju, starosti i osobama sa invaliditetom⁶.

„Udeo mladih 15–29 godina koji nisu obuhvaćeni obrazovanjem, zaposlenošću ili obukom, stopa NEET (indikator COR 8.6.1.) u 2014. godini je bio 25,3% (23,7% muškarci, a 27% žene), dok je u 2020. godini opao i iznosio je 20% (18,4% muškarci, a 21,6% žene). Udeo neformalne zaposlenosti (indikator COR 8.3.1.) veći je među mladima nego među starijim kategorijama zaposlenih: u 2020. godini među zaposlenima koji imaju 15–24 godine bilo je 21,4% neformalno zaposlenih, među zaposlenima koji imaju 25–54 godine 11,6%, a među zaposlenima koji imaju 55–64 godine 19,8%” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године). Prosečna zarada po satu (indikator COR 8.5.1.) niža je za mlade (15–29) nego za starije kategorije zaposlenih. Prosečne zarade mladih žena su pri tome niže od prosečnih zarada mladih muškaraca.

Primetan je trend rasta broja mladih koji se izjašnjavaju da se nalaze u evidenciji Nacionalne službe za zapošljavanje, kao i onih koji aktivno traže posao. Takođe, uočava se porast broja osoba koje ne žele da započnu samostalni posao. Mladi ističu da su neophodni podsticaji za njihovo zapošljavanje: subvencije za zapošljavanje, programi dodatnog obrazovanja i obuka, programi poput „Moja prva plata” i sajmovi zapošljavanja. U Srbiji je u protekloj deceniji smanjena stopa nezaposlenosti. Međutim, kada se pogledaju podaci koje objavljuje EUROSTAT, u 2019. godini, stopa nezaposlenosti mladih od 15 do 29 godina iznosila je 11,9% u zemljama Evropske unije, a u Republici Srbiji je za taj uzrast bila 21,5%. Početkom pandemije virusa COVID-19, nezaposlenost u EU se povećala, a u Srbiji je nastavila da se smanjuje. Posebno je važno naglasiti značaj dualnog obrazovanja mladih. Ne sme se pratiti isključivo broj mladih uključenih u radne prakse već je neophodno pratiti i to da li su one sprovedene na kvalitetan način, koji zaista omogućava učenje i razvoj

⁶ https://sdgs.un.org/goals/goal8#targets_and_indicators

veština mladih. Treba istaći da je Vlada Republike Srbije osnovala Fond za mlade talente kako bi se vrednovala izuzetna postignuća mladih. Finansijske podsticaje ovim putem dobija više od 3500 najboljih srednjoškolaca i studenata na godišnjem nivou (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

COR 16. MIR, PRAVDA I SNAŽNE INSTITUCIJE

COR 16 (Mir, pravda i snažne institucije) ima višestruke podciljeve: smanjenje nasilja, sprečavanje iskorišćavanja dece za rad, sprečavanje organizovanog kriminala, pranja novca i finansiranja terorizma, smanjenje korupcije, podsticanje transparentnih i efektivnih institucija (Kahupi, Yakovleva & Chen, 2023).

Izdvojeni su sledeći ciljevi:

- 1) značajno smanjiti sve oblike nasilja i povezane stope smrtnosti svuda;
- 2) iskoreniti zlostavljanje, eksploataciju, trgovinu ljudima i sve oblike nasilja nad decom i mučenja dece;
- 3) promovisati vladavinu prava na nacionalnom i međunarodnom nivou i obezbediti jednak pristup pravdi za sve;
- 4) do 2030. godine značajno smanjiti nezakonite finansijske tokove i tokove oružja, ojačati vraćanje i oporavak ukradene imovine i boriti se protiv svih oblika organizovanog kriminala;
- 5) značajno smanjiti korupciju i podmićivanje u svim njihovim oblicima;
- 6) razviti efikasne, odgovorne i transparentne institucije na svim nivoima;
- 7) obezbediti odgovorno, inkluzivno, participativno i reprezentativno donošenje odluka na svim nivoima;
- 8) proširiti i ojačati učešće zemalja u razvoju u institucijama globalnog upravljanja;
- 9) do 2030. godine obezbediti pravni identitet za sve, uključujući i registraciju rođenja;
- 10) obezbediti javni pristup informacijama i zaštititi osnovne slobode, u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom i međunarodnim sporazumima.

Indikatori u vezi sa mladim stanovništvom su: Indikator 16.b.1. Nasilne smrti na 100.000 stanovnika, po polu, starosti i uzroku; Indikator 16.3.1. Udeo žrtava (a) fizičkog, (b) psihološkog i/ili (c) seksualnog nasilja u prethodnih 12 meseci koje su prijavile svoju žrtvu nadležnim organima ili drugim zvanično priznatim organima za rešavanje sukoba⁷.

„Udeo žena reproduktivnog uzrasta (15–49) koje su izjavile da su tokom prethodnih 12 meseci imale osećaj da su diskriminisane ili uznemiravane po nekom osnovu diskriminacije koja je zabranjena prema međunarodnom pravu ljudskih prava (indikatori *COR 16.b.1.* i *10.3.1.*) u 2019. godini je iznosio 6,9%. Ukupno 4,4% žena uzrasta 15–24 godine se osećalo diskriminisano, a nešto je veći procenat žena uzrasta 25–29 godina (7,3%)” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

COR 17. PARTNERSTVOM DO CILJEVA

Specifični indikatori za *COR 17* predstavljaju sistemske rezultate velikih razmera, fokusirane na makroindikatore oko finansija, tehnologije, izgradnje kapaciteta, trgovine i složenih sistemskih pitanja. Globalna partnerstva imaju višestruke svrhe, uključujući poboljšanje globalne ravnopravnosti u pristupu uslugama i podršci za ljude koji imaju poteškoće u komunikaciji ili obavljanju svakodnevnih funkcija (Dada et al., 2023).

Ciljevi su sledeći:

⁷ https://sdgs.un.org/goals/goal16#targets_and_indicators

- 1) jačanje mobilizacije domaćih resursa, uključujući i kroz međunarodnu podršku zemljama u razvoju, radi poboljšanja domaćih kapaciteta za naplatu poreza i drugih prihoda;
- 2) razvijene zemlje treba da u potpunosti sprovedu svoje obaveze u vezi sa zvaničnom razvojnom pomoći;
- 3) mobilizovati dodatna finansijska sredstva za zemlje u razvoju iz više izvora;
- 4) pomoći zemljama u razvoju u postizanju dugoročne održivosti duga kroz koordinisane politike usmerene na podsticanje finansiranja duga, otpisivanja duga i restrukturiranja duga, prema potrebi, i rešiti problem spoljnog duga visoko zaduženih siromašnih zemalja kako bi se smanjio dug;
- 5) usvojiti i sprovediti režime za promociju investicija za najmanje razvijene zemlje;
- 6) unaprediti regionalnu i međunarodnu saradnju Sever–Jug, Jug–Jug i trostruku regionalnu i međunarodnu saradnju u oblasti i pristupa nauci, tehnologiji i inovacijama i poboljšati razmenu znanja pod međusobno dogovorenim uslovima, uključujući i kroz poboljšanu koordinaciju između postojećih mehanizama, posebno na nivou Ujedinjenih nacija, i putem globalnog mehanizma za olakšavanje tehnologije;
- 7) promovisati razvoj, transfer, širenje i difuziju ekološki prihvatljivih tehnologija zemljama u razvoju pod povoljnim uslovima, uključujući i koncesijske i preferencijalne uslove, kako je međusobno dogovoreno;
- 8) u potpunosti operacionalizovati tehnološku banku i mehanizam za izgradnju kapaciteta za nauku, tehnologiju i inovacije za najmanje razvijene zemlje do 2017. godine i poboljšati korišćenje tehnologije koja to omogućava, posebno IKT;
- 9) unaprediti međunarodnu podršku za sprovođenje efikasne i ciljne izgradnje kapaciteta u zemljama u razvoju radi podrške nacionalnim planovima za sprovođenje svih COR, uključujući i kroz saradnju Sever–Jug, Jug–Jug i trougaonu saradnju;
- 10) promovisanje univerzalnog, na pravilima zasnovanog, otvorenog, nediskriminatornog i pravednog multilateralnog trgovinskog sistema u okviru Svetske trgovinske organizacije, uključujući i kroz zaključivanje pregovora u okviru njene Dohske razvojne agende;
- 11) značajno povećati izvoz zemalja u razvoju, posebno sa ciljem udvostručenja udela najmanje razvijenih zemalja u globalnom izvozu do 2020. godine;
- 12) blagovremeno ostvariti pristup tržištu bez carina i kvota na trajnoj osnovi za sve najmanje razvijene zemlje, u skladu sa odlukama Svetske trgovinske organizacije, uključujući osiguravanje da su preferencijalna pravila porekla koja se primenjuju na uvoz iz najmanje razvijenih zemalja transparentna i jednostavna, i da doprinose olakšavanju pristupa tržištu;
- 13) unaprediti globalnu makroekonomsku stabilnost, kroz koordinaciju i koherentnost politika;
- 14) unaprediti koherentnost politika za održivi razvoj;
- 15) poštovati politički prostor i liderstvo svake zemlje u uspostavljanju i sprovođenju politika za iskorenjivanje siromaštva i održivi razvoj;
- 16) unaprediti Globalno partnerstvo za održivi razvoj, dopunjeno partnerstvima sa više zainteresovanih strana koja mobilišu i dele znanje, stručnost, tehnologiju i finansijske resurse, kako bi se podržalo postizanje COR u svim zemljama, posebno u zemljama u razvoju;
- 17) podsticati i promovisati efikasna javna, javno-privatna i partnerstva civilnog društva, nadograđujući se na iskustvo i strategije resursa partnerstava;
- 18) poboljšati podršku za izgradnju kapaciteta zemljama u razvoju, uključujući najmanje razvijene zemlje i male ostrvske države u razvoju, kako bi se značajno povećala dostupnost visokokvalitetnih, blagovremenih i pouzdanih podataka razvrstanih po prihodima, polu, starosti, rasi, etničkoj pripadnosti, migracionom statusu, invaliditetu, geografskoj lokaciji i drugim karakteristikama relevantnim u nacionalnom kontekstu;
- 19) Do 2030. godine, nadograditi postojeće inicijative za razvoj mera napretka u

održivom razvoju koje dopunjuju bruto domaći proizvod i podržati izgradnju statističkih kapaciteta u zemljama u razvoju.

U vezi sa ovim ciljem, a u kontekstu mladog stanovništva izdvaja se Indikator 17.8.1. Udeo pojedinaca koji koriste internet⁸.

„Podaci iz 2020. godine u vezi sa korišćenjem interneta tokom poslednja tri meseca (indikator COR 17.8.1.) pokazuju da mladi (16–24 godine) koriste internet znatno češće nego starije generacije, a posebno one najstarije i da nema razlika među polovima. Svi mladi navedenog uzrasta koristili su internet u poslednja tri meseca, dok je svega 59,2% žena i 64,2% muškaraca uzrasta 55–74 godine koristilo internet u poslednja tri meseca. Svi muškarci uzrasta 16–24 godine koristili su mobilni telefon i računar tokom poslednja tri meseca, dok je mobilni koristilo 99,6% žena, a računar 96,2% žena” (Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године).

LOKALNI NIVO UPRAVE I MLADI

Ključni akteri u poboljšanju života mladih na lokalnom nivou su lokalne samouprave. Kako bi se istakle potrebe mladih, neophodno je osnivanje većeg broja kancelarija za mlade. Aktivnosti mladih sprovode se po principima Strategije i lokalnog akcionog plana za mlade. Kancelarija za mlade obezbeđuje finansijska sredstva iz budžeta *JLS*, kao i iz drugih izvora, u skladu sa zakonom. Uključivanje mladih u kreiranje omladinskih politika i realizaciju brojnih aktivnosti, kao i saradnja sa udruženjima mladih i udruženjima za mlade, uloga je lokalnih samouprava. Informacije dobijene pomoću Indeksa blagostanja mladih služe za komunikaciju između svih zainteresovanih zajednica u okviru lokalne samouprave. „Predstavnici *JLS* mogu koristiti indeks kao alat za donošenje odluka i podršku izrade lokalne strategije, kako bi ona u potpunosti pratila nacionalnu Strategiju” (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024). Indeks pomaže u odabiru najboljih strateških rešenja za mlade na nivou lokalne samouprave. Radna grupa je odredila da se Indeks blagostanja mladih meri za gradove: Subotica, Sremska Mitrovica, Šabac, Kragujevac, Užice, Čačak, Novi Pazar, Zaječar, Niš, Leskovac, Vranje i opštine Sečanj, Knjaževac, Svilajnac i Priboj, kao i gradske opštine Obrenovac i Palilula (Grad Beograd). Lokalne samouprave su izabrane po kriterijumima: geografski položaj, broj stanovnika, aktivnost kancelarije za mlade (posmatra se postojanje i ocenjuje stepen angažovanja Kancelarije za mlade kroz organizaciju aktivnosti, programe i projekte koji su usmereni na podršku mladima), razvijenost, a sve u cilju obezbeđivanja regionalne zastupljenosti i relevantnosti (Митковски, Клашња & Миловановић, 2024).

ZAKLJUČAK

Indeks blagostanja mladih, kao i Indeks participacije mladih, predstavljaju inovativne pokazatelje koji čine osnovu za praćenje stanja i napretka mladih u brojnim aspektima života. Mladima je neophodno posvetiti više pažnje, aktivnije ih uključiti u procese odlučivanja, naročito na lokalnom nivou. Indeks blagostanja mladih je u odnosu na Indeks participacije mladih u potpunosti u skladu sa načelima Strategije za mlade i prati njenu implementaciju na godišnjem nivou. Prednost Indeksa blagostanja mladih je nesumnjivo njegova fleksibilnost i mogućnost permanentne dopune u zavisnosti od potreba u budućnosti. Oba pokazatelja su od krucijalnog značaja za donosiocje odluka, različite organizacije civilnog društva, a sve u svrhu napretka položaja mladih i postizanja međusektorske

8 https://sdgs.un.org/goals/goal17#targets_and_indicators

saradnje. Lokalne samouprave mogu bolje planirati budžetska sredstva i raspoložive resurse namenjena mladima. Preporuka je proširenje liste lokalnih samouprava u Srbiji koji mere Indeks blagostanja mladih. Indikatore treba prilagoditi evropskim, nacionalnim i lokalnim sistemima prikupljanja podataka.

LITERATURA

- Anderson, C. C., Denich, M., Warchold, A., Kropp, J. P., & Pradhan, P. (2022). A systems model of SDG target influence on the 2030 Agenda for Sustainable Development. *Sustainability science*, 17(4), 1459–1472. <https://doi.org/10.1007/s11625-021-01040-8>
- Bali Swain, R., & Yang-Wallentin, F. (2020). Achieving sustainable development goals: predicaments and strategies. *International Journal of Sustainable Development & World Ecology*, 27(2), 96–106. <https://doi.org/10.1080/13504509.2019.1692316>
- Bennett, J. E., Kontis, V., Mathers, C. D., Guillot, M., Rehm, J., Chalkidou, K., ... & Ezzati, M. (2020). NCD Countdown 2030: pathways to achieving Sustainable Development Goal target 3.4. *The Lancet*, 396(10255), 918–934. doi: 10.1016/S0140-6736(20)31761-X
- Boluk, K. A., Cavaliere, C. T., & Higgins-Desbiolles, F. (2019). A critical framework for interrogating the United Nations Sustainable Development Goals 2030 Agenda in tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 27(7), 847–864. <https://doi.org/10.1080/09669582.2019.1619748>
- Burkhard, D. (2022). Achieving gender equality by implementing work–life balance measures in Swiss SMEs. *Journal of the international council for small business*, 3(4), 350–358. <https://doi.org/10.1080/26437015.2022.2098080>
- Castro Núñez, R. B., Bandeira, P., & Santero-Sánchez, R. (2020). Social economy, gender equality at work and the 2030 agenda: theory and evidence from Spain. *Sustainability*, 12(12), 5192. doi:10.3390/su12125192
- Chankseliani, M., & McCowan, T. (2021). Higher education and the Sustainable Development Goals. *Higher Education*, 81(1), 1–8. <https://doi.org/10.1007/s10734-020-00652-w>
- Dada, S., Wylie, K., Marshall, J., Rochus, D., & Bampoe, J. O. (2023). The importance of SDG 17 and equitable partnerships in maximising participation of persons with communication disabilities and their families. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 25(1), 183–187. <https://doi.org/10.1080/17549507.2022.2150310>
- Di Vaio, A., Zaffar, A., & Chhabra, M. (2024). Intellectual capital through decarbonization for achieving Sustainable Development Goal 8: a systematic literature review and future research directions. *Journal of Intellectual Capital*, 25(7), 54–86. <https://doi.org/10.1108/JIC-05-2024-0131>
- Ebekozien, A., Aigbavboa, C. O., Samsurijan, M. S., Aliu, J., & Nwaole, A. N. C. (2024). Mentorship as a tool for improving construction artisan's skills to achieve sustainable development Goal 8 via qualitative approach. *Engineering, Construction and Architectural Management*, 31(13), 303–322. <https://doi.org/10.1108/ECAM-07-2023-0655>
- Filho, W., Kovaleva, M., Tsani, S., Țircă, D. M., Shiel, C., Dinis, M. A. P., ... & Tripathi, S. (2023). Promoting gender equality across the sustainable development goals. *Environment, Development and Sustainability*, 25(12), 14177–14198.
- Friedman, J., York, H., Graetz, N., Woyczynski, L., Whisnant, J., Hay, S. I., & Gakidou, E. (2020). Measuring and forecasting progress towards the education-related SDG targets. *Nature*, 580(7805), 636–639. <https://doi.org/10.1038/s41586-020-2198-8>
- González-Salamanca, J. C., Agudelo, O. L., & Salinas, J. (2020). Key Competences, Education for Sustainable Development and Strategies for the Development of 21st Century Skills. A Systematic Literature Review. *Sustainability*, 12, 10366. doi:10.3390/su122410366
- Kahupi, I., Yakovleva, N., & Chen, S. (2023). The significance of SDG16 “Strong institutions” toward the adoption of circular economy approaches for artisanal and small-scale mining sector in sub-Saharan Africa. In *The Social Dimensions of the Circular Economy* (pp. 171–200). Cham: Springer International Publishing.
- Klimczuk, A., Dovie, D. A., Kerla, M., Klimczuk-Kochańska, M., & Toczyski, P. (2024). Towards 2030: sustainable development goal 8: decent work and economic growth: A sociological perspective. *Frontiers in Sociology*, 9, 1487233. <https://doi.org/10.3389/fsoc.2024.1487233>
- Leal Filho, W., Salvia, A. L., & Eustachio, J. H. P. P. (2023). An overview of the engagement of higher education institutions in the implementation of the UN Sustainable Development Goals. *Journal of Cleaner*

- Production, 386, 135694. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2022.135694>
- Lee, K. H., Noh, J., & Khim, J. S. (2020). The Blue Economy and the United Nations' sustainable development goals: Challenges and opportunities. *Environment international*, 137, 105528. <https://doi.org/10.1016/j.envint.2020.105528>
- Mio, C., Panfilo, S., & Blundo, B. (2020). Sustainable development goals and the strategic role of business: A systematic literature review. *Business strategy and the environment*, 29(8), 3220–3245. DOI: 10.1002/bse.2568
- Митковски, Ж., Клашња, С., & Миловановић, И. (2024). *Водич кроз Индекс благостања младих*. Београд: Министарство туризма и омладине.
- Montiel, I., Cuervo-Cazurra, A., Park, J., Antolín-López, R., & Husted, B. W. (2021). Implementing the United Nations' sustainable development goals in international business. *Journal of International Business Studies*, 52(5), 999. doi: 10.1057/s41267-021-00445-y
- Moyer, J. D., & Hedden, S. (2020). Are we on the right path to achieve the sustainable development goals?. *World Development*, 127, 104749. <https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2019.104749>
- Purnell, P. J. (2024). Geodiversity of research: geographical topic focus, author location, and collaboration. A case study of SDG 2: zero hunger. *Scientometrics*, 1–27. <https://doi.org/10.1007/s11192-024-04994-5>
- Republički zavod za statistiku (2023). *Stanovništvo prema starosti i polu, po popisima 1948–2022, Knjiga 2, Starost i pol*.
- Roy, J., Prakash, A., Some, S., Singh, C., Bezner Kerr, R., Caretta, M. A., ... & Tandon, I. (2022). Synergies and trade-offs between climate change adaptation options and gender equality: a review of the global literature. *Humanities and Social Sciences Communications*, 9(1). <https://doi.org/10.1057/s41599-022-01266-6>
- Седлак, М., Јосифов, Н., & Младеновић, М. (2024). Проблеми регионалног развоја пограничних области Србије. *Зборник радова VI Конгрес географа Србије са међународним учешћем „Quo vadis geographia?, У сусрет новим географским хоризонтима», књига 2, Златибор*, 348–357.
- Службени гласник РС, број 9 од 8. фебруара 2023. Стратегија за младе у Републици Србији за период од 2023. до 2030. године.
- Thoriq, A., & Mahmudah, F. N. (2023). Education for sustainable development (esd):a systematic literature review on curriculum development strategy design. *European Journal of Education Studies*, 10(5), 201–223. DOI: [10.46827/ejes.v10i5.4803](https://doi.org/10.46827/ejes.v10i5.4803)
- Topp, C. W., Østergaard, S. D., Søndergaard, S., & Bech, P. (2015). The WHO-5 Well-Being Index: a systematic review of the literature. *Psychotherapy and psychosomatics*, 84(3), 167–176. DOI: 10.1159/000376585
- Tov, W. (2018). Well-being concepts and components. In *Handbook of subjective well-being* (pp.1–15). Salt Lake City.
- Tsalis, T. A., Malamateniou, K. E., Koulouriotis, D., & Nikolaou, I. E. (2020). New challenges for corporate sustainability reporting: United Nations' 2030 Agenda for sustainable development and the sustainable development goals. *Corporate Social Responsibility and Environmental Management*, 27(4), 1617–1629. DOI: 10.1002/csr.1910
- Walker, T. R. (2021). (Micro) plastics and the UN sustainable development goals. *Current Opinion in Green and Sustainable Chemistry*, 30, 100497. <https://doi.org/10.1016/j.cogsc.2021.100497>
- YHWBT Network. *Indeks participacije mladih, Monitoring izveštaj o političkoj, ekonomskoj i socijalnoj participaciji mladih 2023*.
- Zakon o mladima, Sl. glasnik RS, br. 50/2011 i 116/2022 – dr. zakon <https://mto.gov.rs/vest/sr/7740/indeks-blagostanja-mladih-pokazuje-napredak-u-prvoj-godini-sprovedjenja-strategije-za-mlade.php> (Pristupljeno 28. 8. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal1#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 9. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal3#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 09. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal4#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 09. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal5#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 09. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal8#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 09. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal16#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 09. 2025).
- https://sdgs.un.org/goals/goal17#targets_and_indicators (Pristupljeno 1. 09. 2025).

YOUTH WELL-BEING THROUGH THE PRISM OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT

Authors: NEMANJA JOSIFOV, Marko Sedlak

Email: nemanja.josifov@gef.bg.ac.rs

Mentor: Full Prof. Dejan Šabić

Faculty of Geography, University of Belgrade

Introduction: Nowadays, the problem of population aging is emerging as a crucial issue in most European countries and worldwide.

Aim: Accordingly, it is necessary to devote greater attention not only to the health and social care of the elderly but also to younger generations, those who are yet to come.

Materials and Methods: Young people represent the potential and development opportunity of every country, and it is necessary to ensure better living conditions for this segment of the population (through financial support for employment, greater social inclusion, especially for vulnerable social groups, and better healthcare). There are numerous indicators that monitor the development of the young population to reveal crucial problems that need to be systematically addressed. The paper presents innovative indicators that focus on young people and monitor their progress in various social segments (the Youth Well-Being Index and the Youth Participation Index), individual quantitative and qualitative indicator values, the methods of data collection, and the goals and purpose of their use for monitoring and involving young people in various activities of social life.

Results: The Strategy for Youth in the Republic of Serbia 2023–2030, the Guide to the Youth Well-Being Index, and the Monitoring Report on the Political, Economic, and Social Participation of Youth 2023 are the key documents from which the results of these indicators were obtained.

Conclusion: Both indicators are of crucial importance for decision-makers and various civil society organisations, with the aim of improving the position of young people and achieving inter-sectoral cooperation. Local governments can better plan budget funds and available resources for young people.

Keywords: education; healthcare; poverty; strong institutions; Western Balkans

KRIVIČNO DJELO UROŽAVANJE SIGURNOSTI

Autor: SANJA VASILJEVIĆ, Aleksandra Škipina

e-mail: sanja@stc.rs

Mentor: prof. dr Kenan Ademović

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Ovaj rad ima cilj da pruži sveobuhvatnu teorijsku osnovu krivičnog djela ugrožavanja sigurnosti, da razjasni njegove ključne elemente i da ga postavi u širi komparativni kontekst. Posebna pažnja posvećena je normativnom okviru Bosne i Hercegovine, kao i zakonodavstvima zemalja regiona i odabranih država Evropske unije, čime se omogućava sagledavanje zajedničkih principa i specifičnih razlika u regulisanju ovog djela.

Cilj: Cilj rada je prikazati kako je krivično djelo ugrožavanja sigurnosti normirano, identifikovati izazove u njegovoj primjeni, te ukazati na sličnosti i razlike u regionalnom i evropskom okviru. Takođe, cilj je naglasiti potrebu za daljim razvojem i unapređenjem zakonodavstva u Bosni i Hercegovini, kao i za jačanjem institucionalnih kapaciteta u oblasti pravosuđa i javne bezbjednosti.

Materijali i metode: Metodologija istraživanja zasnovana je na kombinaciji normativne, komparativne i analitičko-sintetičke metode. Rad se oslanja na dostupne izvore iz pravne teorije, zakonodavstva i sudske prakse, uključujući Krivične zakone BiH, Federacije BiH i Republike Srpske, komparativnu literaturu iz regiona i Evropske unije, te relevantne sudske odluke i međunarodne izvore.

Rezultati: Istraživanje pruža naučno zasnovane odgovore na pitanja vezana za normativno i praktično regulisanje krivičnog djela ugrožavanja sigurnosti. Jedan od očekivanih rezultata jeste detaljna analiza postojećeg zakonodavnog okvira u BiH, uz sagledavanje prednosti i nedostataka. Time se stvara osnova za razumijevanje tretmana ovog djela u domaćem pravnom sistemu, kao i u poređenju sa zakonodavstvima regiona i Evropske unije.

Zaključak: Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti predstavlja vitalan, ali evolutivan pravni koncept. Njegova efikasnost u savremenom društvu zavisi ne samo od dosljedne primjene postojećih odredbi, već i od sposobnosti zakonodavaca i pravosuđa da ga prilagode novim, sofisticiranim prijetnjama. Krajnji cilj je ne samo kažnjavanje onih koji stvaraju opasnost, već i izgradnja pravnog sistema koji je sposoban da predvidi, prepozna i spriječi ugrožavanje sigurnosti, uz nepromjenjivo poštovanje temeljnih ljudskih prava i pravnih načela.

Ključne riječi: krivično djelo, krivica, ugrožavanje, sigurnost, zakon, ustav, pravo, pravda, BiH, FBiH, EU.

1. METODOLOŠKI OKVIR RADA

1.1. Obrazloženje teme – opis problema

Predmet ovog istraživanja je **krivično djelo ugrožavanja sigurnosti**, sa fokusom na zakonodavni okvir Bosne i Hercegovine, uz komparaciju sa zakonodavstvima država regiona (Srbija, Hrvatska, Crna Gora, Sjeverna Makedonija) i zemalja Evropske unije. Cilj je sagledati stepen usklađenosti domaćih normi s evropskim standardima, identifikovati nedostatke u primjeni i analizirati društvene implikacije ovog djela.

Sigurnost pojedinca i društva predstavlja osnovno ljudsko pravo i temelj pravnog poretka. Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti obuhvata upućivanje ozbiljne prijetnje drugom licu, što, osim individualnog, ima i širi društveni značaj, jer narušava povjerenje i osjećaj sigurnosti u zajednici. Posebna složenost u BiH proizlazi iz ustavno-pravnog uređenja, političkih i društvenih okolnosti te tranzicionih procesa.

Komparativna analiza pokazuje da zakonodavstva regiona imaju sličnu osnovnu regulativu, dok se u EU ovo djelo posmatra i u širem kontekstu zaštite javnog poretka, demokratskog sistema i javne sigurnosti. Društveni značaj u BiH dodatno je izražen zbog postkonfliktnih trauma, etničke podijeljenosti i političkih tenzija.

1.2. Ciljevi istraživanja

- Analizirati zakonske odredbe u BiH koje uređuju krivično djelo ugrožavanja sigurnosti.
- Uporediti regulativu BiH sa zakonodavstvima regiona i EU.
- Ispitati brojčano kretanje krivičnih djela u FBIH, uključujući komparaciju po kantonima.
- Sagledati izazove u primjeni zakonskih normi i društveni značaj djela.
- Predložiti mjere za unapređenje zakonodavstva i institucionalnih kapaciteta.

1.3. Zadaci istraživanja

- Definirati pojam sigurnosti i njen pravni i društveni značaj.
- Prikazati zakonodavnu regulativu u BiH i relevantnu sudsku praksu.
- Analizirati regionalne i evropske standarde i norme.
- Ispitati društvene okolnosti koje utiču na pojavu i značaj djela.
- Identifikovati izazove pravosudnih i bezbjednosnih institucija.
- Predložiti smjernice za jačanje zaštite sigurnosti građana.

1.4. Hipoteze

Glavna hipoteza:

Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti u BiH normativno je usklađeno sa evropskim i regionalnim standardima, ali njegova praktična primjena pokazuje nedostatke koji otežavaju zaštitu građana i narušavaju povjerenje u institucije.

Pomoćne hipoteze:

- Broj djela varira po kantonima u FBIH.
- Zakonodavna regulativa BiH slično je regionalnim zakonima, ali postoje razlike u kaznama i kvalifikacijama djela.
- Postoji nesrazmjer između normativnih rješenja i njihove primjene.
- BiH kasni u usklađivanju sa standardima EU u širem kontekstu zaštite sigurnosti.
- Društvene i političke okolnosti utiču na percepciju sigurnosti.
- Unapređenje zakonodavstva i institucionalnih kapaciteta može poboljšati zaštitu građana.

1.5. Radne teze (struktura rada)

- **Uvod:** značaj teme, definicije, ciljevi i metodologija.
- **Poglavlje 1:** pojmovno određenje sigurnosti i njen pravni značaj.
- **Poglavlje 2:** zakonodavni okvir BiH i analiza sudske prakse.
- **Poglavlje 3:** komparativna analiza zakonodavstva regiona.
- **Poglavlje 4:** pristupi EU i harmonizacija sa evropskim direktivama.

- **Poglavlje 5:** empirijsko istraživanje u FBiH, praktični izazovi i društvene implikacije.
- **Zaključak:** sinteza rezultata, potvrda ili odbacivanje hipoteza, prijedlozi za unapređenje zakonodavstva i prakse.

1.6. Metode istraživanja

- **Normativna:** analiza zakonskih odredbi i pravnih posljedica.
- **Komparativna:** poređenje zakonodavstva BiH, regiona i EU.
- **Analitičko-sintetička:** sistematizacija teorijskih i praktičnih podataka.
- **Induktivno-deduktivna:** oblikovanje zaključaka na osnovu pojedinačnih slučajeva.
- **Doktrinarna:** pregled literature i relevantnih publikacija.
- **Empirijska analiza:** pregled sudske prakse i izvještaja institucija.

1.7. Očekivani rezultati

- Detaljna analiza zakonodavstva BiH, sa identifikacijom prednosti i nedostataka.
- Poređenje sa regionalnim i evropskim standardima.
- Identifikacija izazova u praksi, uključujući neujednačenu sudsku praksu i institucionalne slabosti.
- Formulacija prijedloga i smjernica za unapređenje zakonodavstva, zaštite građana i jačanje povjerenja u institucije.

2. KRIVIČNO DJELO UGROŽAVANJE SIGURNOSTI

2.1. Pravna priroda i historijski razvoj

Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti spada u djela opasnosti, odnosno materijalna djela koja štite društveni interes i javnu bezbjednost prije nego što nastupi stvarna šteta. Za razliku od formalnih djela, kod kojih je sam čin dovoljan za krivičnu odgovornost, kod djela ugrožavanja sigurnosti kaznena odgovornost nastupa već u fazi stvaranja opasnosti (Huskić, 2018).

Historijski, koncept javne bezbjednosti potiče još iz rimskog prava (*delicta publica*), gdje su sankcionisana djela koja prijete društvenom poretku (Džinić, 2020). Savremeni krivični zakoni Bosne i Hercegovine, Republike Srpske i Federacije BiH adaptirali su ovaj princip, naglašavajući preventivnu funkciju krivičnog prava (Novoselec, 2019).

Vjerujem da preventivni karakter ovog djela omogućava efikasnu zaštitu javnog interesa i smanjenje društvene štete, dok precizno definisanje načina izvršenja omogućava sudovima dosljednu primjenu zakona i smanjuje rizik proizvoljnih kvalifikacija (Džinić, 2020).

2.2. Objekat krivičnog djela

Objekat ovog krivičnog djela je javna bezbjednost, što je kolektivno pravno dobro koje je u središtu interesa savremenog društva (Huskić, 2018). Po mom mišljenju, zaštita javne bezbjednosti podrazumijeva kako zaštitu pojedinaca tako i društva u cjelini (Novoselec, 2019).

Procjena ugroženosti javne sigurnosti treba se temeljiti na objektivnim kriterijumima: intenzitetu opasnosti, neposrednosti i mogućim posljedicama (Džinić, 2020). Smatram da u analizi ovakvih djela treba uzeti u obzir i društvene faktore, psihološke karakteristike izvršioca i okolnosti izvršenja, jer oni značajno utiču na ocjenu stvarne opasnosti.

2.2.1. Objektivna strana

Objektivna strana obuhvata radnju ili propust koji stvara konkretan rizik po javnu bezbjednost. Moje mišljenje je da svaka radnja koja ugrožava sigurnost društva ili pojedinca zaslužuje adekvatnu zakonsku reakciju (Huskić, 2018).

Čak i neizvršeno djelo ili pokušaj može biti sankcionisano ako je stvarno ugrožena bezbjednost (Krivični zakon BiH, čl. 218; Džinić, 2020). Smatram da je analiza uzročno-posljedične veze i potencijalne štete ključna za pravednu primjenu sankcija.

2.2.2. Subjektivna strana i subjekat

Subjektivna strana ovog djela može biti i namjera i nehaj. KZ BiH (član 218) razlikuje namjerni i nehatični oblik izvršenja, pri čemu oba oblika imaju kaznenopravnu relevantnost zbog preventivne funkcije prava (Huskić, 2018).

Subjekt djela je svaka fizička osoba koja je sposobna za krivičnu odgovornost. Po mom mišljenju, važno je razlikovati slučajeve kada je potrebna preciznija kvalifikacija djela, jer nepravilno kvalifikovanje može narušiti princip zakonitosti u krivičnom pravu (Džinić, 2020).

2.3. Zakonski propisi

Relevantni propisi za primjenu u praksi su:

- **Krivični zakon Bosne i Hercegovine**, član 218 – Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti
- **Krivični zakonik Republike Srpske**, član 193 – Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti
- **Krivični zakonik Federacije BiH**, član 211 – Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti

3. KOMPARATIVNA ANALIZA: REGION I EVROPSKA UNIJA

3.1. Zemlje regiona

Zakonodavstva zemalja regiona u velikoj mjeri slijede isti konceptualni okvir, uz određene specifičnosti.

- **Srbija:** Krivični zakonik (član 138) definiše djelo „ugrožavanja bezbjednosti” na vrlo sličan način, sa sličnim modalitetima izvršenja, naglašavajući opasnost po život i tijelo ljudi.
- **Hrvatska:** Kazneni zakon (član 187) tretira „ugrožavanje javne sigurnosti”, a propisuje i blaži oblik za slučaj kada je djelo učinjeno iz nehata, što je slično BiH pristupu.
- **Crna Gora:** Krivični zakonik (član 174) takođe sadrži odredbu „ugrožavanje javne bezbjednosti”.

Moje mišljenje je da se u regionu ovo djelo uglavnom koristi kao pomoćni ili rezervni pravni osnov, naročito kada je teško dokazati konkretnija djela poput teškog tjelesnog oštećenja ili terorizma.

3.2. Evropska unija

EU nema jedinstven krivični zakonik, pa se regulativa razlikuje među državama članicama, ali postoje zajednički principi:

- **Njemačka:** StGB (§ 306 i dalje) detaljno reguliše požare i podmetanje eksploziva, sa strožim sankcijama nego opće djelo ugrožavanja.
- **Francuska:** Code pénal (član 421-1 i dalje) ovakve radnje tretira u kontekstu terorizma ako postoji specifična namjera, što pokazuje trend šire primjene antiterorističkog zakonodavstva.
- **Italija:** Codice penale (član 423) kažnjava požar kao posebno teško djelo, dok općenitije radnje mogu biti obuhvaćene drugim deliktima.

Direktive EU, primjerice o zaštiti kritične infrastrukture, indirektno utiču na nacionalna zakonodavstva, potičući države da ojačaju krivičnopravne instrumente protiv transnacionalnih prijetnji. Smatram da je suštinska razlika u odnosu na BiH u preciznosti i fragmentiranosti inkriminacija, gdje su specifične opasnosti (cyber napadi, ekološki kriminal) tretirane posebnim deliktima.

Komparativna analiza čl. o ugrožavanju sigurnosti – BiH, FBiH i RS

Element	KZ BiH (čl. 218)	KZ FBiH (čl. 211)	KZ RS (čl. 193)	Komentar
Naziv djela	Ugrožavanje sigurnosti	Ugrožavanje sigurnosti	Ugrožavanje sigurnosti	Svi zakoni koriste isti osnovni termin.
Subjekt djela	Fizička osoba	Fizička osoba	Fizička osoba	Subjekt može biti svaka sposobna fizička osoba.
Objektivna strana	Djelo koje stvara opasnost po život ili tijelo ljudi	Djelo koje stvara opasnost po život ili tijelo ljudi	Djelo koje stvara opasnost po život ili tijelo ljudi	Svi zakoni naglašavaju stvaranje opasnosti, a ne nužno nastup stvarne štete.
Subjektivna strana	Namjera i nehalj	Namjera i nehalj	Namjera i nehalj	Omogućava sankcionisanje i nehatičnog oblika.
Kaznena politika / sankcija	Novčana kazna ili zatvor do 3 godine (nehatni oblik)	Zatvor do 3 godine za osnovni oblik	Zatvor do 3 godine za osnovni oblik	Kazne su proporcionalne težini djela; preventivni karakter je naglašen.
Zaštitne mjere	Obavezno liječenje ako je učinilac u stanju umne poremećenosti	Obavezno liječenje prema procjeni suda	Obavezno liječenje prema procjeni suda	Sud može primijeniti zaštitne mjere uz kaznu zatvora.
Posebnosti / napomene	Diferencijacija namjernog i nehatičnog oblika	Sličan pristup kao KZ BiH	Sličan pristup kao KZ BiH	Omogućava fleksibilnu primjenu zakona u praksi.

Ova tabela jasno pokazuje:

1. **Sličnosti** – svi zakoni definišu djelo na sličan način, subjekti i sankcije su usporedivi.
2. **Razlike** – minimalne, uglavnom u terminologiji i pravnoj praksi primjene, ali suštinski koncept je isti.
3. **Zaključak** – Zakoni u BiH, FBiH i RS naglašavaju preventivnu funkciju prava, ali dopuštaju sudovima fleksibilnost u primjeni zaštitnih mjera, što je ključno za prilagođavanje stvarnim okolnostima i procjeni opasnosti.

3.3. Kaznena politika i sankcije

Kaznena politika prema učiniocima ima preventivno-represivni karakter, a primarna svrha je spriječiti nastanak stvarne štete.

- **KZ BiH (član 218)**: djelo izvršeno iz nehata kažnjava se novčanom kaznom ili kaznom zatvora do tri godine.
- **KZ FBiH (član 211) i KZ RS (član 193)**: kazna zatvora do tri godine za osnovni oblik.

Pored glavne kazne, sud može izreći i zaštitnu mjeru obaveznog liječenja ako je učinilac djelo izvršio u stanju umne poremećenosti. Po mom mišljenju, ovakav pristup omogućava proporcionalnu reakciju, a ujedno pojačava preventivnu funkciju prava.

Zaključak

Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti ima ključnu ulogu u očuvanju javnog interesa i prevenciji društvene štete. Smatram da je analiza elemenata djela – objekta, subjektivne i objektivne strane – od suštinskog značaja za pravilnu primjenu zakona.

Komparativna analiza regiona i EU pokazuje da savremeni pravni sistemi insistiraju na preciznom definisanju ponašanja koja ugrožavaju sigurnost, uključivanju objektivnih i subjektivnih kriterija, te primjeni proporcionalnih sankcija. Moje mišljenje je da ovakva praksa smanjuje rizik proizvoljnih odluka sudova i jača povjerenje građana u pravosuđe.

Dodatno, uključivanje socioloških i psiholoških faktora u procjenu opasnosti može unaprijediti preventivnu funkciju prava i smanjiti kriminalitet. Sve ovo zajedno doprinosi jačanju ukupne bezbjednosti društva i poboljšava funkcionalnost krivičnog pravnog sistema.

Literatura

- Krivični zakon Bosne i Hercegovine. (2003/2024). *Službeni glasnik BiH*.
- Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine. (2003/2017). *Službene novine FBiH*.
- Krivični zakonik Republike Srpske. (2003/2017). *Službeni glasnik RS*.
- Krivični zakon Bosne i Hercegovine. (2003/2018). *Službeni glasnik BiH*, br. 3/03, 32/03, 37/03, 54/04, 61/04, 30/05, 53/06, 55/06, 8/10, 47/14, 22/15, 40/15, 35/18.
- Krivični zakonik Federacije BiH. (2003/2017). *Službeni glasnik FBiH*, br. 36/03, 37/03, 21/04, 69/04, 18/05, 42/10, 42/11, 59/14, 76/14, 46/16, 75/17.
- Krivični zakon Republike Srbije. (2005/2019). *Službeni glasnik RS*, br. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09, 111/09, 121/12, 104/13, 108/14, 94/16, 35/19.
- Kazneni zakon Republike Hrvatske. (2011/2021). *Narodne novine*, br. 125/11, 144/12, 56/15, 61/15, 101/17, 118/18, 126/19, 84/21.

- Abramović, R. (2017). *Zaštita sigurnosti građana: pravni i policijski odgovori*. Sarajevo: Policijska akademija.
- Babović, T. (2012). *Krivično pravo – posebni deo*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- Bećirović, A. (2012). *Kriminalitet i sigurnost u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Akademska knjiga.
- Cambridge University Press. (2014). *Core concepts in criminal law and criminal justice (Chapter: Crimes of Endangerment)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elgar, R. (2019). *European criminal law*. Cheltenham: Edward Elgar Publishing.
- European Commission. (2017). *EU instruments in the field of criminal law and related texts*. Brussels: European Commission.
- European Parliament. (2019). *Report on violent radicalisation and threats to public security in the EU*. Brussels: European Parliament.
- Huskić, E. (2018). Krivično djelo ugrožavanja sigurnosti u krivičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine. *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci*, 58, 145–162.
- Milović, M. (2011). *Ugrožavanje sigurnosti u krivičnom pravu – poređenje praksi*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- Popović, S. (2016). *Ugrožavanje sigurnosti – sudska praksa u regionu*. Beograd: Sudska praksa publications.
- Council of Europe. (2016). *Combating hate speech: Legal instruments and practice in member states*. Strasbourg: Council of Europe.
- Council of Europe. (2017). *Report on organized and economic crime in South East Europe*. Strasbourg: Council of Europe.
- European Court of Human Rights. (2014). *Case law on threats and freedom of expression*. Strasbourg: ECHR Reports.
- UNODC. (2010). *Handbook on crime prevention*. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime.
- UNODC. (2013). *The global study on homicide – intent and endangerment*. Vienna: United Nations Office on Drugs and Crime.
- Džinić, R. (2020). *Krivična djela protiv javnog reda i sigurnosti*. Banja Luka: Pravni fakultet.
- Huskić, A. (2018). *Krivično pravo – Opšti dio*. Sarajevo: Pravni fakultet.
- Novoselec, I. (2019). *Javna sigurnost u krivičnom pravu*. Zagreb: Pravni fakultet.

CRIMINAL OFFENSE OF ENDANGERING PUBLIC SAFETY

Authors: SANJA VASILJEVIĆ, Aleksandra Škipina

Email: sanja@stc.rs

Mentor: Assoc. Prof. Kenan Ademović
Faculty of Law, University of Belgrade

Introduction: This paper aims to provide a comprehensive theoretical foundation for the criminal offense of endangering security, clarify its key elements, and place it within a broader comparative context. Special attention is given to the normative framework of Bosnia and Herzegovina, as well as the legislation of regional countries and selected European Union states, allowing an understanding of common principles and specific differences in regulating this offense.

Aim: The aim of this study is to present how the criminal offense of endangering security is regulated, identify challenges in its application, and highlight similarities and differences across the regional and European contexts. Furthermore, the study emphasizes the need for further development and improvement of legislation in Bosnia and Herzegovina, as well as the strengthening of institutional capacities in the fields of the judiciary and public security.

Materials and Methods: The research methodology is based on a combination of normative, comparative, and analytical-synthetic approaches. The study relies on available sources from legal theory, legislation, and case law, including the Criminal Codes of Bosnia and Herzegovina, the Federation of BiH, and the Republic of Srpska, comparative literature from the region and the European Union, as well as relevant court decisions and international sources.

Results: The study provides scientifically grounded answers regarding the normative and practical regulation of the criminal offense of endangering security. One of the expected outcomes is a detailed analysis of the existing legislative framework in Bosnia and Herzegovina, assessing its strengths and weaknesses. This establishes a basis for understanding how this criminal offense is treated in the domestic legal system, as well as in comparison with regional and European Union legislation.

Conclusion: The criminal offense of endangering security represents a vital yet evolving legal concept. Its effectiveness in contemporary society depends not only on the consistent application of existing provisions but also on the ability of legislators and the judiciary to adapt it to new, sophisticated threats. The ultimate goal is not merely to punish those who create danger but to build a legal system capable of anticipating, identifying, and preventing security threats, while unwaveringly respecting fundamental human rights and legal principles.

Keywords: criminal offense; culpability; endangerment; security; law; constitution; justice; Bosnia and Herzegovina; Federation of BiH; European Union

PORODIČNO POSREDOVANJE U BIH: PRIJEDLOZI DE LEGE FERENDA, EDUKACIJA I PREVENCIJA

Autor: SANJA VASILJEVIĆ, Aleksandra Škipina

e-mail: sanja@stc.rs

Mentor: prof. dr Kenan Ademović

Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: Ovaj rad nastoji sagledati povezanost između porodičnog posredovanja i rodne ravnopravnosti, te ponuditi prijedloge de lege ferenda — prijedloge za buduće zakonodavne i praktične reforme koje bi mogle unaprijediti sistem, uz poseban naglasak na edukaciju i prevenciju.

Cilj: Ovaj rad ima cilj: analizirati postojeći pravni okvir porodičnog posredovanja u BiH, zaštitom prava učesnika i ponuditi prijedloge de lege ferenda u pravcu unaprjeđenja zakonske i institucionalne regulative, te naglasiti važnost edukacije i preventivnih mjera kao ključnih faktora za uspješnu implementaciju medijacije i postizanje stvarne rodne ravnopravnosti.

Materijali i metode: Provedeno istraživanje pokazuje da postojeći zakonski i podzakonski akti svojim nepreciznim, nedorečenim i uopćenim odredbama nisu usklađeni sa preporukama Vijeća Evrope i drugim evropskim regulativama. Postojećim zakonskim rješenjima je normirana obaveznost postupka posredovanja prije razvoda braka, što je u suprotnosti sa osnovnim principom dobrovoljnosti u postupku posredovanja. Nadalje, u zakonskim rješenjima postoje određene nelogičnosti, kao što je zakonska odredba koja glasi da u slučaju neodaziva oba bračna partnera postupku posredovanja slijedi nemogućnost pokretanja brakorazvodnog postupka.

Rezultati: Provedba porodičnog posredovanja je usklađena sa pravnim odrednicama o načinu provođenja, ali je kvaliteta i efikasnost rezultata pod uticajem nepovoljnih i nedorečenih zakonskih rješenja, koji mogu dovesti do situacija u kojima postupak posredovanja postaje samo formalno ispunjavanje postojećih zakonskih obaveza.

Zaključak: Potrebno je izmijeniti pravilnik o uvjetima koje mora ispunjavati fizička ili pravna osoba za bavljenje postupkom posredovanja prije pokretanja postupka za razvod braka: uvesti kodeks etike, koji će biti garancija za profesionalno postupanje svih posrednika i propisati principe na kojima se postupak posredovanja temelji (nezavisnost, neutralnost i povjerljivost); uvesti i precizirati tačan tok postupka iz koga mora biti vidljivo na koji način je posrednik provodio pojedinačno svaku zakonsku fazu postupka posredovanja.

Ključne riječi: porodično pravo, analiza, porodična, pitanja, posredovanje, de lege ferenda, zakon.

UVOD

Porodično posredovanje u Bosni i Hercegovini, regulirano porodičnim zakonima, predstavlja važan alat za rješavanje sporova. Međutim, postojeći okvir često nije dovoljno osjetljiv na rodna pitanja i dinamiku moći u porodici, što može dovesti do nepravедnih ishoda, posebno u situacijama latentnog ili otvorenog nasilja. Ovaj rad iznosi prijedloge za reformu. Savremeno bosanskohercegovačko društvo suočava se s brojnim izazovima u oblasti porodičnih odnosa, rodne ravnopravnosti i zaštite ljudskih prava. Promjene društvenih vrijednosti, ekonomska nesigurnost i rastuće stope razvoda brakova dodatno naglašavaju potrebu za alternativnim načinima rješavanja porodičnih sporova. U tom kontekstu, porodično posredovanje (medijacija) predstavlja savremeni, humaniji i efi-

kasniji pristup kojim se nastoji smanjiti konflikt, očuvati dostojanstvo učesnika i zaštititi najbolji interes djeteta.

Iako je institut medijacije u Bosni i Hercegovini formalno prepoznat u zakonodavstvu, njegova praktična primjena, posebno u porodičnim odnosima, još uvijek je ograničena. Ovaj rad nastoji ponuditi prijedloge de lege ferenda — prijedloge za buduće zakonodavne i praktične reforme koje bi mogle unaprijediti sistem, uz poseban naglasak na edukaciju i prevenciju.

Porodični odnosi predstavljaju osnovnu ćeliju društva, ali su istovremeno i područje u kojem se najčešće manifestuju sukobi interesa, emocionalni pritisci i neravnopravan položaj članova porodice. Porodično posredovanje se javlja kao alternativni mehanizam rješavanja sporova koji čiji je cilj da, kroz dijalog i saradnju, postigne dogovor među članovima porodice bez potrebe za dugotrajnim sudskim postupcima.

S druge strane, rodna pitanja u okviru porodičnih odnosa otvaraju niz etičkih, pravnih i društvenih dilema. Neravnopravan položaj žena u procesu odlučivanja, ekonomska zavisnost, te nedovoljno prepoznati oblici psihološkog i ekonomskog nasilja ukazuju na potrebu za dubljim razumijevanjem rodne dimenzije u postupcima porodičnog posredovanja.

Ovaj rad ima cilj:

- analizirati postojeći pravni okvir porodičnog posredovanja u BiH,
- ispitati njegovu povezanost s rodnim pitanjima i zaštitom prava učesnika,
- ponuditi prijedloge de lege ferenda u pravcu unaprjeđenja zakonske i institucionalne regulative,
- te naglasiti važnost edukacije i preventivnih mjera kao ključnih faktora za uspješnu implementaciju medijacije i postizanje stvarne rodne ravnopravnosti.

Na taj način, rad nastoji doprinijeti boljem razumijevanju medijacije ne samo kao pravnog instituta već i kao društvenog procesa koji promoviše dijalog, jednakost i održive porodične odnose.

PRIJEDLOZI DE LEGE FERENDA, EDUKACIJA I PREVENCIJA

Prevencija

Ključni problem, kao što je „rodna sljepoća” zakona, trenutni propisi ne sadrže eksplicitne odredbe koje osiguravaju da se rodna neravnoteža moći, posebno rodno zasnovano nasilje, adekvatno uzima u obzir prilikom upućivanja na posredovanje i tokom samog procesa. Nadalje, nedovoljna osviještenost posrednika. Nedostaju obavezne i standardizirane edukacije za posrednike o rodno zasnovanom nasilju, dinamici moći, traumatskim reakcijama žrtava i rodnim stereotipima.

Rizik od reviktimizacije, te uključivanje žrtava nasilja (pretežno žena) u posredovanje sa nasilnikom bez prethodne rigorozne procjene rizika i adekvatnih sigurnosnih mjera može dovesti do reviktimizacije i ojačati kontrolu nasilnika. U konačnici, nedovoljna zaštita: Postupci zaštite tokom posredovanja (npr. odvojeni ulasci/izlasci, prisustvo podrške) nisu dovoljno regulisani ili primjenjujući.

Prijedlozi de lege ferenda (Izmjene i dopune porodičnog zakona)

Eksplicitno isključenje slučajeva nasilja, uvesti obaveznu, detaljnu i standardiziranu procjenu rizika od nasilja (uključujući ekonomsko, psihičko, fizičko, seksualno) kao preduvjet za upućivanje na posredovanje. Eksplicitno zabraniti upućivanje na posredovanje

u slučajevima gdje postoji: važeća hitna/privremena mjera zabrane ili udaljavanja zbog nasilja u porodici, dokazana ili vjerovatna istorija ozbiljnog fizičkog, psihičkog, seksualnog ili ekonomskog nasilja, ozbiljna zabrinutost za sigurnost ili psihičko zdravlje jednog od stranaka (posebno djece), definirati kriterije i mehanizme za ovu procjenu (suradnja sa centrima za socijalni rad, specijaliziranim NVO-ima).

Obavezna „rodna analiza” za sve slučajeve koji se upućuju na posredovanje, uvrstiti obaveznu preliminarnu analizu rodne dinamike i moguće neravnoteže moći (npr. kroz poseban upitnik, intervju sa stručnjakom). Rezultati ove analize moraju biti ključni faktor u odluci o prihvatljivosti posredovanja i u određivanju specifičnih sigurnosnih protokola za postupak.

Potrebna bi bila i obavezna specijalizirana edukacija za posrednike. Propisati obavezne, akreditirane i kontinuirane edukacije za sve porodične posrednike koji bi na edukacijama imali različite teme, i to: prepoznavanje i razumijevanje rodno zasnovanog nasilja (svih formi) i njegovih ciklusa, dinamika moći u porodici i njen uticaj na pregovaračku sposobnost stranaka, traumatski odgovori žrtava i uticaj traume na komunikaciju i odlučivanje, rodni stereotipi i njihov uticaj na percepciju roditeljstva i brige o djeci, sigurnosno planiranje i protokoli za rad u slučajevima sa elementima nasilja ili visokom neravnotežom moći, etika i posebna pažnja u rodno osjetljivim situacijama, uvjetovati licenciranje i relicenciranje posrednika prolaskom kroz ove edukacije.

Neophodno je isto tako jačanje sigurnosnih protokola u procesu kroz detaljnije propisane mogućnosti i procedure za odvojene sastanke (shuttle posredovanje), posebno u inicijalnoj fazi ili kada postoji zabrinutost za sigurnost. Potom propisati mogućnost prisustva podrške (psihologa, socijalnog radnika, advokata) žrtvi tokom sastanka, uz jasna pravila uloge te podrške, te regulisati fizičke sigurnosne mjere (odvojeni ulasci/izlasci, prisustvo osiguranja, sigurnosna prostorija).

Promocija ravnoteže u timovima posrednika je neizostavna. Promovisati se može (kroz smjernice ili pozitivne mjere) sastavljanje timova posrednika sa rodnom raznolikošću (npr. muškarac i žena), posebno u kompleksnim slučajevima gdje rodni stereotipi mogu igrati ulogu. Zatim financiranje i pristupačnost za žrtve na način u kojem treba razmotriti posebne fondove ili besplatno/bespovratno pravosnažno posredovanje za žrtve nasilja kako bi se osigurala jednakost stranaka i spriječila ekonomska zloupotreba.

Edukacija i prevencija (izvan zakonskih izmjena)

Edukacija praktičara i donosilaca odluka je neophodna. Sudije i tužioci trebalo bi da imaju obavezne edukacije o odnosu porodičnog posredovanja i nasilja u porodici, važnosti procjene rizika, te ograničenjima posredovanja u ovim slučajevima.

Socijalni radnici na način da bude intenzivnija obuka za prepoznavanje nasilja, procjenu rizika i pružanje adekvatne podrške i informacija žrtvama o mogućnostima (uključujući i ograničenja).

Porodični sporovi, za razliku od svih ostalih vrsta sporova, najviše se odražavaju na društveni i lični identitet osobe (Taylor, 2002). Oni utječu kako na identitet pojedinaca u sporu tako i na identitet porodice koja predstavlja društveni, ekonomski, ali i sistem međusobnih odnosa. Razvod braka, kao najčešći oblik porodičnih sporova, ne povlači samo pitanje neslaganja ili konflikta među bračnim partnerima, jer su tim konfliktom neminovno obuhvaćeni i drugi članovi: djeca, djedovi/bake i drugi srodnici, čije je razumijevanje i doživljavanje konflikta te njegovih posljedica sigurno drugačije od bračnih drugova koji žele okončanje njihove veze. Istorijski gledano, posredovanje se u praksi počelo upotrebljavati najprije u području prava, kao alternativni način rješavanja sporova na sudu, posebno u situacijama razvoda braka i sporovima manjeg financijskog značaja. To je jedan od razloga zbog kojeg se porodično posredovanje često poistovjećuje sa posredova-

njem prilikom razvoda braka. Međutim, pojam porodičnog posredovanja je širi od pojma posredovanja prilikom razvoda braka, jer se odnosi na sva područja obiteljskih sukoba, uključujući razvod braka. Posredovanje prilikom razvoda braka je najrasprostranjenija vrsta porodičnog posredovanja, te se zbog toga, ali i zbog specifičnosti sadržaja, ono može posmatrati i kao posebna vrsta posredovanja (Sladović Franz, 2005).

Vrste porodičnog posredovanja prema sadržaju

Područja porodičnog posredovanja su vrlo često preklapajuća i ovisna o sociokulturalnom okruženju porodice, ali se mogu okvirno klasificirati na sljedeći način (prema Sladović Franz, 2005):

Svakodnevni život, može se odnositi na podjelu odgovornosti za domaćinstvo, brigu o djeci, lični razvoj, usklađivanje osobnih, porodičnih i profesionalnih ciljeva, raspored porodičnih financija, povremenu promjenu uloga, obrazovne planove i sredstva, vjerska pitanja, odnos sa djecom – način odgoja i dr.

Odnosi u užoj i široj porodici, odnosi se na sukobe roditelja i djece, brigu o starijoj osobi u zajedničkom domaćinstvu, brigu o starijoj osobi kada živi na drugom mjestu, prava djedova i baka na viđanje unuka i nakon razvoda braka, dogovor među braćom i sestrama oko preuzimanja posla ili korištenja zajedničke imovine i dr.

Pitanja starijih osoba i odrasle djece, tiče se odlaska u dom starijeg člana porodice, pružanje pomoći u kući, sklapanje nove bračne zajednice jednog roditelja nakon smrti supružnika, naslijeđe i uzdržavanje, brigu o zdravlju i svakodnevnim potrebama, plaćanje računa, podjela odgovornosti među braćom i sestrama i dr.

Smrt člana porodice, to su pitanja oporuke, načina daljeg organizacija života i sl.

Neplodnost i posvajanje, problemi poput života bez djece, potpomognute oplodnje, posvojenja i dr.

Razvod braka, odnosi se na pitanja koja proizlaze iz prekida bračne zajednice. Obzirom na učestalost primjene porodičnog posredovanja u situacijama razvoda braka, treba posebno naglasiti najčešće sadržaje ovog oblika posredovanja:

Odvojeni život prije službenog razvoda, odnosi se na privremeno ili trajno mjesto odvojenog života, plaćanje redovnih finansijskih obveza, privremeno skrbništvo nad djecom, otvaranje samostalnih računa.

Pitanja skrbništva nad djecom; stvaranje plana za roditeljsko partnerstvo, odlučivanje o skrbništvu, kontakti djece s drugim roditeljem, posebne obaveze drugog roditelja – zdravstvene ili sportske aktivnosti, trajne ili povremene, obrazovna pitanja, odluke o medicinskoj pomoći i tretmanu (posebno u slučajevima zajedničkog skrbništva).

Imovina i financije, to su pitanja poštene distribucije vlasništva, preuzimanja kredita, uzdržavanja bivšeg supružnika.

Financijska podrška za djecu, potrebno je dogovoriti količinu, vrijeme plaćanja, troškove školovanja djeteta, odgovornost za izvanredne slučajeve, medicinsko ili životno osiguranje, rješavanje budućih sporova.

Poslije razvoda, modifikacija finansijske i druge podrške, modifikacija roditeljskog rasporeda kontakata s djecom, promjena skrbništva, preseljenje jednog roditelja, novi brak jednog roditelja².

Institut mirenja

Porodičnopravni institut mirenja je prvenstveno usmjeren na izmirenje bračnih partnera i ponovnu uspostavu bračne zajednice. Institut mirenja za svrhu ima da bračni

partneri razmotre je li za njih i njihovu djecu brak izgubio smisao do te mjere da u postojećoj krizi bračnih odnosa ne vide drugo rješenje do razvoda braka¹ (str. 99). Značaj ovog instituta je važan, kako za lica o čijoj sudbini je riječ tako i za društvo u cjelini. Cilj instituta mirenja je da se sačuvaju i održe brakovi koji s obzirom na svoje kvalitete mogu predstavljati korisnu i pozitivnu društvenu jedinicu. Svoju primjenu je ovaj institut naročito pronalazio u onim zemljama u kojima razvod braka nije bio moguć. Može se reći da je institut mirenja bračnih drugova u cilju rješavanja problema koji između njih postoje i ponovnog uspostavljanja raskinutih odnosa izraz tradicionalnog pogleda na brak. Primjena instituta mirenja je opravdana u slučajevima kada oba bračna partnera žele rješenje spora, a pri tome nije došlo do napuštanja bračne zajednice jednog od njih. Međutim, mnogi stručnjaci smatraju da nije razumno očekivati ponovnu uspostavu bračne zajednice ukoliko za to ne postoji zajednička volja bračnih partnera.

Institut posredovanja prije razvoda braka

Duman (2012) ukazuje na suštinsku razliku između instituta porodičnog posredovanja i drugih njemu sličnih instituta koji postoje u našem i uporednom pravu, kao što su savjetovanje (eng. *counselling*), pregovaranje (eng. *negotiation*), mirenje (eng. *conciliation*), pomirenje (eng. *reconciliation*), bračna terapija (eng. *therapy*). Autorica navodi da je porodično posredovanje proces u kojem u odnosu dviju strana u sporu sudjeluje treća. Ta treća strana ili posrednik pomaže stranama u sporu, koji mogu biti i bračni partneri, da svoje odnose, nesporazume ili sukobe rješavaju na što je moguće optimalniji način. Cilj posredovanja je da strane u sporu postignu najbolje moguće rješenje kao izraz njihovih usklađenih volja. Ono što porodično posredovanje kao proces nudi jeste prenošenje odgovornosti donošenja odluke u vezi sa osjetljivim porodičnim sporovima na strane u postupku. Uspoređujući institut mirenja i institut porodičnog posredovanja, Duman (2012) ističe da porodično posredovanje kao zaseban institut nije usmjeren na izmirenje bračnih partnera nego na poboljšanje komunikacije među članovima porodice i rješavanje svih porodičnih sporova koji su posljedica razvoda braka (npr. povjeravanje djeteta jednom od roditelja, ostvarivanje kontakata djeteta s roditeljem s kojim ne živi, izdržavanje i dr.).² Prema Majstorović (2007), posredovanje prije razvoda braka može se odrediti kao postupak rješavanja spora, u kojem bračnim partnerima, za razliku od sudskog ili upravnog postupka donošenja odluke, pomažu nepristrane i neutralne stručne osobe (posredovatelji) s ciljem analiziranja stanja te pokušaja iznalaženja sporazuma za sva ili za što više spornih pitanja.

Modeli porodičnog posredovanja

Prema Milneu i saradnicima (2004), ključni modeli porodičnog posredovanja su: facilitativni, evaluativni, transformativni i kombinirani. Kada govorimo o različitim modelima porodičnog posredovanja, tada mislimo na različite stilove praktičnog rada koji se razlikuju prema fokusu, ciljevima, edukativnim programima, a ponekad i prema rezultatima. Ukratko ćemo prikazati dvije, dijelom preklapajuće klasifikacije modela porodičnog posredovanja: Krukovu i Milneovu. Kruk (1997) navodi četiri modela porodičnog posredovanja: a) model „strukturom do sporazuma“, koji je prevladavajući model posredovanja u području rada s porodicama gdje se pažljivim prolaskom kroz faze posredovanja dolazi do sporazuma, b) terapijski model, u kojem su naglašeni emocionalni i odnosni elementi u sukobu, c) feministički pristup, u kojem je naglasak na rodnim i spolnim nejednakostima

1 Alinčić, M., & Bakarić-Mihanović, A. (1980). Porodično pravo. Pravni fakultet (strana 99).

2 Sladović Franz, B. (2005). Obilježja obiteljske medijacije. *Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada*, 12, 2, 301–31.

moći u rješavanju sukoba te d) kulturalno specifični modeli, koji se oslanjaju na tradicionalne procese rješavanja sukoba u pojedinim kulturama. *Facilitativno posredovanje* je usmjereno na proces u kojem je naglašena odgovornost sudionika za donošenje odluka koje su važne u njihovim životima, pri čemu je proces u funkciji osnaživanja sudionika. Posrednik facilitira, odnosno olakšava komunikaciju i pregovore između sudionika, te je usmjeren na postizanje sporazuma. Ključne karakteristike koje su zajedničke facilitativnim posrednicima su orijentacija na proces, klijenta, komunikaciju i interese (Mayer, 2004). Obzirom da je posredovanje praktična vještina olakšavanja pregovora, treba naglasiti da svi posrednici, pa tako i porodični, koriste neke od tehnika facilitativnog posredovanja, koje se smatra početnim, odnosno temeljnim modelom i u smislu obrazovnih standarda. *Evaluativno posredovanje* obilježava usmjerenost na sporazum, a ne na proces, pri čemu posrednici, koristeći svoje specifično profesionalno znanje i iskustvo (npr. iz socijalnog rada ili prava), donose na licu mjesta svoje mišljenje o sukobu i izražavaju ga sudionicima posredovanja. Neki posrednici čak i predlažu rješenja ili postavljaju pitanja koja impliciraju određena rješenja (Lowry, 2004). Na primjer, posrednik može pitati roditelje: „Da li zaista smatrate da je za vašu djecu dobro da svaki drugi dan idu iz jedne kuće u drugu?“. Lowry također primjećuje da je evaluativno posredovanje uspješnije i efikasnije u pomaganju sudionicima da postignu sporazum, da sudionicima daje mogućnost integracije stručnih znanja i savjeta koji su im potrebni, da može osnažiti „slabiju“ stranu u sukobu, te da omogućava da sudionici zadrže poštovanje prilikom donošenja sporazuma. S druge strane, kritičari evaluativnog modela ukazuju na to da usmjerenost posrednika na sadržaj sukoba i njegovo otvoreno iskazivanje profesionalnog mišljenja u pogledu ishoda posredovanja kod sudionika umanjuje percepciju nepristranosti posrednika. *Transformativno posredovanje* ima za cilj promijeniti kvalitetu interakcije među sudionicima sukoba od negativne i destruktivne u pozitivnu i konstruktivnu, te dovesti do promjene na individualnom planu svakog od sudionika sukoba kako bi se ostvario miroljubiv odnos (Bush i Pope, 2004). U ovom obliku se manji značaj pridaje praćenju samog procesa, a posrednik u većoj mjeri koristi vještine pružanja podrške sudionicima, posebno reflektiranje, sumiranje i parafraziranje. Uloga posrednika je a) osnažiti sudionike kako bi odlučili hoće li i kako razriješiti sukob i b) promovirati njihovo međusobno uvažavanje i priznavanje kao ljudskih bića s potrebom za validacijom njihovih specifičnih potreba, interesa i uloge u sukobu. U transformativnom posredovanju je postizanje sporazuma sekundarno ciljevima osnaživanja i priznavanja (Bush i Folger, 1994; prema Kruk, 1997.). Ovakav humanistički pristup posredovanja je pokrenuo novi smjer posredovanja i izvan područja porodice, u smjeru tzv. ponovnog uspostavljanja odnosa i pravde, npr. u slučajevima kaznenih djela, između počinitelja i žrtve (posebno u području maloljetničke delinkvencije) i promoviranja ozdravljenja posredovanjem u ratom razrušenim zajednicama. Kritičari ovog modela navode da se zapravo radi o terapiji, a ne o obliku posredovanja, te da je upitna primjerenost pretpostavke da sudionici u sukobu žele transformaciju. Također ističu da se ovaj oblik rada ne može primjenjivati kada se radi o porodičnom posredovanju u slučajevima nasilja u porodici ili drugim slučajevima kada postoji neravnoteža moći među sudionicima. *Kombinirani model porodičnog posredovanja* (Shienvold, 2004) određuje upotrebu različitih modela posredovanja s drugim vrstama intervencija, npr. terapijom, savjetovanjem, procjenjivanjem, arbitražom, itd. Uloga posrednika može biti na svakom od susreta različita (facilitator posredovanja, edukator, dječji zastupnik, savjetnik roditeljima, itd.) ili se mijenjati tijekom jednog susreta. Unutar kombiniranog modela mogu djelovati i drugi stručnjaci, npr. savjetovatelji ili terapeuti, kako bi pripremili roditelje na medijacijski susret, ili odvjetnici, kako bi se provjerila prikladnost sporazuma. Kao dio kombiniranog modela (a ponekad i kao zaseban) navodi se i model terapeutskog posredovanja (Pruett i Johnson, 2004), koji se koristi kod parova koji su u visokom stupnju sukoba, pri čemu se uz tehnike posredovanja koriste i terapeutska znanja. Najčešće je cilj terapeutskog posre-

dovanja „proraditi” psihološke sukobe unutar i među članovima obitelji (na primjer, među roditeljima, kako bi im se pomoglo da postignu roditeljski sporazum koji je održiv i kako bi preusmjerili svoju energiju na potrebe zajedničke djece, te ostvarivanje roditeljskog partnerstva). Naravno, za neke sudionike porodičnog posredovanja je takav model nedovoljan, te je potrebno dugotrajnije individualno ili partnersko savjetovanje kako bi se došlo do stupnja u kojem je moguće razgovarati o interesima djece ili provoditi postignuti sporazum o roditeljskoj skrbi i susretima s djecom. Često se postavlja pitanje sličnosti i razlika porodičnog posredovanja i *porodične terapije*. Suštinske razlike su u ciljevima intervencije – posredovanje je usmjereno na rješavanje konkretnog praktičnog sukoba, dok je porodična terapija usmjerena ka promjeni odnosa među članovima obitelji. Razlika postoji i u načinu provođenja – posredovanje je visoko strukturirano i kratkotrajno. Iako je većina porodičnih sukoba posljedica nekih problematičnih interakcija, porodično posredovanje je usmjereno na osmišljavanje rješenja i buduća ponašanja (Gold, 1997). Porodično posredovanje može biti dodatak terapiji kako bi se razriješila neka posebna pitanja i može se provoditi prije, poslije ili usporedno s porodičnom terapijom. Također – prije, poslije ili tokom porodičnog posredovanja – posrednik može predložiti da se o nekim ličnim ili odnosnim pitanjima članovi porodice obrate porodičnom terapeutu ili savjetovatelju.

RECOMENDATIO DE LEGE FERENDA I PORODIČNO POSREDOVANJE / EVROPSKI PRAVNI OKVIR

Stavovi i prijedlozi izneseni u preporuci i memorandumu razmatrani su na konferenciji posvećenoj temi „Porodično posredovanje u Evropi“, održanoj od 1–2. oktobra 1998. godine u Strasbourgu. Nastanak instituta porodičnog posredovanja, kao posebnog oblika rješavanja sukoba interesa među članovima porodice, potaknut je u Vijeću Evrope održavanjem užih tematskih konferencija, te izradom i usvajanjem odgovarajućih pravnih akata. Na Trećoj evropskoj konferenciji o porodičnom pravu, održanoj u Cadizu u aprilu 1995. godine, data je preporuka da se ispita mogućnost pripreme međunarodnog instrumenta koji bi sadržavao principe za posredovanje i ostale postupke rješavanja porodičnih sporova. Odbor stručnjaka za porodično pravo, uz učestvovanje Evropskog odbora za pravnu saradnju, izradio je *Preporuku No. R(98)* o porodičnom posredovanju i prateći *Memorandum sa objašnjenjima* (Council of Europe, 1998), a oba dokumenta su usvojena u januaru 1998. godine od strane Odbora ministara Vijeća Evrope. Važnost Preporuke i Memoranduma je u tome što je pod njihovim uticajem porodično posredovanje uvedeno u velikom broju evropskih zemalja. Osnovna načela postavljena Preporukom o porodičnom posredovanju su nakon toga nadopunjena i nadograđena *Preporukom Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope 1639* (2003) o porodičnom posredovanju i ravnopravnosti spolova (Recommendation 1639, Family mediation and equality of sexes), a ista preporuka je još jednom dopunjena 2004. godine. Nakon ovih ključnih dokumenata, u decembru 2007. godine su donesene *Smjernice za bolju primjenu preporuka koje se tiču porodičnog i građanskog posredovanja*, koje je pripremila Radna grupa za posredovanje (CEPEJ-GT-MED), formirana od Evropske komisije za efikasnost pravosuđa (CEPEJ). U kontekstu evropskih dokumenata iz ove oblasti, važni su i *Osnovni standardi za obuku u porodičnom posredovanju*, koji su značajni kao vodič za organizovanje obuke na nacionalnom i evropskom nivou. Osnovne standarde je donio Evropski forum za obuku i istraživanje u porodičnom posredovanju³.

3 Bubić, S. (2011). Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu. Nova pravna revija, 16–29.

Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1

Glavni sadržaj preporuke su načela porodičnog posredovanja, koja su razvrstana u sljedećih osam tačaka:

1. *„Domet posredovanja.* Prema ovom načelu, porodična medijacija se može primijeniti na sve sporove (razmirice) između članova porodice, neovisno o prirodi njihove veze (srodstvo po krvi, brak, život u porodičnoj zajednici onako kako to definira nacionalno pravo). Također se navodi da države mogu odrediti posebne slučajeve ili pitanja na koje se porodično posredovanje može primijeniti.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)
2. *„Organizacija posredovanja.* Ovo načelo preporučuje da posredovanje ne bi trebalo biti prisilno ili obavezno, te da države mogu slobodno izabrati da li će posredovanje organizovati i omogućiti putem javnog ili privatnog sektora. Pri tome je bitno da države obezbijede adekvatne mehanizme kojima će se osigurati postojanje postupaka za izbor, obuku i ocjenu medijatora, kao i standarda koje posrednici trebaju postići i održavati.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)
3. *„Postupak posredovanja.* U ovoj tački se definiraju uži principi prema kojima bi se trebao odvijati postupak posredovanja, a ti principi se odnose na nepristranost posrednika u odnosu na stranke, na neutralnost posrednika u odnosu na rezultat posredovanja, na potrebu da posrednik poštuje gledišta stranaka i čuva ravnopravnost njihovih pregovaračkih pozicija, na odsustvo nadležnosti posrednika u pogledu nametanja rješenja, na postojanje takvih uslova u postupku posredovanja koji će garantirati privatnost, na tajnost i povjerljivost rasprava u posredovanju, na odgovornost posrednika da u odgovarajućim slučajevima informira stranke o mogućnosti korištenja bračnog savjetovališta, te na obavezu posrednika da posebno vodi računa o dobrobiti i najboljim interesima djece, pri čemu treba podsticati roditelje da se usmjere na potrebe djece i da ih podsjeća na njihovu odgovornost prema dobrobiti istih. Pored toga, ističe se da posrednik treba posebnu pažnju obratiti na postojanje nasilja u prošlosti i da li se ono može pojaviti među strankama u budućnosti, te kakav bi efekat to moglo imati na pregovaračke pozicije stranaka u sporu. Također se mora procijeniti da li je u takvim okolnostima postupak posredovanja primjeren. Na kraju, navodi se da posrednik u postupku strankama može pružati pravna obavještenja, ali da ne smije davati pravne savjete. U odgovarajućim slučajevima može obavijestiti stranke o mogućnostima da se savjetuju sa advokatom ili drugim odgovarajućim profesionalcem.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)
4. *„Status sporazuma do kojih se dolazi putem postupka posredovanja.* Prema ovom načelu, države trebaju omogućiti da sudovi ili drugi nadležni organi odobre sporazume koji se postignu u postupku posredovanja, ako to stranke zatraže, te da obezbijede mehanizme za provođenje tako odobrenih sporazuma, u skladu sa nacionalnim pravom.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)
5. *„Odnos između posredovanja i drugih pravnih postupaka.* Ovo načelo preporučuje da države priznaju nezavisnost posredovanja i da omoguće da se postupak posredovanja odvija prije, za vrijeme ili nakon drugog pravnog postupka. Očekuje se da država uspostavi mehanizme koji bi omogućili prekid pravnih postupaka kako bi se provelo posredovanje, ali tako da sud ili drugo nadležno tijelo zadrži ovlaštenje za donošenje hitnih odluka u cilju zaštite stranaka, njihove djece ili njihove imovine. Također, potrebni su mehanizmi koji će obezbijediti da sudovi

ili druga nadležna tijela dobivaju obavještenja o tome da li stranke nastavljaju s posredovanjem i da li je postignut sporazum.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)

6. „*Promocija posredovanja i pristup posredovanju*. Kako bi se javnost bolje upoznala sa porodičnim posredovanjem, države bi trebale promovirati ovaj dogovorni način rješavanja sporova, a naročito putem primjerenih informativnih programa. Države su slobodne da uspostave metode pružanja odgovarajućih informacija o posredovanju kao alternativnom načinu rješavanja porodičnih sporova.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)
7. „*Ostali načini rješavanja sporova*. Državama se prepušta ocjena o mogućnostima za odgovarajuću primjenu načela posredovanja, sadržanih u Preporuci, i na druge oblike i načine rješavanja sporova.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)
8. „*Pitanja međunarodnog karaktera*. Ovo se načelo odnosi na slučajeve sa međunarodnim karakterom i ono ističe potrebu za korištenjem posredovanja posebno kada se radi o pitanju starateljstva i pristupu djeci čiji roditelji žive u različitim državama ili se očekuje da će živjeti u različitim državama. U takvim slučajevima međunarodno posredovanje treba razmotriti kao odgovarajući postupak u cilju omogućavanja roditeljima da organizuju ili reorganizuju starateljstvo ili pristup djeci, ili da riješe sporove koji nastaju iz odluka koje su donesene u vezi s tim stvarima. Međutim, ako je dijete nezakonito odvedeno ili zadržano, međunarodno posredovanje se ne treba koristiti, ako bi to odgodilo trenutni povratak djeteta. Kako bi se olakšalo provođenje međunarodnog posredovanja, države trebaju u što većoj mjeri poticati saradnju između postojećih službi. Na kraju ovog načela, Preporuka traži da se međunarodnim posrednicima omogući specifično stručno usavršavanje.“ (Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju – Preporuka No.R(98)1)

Vijeće Evrope, opterećeno stalnim i velikim porastom broja razvoda, usvojilo je 1998. godine Preporuku o porodičnom posredovanju. U vrijeme usvajanja ove Preporuke Vijeće Evrope je široko zagovaralo posredovanje, polazeći od toga da je ono izraz opšte društvene demokratizacije, odnosno priznavanja građanima sposobnosti da odgovorno i miroljubivo odlučuju o sebi i svojoj djeci (Bubić, 2011). U uvodnom dijelu ovog dokumenta se državama članicama Vijeća Evrope daje preporuka da:

- uvedu porodično posredovanje ili da unaprijede i ojačaju već postojeće porodično posredovanje;
- poduzmu ili pojačaju mjere koje smatraju potrebnim za primjenu predloženih načela, namijenjenih usavršavanju i korištenju porodičnog posredovanja kao odgovarajućeg načina rješavanja porodičnih sporova.

Kao polaznu osnovu za ovakvu preporuku, Vijeće ministara daje ocjenu da raste broj porodičnih sporova, naročito onih koji nastaju kao posljedica rastave ili razvoda, te da u takvim slučajevima nastupaju odlučujuće posljedice za porodicu, a visok socijalni i ekonomski trošak za državu. Pored toga, Preporuka ističe da je potrebno osigurati zaštitu najboljih interesa i dobrobiti djeteta prema međunarodnim instrumentima, posebno u slučajevima kada se radi o zbrinjavanju djece u slučajevima razdvajanja ili razvoda roditelja. Također se ističu posebne karakteristike porodičnih sporova (o kojima će biti riječi na drugom mjestu), te se poziva na rezultate istraživanja o upotrebi posredovanja, prema kojima porodično posredovanje može doprinijeti poboljšanju komunikacije između članova porodice, smanjivanju konflikata između stranaka u sporu, sklapanju miroljubivih

dogovora, osiguravanju kontinuiteta u ličnim kontaktima između roditelja i djece, smanjivanju socijalnih i ekonomskih troškova razvoda za same stranke i za države, te skraćivanju vremena koje inače zahtijeva rješavanje spora.

Uz Preporuku o porodičnom posredovanju objavljen je Memorandum s objašnjenjima (Explanatory Memorandum), opširan tekst koji uključuje ponavljanje i detaljnije objašnjenje osnovnih uvodnih ideja i ocjena iz Preporuke, kao i iscrpne komentare svih načela koja su navedena u Preporuci, uz navođenje pojedinih primjera posredovanja iz prakse. U Memorandumu se dodatno ističe važnost priznavanja dječijih prava u postupku porodičnog posredovanja. Podsjetimo se da Konvencija o pravima djeteta (1989) u članu 12. stav 1 predviđa da će države članice svakom djetetu koje je sposobno oblikovati svoje lično mišljenje osigurati pravo na slobodno izražavanje svog mišljenja o svim pitanjima koja se na njega odnose, te uvažavati to mišljenje u skladu sa dobi i zrelošću djeteta. Dalje, u istom članu, stav 2, određeno je da se u tu svrhu djetetu mora osigurati da bude, izravno ili putem posrednika, odnosno odgovarajuće službe, saslušano u svakom sudskom i upravnom postupku koji se na njega odnosi i to na način koji je u skladu sa postupcima i pravilima domaćeg prava. Naravno, jasno je da prava koja se Konvencijom garantuju djetetu treba uvažavati i u postupku porodične medijacije, jer se u njemu raspravlja i odlučuje o mnogim pitanjima koji se itekako tiču djeteta. U Memorandumu se još jednom ističu jedinstvena obilježja porodičnog posredovanja, a prvenstveno dužnost posrednika da u odnosu prema strankama zadrži *nepristrasnost* i *neutralnost*.

Prvi pojam znači da se od posrednika očekuje da između stranaka uspostavi ravnotežu moći i da spriječi manipulacije, prijetnje ili zastrašivanja među njima, uz istovremenu obavezu posrednika da obje strane jednako poštuje, nikome ne daje prednost i ne staje na bilo čiju stranu. Pojam neutralnosti znači da posrednik ne treba nametati bilo koji dogovor niti voditi stranke prema određenom rješenju, jer one same moraju donositi odluke primjerene njihovoj ocjeni okolnosti. U tom kontekstu je u Memorandumu posebno naglašena važnost stručnog usavršavanja posrednika. Navedeno je da se neke prethodne kvalifikacije i iskustvo ne traži, a uočeno je da su posrednici po struci najčešće socijalni radnici, psiholozi i pravnici (Alinčić, 1999).

Preporuka Vijeća Evrope o porodičnom posredovanju i ravnopravnosti spolova – Preporuka 1639

Na značaj odgovarajuće obuke i osposobljenosti posrednika ukazano je u *Smjernicama za bolju primjenu preporuka koje se tiču građanskog i porodičnog posredovanja* (2007). Smjernice nisu obavezne za države članice, već treba da im pomognu u primjeni preporuka. U njima je naglašena potreba da se kvalifikacija posrednika obezbijedi adekvatnim programima obuke i zajedničkim standardima ovih programa. Vijeće Evrope je 2003. godine usvojilo Preporuku broj 1639, u kojoj su naglašena načela porodičnog posredovanja, a kroz obavezivanje država članica na ostvarivanje načela nepristrasnosti i neutralnosti (nezavisnosti), na obuku posrednika i na povjerljivost postupka. Tako se u tački 3. Preporuke navodi: „Kako bi porodično posredovanje bilo uspješno, moraju se poštivati osnovna načela posredovanja, a naročito nezavisnost i nepristrasnost posrednika, koji mora biti posebno educiran, kao i povjerljivost postupka posredovanja.” Prema tački 7. Preporuke, osnovni cilj posredovanja je „obnavljanje narušene komunikacije između stranaka uz pomoć profesionalnog posrednika, a što se ne može postići ukoliko nisu prisutni svi konstitutivni elementi postupka posredovanja”. Nezavisnost i nepristrasnost posrednika su posebno istaknuti u odnosu na ostale konstitutivne elemente posredovanja, pošto bez njihovog ispunjenja posredovanje ne može biti adekvatna zamjena sudskom postupku. Od ostalih konstitutivnih elemenata, preporuka ističe potrebu za poštivanjem prava slobode izbora strana koje su u sporu, zbog čega treba spriječiti obaveznost postupka posredo-

vanja. U okviru tačke 7. se također ističe da se „mora garantovati ravnoteža moći među stranama u postupku”, te da to „predstavlja obavezu i odgovornost posrednika, koji mora biti posebno educiran i obučen u tu svrhu”. Zbog toga preporuka ističe da se posebna pažnja mora usmjeriti na obuku i službenu autorizaciju, te superviziju rada posrednika.

Kao minimum koji treba da bude obuhvaćen obukom, određeno je slijedeće: principi i ciljevi posredovanja; ponašanje i moral posrednika; faze postupka posredovanja; tradicionalno rješenje spora i posredovanje; označavanje, struktura i tok posredovanja; pravni okvir posredovanja; vještine i tehnike komunikacije i dogovaranja; vještine i tehnike posredovanja; odgovarajuća uloga drugih praktičnih treninga; specifičnosti porodičnog posredovanja i interes djeteta (obuka za porodično posredovanje); ocjena znanja i kompetencija osoba koje su prošle obuku. Obuku treba da slijede supervizija, mentorstvo i kontinuirani profesionalni razvoj. U Smjernicama je istaknuto da države članice treba da priznaju značaj uspostavljanja zajedničkog kriterija za akreditaciju posrednika i/ili institucija koje nude usluge posredovanja i/ili koje obučavaju posrednike. Zbog rastuće mobilnosti na području Evrope, preporučuje se preduzimanje mjera za uspostavljanje zajedničkog međunarodnog kriterija za akreditaciju, kakav je, naprimjer, sertifikat Evropskog posrednika⁴.

ZAKLJUČAK

Provedba porodičnog posredovanja je usklađena sa pravnim odrednicama o načinu provođenja, ali je kvaliteta i efikasnost rezultata pod uticajem nepovoljnih i nedorečenih zakonskih rješenja, koji mogu dovesti do situacija u kojima postupak posredovanja postaje samo formalno ispunjavanje postojećih zakonskih obaveza.

Ovdje treba istaći da izostaju istraživanja koja bi nam pružila detaljnije podatke o rezultatima postupka posredovanja koja se obavljaju na području FBiH. Naše razmatranje porodičnog posredovanja kao alternativnog načina rješavanja porodičnih sporova u Bosni i Hercegovini, sa naglaskom na njegovu primjenu u Federaciji Bosne i Hercegovine, pokazuje da pravni okvir koji definira ovaj institut nije u potpunosti usaglašen sa evropskim principima. Postojećim zakonskim rješenjima je normirana obaveznost postupka posredovanja prije razvoda braka, što je u suprotnosti sa osnovnim principom dobrovoljnosti u postupku posredovanja. Nadalje, u zakonskim rješenjima postoje određene nelogičnosti, kao što je zakonska odredba koja glasi da u slučaju neodaziva oba bračna partnera postupku posredovanja slijedi nemogućnost pokretanja brakorazvodnog postupka. Takođe sama nelogičnost u porodičnom posredovanju u zakonskim rješenjima je kombinacija istorijskog razvoja, kompromisa između ciljeva zakona, ad hoc izmjena i potrebe da zakon bude univerzalan. Zakon formalno propisuje posredovanje ali ne štiti dovoljno ranjive strane, što stvara nelogičnosti i rizik u praksi.

Pored toga, uslovi za izbor lica ovlaštenih za posredovanje su previše generalno definisani, a u potpunosti izostaju standardi za licenciranje i kontinuiranu edukaciju porodičnih posrednika, što je apsolutno neprihvatljivo, kada se uzme u obzir složenost i zahtjevnost postupka porodičnog posredovanja. U skladu sa prikazanim, čini se opravdanim ukazati na potrebu za doradom postojećih zakonskih rješenja ili, kada to politički uslovi budu dozvoljavali, uvođenje konceptijski drugačijeg instituta porodičnog posredovanja, koji bi bio usklađeniji sa smjernicama sadržanim u Preporuci Vijeća Evrope R (98) 1.

Kao generalne smjernice u kojem pravcu bi izmjene zakonskih rješenja trebale ići, mogu poslužiti sugestije koje daje Duman (2009), a u konačnici potrebno je izmijeniti Pravilnik o uvjetima koje mora ispunjavati fizička ili pravna osoba za bavljenje postupkom posredovanja prije pokretanja postupka za razvod braka, normirajući posebne elemente

4 Bubić, S. (2011). Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu. Nova pravna revija, 16–29.

koji se odnose na kvalifikaciju posrednika, a koji nužno moraju biti spojivi sa onim što je suština postupka posredovanja; uvesti Kodeks etike koji će biti garancija za profesionalno postupanje svih posrednika i propisati principe na kojima se postupak posredovanja temelji (nezavisnost, neutralnost i povjerljivost), uvesti i precizirati tačan tok postupka iz koga mora biti vidljivo na koji način je posrednik provodio pojedinačno svaku zakonsku fazu postupka posredovanja.

LITERATURA

- Shienvold, H. (2004) Hybrid processes. U: Folberg, J., Milne, A. i Salem, P. (ur.); Divorce and family mediation: Models, techniques and applications. New York: The Guilford Press, 112-126., Bush, R. A. B., & Pope, S. G. Pepperdine Dispute Resolution Law Journal, 67-96.
- Sladović Franz, B. (2005). Obilježja obiteljske medijacije. Ljetopis Studijskog centra socijalnog rada, 12, 2, 301-319.
- Službeni glasnik BiH (2004). Zakon o postupku medijacije. Službeni glasnik BiH, br. 37/04.
- Službene novine FBiH (2005). Porodični zakon FBiH. Službene novine Federacije BiH, br.35/05.
- Službene novine FBiH (2006). Pravilnik o osnovnim elementima koje mora sadržavati stručno mišljenje u postupku posredovanja prije pokretanja postupka za razvod braka. Službene novine Federacije BiH, br.05/06.
- Službene novine FBiH (2006). Pravilnik o uvjetima koje mora ispuniti fizička i pravna osoba ovlaštena za posredovanje između bračnih partnera prije pokretanja postupka za razvod braka. Službene novine Federacije BiH, br.05/06.
- Službeni glasnik Brčko distrikta BiH (2007). Porodični zakon Brčko distrikta. Službeni glasnik br. 03/07.
- Prijedlog zakona o izmjenama i dopunama Porodičnog zakona RS. Službeni glasnik RS br. 54/02, 41/08, 63/14.
- Taylor, A. (2002). Family dispute resolution. Mediation theory and practice. Jossey – Bass, 2002.
- Džamna Duman (2012). Modeli posredovanja, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, vol 55.
- Majstorović I. (2007). Posredovanje prije razvoda braka : Hrvatsko pravo i Europska rješenja. Zbornik Pravnog Fakulteta u Zagrebu, 57(2), 405-456.
- Gold, L. (1997). Marriage and family: Mediation of couple and family disputes. In E. Kruk (Ed.), Mediation and conflict resolution in social work and the human services (pp.19-35). Chicago, IL: Nelson-Hall.
- Alinčić, M. (1999). Europsko viđenje postupka obiteljskog posredovanja. Revija zasocijalnopolitiku, 6(3-4), 227-240.
- Bubić, S. (2011). Ustanova porodičnog posredovanja u evropskom, njemačkom i domaćem pravu. Nova pravna revija, 16-29.

FAMILY MEDIATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: PROPOSALS DE LEGE FERENDA, EDUCATION, AND PREVENTION

Authors: SANJA VASILJEVIĆ, Aleksandra Škipina

Email: sanja@stc.rs

Mentor: Assoc. Prof. Kenan Ademović

Faculty of Law, University of Belgrade

Introduction: This paper aims to provide a comprehensive theoretical basis for this crime, clarify its key elements, and place it in a broader comparative context.

Aim: This paper aims to analyze the existing legal framework of family mediation in Bosnia and Herzegovina, the protection of the rights of participants, offer de lege ferenda proposals towards improving legal and institutional regulations, and emphasize the importance of education and preventive measures as key factors for the successful implementation of mediation and achieving real gender equality.

Materials and Methods: The research conducted shows that the existing legal acts and bylaws, with their imprecise, vague, and generalized provisions, are not in line with the recommendations of the Council of Europe and other European regulations. The existing legal solutions standardize the obligation of the mediation procedure before divorce, which is contrary to the basic principle of voluntariness in the mediation procedure. Furthermore, there are certain illogicalities in the legal solutions, such as the legal provision that states that in the event of non-response of both spouses to the mediation procedure, the impossibility of initiating divorce proceedings follows.

Results: The implementation of family mediation is in line with legal provisions on the manner of implementation, but the quality and efficiency of the results are influenced by unfavorable and incomplete legal solutions, which can lead to situations in which the mediation procedure becomes only a formal fulfillment of existing legal obligations.

Conclusion: Ultimately, it is necessary to amend the Rulebook on the conditions that must be met by a natural or legal person to deal with the mediation procedure before starting the divorce procedure; introduce the Code of Ethics, which will be a guarantee for the professional conduct of all mediators and prescribe the principles on which the mediation procedure is based (independence, neutrality, and confidentiality); and introduce and specify the exact course of the procedure, from which it must be visible how the mediator carried out each legal phase of the mediation procedure individually.

Keywords: family law; analysis; family issues; mediation; de la ferenda; law

OBNOVLJIVI IZVORI ENERGIJE U FUNKCIJI OSTVARIVANJA ENERGETSKE BEZBJEDNOSTI REPUBLIKE SRBIJE

Autor: TEA MODIĆ

e-mail: teja.modic123@gmail.com

Mentor: Doc. dr Nenad Radivojević

Pravni fakultet Univerziteta u Novom Sadu

Uvod: Energija ima ključnu ulogu u razvoju svake države jer utiče na društveni, ekonomski i tehnološki napredak. Savremeno društvo sve više teži efikasnijem i održivijem korišćenju energetske resursa, pri čemu se posebna pažnja posvećuje obnovljivim izvorima energije. Oni predstavljaju važnu alternativu neobnovljivim resursima, kako zbog svoje dostupnosti tako i zbog manjeg uticaja na životnu sredinu.

Cilj: Cilj ovog rada je da prikaže značaj obnovljivih izvora energije kao održive alternative tradicionalnim energentima, da analizira njihov uticaj na energetske i ekološke bezbjednost te da istraži mogućnost primjene u Republici Srbiji.

Materijal i metode: Ovaj rad je zasnovan na analizi dostupne stručne i naučne literature iz oblasti energetike, ekologije i održivog razvoja. Korišćeni su podaci iz relevantnih izvora, kao što su naučni članci, zvanični izvještaji međunarodnih organizacija, kao i statistike Republike Srbije.

Rezultati: Rezultati rada pokazuju da obnovljivi izvori energije predstavljaju održivu alternativu koja može značajno doprinijeti energetske i ekološke bezbjednosti.

Zaključak: Obnovljivi izvori energije predstavljaju održivu alternativu fosilnim gorivima. Iako nisu savršeni i postoje određeni problemi ili ograničenja u njihovoj primjeni, njihovo korišćenje značajno doprinosi smanjenju zagađenja i očuvanju životne sredine. Širenjem obnovljivih izvora energije povećava se energetska nezavisnost i doprinosi se dugoročnom društvenom i ekološkom razvoju.

Ključne riječi: obnovljivi izvori energije, energetska bezbjednost, ekološka bezbjednost, održivi razvoj, Srbija.

UVODNA RAZMATRANJA

Energija ima ključnu ulogu u razvoju svake države jer utiče na ekonomski, društveni i tehnološki napredak. Energetska bezbjednost postaje jedan od glavnih izazova savremenog društva, posebno u kontekstu globalnih ekonomskih i političkih kriza, klimatskih promjena i ograničenih zaliha fosilnih goriva. Rat u Ukrajini 2022. godine dodatno je pokazao ranjivost energetske sistema koji zavise od uvoza nafte i gasa, čime je pitanje razvoja sopstvenih kapaciteta i diversifikacije izvora energije postalo od strateškog značaja.

Energetski sektor Srbije i zemalja regiona suočava se sa ozbiljnim izazovima, prije svega zbog izrazite zavisnosti od uglja i termoelektrana kao glavnih izvora električne energije. Većina postojećih postrojenja izgrađena je prije više decenija i odlikuje se niskom efikasnošću, zastarjelom tehnologijom i visokim emisijama štetnih gasova, posebno ugljen-dioksida i sumpor-dioksida. Ovakav način proizvodnje energije značajno doprinosi zagađenju životne sredine, pogoršanju kvaliteta vazduha i povećanju troškova održavanja. Dodatni problem predstavlja spor proces energetske tranzicije, odnosno prelaska na obnovljive

izvore energije, kao i nedovoljna ulaganja u modernizaciju infrastrukture i nove tehnologije. Zemlje regiona, uključujući Srbiju, suočavaju se i sa zavisnošću od uvoza nafte i gasa, što dodatno povećava ranjivost energetskeg sistema u uslovima globalnih političkih i tržišnih poremećaja.

Na globalnom nivou, glavni izazovi povezani sa energijom odnose se na klimatske promjene, iscrpljivanje prirodnih resursa i rastuću energetska nejednakost. Globalni trendovi u energetici pokazuju ubrzan prelazak ka čistijim izvorima energije, podstaknut klimatskim promjenama, rastućom potrošnjom i geopolitičkim rizicima. Sagorijevanje fosilnih goriva predstavlja glavni uzrok globalnog zagrijavanja i ekstremnih vremenskih pojava, dok povećana potrošnja energije dovodi do iscrpljivanja ograničenih rezervi uglja, nafte i gasa. Uz to, razvijene zemlje brže prelaze na čiste tehnologije, dok siromašnije i dalje zavise od zagađujućih izvora, što produbljuje globalne razlike i usporava zajednički napredak ka održivom razvoju. Upravo zato, prelazak na obnovljive izvore energije postaje zajednički prioritet i neophodan uslov za dugoročnu energetska stabilnost i ekološku bezbjednost, kako u Srbiji i regionu, tako i u svijetu.

U savremenim okolnostima obnovljivi izvori energije predstavljaju ključnu komponentu održivog razvoja i stabilne energetske politike. Oni obuhvataju energiju sunca, vjetra, vode, biomase i geotermalnu energiju, a njihova primjena doprinosi smanjenju emisije štetnih gasova, povećanju energetske nezavisnosti i zaštiti životne sredine. Obnovljivi izvori energije predstavljaju prirodne procese koji se neprestano obnavljaju i čije korišćenje ne dovodi do trajnog iscrpljivanja resursa. U ovu grupu spadaju energija sunca, vjetra, vode, biomase i geotermalne toplote. Za razliku od fosilnih goriva, njihovo korišćenje ima minimalan uticaj na životnu sredinu, jer ne proizvodi značajne količine štetnih gasova i otpada. Time obnovljivi izvori postaju osnova održivog razvoja i prelaska ka čistijem i stabilnijem energetskeg sistemu. Uticaj obnovljivih izvora energije na energetska bezbjednost predmet je velikog broja istraživanja, a razlozi za to su: Energija iz obnovljivih izvora uglavnom služi za proizvodnju električne energije; energija biomase služi za proizvodnju biodizela, koji samo u određenoj količini može da zamijeni standardno gorivo; ulaganja u proizvodnju energije iz obnovljivih izvora su veoma visoka i stoga neprihvatljiva za većinu zemalja i podsticaji za proizvodnju energije iz obnovljivih izvora su postali uzrok velikog nezadovoljstva i primjedbi zbog visokog stepena korupcije.

Energetska bezbjednost je sposobnost zemlje da obezbijedi dovoljno energenata (po vrsti, količini i kvalitetu), na potrebnom mjestu, u potrebno vrijeme, koja će biti dovoljna da obezbijedi potrebe privrede i društva, bez ugrožavanja životne sredine, po prihvatljivoj cijeni i uz obezbjeđivanje adekvatnih rezervi (Stajić, 2022, str. 30). Pitanje energetske bezbjednosti dodatno je dobilo na značaju nakon 2022. godine, kada je rat u Ukrajini izazvao globalne poremećaje u lancima snabdijevanja energentima i povećao potrebu država da razviju sopstvene kapacitete i diversifikuju izvore energije. Takođe, zbog naglog rasta cijena, obnovljivi izvori postaju ne samo ekološki poželjno, nego i strateški važno pitanje i alternativa konvencionalnim izvorima poput uglja, nafte i gasa.

Održivi razvoj, s druge strane, predstavlja proces koji omogućava zadovoljavanje potreba sadašnjih generacija bez ugrožavanja mogućnosti budućih da zadovolje svoje potrebe. Koncept održivog razvoja u energetici podrazumijeva racionalno korišćenje resursa, smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva i povećanje energetske efikasnosti, što je u osnovi savremene energetske politike svake zemlje.

Koncept održivog razvoja prekida nekontrolisana potrošnja energije i implicitno nameće potrebu za promjenama u ovoj sferi. Održivi razvoj podrazumijeva i postepeno sprovođenje određenih mjera koje mijenjaju pristup proizvodnje i potrošnje energije, a sve sa ciljem podizanja nivoa energetske efikasnosti, tj. postepenog zaustavljanja trenda velike potrošnje energije, koji će odvesti u totalnu iscrpljenost postojećih energetskeg resursa, koje je dovelo u pitanje perspektivu razvoja i opstanka budućih generacija, a povećanje

energetske efikasnosti direktno doprinosi smanjenju potreba za uvozom energenata i jačanju energetske zavisnosti (Radovojević, 2022, str. 31).

Cilj ovog rada je da prikaže i analizira postojeće stanje energetskog sektora Republike Srbije, sa posebnim naglaskom na ulogu i značaj obnovljivih izvora energije u postizanju energetske bezbjednosti. Rad ima cilj da ispita koliko je Srbija napredovala u procesu energetske tranzicije, da identifikuje ključne prepreke koje usporavaju razvoj sektora obnovljivih izvora, kao i da ukaže na mogućnosti za unapređenje energetske efikasnosti u skladu sa evropskim i regionalnim praksama. Poseban fokus stavljen je na analizu aktuelnih nacionalnih strategija i planova (Integrirani nacionalni energetski i klimatski plan, 2023; Agencija za energetiku Republike Srbije, 2024), kao i na poređenje sa iskustvima zemalja regiona i Evropske unije. Takođe, rad ima praktičan značaj jer ukazuje na konkretne mjere koje mogu pomoći u smanjenju zavisnosti od fosilnih goriva, povećanju udjela obnovljivih izvora i jačanju institucionalnih kapaciteta u sektoru energetike. Na taj način, rad može poslužiti kao osnov za dalja istraživanja i donošenje odluka u oblasti održive energetske politike Republike Srbije.

ENERGETSKA SITUACIJA U SRBIJI I ZNAČAJ OBNOVLJIVIH IZVORA

Energetski sektor Srbije karakteriše visoka zavisnost od uglja, posebno lignita, koji čini više od 60% ukupne proizvodnje električne energije. Termoelektrane su okosnica elektro-energetskog sistema, ali ujedno predstavljaju i najveće zagađivače životne sredine. Većina termoelektrana datira iz druge polovine 20. vijeka, što uzrokuje nisku energetske efikasnost, visoke emisije i česte kvarove. Uz to, Srbija se u značajnoj mjeri oslanja na uvoz prirodnog gasa i nafte, što povećava ranjivost sistema na globalne energetske poremećaje i promjene cijena (AERS, 2024). Rat u Ukrajini dokazao je ranjivost zemalja koje se oslanjaju na uvoz fosilnih goriva, te su ovi događaji podstakli Srbiju da intenzivnije razvija svoje kapacitete obnovljivih izvora energije kako bi se smanjila energetska zavisnost i povećala otpornost na spoljašne krize. Pored uglja, u energetskom miksu Srbije prisutni su i prirodni gas i nafta, koji se u velikoj mjeri uvoze, što povećava ranjivost sistema na spoljne uticaje. U posljednjoj deceniji bilježi se porast kapaciteta obnovljivih izvora energije, ali je potrebno dodatno ubrzati proces energetske tranzicije kako bi se smanjila zavisnost od fosilnih goriva i povećala održivost energetskog sistema. Glavni izazovi u sprovođenju energetske tranzicije odnose se na institucionalne barijere, visoke početne troškove i nedostatak mrežnih kapaciteta za integraciju novih obnovljivih izvora.

U posljednjoj deceniji primjetan je napredak u oblasti obnovljivih izvora energije, naročito u pogledu vjetra i sunca. Prema podacima Agencije za energetiku Republike Srbije (2024), obnovljivi izvori čine oko 27% ukupne bruto finalne potrošnje energije, dok Vlada Republike Srbije, kroz Integrirani nacionalni energetski i klimatski plan, planira povećanje udjela obnovljivih izvora do 40% do 2030. godine (Ministarstvo rudarstva i energetike, 2023). Najveći udio ima hidroenergija, zatim biomasa, dok solarna i energija vjetra bilježe ubrzan rast — kapacitet solarnih elektrana do avgusta 2025. godine dosegao je 281 MW (*PV-Magazine International*, 2025).

Srbija posjeduje značajne prirodne potencijale za razvoj obnovljivih izvora energije: povoljne vjetrove u Vojvodini i istočnoj Srbiji, visoku insolaciju u južnim krajevima, kao i razvijenu hidroenergetsku infrastrukturu. Ipak, dalji napredak usporavaju zastarjela mrežna infrastruktura, komplikovane administrativne procedure i nedovoljna ulaganja privatnog sektora. Slične izazove imaju i zemlje regiona, poput Bosne i Hercegovine i Sjeverne Makedonije, gdje se energetska tranzicija odvija sporije nego u državama članicama Evropske unije (*Energy Community*, 2024).

Potencijalni oblik iskoristive energije, a koji potiče iz biomase i organskog otpada,

dobija na značaju kako u svijetu, tako i u regionu i u Srbiji. Njegovim korišćenjem obezbeđuje se racionalna upotreba energije i razrješava mnoštvo ekoloških problema vezanih za zagađivanje okoline, emisiju ugljen-dioksida i drugih gasova, čađi i prašine u atmosferu.

Hidroenergija je najrazvijeniji oblik obnovljive energije u Srbiji i čini oko 25% ukupne proizvodnje električne energije. Velike hidroelektrane poput Đerdapa I i II i Bajine Bašte predstavljaju stub domaće proizvodnje, dok se razvoj malih hidroelektrana suočava sa izazovima zaštite prirodnih područja. Energija vjetra u posljednjih nekoliko godina doživljava ubrzan razvoj. Najveća vjetroelektrana u Srbiji, Čibnuk 1, ima instalisanu snagu od 158 MW, dok ukupni kapacitet vjetroelektrana u zemlji premašuje 400 MW, a očekuje se da će do 2030. godine ta snaga biti utrostručena (AERS, 2024). Solarna energija ima nedovoljno iskorišćen potencijal i tek je u povoju, iako postotak sunčanih dana omogućava visoku isplativost solarnih elektrana, pogotovo u južnim i istočnim dijelovima zemlje. Biomasa, iako značajan energetske resurs, ima nedostatak investicija i neuređeno tržište koji ograničavaju njen širi doprinos. Geotermalna energija je takođe nedovoljno istražena, iako stručna javnost smatra da su geotermalni potencijali Srbije 5% veći od do sada iskorištenog. Uglavnom se koristi lokalno i za grijanje staklenika, kupališta i banjskih centara.

Godina	Udio OIE (%)
2010.	20.4
2015.	23.6
2020.	25.8
2022.	26.5
2024.	27.3
2025.	28.0
2030.	40.0

Tabela br. 1 Udio obnovljivih izvora energije u Republici Srbiji (2010–2030)

Energetska situacija u zemljama regiona

Zemlje regiona Zapadnog Balkana – Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Sjeverna Makedonija, Albanija i Srbija – imaju sličnu energetske strukturu i izazove: visok stepen zavisnosti od fosilnih goriva, zastarjelu infrastrukturu i spor napredak u razvoju obnovljivih izvora energije. Iako svaka od ovih zemalja raspolaže značajnim prirodnim potencijalima, proces energetske tranzicije odvija se različitom brzinom u zavisnosti od institucionalnih i ekonomskih mogućnosti (*Energy Community*, 2024). Bosna i Hercegovina i dalje najveći dio električne energije proizvodi iz termoelektrana na ugalj, ali bilježi porast ulaganja u male hidroelektrane i solarne panele. Međutim, nedostatak regulatorne kontrole i ekoloških procjena dovodi do čestih sukoba između investitora i lokalnih zajednica (*Central and Eastern European Bankwatch Network*, 2024).

Crna Gora se ističe kao pozitivniji primjer — preko 60% ukupne proizvodnje energije dolazi iz hidroelektrana, a u posljednjih nekoliko godina razvijeni su i prvi vjetroparkovi na Krnovu i Možuri. Ipak, izazov ostaje sezonska varijabilnost proizvodnje i ograničeni prenosni kapaciteti (*European Environment Agency*, 2025). Sjeverna Makedonija je usvojila nacionalni plan za povećanje udjela obnovljivih izvora na 38% do 2030. godine i bilježi ubrzan rast solarnih kapaciteta. Zemlja ima razvijen sistem *feed-in* tarifa i privlači sve više stranih investitora, naročito u sektorima solarne i biomasne energije (*Organisation for Economic Co-operation and Development*, 2025). Albanija se gotovo u potpunosti oslanja

na hidroenergiju (više od 95% proizvodnje), što smanjuje emisije, ali istovremeno povećava zavisnost od klimatskih uslova. Vlada sada nastoji diverzifikovati izvore kroz solarne i vjetroprojeke (*Energy Community*, 2024). U poređenju sa ovim zemljama, Srbija ima širi energetske miks, ali i veću zavisnost od uglja. Njena tranzicija je spora zbog velikog udjela termoelektrana i visokih troškova modernizacije, dok Crna Gora i Sjeverna Makedonija prednjače po udjelu obnovljivih izvora u ukupnoj potrošnji energije (EEA, 2025; *Energy Community*, 2024.). Iako su u različitim fazama, sve zemlje Zapadnog Balkana prepoznaju da prelazak na obnovljive izvore nije samo ekološko, već i ekonomsko i bezbjednosno pitanje. Zemlje regiona kao što su Crna Gora i Sjeverna Makedonija ostvarile su značajan napredak u učešću obnovljivih izvora, prvenstveno zahvaljujući jasnim podsticajnim politikama i transparentnim aukcijama za nove projekte.

Zemlja	Udio OIE u proizvodnji (%)	Glavni obnovljivi izvori	Cilj za 2030. godinu
Srbija	27%	Hidroenergija, energija vjetra, solarna energija	40%
Bosna i Hercegovina	36%	Hidroenergija, biomasa, solarna energija	43%
Crna Gora	61%	Hidroenergija, energija vjetra	66%
Sjeverna Makedonija	25%	Hidroenergija, solarna energija, biomasa	38%
Albanija	95%	Hidroenergija	100%
Hrvatska	35%	Hidroenergija, energija vjetra, solarna energija	42.5%

Tabela br. 2 Udio obnovljivih izvora energije i planirani ciljevi zemalja regiona

PREGLED RELEVANTNE LITERATURE

Savremena naučna i stručna literatura ukazuje na to da je energetska bezbjednost postala jedno od ključnih pitanja održivog razvoja i nacionalne stabilnosti. Posebno u zemljama u razvoju, kao što je Srbija, prelazak sa fosilnih goriva na obnovljive izvore energije predstavlja i ekološki i ekonomski izazov (Stajić, 2022). Arežina (2010) i Sredojević (2016) ističu da je prelazak na obnovljive izvore moguće ostvariti samo ako se obezbijedi institucionalna podrška i finansijska stabilnost. Sredojević (2016) upozorava da visoki početni troškovi i administrativne prepreke predstavljaju glavne barijere u razvoju sektora obnovljivih izvora energije u Srbiji. Slično tome, Radanović (2019) ukazuje na to da energetska bezbjednost ne može biti postignuta izolovano, već kroz regionalnu saradnju i integraciju tržišta. Andrić (2015) je istraživao mogućnosti korišćenja geotermalne energije u Srbiji i zaključio da ovaj potencijal ostaje gotovo neiskorišćen, iako bi mogao značajno doprinijeti diverzifikaciji izvora. Radivojević (2022) dodaje da su obnovljivi izvori energije važni ne samo iz ekoloških, već i iz bezbjednosnih razloga — oni smanjuju zavisnost od uvoza energenata i doprinose većoj otpornosti nacionalne ekonomije.

U novijim radovima (Backović et al., 2024; Pavlović et al., 2024) akcenat je stavljen na potrebu da se energetska tranzicija Srbije ubrza kroz kombinaciju ulaganja u obnovljive

izvore i povećanje energetske efikasnosti. Pavlović i saradnici (2024) analiziraju stanje i potencijale obnovljivih izvora u Srbiji i zemljama regiona i zaključuju da solarna i energija vjetra imaju najveći razvojni potencijal, dok su institucionalni faktori i dalje glavni ograničavajući element. Backović et al. (2024) kroz modeliranje scenarija do 2050. godine pokazuju da Srbija može smanjiti emisije gasova staklene bašte za više od 60% ukoliko poveća udio OIE i efikasnost potrošnje energije.

Na širem regionalnom nivou, Frey i Holzner (2024) ističu da zemlje Zapadnog Balkana dijele slične strukturne probleme: zastarjelu infrastrukturu, spor regulatorni okvir i ograničene investicione mogućnosti. Ipak, autori ukazuju na to da postoji veliki potencijal za saradnju u razvoju prekograničnih energetskih projekata i modernizaciji elektroenergetskih mreža. Bechev (2023) dodaje da energetska tranzicija u regionu nije samo tehničko, već i društveno-političko pitanje, jer zahtijeva promjene u institucionalnoj transparentnosti, upravljanju i obrazovanju javnosti.

Prema analizama *Energy Community* (2024) i OECD (2025), zemlje koje su uvele tržišne mehanizme za obnovljive izvore (poput aukcija i feed-in-premija) ostvarile su brži rast kapaciteta i niže troškove energije. Evropska agencija za životnu sredinu (EEA, 2025) izvještava da je prosječan udio obnovljivih izvora u finalnoj potrošnji energije u EU premašio 40%, dok je u Srbiji i većini zemalja regiona i dalje ispod 30%. To ukazuje na potrebu za većim ulaganjima, jačanjem regulatornih institucija i unapređenjem infrastrukture. Podaci iz Integrisanog nacionalnog energetskog i klimatskog plana Republike Srbije (INEKP, 2023) pokazuju da je strateški cilj zemlje povećanje udjela obnovljivih izvora na 40% do 2030. godine. Agencija za energetiku Republike Srbije (AERS, 2024) i Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promjeni klime (UNFCCC, 2025) ukazuju da Srbija već bilježi napredak kroz rast solarnih i vjetroelektrana, ali da su potrebni dodatni mehanizmi za finansijsku podršku i integraciju OIE u mrežu. Slični trendovi zabilježeni su i u zemljama regiona: Crna Gora se sve više oslanja na hidroenergiju i vjetar, dok Albanija gotovo cjelokupnu energiju proizvodi iz hidroelektrana, što pokazuje razlike u strukturi, ali i zajedničku potrebu za diverzifikacijom (EEA, 2025; *Energy Community*, 2024).

Opšta saglasnost autora i institucija jeste da razvoj obnovljivih izvora energije donosi višestruke koristi: smanjenje emisija štetnih gasova, povećanje energetske nezavisnosti, unapređenje zdravlja stanovništva i usklađivanje sa evropskim standardima. Međutim, i dalje postoje ozbiljni izazovi — visoki početni troškovi, varijabilnost proizvodnje, potreba za razvojem skladišta energije i modernizacijom mrežne infrastrukture. Takođe, jasno nam pokazuju da je razvoj obnovljivih izvora energije u Srbiji i regionu nezaobilazan uslov za ostvarenje dugoročne energetske bezbjednosti i održivog razvoja. Kombinovan pristup — uvođenje tržišnih podsticaja, jačanje energetske efikasnosti i institucionalne reforme — predstavlja osnovu uspješne energetske tranzicije i prilagođavanja evropskim standardima.

Prednosti i mane razvoja obnovljivih izvora energije

Prednosti:

- Smanjenje emisija i očuvanje životne sredine – Prelazak sa fosilnih goriva na obnovljive izvore značajno smanjuje emisije CO₂, sumpor-dioksida i čestica prašine, što doprinosi boljem zdravlju stanovništva i usklađivanju sa evropskim standardima;
- Energetska nezavisnost i sigurnost – Razvoj domaćih obnovljivih kapaciteta smanjuje uvoznu zavisnost i izloženost geopolitičkim krizama;
- Ekonomski rast i nova radna mjesta – Ulaganja u obnovljive izvore otvaraju nova radna mjesta, podstiču lokalnu proizvodnju i omogućavaju razvoj zelenih

tehnologija;

- • Decentralizacija i otpornost sistema – Lokalna proizvodnja (mikroelektrane, solarni sistemi) smanjuje gubitke u prenosu energije i povećava otpornost sistema na poremećaje.

Mane i izazovi:

- • Varijabilnost proizvodnje – Solarni i vjetrosistemi zavise od vremenskih uslova, pa je neophodno razvijati skladištenje energije i fleksibilne mrežne sisteme;
- • Visoki početni troškovi – Iako su troškovi tehnologije u padu, početna ulaganja i dalje su velika, što zahtijeva povoljne kreditne mehanizme i državne subvencije;
- • Administrativne i regulatorne prepreke – Spor postupak izdavanja dozvola i nedostatak koordinacije između institucija usporavaju realizaciju projekata;
- • Socijalni i ekološki konflikti – Izgradnja većih postrojenja (posebno hidroelektrana i vetroparkova) može izazvati otpor lokalnih zajednica zbog promjene pejzaža i uticaja na biodiverzitet.

ZAKLJUČAK

Iz kritičkog pregleda može se zaključiti da Srbija ima jasno definisane strateške ciljeve i značajne prirodne potencijale, ali da su prepreke i dalje brojne. Najveći izazovi odnose se na spor administrativni okvir, nedovoljno razvijene finansijske mehanizme, nisku svijest o značaju energetske efikasnosti i ograničene mrežne kapacitete. Iako je u poslednjih nekoliko godina ostvaren vidljiv napredak u razvoju solarne i vjetroenergije, tempo promjena nije dovoljan da bi se dostigao cilj iz Integrisanog nacionalnog energetskog i klimatskog plana.

Razvoj obnovljivih izvora energije u Republici Srbiji predstavlja jedan od ključnih pravaca ka postizanju dugoročne energetske bezbjednosti i smanjenju zavisnosti od fosilnih goriva. Iako je u prethodnoj deceniji ostvaren napredak u oblasti iskorišćavanja hidroenergije, te u novije vrijeme i energije vjetera i sunca, potencijali dostupni na teritoriji Srbije još uvijek nisu u potpunosti iskorišćeni. Republika Srbija ali i veliki broj zemalja u tranziciji nema dovoljno energenata za sopstveni stabilan energetski razvoj i snabdijevanje, što predstavlja problem na ekonomskom i političkom planu tih zemalja. Takođe, proizvodnja i potrošnja energije predstavljaju poseban problem savremenog svijeta. Međutim, stanje bi bilo znatno povoljnije ukoliko bi se više koristili domaći obnovljivi izvori energije. Najveći izazovi odnose se na nedovoljno razvijenu infrastrukturu, spor administrativni okvir i nedostatak finansijskih mehanizama koji bi omogućili veću realizaciju projekata iz oblasti obnovljivih izvora energije. Međutim, uvođenje novih strateškog dokumenata, poput Integrisanog nacionalnog energetskog i klimatskog plana, predstavlja važan korak ka usklađivanju sa evropskim standardima i stvaranju stabilnijeg i održivijeg energetskog sistema.

Obnovljivi izvori energije obuhvataju više od ekološke alternative, oni su postali strateški element energetske politike i uslov dugoročne stabilnosti. Dalji razvoj na teritoriji Republike Srbije zahtijeva kontinuiranu institucionalnu podršku kao i mnogo veća ulaganja, ali i promjenu svijesti o važnosti obnovljivih izvora i prelaska na takve modele potrošnje. Korišćenje obnovljivih izvora energije u svijetu bilježi značajan porast u svim sektorima. Globalna ulaganja u ove izvore energije dosežu nove rekorde, tako da, širenjem politike, širi se i geografija obnovljivih izvora. Raspoloživi podaci dokumentuju da je korišćenje obnovljivih izvora energije na području Srbije na samom početku. Korišćenjem obnovljivih izvora energije pomažemo očuvanju životne sredine. Sagorijevanjem fosilnih

goriva oslobađa se znatna količina štetnih materija (ugljen-dioksid), koje nepovratno odlaze u atmosferu. Emisije ugljen-dioksida su jedan od glavnih uzroka globalnog zagrijavanja. Korišćenjem obnovljivih izvora energije, uveliko ćemo smanjiti emisiju štetnih materija.

Smatram da bi obnovljivi izvori energije mogli imati presudnu ulogu u budućem razvoju Srbije, ne samo kao ekološki prihvatljiviji izbor, već i kao instrument ekonomske i političke stabilnosti. Razvoj domaćih kapaciteta za proizvodnju energije iz sunca, vjetra, biomase i geotermalnih izvora omogućio bi zemlji da smanji uvozu zavisnost, poboljša kvalitet vazduha i otvori nova radna mjesta. Istovremeno, energetska tranzicija bi doprinijela jačanju bezbjednosti i otpornosti države na globalne krize. Da bi se to dostiglo, Srbija mora sprovesti sistemske promjene: pojednostaviti procedure za investitore, modernizovati elektroenergetsku mrežu, jačati obrazovne i istraživačke kapacitete u oblasti zelene energije. Obnovljivi izvori energije ne predstavljaju samo alternativu fosilnim gorivima već osnovu za razvoj održive, otporne i energetske nezavisne Srbije. Srbija ima potencijal da postane energetska stabilna i ekološki odgovorna zemlja, ali to zahtijeva strateško planiranje, dosljednost u sprovođenju politike i kontinuiranu saradnju sa međunarodnim partnerima.

LITERATURA

- Andrić, M. N. (2015). Geotermalna energija i mogućnost njene primjene u Srbiji. Institut „Mol“, Stara Pazova.
- Arežina, V. (2010). Problemi mjerenja ekološke bezbjednosti. MTS Gajić.
- Backović, N., Ilić, B., Radaković, J. A., Mitrović, D., Milenković, N., Čirović, M., Rakićević, Z., & Petrović, N. (2024). Towards 2050: Evaluating the role of energy transformation for sustainable energy growth in Serbia. *Sustainability*, 16(16), 7204. <https://doi.org/10.3390/su16167204>
- Bankwatch. (2024). Comply or Close: Air pollution and coal plants in the Western Balkans. CEE Bankwatch Network.
- Bechev, D. (2023). Energy in the Western Balkans: Status quo, major challenges and how to overcome them. Balkans in Europe Policy Advisory Group (BIEPAG).
- Energy Community. (2024). Annual Implementation Report – Serbia and Western Balkans. Energy Community Secretariat.
- European Environment Agency (EEA). (2025). Renewable energy shares and trends in Europe. Copenhagen.
- Frey, B., & Holzner, M. (2024). The energy transition in the Western Balkans – Status and major challenges. Vienna Institute for International Economic Studies (wiiw).
- Ministarstvo rudarstva i energetike Republike Srbije. (2023). Integrirani nacionalni energetska i klimatski plan Republike Srbije do 2030. godine (INEKP). Beograd.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2025, May). Energy prices and subsidies in Serbia. Paris.
- Pavlović, A. S., Đurišić, S., & Marković, M. (2024). Sustainable energy transition with reference to the state and potential of renewable energy sources of Serbia and region countries. *Ecologica*, 31(115), 323–340.
- PV-Magazine International. (2025, August 21). Serbia reaches 281 MW of solar capacity. PV-Magazine.
- Radiojević, N. (2022). Osnovi ekološke bezbjednosti. Pravni fakultet, Novi Sad.
- Radanović, T. M. (2019). Energetska bezbjednost. Univerzitet „Educons“, Novi Sad.
- Sredojević, S. (2016). Perspektive investiranja u oblasti obnovljivih izvora energije u Republici Srbiji. Beograd.
- Stajić, Lj. (2022). Energetska bezbjednost u sistemu nacionalne bezbjednosti Srbije. Pravni fakultet, Novi Sad.
- UNFCCC. (2025). First Biennial Transparency Report of the Republic of Serbia. United Nations Framework Convention on Climate Change.

RENEWABLE ENERGY RESOURCES IN THE FUNCTION OF ACHIEVING ENERGY SECURITY

Author: TEA MODIĆ

Email: teja.modic123@gmail.com

Mentor: Assist. Prof. Nenad Radivojević
Faculty of Law, University of Novi Sad

Introduction: Energy is the key component in the development of each country because it affects social, economic, and technological advancement. Contemporary society is leaning towards more efficient and renewable usage of energy, in which particular emphasis is placed on energy resources. They represent an important alternative to non-renewable resources, both for their accessibility and more humane impact on the environment.

Aim: The aim of this paper is to show the importance of renewable energy resources as sustainable alternatives to traditional energy resources, analyze their impact on energy and ecological security, and investigate the possibility of their usage in the Republic of Serbia.

Materials and Methods: This paper is based on the analysis of accessible professional literature in the fields of energy, ecology, and sustainable development. Data used are from the relevant sources such as scientific articles, official reports from international agencies, and the Republic of Serbia statistics.

Results: The results of this paper point out that renewable energy resources represent sustainable alternatives that can significantly contribute to energy and ecological security.

Conclusion: Renewable energy resources represent a sustainable alternative to fossil fuels. Although certain problems and limits exist in their usage, and they are not without limitations, their usage significantly contributes to reducing pollution and preserving the environment. With the expansion of renewable resources, energy independence increases, and long-term social and environmental development is supported.

Keywords: renewable energy resources; energy security; ecological security; sustainable development; Serbia

DISEMINACIJA BELETRISTIČKIH NOVINARSKIH ŽANROVA U ONLAJN FORMATU JAVNOG SERVISA REPUBLIKE SRPSKE

Autor: ŽELJANA ĐAJIĆ

e-mail: zeljanadjajic0906@gmail.com

Mentor: prof. dr Tatjana Tapavički Duronjić

Katedra za novinarstvo i komunikologiju

Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Uvod: Istraživanje se fokusira na distribuciju beletrističkih novinarskih žanrova u onlajn (online) programu multimedijalne redakcije javnog servisa Radio-televizije Republike Srpske (RTRS). Razmatra se učestalost objavljivanja beletrističkih žanrova u onlajn formatu ovog medija, a s namjerom ispitivanja hipoteze rada da se beletristički žanrovi rijetko objavljuju, čak i u vremenu djelovanja sezonskog faktora u formiranju dnevne agende. Teorijski okvir analize polazi od klasične novinarske škole podjele novinarskih žanrova, a osnovni zadatak ispitivanja jeste utvrditi orijentaciju onlajn distribucije RTRS-a prema zadovoljavanju širokog kruga publike u odnosu na vrstu medijskog sadržaja.

Cilj: Cilj rada jeste istražiti učestalost emitovanja sadržaja koji pripadaju beletrističkim novinarskim žanrovima, te istražiti primjenu faktora: informativnosti, pojedinosti i dinamike u produkciji sadržaja reportaže, kao osnovne tehnike pisanja beletrističkih žanrova. Osnovna istraživačka pažnja je usmjerena na kvantitet objava i primjenu strukturalnih detalja povezanih sa tri prethodno pomenuta faktora.

Materijal i metode: Analizirani su sadržaji onlajn medija RTRS-a u periodu od prvog maja do 31. jula 2025. Primijenjena je kvantitativna metoda za utvrđivanje žanrovske pripadnosti, klasifikaciju i tabelarnu obradu podataka, studija slučaja kroz odabir istraživačkog egzemplara, te kvalitativna metoda analize sadržaja u postupku prepoznavanja žanra i upoznavanje sa temom i njenom novinarskom obradom. Rezultati dobijeni na ovaj način prikazani su brojčano, procenualno i opisno. Stoga se u radu primjenjuje i deskriptivan metod.

Rezultati: Analizom je potvrđeno da je u istraživačkom periodu objavljeno ukupno 465 medijskih sadržaja, od čega je 41 beletrističkog žanra (8,82%). Najzastupljenija forma objave jeste reportaža, dok su crtica i feljton zastupljeni u manjoj mjeri.

Zaključak: Beletristički žanrovi, u vremenu analize, imaju ograničeno prisustvo u onlajn distribuciji RTRS-a. Njegovanjem beletrističkih žanrova RTRS nastoji da održava kulturnu misiju javnog servisa. Odsustvo medijske regulacije onlajn medija u BiH predstavlja ozbiljnu prepreku u realizaciji sadržaja za široku publiku i njenu naklonost prema određenim medijskim sadržajima.

Gljučne riječi: onlajn mediji, teorija žanrova, reportaža, RTRS, RS.

UVOD

Novinarstvo, koje se u javnom i stručnom diskursu označava različitim metaforama kao što su „četvrti stub demokratije“ ili „sedma sila“ (Valić Nedeljković & Pralica, 2020, str. 235), u svojoj osnovi i prema klasičnoj novinarskoj školi obuhvata tri grupe žanrova: faktografske, analitičke i beletrističke (Tapavički Duronjić, 2011, str. 125). Faktografski žanrovi, kao novinarske forme zasnovane isključivo na činjenicama, obuhvataju vijesti, izvještaje, klasični intervju i druge klasične oblike informativnog sadržaja liminalnog karaktera.

Analitički žanrovi, koji uključuju komentar (kolumnu, uvodnik) i članak usmjereni su na interpretaciju i kritičku analizu društvenih pojava od posebnog značaja (Todorović, 2002). Beletristički žanrovi (Todorović, 2002) omogućavaju čitaocu da doživi specifična osjećanja koja nisu dostupna kroz informativnu formu vijesti ili analitike. Oni pružaju prostor za kreativnost novinara, omogućavajući mu da se izrazi na inovativan način i da publici prikaže nešto više od strogo strukturisanih informacija (Tapavički Duronjić, 2019). Stoga neki autori reportažu svrstavaju u analitičke, istraživačke žanrove (Tomić, 2012). Od suštinskog je značaja razvijati medijsku kulturu koja omogućava adekvatno razumijevanje reportaže kao analitičkog novinarskog žanra. Time se reportaži obezbjeđuje odgovarajuće mjesto u okviru savremene medijske produkcije i diseminacije sadržaja (Tomić, 2012).

U uslovima savremenog, ubrzanog načina života, ali i medijskog emitovanja prilagođenog informacionom dobu i obilju informacija, ili, kako bi to rekao Bal (Balle, 1997) „zujanju informacija“, beletristički žanrovi rjeđe su zastupljeni u medijskoj ponudi. Dio razloga zašto je to tako možda treba tražiti i u činjenici da pisane reportaže pripadaju kulturi takozvanog sporog novinarstva (Greenberg, 2007), koje zahtijeva mnogo istraživačkog rada, dubok fokus na temu i odabir privlačnog, jedinstvenog narativa koji može da zainteresuje publiku. O tome govori i Kljajić, kada objašnjava da se nova dokumentarna reportaža zasniva na temeljnom i dugotrajnom istraživanju, koje zahtijeva značajno ulaganje vremena i finansijskih sredstava. Takav poduhvat danas se, međutim, često smatra prevelikim troškom za savremene štampane medije (Kljajić, 2013)¹. Kljajić, inače, pisanje u novinarstvu povezuje sa „akronimom HELP“, koji predstavlja humanizaciju, energizaciju, lokalizaciju i personalizaciju (Kljajić, 2012, str. 53), naglašavajući da se ovaj pristup u agendi najčešće povezuje s reportažama i drugim beletrističkim izražajima.

Navedena, uslovno rečeno, brzina epohe predstavlja suprotan faktor koji, pored nekih prednosti, kao na primjer, bržeg ažuriranje vijesti, može biti shvaćen kao prepreka za odvajanje vremena i priređivanja sadržaja iz konteksta novinarstva „lijepih priča“.

Iako su promjene u načinu, učestalosti i formama objavljivanja medijskih sadržaja prisutne tokom čitave istorije novinarstva, u savremenom medijskom okruženju one postaju izraženije. Stoga se polazi od pretpostavke da beletristički žanrovi danas zauzimaju sve skromnije mjesto u novinarskoj produkciji. Cilj ispitivanja jeste da se utvrdi kvantitet emitovanja beletrističkih žanrova u onlajn formatu javnog servisa Radio-televizija Republike Srpske (RTRS), a unutar multimedijalne redakcije ovog javnog servisa. Rad se stoga neće baviti analizom ukupnog emitovanja medijskog sadržaja RTRS-a. Odabir medija uslovljen je činjenicom da je riječ o najrazvijenijem elektronskom mediju u RS i da kao javni servis ima zakonsku obavezu emitovanja raznovrsnog medijskog programa (Zakon o radio-televiziji Republike Srpske; Statut RTRS-a član 11).

Prema nekim autorima, u Republici Srpskoj (RS) nailazimo na izvjesno zakašnjenje u razvoju onlajn novinarstva u odnosu na savremeno, globalno onlajn novinarstvo. Prema Tapavički Duronjić, „onlajn novinarstvo u Republici Srpskoj pojavilo se i razvijalo u specifičnom društvenom kontekstu, koje je uslovlilo vremensko pomjeranje pojavljivanja i razvoja onlajn novinarstva“ (Tapavički Duronjić, 2017)². Građanski rat vođen u periodu 1992–1995. godine, kao i postratni period do početka dvijehiljaditih, suštinski su determinisali način na koji se novo novinarstvo razvijalo. Ova autorka stoga smatra da je:

„Taj uticaj bio posredan, jer se manifestovao kroz značajne promene u kvantitetu i kvalitetu medijskog tržišta. Medijska scena je izmenjena na štetu broja medija i kvaliteta

1 Dostupno na: [421.pdf](#)

2 Autorka u navedenom radu objašnjava da je prva internet konekcija u Republici Srpskoj uspostavljena tek 1995. godine, u okviru programa akademske mreže SARNET, kojim su povezani Univerzitet u Banjoj Luci i Univerzitet u Beogradu. Ovaj korak predstavljao je početak razvoja informacione infrastrukture u Republici Srpskoj.

profesionalne produkcije u svim oblastima novinarstva“ (2017a, str. 195)³.

Prema autorki, često se isti sadržaj vijesti prebacuje i u mediju glavnog toka i u onlajn izdanje istog medija. Umjesto da onlajn redakcije produkuju vlastiti sadržaj i tako prošire medijsku agendu, te utiču na medijski pluralizam (Mihajlov Prokopović & Vujović, 2019), ove redakcije se oslanjaju na svog medija prethodnika.

„S malim izuzecima, onlajn mediji u RS najveći deo svog sadržaja koncipiraju kopiranjem sadržaja vesti s drugih veb-sajtova ili putem neovlašćenog preuzimanja agencijske vesti. U znatno manjoj mjeri se bave produkcijom originalnog, jedinstvenog sadržaja“ (Tapavički Duronjić, 2017, str. 168).

To je praksa onlajn produkcije prve istorijske faze razvoja ove vrste novinarstva, koju Krejg naziva ekvivalentom ili djelovanje poput „zgrtalice“ (Krejg, 2010/2005). U ovom istraživanju ispitaće se da li je riječ o jedinstvenom sadržaju namijenjenom samo onlajn diseminaciji unutra medija ili je riječ o preuređenom sadržaju koji se emitovao i u mediju prethodniku, tj. televiziji u ovom slučaju.

PRIRODA BELETRISTIČKIH ŽANROVA

„Žanrovi su skup medijskih atributa koji određuju strukturu novinarskog teksta, njegovu formu, stil pisanja i uređenje sadržaja medijskog teksta“ (Tapavički Duronjić, 2011, str. 125). Raznovrsnost definicija beletrističkih žanrova je velika i često se međusobno prepliću u nekim delovima. Dodatno usložljavanje situacije u tom smislu dogodilo se nakon zrele faze razvoja onlajn novinarstva, a poslije 1994. godine (Krejg, 2005), kada su se pod tim uticajem žanrovi hibridizovali, to jest kada su promijenili „čistu prirodu“ miješanjem novinarskih formi i stilova. Tako su nastali fičer, nekrolog, intervju profil, zabavne emisije tj. „tok šou“ (*talk show*), i drugi zabavno-informativni sadržaji u medijima (Tapavički Duronjić, 2011, str. 123).

Za potrebe ovog istraživanja posebno nas zanimaju beletrističke forme, tj. „reportaža, feljton, crtica, beleška i tekstovi humorističke prirode poput anegdote, kozerije i slično“ (Jevtović, Petrović & Aracki, 2014, str. 118). Za svaki žanr ponaosob vrijedi nekoliko različitih definicija, pa tako kroz literaturu možemo naići i na različito definisanje reportaže, kao, možda, najčešće forme ovog žanra prisutne u medijima. Kako ističu navedeni autori, za pisanje reportaže treba posjedovati naročite talente uočavanja, lijepog pisanja, razumjeti dokumentarnu vrijednost pisanja, pronaći detalj koji izdvaja reportažu od drugih tekstova. „Reportaža je jedan od najsloženijih, autorski najzahtjevnijih i najkreativnijih novinarskih žanrova. Ako je riječ o narativnoj reportaži, onda je ona slična književnom djelu – specifičnošću stila, kompozicije i načina pripovijedanja drugačija je od ostalih novinarskih formi“ (Jevtović, Petrović & Aracki, 2014, str. 324). Autori skreću pažnju na dokumentarnu vrijednost reportaže u medijima, rekavši da je ona svojevrsni dokument.

Živan Mitrović (1976) veći akcenat stavlja na ulogu novinara reportera, jer, kako kaže: „obdarenost nije jedina osobina jednog reportera. Od njega se traže opšta kultura, politička zrelost, znanje, odnosno vladanje temom, izgrađen stil i besprekorno čist i bogat jezik, svojstven izraz“ (Mitrović, 1976, str. 189). Nedostatak profilisanih novinara koji njeguju i vole da pišu reportaže može da se smatra jednim od razloga zbog čega su beletristički žanrovi, prije svega reportaža kao kraljica ovih žanrova, rjeđe prisutni u medijskoj sferi.

Neki drugi autori unose i poetiku u definisanju reportaže. Tako Đurić reportažu predstavlja kao san svakog mladog novinara, tvrdeći da je „Reportaža dokument, hronika vremena, ona je istina o našoj stvarnosti ili o događajima, prema tome – njena neophodna karakteristika je autentičnost. Reportaža informiše. Reporter kopa; kopa u suštini događaja, u psihi čoveka, u istorijat; on je istraživač ne samo kao profesionalac nego i

3 Dostupno na: [2560-32051709191T.pdf \(ceon.rs\)](https://ceon.rs/2560-32051709191T.pdf)

po svojoj strasti. Njegove su ambicije da bude bager koji će se duboko zariti u zbivanja i koji će duboko u korenu tražiti prave uzorke događaja i okolnosti koje su uticale da do tog događaja dođe, postaviće pitanje zašto je do toga došlo i pokušavati da na postavljeno pitanje sam odgovori. Preduslov da se napiše reportaža nije da se događaj samo registruje nego i da se doživi“ (Đurić 1987: 215, 216 prema Vladimir Kolar, 1970).

Iako vjerovatno najpoznatija, reportaža nije jedini žanr beletrističke podjele. Manje zastupljeni su feljton i crtica. Feljton je „novinskom štivo koje prema korenu francuske reči od koje potiče, *feuilleton*, predstavlja, doslovno rečeno, podlistak – novinska rubrika uskog tematskog sadržaja, ali slobodnije strukture, prisnijeg jezika i stila“ (Jevtović, Petrović & Aracki, 2014, str. 337). Isti autori crticu određuju kao „kratku, autorsku formu, gotovo isključivo namijenjenu novinama“ (Stambolić, 1986, str. 101). Takođe, portret je jedan od žanrova ove grupe, koji se objašnjava kao „predstavljane određene zanimljive ličnosti“ (Jevtović, Petrović & Aracki, 2014, str. 341).

Kao literarne forme pisanja u novinarstvu koje se usko povezuju sa formama beletristike, Tatjana Duronjić navodi nekoliko oblika. Pored fičera kao humanizovane priče, izdvojene su i, kako autorka označava, liminalne forme, to jest prelazne forme, u koje spadaju memoari, novele, autobiografije, biografije i novinarski nekrolozi, ali i reportaža i feljton. Posebnu pažnju autorka pridaje i portretu, kao i eseju, koji je „produžio život“ na internetu (Tapavički Duronjić, 2019).

Za potrebe ovog rada koristiće se, ipak, razumijevanje beletrističkih žanrova prema Nedi Todorović. Prema ovoj autorki, beletristički žanrovi su žanrovi koji se razvijaju „između“ faktografije i analitike, koji posjeduju činjenice koje se prikazuju kroz labaviju formu i s više jezičkih stilova, a unutar tripartitivne podjele na feljton, reportažu, crticu (Todorović, 2002, str. 63). Novinare koji pišu ove sadržaje autorka naziva „novinari književnici“, smatrajući da oni nisu ravnodušni posmatrači događaja nego često i učesnici (Todorović, 2002, str. 54). Svakako, ne bi trebalo da se izostavi ni fičer, koji autorka posebno obrađuje i objašnjava kao hibridnu formu (između faktografije i beletristike), koja sadrži elemente profila ličnosti, ljudske priče i analize događaja. Najbolji fičeri pisani su o ljudima (Todorović, 2002, str. 79), pa se često priče o ljudima povezuju upravo sa ovim žanrom.

METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Osnovni ispitivački uzorak je produkcija multimedijalne redakcije javnog servisa RTRS-a u Banjoj Luci, sa fokusom na produkciju i diseminaciju beletrističkih žanrova. Stoga je ispitivanje usmjereno na detekciju i analizu onlajn sadržaja emitovanih putem veb-sajta ove medijske kuće, a u vremenu određenom za istraživanje. RTRS je nastala kao javni servis Republike Srpske Drugom odlukom Visokog predstavnika o reorganizaciji javnog emitovanja u Bosni i Hercegovini (BiH) 23. oktobra 2000. godine, nastavljajući rad prethodne, Srpske radio-televizije (Đurić, 2020, str. 33)⁴. Onlajn medij RTRS-a prve vijesti objavljuje u martu 2009. godine, što se može potvrditi pregledom njihovog onlajn medija. Pravni okvir za funkcionisanje javnih servisa definisan je Zakonom o RTV sistemu BiH i Zakonom o RTRS-u i Statutom RTRS-a, koji su od posebne važnosti za dalju analizu.

Istraživanje je sprovedeno metodom kvantitativne i kvalitativne analize sadržaja. Primenjena je kvantitativna metoda za prebrojavanje, klasifikaciju i tabelarnu obradu podataka, a za utvrđivanje žanrovske pripadnosti korišten je kvalitativni pristup, studija slučaja kroz odabir istraživačkog egzemplara, te metoda analize sadržaja u postupku prepoznavanja žanra i upoznavanje sa temom i njenom novinarskom obradom. Rezultati dobijeni na

4 Istim aktom formirane su i druge dvije javne medijske kuće: Javna radiotelevizijska služba Bosne i Hercegovine (BHRT), nadležna za emitovanje programa na nivou cijele države, te Radio-televizija Federacije BiH (FTV).

ovaj način prikazani su brojčano, procentualno i opisno. Stoga se u radu primjenjuje i deskriptivan metod.

Analizirani su sadržaji objavljeni na zvaničnom onlajn mediju javnog servisa RTRS u periodu od tri mjeseca – i to od prvog maja do 31. jula 2025. godine. Na osnovu pregleda onlajn sadržaja RTRS-a zapaženo je da se u najvećem broju objavljuju vijesti informativne forme kroz različite rubrike. Tokom analize nije primijećeno postojanje onlajn sadržaja koji ukazuju da se radi o pisanim reportažama, pripremanim samo za multimedijalnu redakciju, kao ni sadržaja u formi feljtona i eseja, pa se može zaključiti da RTRS onlajn medij prvenstveno objavljuje multimedijalni sadržaj preuzet iz televizijskog i radijskog programa (video-zapise, emisije, foto-priloge). Novinarski sadržaji u formi reportaže prvenstveno se emituju kao video-formati i često su označeni kao „VIDEO-Reportaža”. U sekciji „Emisije” mogući su tekstualni opisi, ali njihove reportaže su i dalje prikazane kao TV programi (emitovane pomoću video-plejera (*video player*)). Ove emisije su bile predmet analize, s obzirom na to da je njihovim formatima bilo moguće da se pristupi. Prilikom istraživačkog modela kodiranja, za svaku jedinicu analize bilježeni su sljedeći elementi: naziv emisije, period objavljivanja, rubrika (sekcija), žanr.

Rezultati su prikazani u apsolutnim i relativnim vrijednostima. Analiza je sprovedena ručnim prebrojavanjem i evidencijom podataka u tabeli, što omogućava direktno praćenje pojedinačnih emisija i njihovih karakteristika. Za sistematski prikaz rezultata analize primijenjene su metode interpretacije i eksplikacije sadržaja, koje omogućavaju prepoznavanje žanra i njegove kvalitete prema modelu prisutnosti dinamike, informativnosti i pojedinosti. Za postupak određivanja ovih elemenata korištena je metoda analize sadržaja. Osnovna metoda istraživanja je metoda studije slučaja, koja se isključivo i dominantno fokusirala na multimedijalnu produkciju onlajn redakcije RTRS-a.

Postupak istraživanja podrazumijevao je korištenje arhive onlajn medija RTRS-a. Ukupno je identifikovano 465 emisija, raspoređenih po mjesecima na sljedeći način: 181 (maj) + 170 (jun) + 114 (jul). Svakom elementu sadržaja dodijeljen je i odgovarajući žanrovski status, čime se stvorila osnova za dalje kvantitativne analize. U ovom kontekstu, interpretacija rezultata omogućava izvlačenje smislenih zaključaka o dominantnim žanrovskim obrascima i produkcijskoj praksi, dok eksplikacija pruža objašnjenje specifičnih pojava, kao što je prisustvo beletrističkih novinarskih formi, njihova distribucija i značaj u digitalnom kontekstu.

U ovom istraživanju svaki pojedinačni egzemplar beletrističke objave bio je pažljivo i sistematski analiziran, kako bi se dublje razumjela njegova struktura, komunikacijski potencijal i društvena funkcija. Analiza je bila sprovedena kroz tri suštinska elementa koje ističe Todorović (2002) – pojedinosti, dinamiku i informativnost, koji, prema ovoj autorki, predstavljaju osnovne koordinate za procjenu kvaliteta i složenosti jedne reportaže. Prvi aspekt, pojedinosti, odnosi se na bogatstvo opisnih elemenata i stepen konkretnosti koji doprinosi realističnom i živopisnom predstavljanju događaja. Drugi, dinamika, upućuje na ritam pripovijedanja i interaktivni odnos između naracije i tempa dešavanja, dok informativnost označava dubinu i obim prenijetih podataka, kao i njihovu relevantnost u kontekstu javnog interesa (Todorović 2002). S obzirom na značaj tri ključna elementa – pojedinosti, dinamike i informativnosti – svaka analizirana emisija biće ocijenjena kroz tri parametra: dobro, srednje ili loše, u zavisnosti od nivoa izraženosti i prisutnosti svakog od ovih elemenata. Ovakav pristup omogućava sistematsko i objektivno sagledavanje kvaliteta emisije, uz jasno razlikovanje snaga i slabosti u njenoj strukturi i sadržaju.

Pored ovih ključnih analitičkih parametara, u analizu će biti uključen i element slavnog novinara (*celebrified journalist*)⁵. Ovaj aspekt posebno osvjetljava ulogu novinara unutar

5 Olausson, U. (2017). The celebrated journalist. *Journalism Studies*. 19. Pages: 2379–2399. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2017.1349548>

samog teksta, to jest pitanje njegove pozicije kao autora i javne ličnosti. Ispituje se da li novinar ostaje diskretan posrednik u procesu informisanja, usmjeren isključivo na konstruisanje priče, ili nastoji da se postavi kao prepoznatljiv subjekt, pa čak i kao „zvijezda“ narativne konstrukcije. Ovako sagledavanje omogućava dublje i sveobuhvatnije razumijevanje odnosa između profesionalne objektivnosti i lične vidljivosti novinara u savremenoj medijskoj agendi, što predstavlja jedan od značajnih indikatora transformacije novinarstva u eri spektakla i medijske personalizacije.

Ispitivanjem produkcije i diseminacije beletrističkih žanrovskih formi u okviru medijsko-uzorka, utvrđeno je postojanje sljedećih video-produkcija koje odgovaraju parametrima istraživanja, a to su: „Ljudi“ i „Život je na selu“, „Misija“, „Čuvari Krajine“, „Mala Evropa“ i „Moje mjesto“. Emisija „Ljudi“ produkcije RTRS-a posvećena je djeci i emituje se jednom sedmično, subotom. Sadrži kratke priče o djeci sa značajnim emotivnim elementima i karakteristikama bliskim beletrističkim novinarskim formama, koje se mogu kategorisati kao crtica u televizijskom obliku. Iako sličnog ciljnog uzrasta, emisija „Generacija Z“ nije prepoznata kao beletristička novinarska forma, jer prevashodno koristi intervju i diskusijski format, a fokus je na iznošenju stavova mladih o svakodnevnici, identitetu i socijalnim problemima. Emisija „Život je na selu“ pripada žanru reportaže, jer sadrži dokumentarne i narativne elemente, tj. prikazuje određen prostor kroz dijalog, monolog, naraciju. Emisija „Misija“ je reportaža s dokumentarnim elementima, jer sadrži narativna svjedočanstva i dokumentarni ton. Ostaje unutar okvira reportaže jer izvještava o konkretnim ličnostima i njihovom djelovanju to jest borbama sa ličnim pričama o ratnim iskustvima i sadašnjim borbama za opstanak. „Čuvari Krajine“ predstavlja dokumentarno-narativni serijal koji se bavi kulturnim i istorijskim naslijeđem, i kao takav pripada beletrističkim novinarskim žanrovima, bliskim feljtonu u svojoj serijalnosti i autorskom pristupu, s obzirom na to da je jedina od navedenih emisija prisutna tokom sva tri mjeseca analize. „Mala Evropa“ – mogla bi se karakterisati kao priča o ljudima tj. kao fičer u novinarskoj formi, jer ima afirmativan, autorski ton i teži interpretaciji i afirmaciji identiteta nacionalnih manjina, ne samo informisanju. „Moje mjesto“ prati životne priče ljudi koji su se vratili iz inostranstva u Republiku Srpsku, te posjeduje emociju i autorski pečat. Emisija se može svrstati u beletrističku reportažu, zbog snažnog narativnog formata i ličnih priča povratnika koji svojim iskustvom i izborom življenja doprinose afirmaciji života u Republici Srpskoj.

Neki drugi sadržaji emitovani u istraživačkom okviru, kao što su „Kvadrat na znanje“, „Banjalučka panorama“ i „Može i drugačije“ ne ispunjavaju kriterijume za klasifikaciju u beletrističke novinarske forme. „Kvadrat na znanje“ predstavlja obrazovni format čiji je fokus usmjeren na prenošenje faktografskih sadržaja, pri čemu nije prisutan autorski narativ, ni književni ton ili stil čiji bi se sadržaj približio beletristici. Slično, „Banjalučka panorama“ koristi informativni pristup za rješavanje konkretnih problema građana, pri čemu je dominantna funkcija emisije informativna i serviranje praktičnih rješenja, a ne kreativno pripovijedanje. Emisija „Može i drugačije“ koncentriše se na pružanje praktičnih savjeta o uređenju stanova i prostora, naglašavajući edukativni i informativni aspekt, dok je narativni i autorski ton minimalan, što onemogućava uključivanje u beletrističku kategoriju. Slično je utvrđeno i kod emisija „Pravoslavlje“ i „Riječ vjere“. U ovim formatima nije prisutan književni ili autorski narativ koji bi karakterisao beletrističke novinarske žanrove, te stoga ove emisije nisu mogle biti klasifikovane kao beletrističke.

U akademskom smislu, ovakva klasifikacija zasniva se na principu razdvajanja emisija čiji je cilj isključivo prenošenje informacija i edukativni sadržaj od onih u kojima se kombinuje novinarstvo sa književnim izrazom, narativnim i autorskim stilom, što je suštinski kriterijum za prepoznavanje beletrističkih novinarskih žanrova. Svakako, očite informativne i analitičke emisije, poput „Dnevnika“, „Vijesti“ i emisija političkog karaktera kao što je „Telering“, nije potrebno dodatno opisivati, jer pripadaju drugoj vrsti novinarske distribucije medijskog sadržaja.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

U ovom poglavlju predstavljeni su rezultati istraživanja, sistematizovani kroz tabelarne prikaze radi jasnije vizualizacije i interpretacije dobijenih podataka. Ovakva forma omogućava preglednost i uporedivost, te komparaciju podataka. Da bi se dobila jasna slika o predmetu istraživanja, u nastavku su prikazane dvije tabele sa rezultatima. Njihovim iščitavanjem mogu se uočiti obrasci, učestalosti i relacije između varijabli koji predstavljaju osnovu za interpretaciju i dalju diskusiju.

Tabela br. 1 Žanrovska klasifikacija emisija i broj emitovanja

NAZIV EMISIJE	PERIOD OBJAVE	Broj emisija u maju	Broj emisija u junu	Broj emisija u julu	RUBRIKA	ŽANR
„Ljudići“	Jednom sedmično, subotom	5	3	0	„Mladi“	Crtica
„Život je na selu“	Jednom sedmično, nedjeljom	3	4	0	„Dokument“	Reportaža
„Misija“	Jednom sedmično, utorkom	4	3	0	„Emisije“	Reportaža
„Čuvari Krajine“	Jednom sedmično, srijedom	4	3	5	„Kultura“	Feljton
„Mala Evropa“	Jednom sedmično, ponedjeljkom	1	0	0	„Emisije“	Fičer
„Moje mjesto“	Jednom sedmično, utorkom	3	3	0	„Dokument“	Reportaža

Kao što je prikazano u tabeli, sve forme beletristike zastupljene su u sedmičnom ritmu objavljivanja, ali u različitim danima, što ukazuje na nastojanje redakcije da obezbijedi kontinuitet u ponudi kulturnih sadržaja. Ipak, za razliku od televizijskog programa, gdje su termini emitovanja precizno navedeni, na onlajn mediju ovi podaci nisu dostupni, što ograničava transparentnost i korisničku orijentaciju. Dodatno, uočava se odsustvo dijela namijenjenog za komentare ili bilo kakav oblik interakcije sa publikom, što predstavlja značajan propust sa aspekta digitalnih medija, čija je jedna od ključnih karakteristika upravo dvosmjerna komunikacija i uključivanje korisnika u kreiranje diskursa. S druge strane, raznovrsnost rubrika pokazuje težnju ka širem žanrovskom i tematskom obuhvatu, što može biti indikator redakcijske strategije da se zadovolje različiti interesi i potrebe publike. Međutim, nedostatak integrisane strukture, koja bi povezala sadržaj sa interaktivnim elementima i jasno definisanim vremenskim okvirima, ukazuje na nepotpuno iskorištavanje potencijala onlajn prostora.

U mjesecu julu evidentirano je prikazivanje emisije „Srce Srpske” i niz specijalnih objava, posvećenih određenim danima ili ličnostima. Emisija „Srce Srpske” je periodična emisija koja ima zabavno-turistički karakter i uključuje predstavljanje ljepote nekog mjesta, turističke preporuke, kuvanje, zabavu, ali i poznate ličnosti. Međutim, prema navedenim definicijama beletrističkih žanrova, ne radi se o formi poput reportaže, feljtona, crtice, jer

je fokus emisije na informisanju i zabavi, sa turističkim elementima, bez narativne dubine koja se zahtijeva za beletristiku.

Tabela br. 2 Brojčana i procentualna struktura emisija

MJESEC	BROJ UKUPNIH OBJAVA	BROJ OBJAVA BELETRISTIČKOG KARAKTERA	BROJ OBJAVA BELETRISTIČKOG KARAKTERA U PROCENTIMA
MAJ	171	20	11,70%
JUN	180	16	8,89%
JUL	114	5	4,39%
UKUPNO:	465	41	8,82%

U analizi emisija primijećen je značajan pad kako u ukupnom broju objava na onlajn mediju, tako i u broju objava beletrističkog karaktera tokom mjeseca jula. Ovaj trend može se djelimično objasniti sezonskim faktorima, kao što su praznici, godišnji odmori, smanjena produkcija i redakcijski fokus na druge teme, kao što su izvještaji o aktuelnim političkim i društvenim događajima, turizmu ili lokalnim kulturnim dešavanjima. Neočekivanost ovog pada proizlazi iz pretpostavke da su ljetnji mjeseci uobičajeno periodi kada hronično nedostaju vijesti i kada beletrističke novinarske forme, zbog svog narativnog i pripovjedačkog karaktera, imaju povećanu šansu za objavu i medijsku vidljivost.

Detaljnija interpretacija rezultata ukazuje da se tokom ovog perioda većina objava odnosi na relativno „lake teme“ — tzv. ljetnje događaje grada, kulturne manifestacije, festivale ili zabavne aktivnosti, što dodatno naglašava neobičnost primijećenog pada broja beletrističkih sadržaja. Pored lokalnih faktora, neophodno je uzeti u obzir i globalne događaje, koji mogu da „preoptereće“ medijski prostor, kao što su politički i ekonomski potresi, katastrofe ili međunarodni incidenti, što utiče na redakcijski izbor i prioritete objavljivanja.

Ovaj fenomen i njegova moguća objašnjenja ilustruju kompleksnost redakcijskih odluka i medijske strategije. Istraživačka interpretacija ovakvih podataka omogućava da se, pored broja i sadržaja objava, analiziraju i dublji uzroci koji oblikuju medijski prostor, kao i uticaj spoljnih događaja na prisustvo beletrističkih novinarskih formi u onlajn okruženju. Istraživačka eksplikacija ovog trenda nije ograničena na registrovane činjenice, već podstiče promišljanje i hipotetičke veze između redakcijskih izbora, sezonskih okolnosti i globalnih događaja, što je suštinski aspekt kritičke analize medijskog sadržaja.

Generalni rezultat pokazuje da ukupan procenat objava beletrističkih žanrova za navedena tri mjeseca iznosi 8,82% (ukupan broj objava je 465, a objašnjenih i navedenih emisija beletrističko-novinarske forme je svega 41).

Takođe, tabelarno su prikazani i rezultati analize tri bitna elementa za procjenu kvaliteta i složenosti beletrističkih sadržaja, a prema predloženom modelu ispitivanja.

Tabela br. 3 Klasifikacija beletrističkih sadržaja po odabranim analitičkim elementima

NAZIV EMISIJE	Element pojedinosti	Element dinamike	Element informativnosti	Ukupan utisak
„Ljudići“	Dobro	Dobro	Dobro	Zadovoljavajući
„Život je na selu“	Srednje	Srednje	Dobro	Prosječan
„Misija“	Srednje	Dobro	Dobro	Zadovoljavajući
„Čuvari Krajine“	Dobro	Srednje	Srednje	Prosječan
„Mala Evropa“	Loše	Dobro	Dobro	Prosječan
„Moje mjesto“	Srednje	Loše	Srednje	Prosječan

Element detalja u emisiji „Ljudići” ocijenjen je kao vrlo razvijen, što je očekivano, s obzirom na to da emisija primarno posvećuje pažnju djeci. Detalji se najviše ogledaju kroz narativne opise voditelja, koji, iako doprinose razumijevanju sadržaja, ne zauzimaju centralnu ulogu u emisiji, jer njihov glas uglavnom bude prekriven vizuelnim kadrovima. Što se tiče dinamike, emisija je dobila najvišu ocjenu, budući da se kadrovi konstantno mijenjaju, čime se održava pažnja gledalaca i smanjuje mogućnost monotonije. Promjene se postižu kombinacijom izjava učesnika i zanimljivih komentara, što doprinosi ritmu i živosti programa. Informativnost emisije takođe je na visokom nivou, jer pruža jasne i nedvosmislene podatke o aktivnostima djece, njihovom učešću, organizaciji događaja i drugim relevantnim informacijama, čime se ostvaruje primarna funkcija emisije – informisanje i zabavljanje publike u skladu s njenim uzrastom i interesima. Konačan utisak, s obzirom na navedene elemente, jeste zadovoljavajući, jer ova emisija pokriva sve elemente nužne za opis beletrističkih sadržaja.

S obzirom na to da tema emisije „Život je na selu” prati miran i porodičan život radnika angažovanih u poljoprivredi i stočarstvu, očekivano je da elementi detalja i dinamike budu na nižem nivou u poređenju s bržim i ritmičnijim programima. Ipak, kroz naraciju koja prati svakodnevicu i izazove tih života, emisija osvetljava i različite probleme i situacije sa kojima se susreću svi koji se odluče za ovakav način života. Time se postiže balans između sporijeg tempa i relevantnog sadržaja, čime se održava pažnja gledalaca. Posebno je zapažena zadovoljavajući nivo informativnosti, jer emisija pruža korisne podatke i praktične informacije o svim ključnim aspektima života na selu – od radnih obaveza i sezonskih aktivnosti do načina organizacije porodičnog života i savjeta za one koji žele slijediti sličan životni put. Na taj način program uspješno kombinuje edukativnu i dokumentarnu funkciju, čime doprinosi kvalitetnom medijskom prikazu ruralne svakodnevice. Opšti utisak o emisiji ocijenjen je kao prosječan, prvenstveno zbog činjenice da prva dva analizirana elementa, detalji i dinamika, nisu u potpunosti izraženi. Ipak, s obzirom na prirodu emisije i način njenog pripovijedanja, nedostatak ovih elemenata ne znači nužno nizak kvalitet programa. Njihova opravdanost proizilazi iz same tematike emisije, koja se fokusira na život glavnih aktera, gostiju, čija svakodnevica i iskustva čine centralni narativ. U tom kontekstu, novinar u emisiji funkcionise isključivo kao vodič, dok su narativnu funkciju i ključni sadržaj u potpunosti preuzeli sami učesnici, čime se ostvaruje autentičan prikaz života i iskustava koja program nastoji da prikaže.

Kod emisije „Misija”, od svih analiziranih programa, najmanje nedostaje elementa dinamike, što je i očekivano, s obzirom na specifičan karakter emisije i profil njenih gostiju. Promjene u tempu i ritmu programa su prisutne, ali su umjerene i prilagođene ozbiljnijem tonu sadržaja, čime se očuva fokus na glavnim temama i sagovornicima. Detalji u nekim epizodama nisu u potpunosti razrađeni, što se može razumjeti u kontekstu perioda i situacija o kojima se govori, ali i same prirode emisije, koja se više oslanja na autentične izjave i iskustva gostiju nego na dodatne deskriptivne elemente. S druge strane, informativnost

emisije je na visokom nivou. Novinar-narator ne služi samo kao posrednik izjava glavnih aktera već aktivno doprinosi razjašnjavanju i tumačenju događaja, pružajući dublji kontekst i pojašnjavajući složenije aspekte obrađenih tema. Ovakav pristup omogućava gledaocima ne samo da prate sadržaj već i da razumiju širi društveni, kulturni i profesionalni okvir u kojem se radnja odvija. Na taj način, emisija uspijeva da balansira između narativne jasnoće i informativne dubine, čime zadovoljava obrazovne i informativne funkcije medija, ali i zadržava pažnju publike kroz strateški odabrane vizuelne i narativne elemente.

Emisija „Čuvari Krajine”, slična prethodno analiziranim programima, u suštini ispunjava sve ključne elemente analize. Detalji su pažljivo opisani i često određene pojedinosti zauzimaju više prostora u kadru nego same centralne teme, što doprinosi bogatstvu vizuelnog i narativnog prikaza. Dinamika emisije varira u zavisnosti od epizode. Epizode koje se bave organizovanim događajima, poput obilježavanja godišnjica, sadrže izraženiji element dinamike kroz promjene kadrova, tempirane sekvence i interakciju aktera. S druge strane, postoje epizode u kojima je dinamika manje prisutna, što je prirodno, s obzirom na ozbiljnost i reflektivni karakter određenih tema. Što se tiče informativnosti, emisija pruža uredan i jasan nivo informacija, iako bi u nekim slučajevima dodatne informacije mogle dodatno obogatiti kontekst i produbiti razumijevanje događaja. Novinar u emisiji ne zauzima centralnu ulogu, već funkcioniše kao narator koji povezuje sve elemente programa, usmjeravajući gledaoce kroz sadržaj i omogućavajući koherentan pregled događaja. Takav pristup omogućava da se pažnja fokusira na same aktere i događaje, dok naratorska funkcija doprinosi jasnoj strukturi emisije i olakšava interpretaciju ključnih poruka. Ovakva kombinacija detaljnog vizuelnog prikaza, promjenjive dinamike i informativnog narativa čini emisiju funkcionalnom i obrazovnom, dok istovremeno zadržava balans između narativnog toka i dokumentarnog karaktera programa.

„Mala Evropa” koncipirana je tako da dijeli vrijeme između studijskog i terenskog segmenta, što značajno doprinosi elementu dinamike, koji se može ocijeniti kao natprosječan. Promjene formata i mjesta snimanja održavaju ritam emisije i zanimanje publike, čime se postiže balans između edukativnog i vizuelno privlačnog sadržaja. Ipak, detalji bi, s obzirom na karakter emisije, mogli biti izraženiji. Emisija se bavi temama nacionalnih manjina, gdje postoji prostor za dodatno obogaćivanje vizuelnih i opisnih elemenata koji bi produbili prikaz svakodnevnog života, kulture i tradicije ovih zajednica. Što se tiče informativnosti, emisija postiže zadovoljavajući nivo. Voditelj, u saradnji sa sagovornicima, pruža relevantne i često manje poznate podatke o nacionalnim manjinama u našoj zemlji, čime emisija ne samo da informiše već i edukuje gledaoce. Takav pristup omogućava da publika stekne sveobuhvatan uvid u teme koje se rijetko obrađuju u drugim medijskim programima, istovremeno održavajući jasnoću i pristupačnost prezentovanog sadržaja.

U emisiji „Moje mjesto” element dinamike ocijenjen je kao relativno nizak, što se opravdava time da je program pretežno koncipiran kroz intervju i razgovor sa osobama koje su se vratile u svoj rodni grad. Takav format doprinosi intimnijem i refleksivnijem tonu emisije, ali smanjuje promjenjivost kadrova i tempo naracije. Detalji bi takođe mogli biti razrađeniji, naročito u vizuelnom i narativnom smislu, kako bi se bolje istakle ljepote kraja, lokalna kultura i razlozi zbog kojih je ostanak u zemlji privlačan i značajan za zajednicu. Što se tiče informativnosti, ona je umjerenog nivoa. Iako emisija nije fokusirana na pružanje obimnih podataka, gledalac često dobija korisne i relevantne informacije koje osvetljavaju lokalni kontekst i svakodnevni život stanovnika. Ovakav pristup omogućava da program balansira između dokumentarne funkcije i stvaranja ličnog narativa, istovremeno naglašavajući značaj zajednice i pripadnosti mjestu. Ovdje je novinar najviše prisutan u kadru i često vodi glavnu riječ, ali to čini u dozvoljenoj i profesionalno prihvatljivoj mjeri. Njegova uloga ne preuzima centralni fokus emisije već služi kao vodič kroz razgovor i povezuje ključne segmente programa, čime omogućava koherentan tok naracije i olakšava razumijevanje sadržaja gledateljima.

Na osnovu izvršene analize, može se zaključiti da su beletrističke novinarske forme prisutne u onlajn produkciji javnog servisa, ali u ograničenom obimu i uglavnom u obliku reportaže i portreta. Primijećeno je da obrazovne, informativne i vjerske emisije, kao i programski sadržaji fokusirani na praktične savjete ili uređenje prostora ne koriste beletrističke žanrove. Dodatno, sezonski uticaji i aktuelni događaji, kao što je bio pad broja objava u ljetnjem periodu, pokazuju kako spoljašnji faktori mogu uticati na vidljivost i prisustvo ovih žanrova. Ovi nalazi predstavljaju polaznu tačku za interpretaciju i dalju eksplikaciju u smislu unapređenja produkcije i integracije kreativnih, narativnih i autorskih sadržaja na onlajn mediju javnog servisa.

Tokom analize primijećeno je ujednačavanje medijskih tema kroz „postavljanja teorije dnevnog reda“ (2016, str. 124), gdje se isti ili slični tematski sadržaji ponavljaju kroz različite platforme. Ista društvena pitanja obrađuju se u sličnim novinarskim žanrovima, naslovi se često preuzimaju od prvih izvora vijesti u svim elementima — u formi, značenju, leksičkom izboru i ukupnom diskursu. Ovo ukazuje na tendenciju prakse preuzimanja vijesti (Tapavički Duronjić, 2017a), što može da se okvalifikuje kao izrazito neetička novinarska praksa, ukoliko sadržaj nije označen kao takav (tuđi sadržaj).

DISKUSIJA

Tokom istraživanja, primijećeno je da televizija ostaje glavni medij i primarni proizvođač sadržaja, dok onlajn redakcija nema značajnu vlastitu produkciju. Ovo potvrđuje tendenciju konvergencije medija, u kojoj isti sadržaj cirkuliše kroz različite platforme, ali bez značajne digitalne autorske intervencije (Jenkins, 2006). Uočeno je da je sadržaj beletrističkih žanrova prisutan u specifičnim rubrikama kao što su kultura, obrazovanje i specijalizovani tematski blokovi, prema već definisanim formama. Iako beletristički žanrovi čine manji dio ukupnog digitalnog sadržaja, njihovo prisustvo je važno za kulturnu misiju javnih servisa, jer omogućuje publici pristup kvalitetnim, analitičkim i narativno obojenim tekstovima koji nadilaze čisto informativni karakter dnevnih vijesti. Na osnovu pregleda, može se zaključiti da, iako je onlajn produkcija beletrističkih žanrova ograničena, ona postoji i daje značajan doprinos kulturnoj i obrazovnoj ulozi javnih servisa u digitalnom okruženju.

Zakon o Javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine, Zakon o javnom informisanju Republike Srpske, Zakon o Radio-televiziji Republike Srpske, kao i sam Statut RTRS-a predstavljaju široki regulacijski okvir i za razumijevanje obaveze emitovanja sadržaja prema širokoj publici. Ipak, činjenica je da onlajn mediji u BiH nisu regulisani posebnim zakonskim okvirom, te je važno istaći da oni nisu sistematski uređeni ni od strane Regulatorne agencije za komunikacije (RAK), pa ni u okviru samoregulacijskog tijela Vijeća za štampu i onlajn medije u BiH, što ukazuje na to da ne postoje definisani kriterijumi ili minimalni standardi za uređenje rada i produkcije u onlajn medijima. Ovo značajno utiče na homogenost i raznovrsnost sadržaja, kao i na mogućnost uvođenja jasnih redakcijskih standarda u onlajn okruženju. Medijska regulacija onlajn medija u Republici Srpskoj ne postoji, a u primjeni je još uvijek Zakon o javnom informisanju RS iz 1997. godine, koji je anahron i neprilagođen informacionom vremenu i savremenom novinarstvu. Ovaj nedostatak regulative onemogućava razvoj onlajn lokalne prakse i može da se razumije kao faktor usporavanja ovog razvoja.

Drugi akti, poput, Statuta RTRS-a, koji je pisan u skladu sa Zakonom o RTRS-u, osim njegovog Člana devet (9), koji se odnosi na način prenosa programa, a sadržaja je: „Radio-televizija RS svoje programe čini dostupnim javnosti putem zemaljske, satelitske i kablovske mreže, interneta, teleteksta, proizvodnjom i plasmanom video i audio nosača zvuka i slike, te drugim načinima medijskog predstavljanja“, ne nailazi se na druga ure-

đenja portala javnog servisa. Član 10 naglašava da program RTRS služi interesu javnosti i da mora biti u skladu sa profesionalnim standardima, propisima i pravilima RAK-a. Dodatno, obavezuje RTRS da obezbijedi raznovrstan i izbalansiran radijski i televizijski program koji poštuje etičke standarde, ljudsko dostojanstvo i fizički integritet ličnosti, kao i da promoviše demokratske slobode, društvenu pravdu i međunarodno razumevanje i mir. Član 11 definiše žanrovsku strukturu programa, koja uključuje informacije, kulturu, obrazovanje, zabavu i sport. Regulativa je u odnosu na distribuciju sadržaja jasna: sve novinarske forme treba da budu zastupljene i sadržaj mora da bude raznovrstan, jer se nerijetko spominje sintagma „svim žanrovima“, kako bi sve grupe publike bili zadovoljne programom. Sva pravila trebalo bi, u nedostatku onlajn regulative, da se odnose na sva izdanja javnih servisa, pa i internetska.

S obzirom na karakter beletrističkih novinarskih žanrova, nedostatak njihove sistemat-ske prisutnosti na onlajn medijima ukazuje na potencijalno ograničenje kulture naracije i publiciteta ovih formi. Eksplikacija ovog fenomena može se tražiti u činjenici da onlajn redakcije uglavnom republikuju sadržaj televizijskog programa na digitalnu platformu, što neki autori nazivaju sekundarnom produkcijom (Brautović, 2009), bez posebne pro-izvodnje, čime se ograničavaju mogućnosti za autorsku interpretaciju i narativnu krea-tivnost. Uočeno je da se radi o objavama koje u pogledu primene pojedinosti, dinamike i informativnost mogu biti označene kao zadovoljavajući nivo. Većina emisija ispunjava ove elemente, iako u različitom stepenu: dok neki sadržaji naglašavaju detalje i bogatstvo opisa, drugi se više oslanjaju na dinamične segmente ili faktografski sadržaj. Generalno, može se zaključiti da neki primjeri dosežu nivo koji opravdava njihovo vrednovanje kao „pečat vremena“, kako to simbolično definiše Neda Todorović (2002).

Interpretacija rezultata može da ukazuje i na to da onlajn mediji, ukoliko ne razviju sopstvenu produkciju beletrističkih formi, rizikuju da se ograniče na faktografski sadržaj, čime se smanjuje vidljivost žanrovske raznovrsnosti i mogućnosti publike da se susretne sa narativnim i emotivno obojenim tekstovima, ili da se ograniče samo na preuzimanje sadržaja drugih medija koji se bave različitom produkcijom medijskog sadržaja.

ZAKLJUČAK

Dominantni medijski sadržaj emitovan u multimedijalnoj redakciji RTRS-a u istra-živačkom vremenu imao je faktografski i informativni karakter. Iako su beletrističke novinarske forme prisutne, javljaju se u manjem obimu, što je potvrđeno procentualnim rezultatima istraživanja, koji su značajno niski u odnosu na cjelokupan sadržaj, a iznose svega 8,82% objava beletrističkog karaktera. Takođe, beletrističke emisije uglavnom su skoncentrisane u video-zapise u specifičnim emisijama koje kombinuju narativ, autorski stil i emotivne elemente. Primjeri ovakvih emisija, kao što su „Ljudi“, „Život je na selu“, „Misija“, „Čuvari Krajine“, „Mala Evropa“ i „Moje mjesto“, pokazuju da beletrističke forme omogućavaju dublje interpretacije i eksplikacije društvenih i kulturnih pojava, a publici nude kreativan i privlačan pristup temama koje bi u tradicionalnom informativnom for-matu bile predstavljene gotovo isključivo faktografski.

Rezultati su ukazali i na to da sezonski faktori, praznici i globalni medijski događaji imaju direktan uticaj na objave beletrističkih sadržaja. Pad broja objava tokom ljetnjeg perioda, uprkos očekivanom – da bi taj period bio prilika za povećanu produkciju beletri-stike zbog hroničnog nedostatka vijesti, ukazuje na kompleksnost medijskog planiranja i na uticaj spoljnih faktora kao što su: godišnji odmori i „zasjenjivanje“ domaćih sadržaja velikim svjetskim temama. Potvrđeno je da većina objava u ovom periodu spada u kate-goriju „ljetnjih događaja grada“ ili lakših, komercijalno i estetski privlačnih tema, ali nisu objavljene u formi čistih beletrističkih žanrova.

Onlajn mediji u državi BiH, pa i u RS, kao njenom entitetu, nisu medijsko-pravno uređeni. Ne postoji nijedan odgovarajući zakon o onlajn medijima u BiH koji bi uređivao ovu oblast. Vijeće za štampu i onlajn mediji u BiH objavljuje registraciju onlajn medija i to je jedina „regulacija” onlajn medija. Ova praznina znači, pored ostalog, i da onlajn redakcije nisu formalno obavezne da proizvode određene tipove sadržaja, to jest da nje-guju određene medijske strukture teksta (Freedman, 2015)⁶, što rezultira preuzimanjem sadržaja i ograničenom autonomijom u kreiranju novih žanrovskih formata. Shodno tome, i u ovom konkretnom slučaju analize postoji jasna zavisnost onlajn sadržaja od televizijskog programa (prethodnog, glavnog medija unutar javnog servisa), što može da utiče na mogućnosti eksperimentisanje sa beletrističkim žanrovima i naracijom u savremenom novinarstvu.

Istraživanje je pokazalo da beletrističke forme imaju potencijal da obogate onlajn ponudu javnih servisa, jer povezuju informativni karakter sa kreativnim narativom, omogućavajući dublju interpretaciju i eksplikaciju društvenih, kulturnih i lokalnih fenomena. Ovo ukazuje na potrebu za sistematskim uvođenjem i podsticanjem beletristike u onlajn produkciji, kako bi se omogućila raznovrsnost medijskih sadržaja.

Analiza osnovna tri elementa, pojedinosti, dinamike i informativnosti pokazala je da sadržaji uglavnom zadovoljavaju očekivani nivo kvaliteta, što je tipično za sadržaje beletrističkog karaktera. Većina programa uspijeva da održi balans između narativne izražajnosti i informativnog sadržaja, iako intenzitet pojedinih elemenata može varirati. Takav pristup omogućava da sadržaji budu istovremeno estetski privlačni i relevantni, pružajući gledaocima ne samo zanimljiv narativ već i uvid u društveni, kulturni i istorijski kontekst obrađenih tema. Na taj način beletristički pristup u ovim medijskim sadržajima potvrđuje svoju ulogu u povezivanju kreativnog pripovijedanja sa funkcijom informisanja, ali i analitičkog pristupa, kako objašnjava Tomić (2012).

Treba naglasiti da je od izuzetne važnosti medijski regulisati rad onlajn medija u BiH. To bi mogao biti jedan od načina sistematske podrške produkciji različitih žanrova, kao i jačanje publiciteta beletrističkih sadržaja. Možda bi to zapravo bio način da se zadovolji potreba jednog dijela medijske publike za humanizovanim pričama, koje u sebi nose bogatstvo autorskog talenta za novinarsku priču koja može biti i svjedočanstvo i dokument i lijepa priča za koju ne bismo saznali da ne postoji praksa pisanja žanrova koji u analitiku unose subjektivno, estetizovano i humanizovano gledište.

LITERATURA

- Balle, F. (1997). *Moć medija*. Beograd: Clio.
- Bogdanić, A. (2016). *Razmatranje novinarskog diskursa i teorije medija*. Banja Luka: Komunikološki koledž u Banjaluci.
- Brautović, M. (2009). *Hrvatski online mediji kao sekundarni izvori u novinarstvu*. Dubrovnik: MediAnali. Sveučilište u Dubrovniku.
- Đurić, D. (1987). *Novinarska radionica*. Drugo izdanje. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd.
- Đurić, V. (2020). *Televizija*. Banja Luka: Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka.
- Freedman, D. (2015). *Media Regulation*. Oxford Bibliographies. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199756841-0095>
- Greenberg, S. (2007). *Slow Journalism*. Prospect.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: Where old and new media collide*. New York: University Press.
- Јевтовић, З., Петровић, Р. & Арачки, З. (2014). *Жанрови у савременом новинарству*. Београд: Јасен.
- Krejs, R. (2010). *Onlajn novinarstvo*. (prev. N. Britvić). Beograd: Clio. (Originalno izdanje 2005).

6 Nije moguće naznačiti broj stranice, zbog toga što onlajn institucija Oxford Bibliographies ne koristi klasične načine označavanja stranica. Izvor je: Freedman, D. (2015). *Media Regulation*. Oxford Bibliographies. <https://doi.org/10.1093/obo/9780199756841-0095>

- Кљајић В. (2012). *Интервју у штампани, online магазинима и на интернету*. Чигоја: Београд.
- Кљајић, В., & Донеvски, С. (2021). *Наративност као глобални тренд новинарских документарних форми*. Култура. 138. Стр. 388–406. <https://doi.org/10.5937/kultura1338388K>
- Mihajlov Prokopović, A. & Vujović, M. (2019). *Media in the Digital Age: Regulatory Aspects*. Zbornik radova Pravnog fakulteta Niš. LVIII(85) Str. 315-330. <https://doi.org/10.5937/zrpfno-23433>
- Mitrović, Ž. (1976). *Iz novinarske prakse*. Beograd: Savet za vaspitanje i brigu o deci SR Srbije.
- Olausson, U. (2017). *The celebrated journalist*. Journalism Studies. 19. Pages: 2379–2399. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2017.1349548>
- Stambolić, M. (1986). *Rečnik književnih termina*. Beograd: Nolit.
- Tapavički Duronjić, T. (2011). *Komunicirajne u Medijasferi*. Beograd: Bard-fin d. o. o. Banja Luka: Romanov.
- Тапавички Дуроњић, Т. (2017). *Дигитални информациони системи; Медијски приступ*. Бања Лука: Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци.
- Тапавички Дуроњић, Т. (2017а). *Проблем преузимања и ширења вести онлајн медијима у Републици Српској; Етички обраци у периоду еквиваленат*. Годишњак Факултета за културу и медије, бр. 9, год IX. Стр. 191–216. Preuzeto sa: [2560-32051709191T.pdf](https://doi.org/10.5937/zrpfno-23433)
- Тапавички Дуроњић, Т. (2019). *Литерарно новинарство и нарација*. Бања Лука: Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци.
- Todorović, N. (2002). *Interpretativno-istraživačko novinarstvo*. Beograd: Fakultet političkih nauka. Čigoja.
- Tomić, B. (2012). *Uvod u medije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Valić Nedeljković, D., & Pralica, D. (2020). *O novinarstvu i novinarima*. Drugo izdanje. Novi Sad: Filozofski fakultet Novi Sad.

OSTALI IZVORI

Statut RTRS-a: [PTPC](#)

Zakon o javnom informisanju i medijima („Sl. glasnik RS”, br. 92/2023 i 51/2025) dostupan na: [Zakon o javnom informisanju i medijima](#)

Zakon o radio-televiziji Republike Srpske („Sl. glasnik RS”, br. 49/2006, 73/2008, 42/2010, 89/2013 i 44/2016) dostupan na: [Zakon o radio-televiziji Republike Srpske - Paragraf Lex BA](#)

Zakon o javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine („Sl. glasnik BiH”, br. 78/2005, 35/2009, 32/2010, 51/2015 i 25/2016) dostupan na: [Zakon o Javnom RTV sistemu Bosne i Hercegovine - Paragraf Lex BA](#)

Zvanični onlajn medij javnog servisa RTRS: [PTPC - Радио Телевизија Републике Српске](#)

THE DISSEMINATION OF LITERARY JOURNALISTIC GENRES THROUGH THE ONLINE PLATFORM OF THE PUBLIC BROADCASTER OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

Author: ŽELJANA ĐAJIĆ

Email: zeljanadjajic0906@gmail.com

Mentor: Full Prof. Tatjana Tapavički Duronjić

Faculty of Political Science, University of Banja Luka

Introduction: This research explores the distribution of literary journalistic genres within the online program of the multimedia editorial team of the public broadcaster, Radio Television of the Republic of Srpska (RTRS). It examines the frequency of publishing such genres in RTRS's online format, aiming to test the hypothesis that literary genres are rarely featured, even during periods influenced by seasonal factors in shaping the daily agenda. The theoretical framework is based on the classical journalistic classification of genres, with the core objective of determining whether RTRS's online distribution caters to a broad audience in terms of content type.

Aim: The study aims to assess the frequency of literary journalistic content and analyze the application of three key factors—informativeness, detail, and dynamism—in the production of reportage, the primary technique of literary genre writing. The research focuses on the quantity of publications and the structural elements tied to these factors.

Materials and Methods: Content from RTRS's online media was analyzed between May 1 and July 31, 2025. A quantitative method was used to identify genre affiliation, classify and tabulate data, alongside a case study approach and qualitative content analysis to recognize genre and thematic treatment. Results are presented numerically, as percentages, and descriptively, employing a descriptive method.

Results: During the research period, 465 media items were published, of which 41 (8.82%) belonged to literary genres. Reportage was the most prevalent form, while sketch and feuilleton appeared less frequently.

Conclusion: Literary genres had a limited presence in RTRS's online distribution during the analysis period. By nurturing these genres, RTRS upholds its cultural mission as a public service. However, the lack of media regulation for online platforms in Bosnia and Herzegovina poses a significant barrier to producing content for a broad audience.

Keywords: online media; genre theory; reportage; RTRS; RS

APSTRAKTI

ANALIZA POKAZATELJA USPEŠNOSTI POSLOVANJA VODEĆIH KORPORATIVNIH PREDUZEĆA PIVARSKJE INDUSTRIJE U SRBIJI

Autor: ANGELINA PETKOVIĆ

e-mail: angelina.5kovic@gmail.com

Mentor: prof. dr Vladimir Zakić

Poljoprivredni fakultet Univerziteta u Beogradu

Uvod: U ovom radu izvršena je analiza uspešnosti poslovanja pet vodećih preduzeća koja poslovnu delatnost obavljaju u oblasti pivarstva. Stepenn postignutog poslovnog uspeha meri se pokazateljima koji upućuju na zaključak da li privredni subjekti uspešno upravljaju svojim poslovnim aktivnostima ili ne. Kao osnovni indikatori za merenje krajnjih ishoda poslovanja navode se rentabilnost i ekonomičnost.

Cilj: Cilj rada ogleda se u utvrđivanju stepena uspešnosti koji posmatrana preduzeća ostvaruju tokom svoje poslovne aktivnosti u datom periodu, kao i u sagledavanju međusobnog poretka i odnosa između ovih privrednih subjekata na osnovu komparativne analize dobijenih koeficijenata ekonomičnosti i rentabilnosti.

Materijal i metode: Analiza ovih pokazatelja rađena je na osnovu podataka sadržanih u bilansu uspeha. Pri izradi rada je korišćen metod analize i komparacije. Najčešće korišćen oblik analize finansijskih izveštaja je pomoću racio brojeva. Racio analiza podrazumeva iskazan odnos jedne bilansne pozicije prema drugoj prikazan kroz matematičku formulaciju.

Rezultati: Uvidom u strukturu ukupnih prihoda i ukupnih rashoda razmatranih privrednih entiteta, uočen je najveći procenat učešća kategorije poslovnih prihoda i poslovnih rashoda. To implicira da je vrednost ovih determinanti pre svega zavisna od obima poslovnih aktivnosti. Dobi-
jeni koeficijenti osnovnih indikatora poslovanja, tokom posmatranog perioda, samo kod dve pivare bili su uvek veći od 1. To znači da je kod ostalih, bar jednom u analiziranom periodu, poslovanje bilo neekonomično.

Zaključak: Utvrđivanjem pokazatelja rentabilnosti i ekonomičnosti došlo se do zaključka da su, od 5 liderskih kompanija ove agroindustrijske grane, samo „Heineken” Srbija i „Apatinska pivara” imale koeficijente koji ukazuju na konstantni poslovni uspeh tokom posmatranog vremena. Ostale pivare se susreću sa niskom valorizacijom ovih indikatora bar u jednoj analiziranoj godini, što upućuje na određene prepreke na koje nailaze tokom svog poslovanja. Upravo ta činjenica opravdava tvrdnju o oligopolskom tržištu piva u Republici Srbiji, koje odlikuje jedan dominantan proizvođač, sa jednim većim i manjim sledbenikom i grupom pivara sa velikim potencijalom.

Ključne reči: uspešnost poslovanja, bilans uspeha, ukupni prihodi, ukupni rashodi, rentabilnost, ekonomičnost.

ANALYSIS OF THE PERFORMANCE INDICATORS OF THE LEADING CORPORATE COMPANIES FROM THE BREWING INDUSTRY IN SERBIA

Author: ANGELINA PETKOVIĆ

Email: angelina.5kovic@gmail.com

Mentor: Full Prof. Vladimir Zakić

Faculty of Agriculture, University of Belgrade

Introduction: In this paper, an analysis of the business success of 5 leading companies that perform their business activities in the field of brewing was carried out. The degree of achieved business success is measured by indicators that point to the conclusion of whether business entities successfully manage their business activities or not. The main indicators for measuring the final results of business are profitability and cost-effectiveness.

Aim: The aim of the paper is to determine the degree of success that the observed companies achieve during their business activities in a given period, as well as to look at the mutual order and relationship between these economic entities based on a comparative analysis of the obtained coefficients of cost-effectiveness and profitability.

Materials and Methods: The analysis of these indicators was done on the basis of the data contained in the income statement. The method of analysis and comparison was used in the preparation of the paper. The most commonly used form of financial statement analysis is using ratio numbers. Ratio analysis implies the stated ratio of one balance sheet position to another, shown through a mathematical formulation.

Results: By looking at the structure of total income and total expenses of the considered economic entities, the largest percentage of participation of the category of business income and business expenses was observed. This implies that the value of these determinants primarily depends on the volume of business activities. The obtained coefficients of the basic business indicators, during the observed period, were always higher than 1 in only two breweries. This means that in the others, at least once in the analyzed period, the business was uneconomical.

Conclusion: By determining the indicators of profitability and cost-effectiveness, we came to the conclusion that, of the 5 leading companies of this agro-industrial branch, only "Heineken" Serbia and "Apatinska pivara" had coefficients that indicate constant business success during the observed time. Other breweries encounter a low valuation of these indicators in at least one analyzed year, which points to certain obstacles they encounter during their operations. This very fact justifies the claim of an oligopolistic beer market in the Republic of Serbia, which is characterized by one dominant producer, with one larger and one smaller follower, and a group of brewers with great potential.

Keywords: business success; income statement; total income; total expenditures; profitability; cost-effectiveness

